ДЕЛО

ЛИСТ

ЗА

НАУКУ, КЊИЖЕВНОСТ И ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ДВАДЕСЕТ ДРУГА КЊИГА

БЕОГРАД
ПАРНА РАДИКАЛНА ШТАМПАРИЈА
1899

ВЕНЕЦИЈАНСКЕ НОЋИ

(ИЗ ПЈЕСАМА ПОСВЕЋЕНИХ ДРУГОВИМА)

I

Заборави што је било
Л'јепа Лило,
Па и опет срце твоје
Нек запоје,
А те очи, пуне таме,
Глену на ме,
И на груди разњежене
Прими мене.

У срцу ми мало нада,
Много јада;
Јер ме доста туге било,
Драга Лило —
И од људи, свјета тога,
И од Бога.

Ал' најтеже боле, јаде,
Ти ми даде;
Па када бих мого, рано,
Бих те ман'о!
Ал' без тебе, огња млада,
И тог јада,
Знам да би ми горе било,
Дивна Лило...

II

Хладни вјетри ломбардијски
По твом врту с хуком круже,
И статуе шибајући,
И кидајућ задње руже.

У сумрачној завјетрини,
У дубокој ноћној тами,
Под широким мојим плаштом
Загрљени, ми смо сами.

Хуји море у даљини
Под бичима вјетровијем...
Ти уза ме стојиш ћутке,
Ја уза те стојим нијем.

Мислио бих на тој ноћи
Кипови смо и ми прави,
Да с' не топим у пољупцу,
И да не мрем од љубави!

III

Пјевај, нек се хори
Пјесма пуна жара,

И нека зазвоне
Звуци са гитара.

Поврх мрких вала
Док гондола плови,
Док блистају звјезде,
Док трепере снови.

Док се у даљини,
У поноћи злате
Пијаце и цркве
Куле и палате; —

И вјетрићи док се
Над пучином гоне,
Са мирисом мирте
И слатке цитроне.

Силна ми је чежња,
Под њом срце горе,
Вјечита ко небо,
Бескрајна ко море!

Само љубав моју
Нит тражи, нит зови,
То је мјехур зрачни
Што пучином плови.

А пође л' ти икад
За њим рука мала,
Нестаће мјехурак
У модрилу валâ...

Пјевај, нек се хори
Пјесма пуна жара,
И нека зазвоне
Звуци са гитара.

IV

Ево ти пехар!... Успи жарког вина,
Јер јасно јутро на окну не зори!
Пијан сам љуто од дугих милина,
Бурно ми срце у пламену гори.

За плави мрамор испод врата наших
Везана стоји моја мала барка;
Растанак хита у потоњој чаши
И задња пјесма примиче се жарка.

Тад збогом, драга... Мислех на те једну,
Сниваћу страсно кроз далеке краје:
На жаркоме југу твоју љубав ледну,
На сјеверу хладном вреле пољубљаје!

V

Ја вас волим, о сињора,
Милујем вас страсним жаром,
Успављујем пољупцима,
А будим вас са гитаром.

И торњева деведесет
Кад обвије ноћ и тама,
Ја ружични фењер палим,
У гондолу сједам с вама.

Ја се топим љубећи вам
Ваше очи — звјезде двије,
И раскошну густу косу
Гдје миришу камелије.

Но кад год вам љубав шаптах,
Муцао сам, па се сплео,
Као да се истом рјечју
Њих стотини нисам клео.

VI

Звјезде тихо трепћу,
Поноћ благо мири,
У златној је магли
Понте деи Сосипри;
И мир глухи пао
На таласе свуд —
Дал ће ико видјет'
Када минем туд?...

Пуста је пјацета
И Ријалто спава,

А од гондолијера
Ни гласа, ни јава;
Нити пјани свирач
Да се чује гдје...
У н'јемом је миру
Утонуло све...

Ноћ тиха и глуха
Небесима броди,
Па расипа злато
По путу и води —
А ја журно ходим
По тишини тој,
А под плаштом стискам
Мач толедски свој.

У ложници својој
Дивна, полунага,
У најдубље доба
Ти ме чекаш, драга,
Твоја чежња бујна
То је огањ са̂м,
А твој пољуб слатки
Разбуктели плам.

Ал ја журим, хитам...
Но по мрачној сјени
Какве се то маске
Приближују мени?

Амо бритки мачу,
Час је куцно! Знај:
Или море крви,
Или загрљај!...

VII

Поноћ бјеше... Блједи мјесец
Сипао је злато доле,
Док под окном нашим јекну
Сјетан гласак баркароле.

Ко то бјеше? питах срдит,
У то доба испред двора?
Мрски Родриг? Не, тај спава,
Мртав спава у дну мора.

Леонардо?... И тог мртвог
Однио сам до лагуна;
Још мој двобој уби живот
Дон Алфонса и дон Бруна...

Мишљах да сам збрис'о мачем
Све које ти душа воле,
Ал' гле опет — до сто врага!
Нови гласи баркароле...

Но заспимо... Нек пјевају —
Јер ја видим, злато моје,
Океан ћу пре испунит',
Нег испразнит срце твоје...

Јован Дучић

ЉУДСКА НЕСТАЛНОСТ

— ПРИЧА —

Мала Коса необично воле своју тетицу. С њом једе, пије, спава, забавља се... проводи целе дане и ноћи. Од кад зна за себе, од кад су јој урезани у памети први свесни догађаји у живсту, од тада је и тетица вечито пред њеним очима.

И онај вечно весели, живи, девојачки осмех, што вазда трепери на уснама лепе, високе, танане девојке; и оне сјајне, вечно покретне, велике црне очи, што тако милостиво, тако љубавно и слатко гледају, како не гледају нигда ни бабове, ни мамине, ничије очи; и она густа, смеђа, мека као свила, миришљава коса; и онај вазда погнути послени стас — јер се тета непрекидно налази у некакву послу; и они090 чести, дуги, ватрени, другарски и љубавни пољупци, што их тета, без броја и без реда, дарује својој љубимици . . . све, све то стоји и живи пред очима детињим, од кад оно зна за себе.

Миле су јој биле негда мајчине груди, али је и тада, чим стаде разазнавати понешто око себе, радосно пружала ручице на први поглед милостивих очију. Слева јој се слатко топло млеко из груди на обрашчић, а она весело маше ручицом и смеје се гласно својим невиним, анђелским смехом, гледајући необичне, љубавне тетине очи.

Отац јој је, својим вазда озбиљним, натмуреним погледом ретко привлачио пажњу. Он је нигда није помиловао. После га је, кад напуни шесту годину, често слушала кад виче:

— Што ће ми девојчуре!...

А њој није било ни мало криво што је отац не воле. Није на то навикла, није знала за његову љубав, па је и његово понашање било обично. За оним што никда нисмо имали, не можемо ни жалити...

А мајка јој, кад дете стаде разумевати много што шта, већ савила руке око треће сестрице. Шта је било у несвесном детињству, не зна; али од кад зна мајку, вечно јој је пред очима њен слабомоћни изглед, њен забринути, готово плашљиви поглед... Мајка је често помилује, пољуби; али је то све некако узгред, уз други какав посао... И најгоре је, што она баш тада тражи поглед мајчин, да из њега, као из тетина погледа, прочита бескрајну, нежну љубав. А мајка баш тада увек гледа некако послено, забринуто...

Деца су као и неке животиње: ко им нуди више љубави, она се уз њега привијају. Зато се Коса и њена тета спојише душама и постадоше као једна душа, као двоје милосника, које је чиста небесна љубав саставила.

А ради чега је тета волела своје „мало маче?“... Можда с тога, што је сама она била последње дете очево, па није запамтила мале деце у кући. Можда је привукла племенска крв. Све то може бити... Али може бити и друго. Тета је ушла у оно доба, кад се живи само љубављу. И срце, и душа, и сваки живац у њој ври читавом буром таквих осећања, жудних љубави... Та се навала морала одлевати, да је не потопи као поводањ, да је не угуши... А „мало маче“ пред њом. Ето згоде!

И тета је волела искрено. Држала је да се нигда неће растати од своје љубимице. Кад би помислила што тако... о растанку, обузео би је очајни страх, срце би се скаменило и она би, после кратка размишљања, одлучно махнула главом:

— Не, не!... Са њом се не могу растати... никад!...

Прође једна година.

Одједном дете опази, после неколико, често поновљених случајева, како тетица сваког дана, у једно исто време, седа крај прозора и гледа... гледа... не дише.

— Тетице!... Начини ми, болан, Зорки шешир. Оно старо перо не ваља... И нога јој се покварила.

На овакву молбу, тетица би се до сад пренула живо, и одмах стала намештати велику, испрљану и изобијану лутку. А сад само ћути, и као да сања, и у сну гута некога жудним погледом...

Шта је ово?!...

Коса пође тетки, па тек застаде... Приђе малом сточићу, на коме је мало пре понамештала своје мале играчке. Обрте главу тетици и гурну сто... Зазвонише и залупаше судићи од тенећке. а тетица само нервозно мрдну раменом и још жудније наже главу напред...

Севнуше неколико секунада.

— Тетице!... врисну дете одједном.

Тета се већ беше прибрала. Трже се на врисак и скочи. Гледа некако збуњено, као кривац, али у дубини саме зенице сија срећа бескрајна. невина, пуна неког новог, живљег, озбиљнијег значења...

Дете се збунило...

Али зар је тешко умирити расплакано, ожалошћено мало маче?...

— Воле њу тета... срце моје!

И врући, узбуђени, нервозни пољупци падају на обрашчиће детиње, утишавајући, реко бих, подједнако обоје залубљених. . .

После два месеца тета, опет у одређено време истрчи на вратнице. освр̂ћући се бојажљиво да је ко не опази. Дете запази баш ту плашљиву опрезност. па стаде и само истрчавати до вратница, и кроз одшкринуту половину гледати шта се то збива на улици. А оно баш ништа! Тета постоји мало, климне главом некоме ко јој се јави. после гледа позадуго све на једну страну... И онда уђе у двориште весела, и очи јој опет, онако исто као пре на прозору, севају чудним, занављивим огњем...

Ама баш ништа друго! Дете је врло марљиво пазило...

После неколико дана дете опази, да све један исти младић пролази баш онда кад тета изиђе. И он се то редовно јавља тети..

Али какво је оно лице?!... Леп је, млад, танки црни брчићи, али гледа збуњено, уплашено... као калфа њихова суседа бакалина, кад га оно потераше жандарми. Јест, баш исто онако, сећа се!... Само је онај био зелен, блед, а овај се црвени као Зоркина доња сукњица и . . . гле . . . што се онако спотиче ? . . .

Дете шмугну кроз вратнице.

— Тето... гле како се онај спотиче! Ха-ха-ха...

Тета јој поклопи руком уста, а главу носи све за оним смешним младићем, као што Коса неки пут прати очима занимљиву сцену на улици, која пролази крај њена прозора.

— Ено, окренуо ти се!... Јавља ти се, Бога ми!...

— Мир, маче... није мени! шапће заблеңута тетка, климајући и сама весело главом. — То он, знаш... Марици. Ено је пред капијом.

— Није, тетице, жива ми ти! Баш сам видела како те погледао... А Марице нема.

— Добро... Кад ја лажем, онда...

— Јесте!... Све како ти кажеш... слатка!...

„А баш сам добро видела!“ мисли Коса. „Што ли то тета крије од мене? Да ли ме више не воле? Или је што друго?... Морам дознати!“...

И дознала је брзо.

Младић стаде застајкивати пред вратницама, поче некакав плашљив шапат, изнајпре кратко, а после све дуже.

Једног радног дана, пре подне, тетици паде на памет да прошета по парку. Сестра је пусти са Косом. Беше јако узбуђена...

— Маченце . . . . кад дођемо у парк . . . хоћеш да послушаш твоју тетицу ?

Дете је погледа чудно. Не рече ништа, али му живе и радознале очи говораху:

— Зар још питаш ?

— Наћи ћу ти лепо, заклоњено место, па се ту играј. Ако ме видиш с ким, немој ми прилазити, срце моје!...

— Ни са оним, што се саплеће?

Девојка се збуни... Oћута, па онда настави:

— А ако мислиш казати мами.. ако што видиш... онда ћеш изгубити тетицу...

— Слатка!... Рођена!... Ником, жива ми ти!...

После неколико тренутака, дете стаде извиркивати из свог заклона, и брзо угледа како се примиче тетици онај сплетени младић. Али сад не беше сплетен. Иђаше журно, право... исто као и Коса, кад потрчи да узме од тетице какав леп поклон.

Руковаше се, пођоше једно поред другог, он све полуокренут њој, и брзо их нестаде за густим жбуњем. Детету остаде у памети само слика њихових готово састављених глава које пливаху тако, једна другој окренуте, као приковане магнетом...

„Шта је ово?!... Нешто ће да буде... али шта? Да питам тетицу?!.. Свеједно, биће штогод лепо занимљиво, чим тетица нешто шушка, крије... па тек изнесе ми лепу играчку. Тако ће и сад... Али, шта то они раде?“...

Дете отрча до краја стазе, пружи вратић иза жбуна и — замре.. Не сме више помолити главу, јер би је опазили. Али и кроз густе гране види обоје, и још не верује себи да види добро... Можда то тако само изгледа кроз грање, а није у истини?..

Седе обоје, ту близу ње, на једној зеленој, увученој дубоко у шибље клупи и... баш се не види добро шта чине... Детету изгледа, као да је видела тетину главу на његовим грудима... само за кратко, па после опет нема... И чује се глас:

— ...па да се никад више не растајемо!...

Дете рашири очи од чуда. Ко, од кога да се не растаје? А Коса?... А мало маче!... Хтеде бризнути у плач, али је исти глас поврати.

О, па то не говори тетица, него он!... Чекај да видимо кога више воле тетица!... Он и не зна за мало маче! Питаће тетицу. Да се не растаје од тетице!... Ха-ха-ха... Баш је погодио!

Дете дође лагано до једног закључка: неко хоће да заузме њено место код тете, хоће да га тета више воле него њу. Мора се то све расветлити, све дознати, па ако буде опасности, мора се бранити своја позиција.

Дођоше кући.

Чим угледа мајку, дете у себи говори: „нећу јој казати... нећу!... Заклела сам се!...“ и у исто време осећа, како би славно било наћи маму где насамо, да не опази тетица...

„Нећу казати... нећу!... жива ми тетица!...“ шапће дете и непрестано обилази око мајке... Ала је ово мука велика! Нешто је на срцу мори: она већ неколико пута отвара уста и горе жељом да викне... Ако не оде тетица, казаће пред њом...

Тетица оде.

„Нећу казати!...“ шапће, а лице јој се искривило, пребледело, ручицама чупка кецељицу... као да се спрема на убиство...

— Мама... који је онај што се саплеће? па и не чекајући одговор (питање је требало само као увод, да се лакше *почне*), дете исприча све.

Али опет није ништа дознала. Мама је саслуша, распита по боље за неке појединости, па ућута и замисли се.

— Мама, шта ће то да буде?... Хоће ли ме тета опет волети?

А мама брижно и плашљиво гледа некуд, не чујући тужно, престрављено питање. Родитељи јој оставише малу сестрицу у аманет... Шта ли је сад чека, Боже?... Да ли ће бити боље судбине, него што је њена?...

Једног дана отац узе дете за ручицу и, погледавши је подсмешљиво, са већ познатим изразом, кад је вољан расплакати ћерчицу, рече јој:

— Шта ћемо сад, мазо?!.. Тета се удаје... оде у другу кућу.

Дете отвори очи јако, па их тек крете у страну... А тамо иза стола гледају је она иста два љубавна, светла ока, али сад гледају онако, као кад Коса разбије чашу, па је зову на признање кривице... Па опет ове очи гледају друкчије. Као да им кривица, због које се крију, доноси највећу срећу, блаженство...

И Коса, тек једним крајичком памети, стаде појмати, да наступа нешто страшно... и као у сну види да се тетица удаљује од ње...

Врисак!...

Очајно, конвулсивно бацање из краја у крај... и опет врисак без суза... Родитељи већ помишљаху на лекара... Али тетине благе, као мелем речи, уверавања, заклетве, учинише своје...

Поче долазити младожења.

Дете се, као сенка, прикраде у какав згодан кутак, па гледа, гледа... Потом изиђе из заклона, седне са њима и, кад су они у најживљем разговору, запита што тетицу.

Ах, како се расејано тета окрене, прелети очима преко детета, промрмља нешто нејасно, и опет се занесе тамо... са њим!..

Сад је већ јасно... Изгубљена је позиција. Други је заузео њено место у тетину срцу.

Али шта ће сад она? Шта ће са овим необичним болом, што је непрестано гризе, гризе?... Чија ће милошта то залечити? Та и њену срцу треба љубави; навикнуто је на њу. Неће зар остати сасвим усамљена, без топла погледа!...

Ах, кад би некако тетица хтела, па да воле и њу и њега заједно!...

Јадно дете! Сад би јој и *деоба* тетине љубави добро дошла. „Нека воле и њега... није вајде... кад већ тако она хоће." Али само нека не остави њу, своје мало маче, јер ће умрети без њене љубави.

А тета све веселија и према Коси све немарнија... Управо, тако се детету чини. Јер од пре се нису растајали, нису уста отварали једно без другог. По цео дан су заједно. Све нешто имају да кажу једно другоме.

А сад!... Или је ту онај саплетени, или долазе жене и девојке на честитање, или тета иде по чаршији ради неке куповине . . . Тек, мало маче је по цео дан само . . . Деси се два-три пута дневно, да је тета пољуби, али су ти пољупци сад узгредни, исто као и мамини. Нема више оног дуготрајног, заносног миловања, ни оне среће, ни оног живота... Оде све!...

Дете изиђе у двориште, завуче се у неки кутак, гледа... гледа... и тек почне се чиме забављати. Нешто шушну у дворишту. Дете диже главу и усијаним, жудним погледом стаде мотрити: „да није тета?..."

Ах, тешко је!... Вуче се као сенка, оборене главе, помућених влажних очију, бледа лица. Некипут одједном јурну сузе, па лију, лију...

Освану злокобни дан.

Ала се тета променила. Само јој прелећу оне чудне очи преко предмета, главу обрће збуњено, бесмислено, пође некуд, па стане и врати се. Девојке је непрестано нешто питају, саветују, задиркују. А она гледа, реко бих, из саме дубине душине, и као да тај поглед нема везе са околином. У њему је нека жива журба и затајена неизмерна срећа...

У дворишту бruји: свирка, игра, смех, говор. Дошли сватови!

Све се ускомеша. Журба, трчање, узвици, сновање озбиљних, или веселих, или по мало забринутих девојака и жена... У соби све као на иглама...

Само се крај прозора, иза тешке завесе, згурило и шћућурило једно мало маче. Севају му ужагрене очице грозничавим сјајем. Не скидају се са оног чаробног лица, које се чини тајанствено, кроз дуги, бели провидни вео... А бели цветић миртин трепери и шапуће о блаженству...

Све сија срећом. Само лице малог маченцета прешло у конвулсивно стање. Искривљено, нагрђено пакосном злобом, тешком тугом, самоћом... Нема ни суза. Бар да оне потеку!.. Само лизуће врелим језиком запечена, огњена уста и гледа уплашено, чудно, као да очекује катастрофу.

Најтеже је што се на њу, у овим бошим тренуцима, срушила бескрајна, страшна самоћа. Толики народ око ње, а она је тако усамљена, тако далека од тога народа. Дође јој да врисне.

„Ах, кад би ме тета повела!... Па нека *њега* много воле... више од мене. Само да сам уз њу!...“

Наместише девери бео везен јаглук. Поведоше младу из одаје. Дете истрча на двориште...

Опет журба, сновање, намештање, поздрави, пољупци...

Напред сватови!

А мало маченце заборавили...

Разлеже се изненадан, очајан врисак, који испуни ужасом цео народ.

— Тетице... не иди!... Тето... узми ме!...

Тета се осврте. Хтеде потрчати очајном детету, али је задржаше.

— Стој. Не ваља се враћати!

Подиеше јој помодрело, обезнањено, онакажено тугом дете

Ах, превелика своја срећа не допушта човеку разумети туђ бол...

Повраћено дете крете очима око себе... на души му је тако лако, чини му се да ће сад бити све друкчије, лепше... Али кад опази да се ништа није променило од малопре, кад виде да се сватови крећу, оно подиже главу...

Нежни, паучинасти набори од бела вела, у које утања бео венац од мирте, високо се носе, и као да пливају у гомили разноврсних сватовских глава...

Злобан, пакостан поглед паде на ту украшену главу. Мало маченце фркну и помоли своје оштре поктиће...

Добро утувљена лекција из живота!

† Свет. П. Ранковић

О ШУМАМА ЈУГО-ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ*

од

Д-РА ЛУЈА В. АДАМОВИЋА

Кад путујемо северном Србијом или њеним срцем — питомом Шумадијом, свуда имамо прилике, да уживамо у зеленилу и хладовини већих или мањих шума и браника. У рудничком, ужичком и крушевачком округу имамо скоро непрекидни зелени плашт, који састављају шуме колосалних димензија.

Али каква промена тек настаје, кад ступимо у алексиначку околину, па отуд на југ ка Нишу, Пироту, Лесковцу и Врањи?!

Ту нам се од једаред прикаже са свим друга слика — друга природа.

Ту престају шуме, и наше око узалуд тражи зеленило, јер нас одасвуда опкољавају голети, камењари, пљуше, песковите утрине или пашњаци, по којима једва и траве има, и само тек по где где штрчи по који шиб. Да нема воћака и врба, просто не бисмо имали прилике, да уочимо ни једно „*дрво*“ око поменутих градова!

Али није таква физиогномија баш у свима пределима на југо-истоку. Та се слика опажа само у близини градова и у жупним крајевима њине околине. Зађемо ли, на против, у брдске крајеве, већ нам се предочи друга сценерија. Ту је

* Ово је резултат мојих мерења и посматрања, вршених у току прошлог лета по пиротском, нишком, црноречком и врањском округу.

куд и камо мање голети (изузевши кршеве и врлети) и виђамо по где где и какав омањи браник, а скоро сву необрађену земљу покривају пространи шибљаци. Попнемо ли се пак у планинске крајеве (на Озрен, Суву Планину, Стрешер, руиљанске и власинске планине, Стару Планину и т. д.), наилазимо, за дивно чудо, опет на красне шуме, ништа лошије од оних шумадиских.

Пада дакле јасно у очи, да шума у близини градова и у опште у жупним крајевима југо-источне Србије нема никако; па чак ни у брдским пределима нису типски развијене и на великом ареалу распрострте.

Ну није тако само на југо-истоку, него местимице и по осталим крајевима Србије, па и Бугарске, Старе Србије, Босне. Херцеговине, Црне Горе, Далмације, Истре и Хрватског Приморја. Свуда туда наилазимо на голети или поменуте шибљаке.

Што ли је узрок овој чудноватој појави?

Чисто су по некад смешна обавештења, која невешт посматрач о томе може да добије и прикупи! Тако н. пр. пише енглески путник А р т у р Е в а н с (у свом делу Trough of Bosnia and Hercegovina), да су херцеговачке шуме сатрли ветрови. П е т е р с (Dalmatien) вели, да су далматинске шуме утаманили Млечићи за грађење лађа и катарака. А м и Б у е (la Turquie d' Europe) приписује ту појаву климатским приликама. Други опет путници тумаче и сматрају тај феномен као „особину“ карста (Ј и р е ч е к, Б е к) а неки на послетку веле, да су их Турци исекли!*)

Премда на први поглед сваки од тих узрока изгледа вероватан, опет за то ни један од њих не може да нас потпуно задовољи и да издржи озбиљну критику.

Да почнемо са највероватнијим — са ветром. Да ветрови шкоде дрвећу и да делимично и местимице и они упропашћују шуме, то је до душе утврђен факат, који се не да оспоравати. Али кад би то био случај у нашим крајевима, не би планине биле поштеђене, а жупни крајеви опустошени, него

*) Мишљење да су Турци уништили шуме на Балканском полуострву налазимо код O. Blau „Reisen in Bosnien und Hercegovina.“ Berlin 1877., стр. 17.

би требало да буде обратно. Нижи региони, као топлији, заклонитији и са блажим ветровима, требало би, да су остали поштеђени, а планине, које су уздигнутије, те према томе хладније и више изложене ветровима, и то интензивнијим ветровима, морале би бити са свим голе.

Да ни климатске прилике нису томе криве довољан је доказ већ то, што су у оголићеним местима до пре педесетину (а и мање) година биле бујне шуме, а и сад успевају у другим крајевима са истом климом. Земља наша спада у средње-јевропску климатску област, која се одликује довољном количином добро расподељених атмосферских падежа, умереном топлотом и не сувише оштром зимом. Према томе, дакле, клима наша нема ни једну чињеницу, која би штетно утицала на развиће шума. Ну неоспорно је, да се је у оголићеним пределима клима збиља знатно променила и то баш услед самог оголићавања земљишта. Познато је, да шуме привлаче кишу, и да у зашумљеним крајевима пада много више кише него у голим. Од метеорске воде заустављају и задржавају шуме велику количину у себи, те отуд она пријатна хладовина под њиховом сенком. У оголићеним крајевима, на против, нема што да привуче кишу, него, шта више, и оне воде што су на површини земље (потоци, извори, баре) подвргнуте су сувише јаком испаравању, те махом пресуше у току лета. Голи кршеви загреју се лети у великој мери, те је њихово зрачење од штетног утицаја по околину. Отуд оне омарине, оне жеге и припеке, што спарушe све ситније рашће.

Овакве промене у клими, које су, као што горе нагласих, настале тек услед голети, утичу, разуме се, непријатно на вегетацију (а и у опште на сву органску и неорганску околину), али то још није у толикој мери штетно, да дрвеће не може успешно да се развија; јер алтерација климе није свела влагу и топлоту још нигде (у јужној Србији) на минимум потребне количине за развијање дрвећа.

Мишљење, да су голети особина карста, т. ј. појава, која карактерише карст и која га свугде прати, налази се код многих аутора. Они сматрају, да карст по својој природи

већ мора да је го, и да према томе није никад ни било на њему шуме.

То је мишљење са свим погрешно и у новије доба са свим напуштено. У пећинама карста налазе се остаци јеленова и медведа још из терцијерног доба — доказ, дакле, да је у то доба туда било шума (јер су медведи и јелени шумске животиње). У историско доба свуда наилазимо на податке, да је карст био зашумљен. Шта више д-р Цвијић у своме раду о „Карсту" наводи многе крајеве, који су и данас још зашумљени. Исто тако д-р Хасерт (Beitrage z. phys. Geogr. v. Montenegro) вели, да је скоро већи део црногорског карста још под шумом.*) Дакле „карст" није идентичан појам са „голети", него је то просто назив за нарочито развиће земљине површине и блиске јој унутрашњости без обзира на то, да ли је денудација већ узела мах или не.

Голет, дакле, не настаје услед карстне појаве, него услед утамањења шума, и то без обзира на врсту земљишта. Има у врањском округу голети на трахитоидним стенама (Облик, Грохот, око Бање, Прибоја и т. д.), на микашисту (Пљачкавица), граниту (Крстиловица, Средња Чука и т. д.), као год и на кречњацима нишког, пиротског и црноречког округа.

Пошто смо претресли све појаве и последице природних сила и дошли до закључка, да нису оне лишиле наше крајеве најлепшег украса и највећег блага, не остаје друго, него да закључимо, да су то урадили људи!

Ну, који су то људи урадили? Да ли су то Турци, или смо ми?!

Сваки би од нас — као Србин — желео, да одмах обори кривицу на Турке. Ну узмемо ли то питање мало из ближе у претресање, лако ћемо увидети, да нисмо са свим у праву, да искључиво њих кривимо за тај вандализам. Турке нико не сматра за Вандале, него је на против свакоме позната њина љубав за дрвећем и шумама; они подижу дрвеће и много полажу на добру сенку и хладовину. Једино из стратегиских разлога секу и они шуме, иначе их никако не дирају. Да су Турци у стратегиске сврхе посекли дакле и неке наше шуме

*) Dr. K. Hassert l. c. стр. 159.

— то стоји; али то није нигде извршено у тако великим димензијама, да је услед тога све земљиште морало да остане оголићено. Пре бисмо их могли окривити за *лоше газдинство* него за вандализам. Лоше газдинство дакле, турско а још више наше, т. ј. нерационална сеча, — то је упропастило наше шуме.

Није било закона ни органа власти да заштите шуме од прекомерног и неумесног тамањења, није имао ко да упути народ на чување и неговање тог драгоценог блага, — и тако се из дана у дан немилице секло по потреби и ћефу — ко је год стигао и хтео.

Према томе, дакле, са свим је природно, да су најпре пале као жртве лошег газдинства, шуме у близини градова, јер је ту највеће потраживање и највећа потреба дрва за грађу, гориво и т. д. Постепено су, мало по мало, дошле на ред и шуме удаљенијих и узвишенијих крајева, па би, по свој прилици, до данас већ све било исечено, да није опет, срећом, друга врста немара, а то немар за добрим путевима, спасла удаљеније шуме у планинама од неизбежне пропасти.

Ну услед саме сече нису могле да се са свим утамане и униште шуме. Сечом је само маторо дрвеће упропашћено, а остало је, међу тим, младо, које је могло да израсте и да се подигне. Али сељак не само да се није бринуо да га негује и да подмлади њиме шуму, него га је немилице сатирао кад год му је требало материјала за кошаре, коље, прошће и гориво.

Што се је пак поткрало секири, то су козе побрстиле и тотално уништиле.

Разуме се, да је на једну тако искасапљену и осакаћену шуму и природа штетно утицала. Такав један подмладак, који је до јуче био заклоњен од превелике припеке и од сувише јаких ветрова густим гранама маторог дрвећа, нашао се је сада од једаред у са свим другим приликама, изложен ветровима, припеци и суши — без икакве заштите. Пошто се то нејако младо дрвеће није могло да прилагоди тако наглим и знатним изменама климе и експозиције, морало је са свим да подлегне тим непријатељима.

Упропашћених шума имамо од две категорије: млађих и старијих. Млађе су у брдским крајевима и доцније су дошле на ред, те према томе нису баш са свим утамањене, јер им је још остало очувано ниже рашће: шибље и младо дрвеће. Старије су пак са свим лишене сваког трага дрвећа, те су махом камените голети, скоро без икаквог зеленила.

Те су се голети, према земљишту, експозицији, нагибу и висини, развиле у камењар, утрину, грич или прљушу.

Камењари се налазе обично на кречним, присојним, доста стрмим странама нижих и виших брда, од 250—700 м. висине, нарочито око вртача карстних предела, а свуда пак где има шкрапа. Пошто је ту оголићавање одавна наступило, то су, у току времена, кише спрале и однеле већи део земље, те је, услед тога, камењар сиромашан вегетацијом. Где је пешчар или силикатно земљиште у опште, ту је спирање земље у мањој мери узело мах, те виђамо доста зеленила нарочито с пролећа. Ту су се развиле утрине и грич (т. ј. каменита утрина са по неким шибом). Такав карактер имају све голети у близини вароши и у жупним крајевима.

Шуме брдских крајева нису одавна исечене, те се с тога нису још свуда претвориле у голети, него махом још животаре у облику шибљака.

Те шибљаке састављају два елемента: на првом месту подмладак исеченог дрвећа, а с друге стране пак и шибље, које је као ниже рашће успевало под дрвећем некадашње шуме. Шуму брдских крајева саставља махом *граница*, *цер*, *сладун*, ређе *лупик* (бељиг) са овде онде умешаним *грабом*, *кленом*, *јасеном*, *липом* и *сланопаћом*. Шибље пак, које је некада у правој шуми заузимало врло незнатно место, узело је сада свуда мах и овладало је потпуно терен. Леску н. пр. виђамо у врло великој количини, тако, да је народ и прозвао „*лештар*“ све шибљаке. Поред *леске* има доста *глога*, *дрена*, *трна*, *курјачине* а на кречњаку и *руја*. То су, дакле, елементи, из којих се у главноме шибљаци састоје. Ови се шибљаци налазе свуда у брдским пределима од 500—800 м. висине. У вишим крајевима (од 800—1000 м.) често су дрвета (храстови) остала очувана, али им се подмладак опоравио. Ну ту већ

наилазимо на прве *букве*, које од те висине на више бивају све чешће и чешће, док не преотму са свим мах.

Букве састављају *планинску шуму*, која је свуда остала очувана, а то, како истакнух, једино с тога, што је много удаљена од људских станова, и што нема комуникационих средстава, која би олакшала превоз дрвећа.

Планинске су шуме југо-источне Србије још праве прашуме, те према томе и врло добро очуване. Грдне букве са пречником од 1—1.5 м. а 15—20 м. високе састављају непрекидан свод, кроз који ниједан сунчани зрачак не може да пробије. Ту је вечита хладовина, у којој често језа хвата човека, кад туда путује. Најлепше су такве шуме на Старој Планини и на Сувој Планини; у мањој мери пак на Стрешеру (Варденику), Бесној Кобили, па и по свима планинама око Власине, Рупља, Лебана и т. д.

На Старој Планини (под крвавим Барама, на Белану. Вртибогу, више Црног Врха) има доста смрче и јеле с буквом помешаних, а има партија где су се четињари сами без букве издигли у омање задруге (од 1600—1800 м. висине). У тим шумама лежи грдно благо, које би се *паметном експлоатацијом* могло претворити у леп новац. Али док ми немамо довољно стручно школованих шумарских чиновника и бољих путева. боље је, да се у то богаство никако и не дира, јер ако се не би добро отвориле очи при експлоатацији шта треба сећи а шта се не сме никако дирати, остали бисмо без тог великог блага — за мало година!

Овим смо прешли све врсте шума југо-источне Србије и остало би да се дода оно што је најглавније, а то је, две три речи о томе како да се очувају шуме онде где још постоје, и како да се зашуме оголићени крајеви.

За одржање оних шума које су још очуване не треба ни великих жртава ни великог знања. Главно је, да се повере *школованом* и *савесном* персоналу, који би строго пазио на њин опстанак, и који би, у случају експлоатације, знао шта се сме сећи а што мора да се поштеди — и онда је одржање шума осигурано. Разуме се, да тај персонал не би смео да стоји никад скрштених руку, него увек да обилази све крајеве и да врши потребне радове за очување и унапређивање

дрвећа. Тако на пр. тај персонал треба да склања све оно дрвеће, које се из ма ког узрока осушило и својим падом прети да осакати или сломи околно дрвеће, да извлачи већ попадала дрва и на њино место нова засађује, да уређује ток бујица и потока од којих шуме највише пате, да исушује ритове, млаке и тресетишта, која се налазе по шумама и т. д.

Са свим је други задатак надлежних власти и шумарских чиновника у крајевима, где су шуме делимично или тотално попиштене. Ту треба да се из петних жила запне, да се **што пре** *обнове шуме* у свима местима где су биле и где би могле успевати.

То је до душе огроман посао, који захтева не толико материјалних жртава, колико пријежности, савесности а нарочито систематског рада. Тежак посао до душе, али изведљив, и кад га изводи Аустрија у најзанемаренијим њеним провинцијама — у Истарском и Хрватском Приморју, у Далмацији и Херцеговини — којима је она права маћеха, зашто не бисмо могли то остварити ми у својој сопственој кући, својој рођеној браћи ?!*)

Далеко би ме одвело кад бих хтео да овде свестрано образложим потребу зашумљавања**) и да докажем да се свак вара ко мисли, да нам не треба обнављати шуме, него да увећамо број стоке и да је пустимо да пасе по утринама. Ограничићу се, да у мало речи истакнем најважније узроке због којих *морамо зашумити голети*, и да наведем *зле последице* сточарства у таким пределима.

На месту где је била шума помоли се на скоро бујна вегетација разног џбуња и ниског рашћа, које сада ужива у богатој наслази хумуса, што је од шумског листопада постала.

Али шта се догађа постепено од таких места? Козе обрсте све младице и пупољке шибља и џбуња. Кише исперу и одвуку хумус: оне покашене траве и обрстени џбунићи шеу

*) H. v. Guttenberg: „Der Karst und seine forstlichen Verhältnisse" (Zeitsch. des Deutsch. u. Oester-Alpenver. 1881. стр. 80.). Pannewitz: „Der Karst, eine Wüste oder ein Steinmeer bei Triest" (Forstliche Blätter 1886 стр. 77.).

**) То је био предмет моје тезе: „Die Aufforstung der zerstörten Wälder Serbiens würde von grosser Bedeutung für die Hebung der Landwirth schaft des Landes sein."

у стању да се опру воденој сили и да задрже слој земље, те мало по мало почне да се овде онде помаља голо камење, док најзад испирање не узме толико маха, да просто од земље једва и трага остане. То је неизбежна судбина свих таквих пашњака.

На тако танком и ретком слоју земљишта шта може да успева?! Зар може такав рецимо „*пашњак*", да даде довољно хране кроз целу годину извесној количини грла?

Мислиће се ваљда, да би се томе злу могло доскочити сејањем детелине. О томе не може бити ни говора, јер недостаје потребна количина земље, и, што је још горе, потребна влага. Као што је познато, кречњак врло брзо и лако пропушта воду, те је за то кречно земљиште увек суво и изложено јаком загревању, а то су све убитачне особине по рашће. Према свему овоме, дакле, од стоке и од таквих пашњака не можемо никад имати праве користи.

Зашумљавањем, на против, добивамо све више дрвећа, које не само што нам експлоатацијом пружа велике директне користи, него нам је куд и камо кориснија индиректним својим дејствима на климу и земљу. Шуме увек поправљају климу. Оне спречавају ветровима, да се свом жестином издувају, чувају земљу од превеликог испаравања и зрачења, те је услед тога у зашумљеним крајевима лети мања жега а зими већа топлота, и, на послетку, служе као регулатори водене количине, јер не само што привлаче кишу, него и задрже у себи увек извесну количину воде и влаге. Ну за цело највећа корист од шума лежи у томе, што оне из године у годину пружају све већу количину хумуса, којим дебља земљин слој, и тако га чини подесним и за друге културе (њиве, ливаде, итд.).

На сваки начин дакле, благостање југо-источне Србије лежи једино у свестраном и енергичном подизању упропашћених шума. Начин пак како то успешно да се изведе разуме се да захтева и труда и муке.

Као што споменух, ми имамо две врсте утамањених шума: оних *са шибљацима* (у брдским крајевима) и оних без икаквог дрвећа: *голети* (у жупним крајевима.).

Са свим је свеједно одакле ће се почети; шта више не би било ни од какве користи, кад би рад био само делимичан

и локалне природе, него треба *да у исто доба убујевати све оголићене крајеве*, и да се истом енергијом свуда подједнако и непрекидно ради, јер елементи, с којим би запушумљавање имало да се бори (ветрови, кише, суше, голет и т. д.) нису ситне природе, и само би им се великим напором успешно могло стати на пут.

Где су шуме у облику шибљака остале очуване, доста је *да се престане са сечом, и да се удаље сасвим козе*, па да се већ само по себи то рашће подигне и поправи. Ну опет неће бити ни ту с горега рука вешта шумара. Требаће и ту да се по негде што попуни и засади, а по негде што проредп и очисти. Попуњавање ће успешно бити само с елементима те шуме, а никако с дрвећем, које не расте код нас и на таким местима. За више крајеве (од 900 м. на више) најподеснија је *буква, јавор, ива* и *бреза*. За остале брдске пределе (од 500 до 900 м.) најзгоднији су за пошумљавање разни *храстови* (цер, лужник, сладун, љутик), *клен*, *јасен*, *дивље јабуке* и *крушке*, *бели* и *црни граб*, *црнограбић* и т. д. Уметањем младица тих дрва окриле би се у брзо празнине, и са мало неге подигле би се без великог труда све шуме брдских крајева.

Са свим је други посао запушумљавање голети. То изискује великих трошкова, добро школован шумарски персонал и енергично устрајање у раду.

Тај се посао састоји у овим операцијама: 1.) осигурање земљиног слоја од штетних последица кише, провале облака и бујица; 2.) регулисање потока; 3.) засађивање дрвећа; 4.) штићење тих садова од ветрова и жеге; 5.) даље неговање и чување од стоке, гусеница и т. д.

Обезбеђење земљиног слоја од рђавих последица кише или бујица даје се извести и постићи једино уређењем потока, точила, урвина и провалија. Ако у шуми има тих појава, ту ће киша увек штетно утицати и рушиће непрестано човечји рад. За то дакле, прво ће бити, да се точила, урвине и сличне ерозивне појаве наспу и уклоне, водама да се да ток у нарочитим каналима и јаругама, а потоцима да се учврсте обале, прошири корито и ослободи од трава и камења. У крајевима где је земља већ испрана и однесена, требаће је нанети из нова, а да би се очувала док дрвеће порасте, од потребе је, да се

цео терен терасасто подели у мање партије, које су зидом једна од друге преграђене. Зид је лако начинити од камења, којег иначе туда изобиља има.

На избор дрвећа треба обратити врло велику пажњу, јер од тога највише зависи добар успех садова. Није то свеједно да ли ће на једно брдо доћи бор или јела, буква или врба, јасен или топола и т. д.

Свака биљка има према својој организацији извесну потребу у избору земљишта положаја, висине и т. д., те ће према томе, на свакој врсти земљишта само оне биљке напредовати, које се на ту врсту терена могу прилагодити. Рујп и црни бор на пр. неће никако да нам успева на силикатном земљишту, него само на кречњаку. Црни глог не воли никако осојне падине, бреза и јела ни пошто жупне крајеве и т. д. Избор дрвећа не да се шематски и стереотипно удесити у напред за сваку врсту земљишта, јер није ту геолошки, т. ј. управ хемиски састав земљишта само у питању, него и положај (експозиција), нагиб, висина, дебљина слојева, порозност боја и т. д. Друго ће нам рашће успевати на пр. на стрмим, присојним странама, а друго на осојним са благим нагибом, друго на сувом и топлом пешчару, а друго на влажној и хладној глини. За одредбу избора дрвећа треба да на лице места изиђе стручно лице, које ће уочити све особине терена и према томе удесити списак потребног дрвећа. Исто се тако не да у напред одредити нормално растојање између дрвећа јер и то зависи од теренских прилика а и од саме врсте дрвећа, које хоћемо да засадимо.

У колико се у опште — према оном што изложих — може у напред с позитивном сигурношћу да утврди норма у засађивању голети југо-источне Србије, можемо се придржавати ових правила:

1.) *На кречњачком земљишту присојних, стрмих падина* жупних крајева, треба садити: *руј, чалију, багрен* и *црни бор.*

Руј се врло лако прима и користан је због техничке употребе његовог лишћа.

Чалија и багрен се такође врло лако примају и врло брзо умножавају, те и ако немају никакве техничке ни практичне

употребе, опет за то доносе корист земљишту тиме што га чувају од спирања.

Црни бор особито добро расте на кречњаку (чак и по камењарима и врлетима) и може се с добрим успехом садити у жупним и у брдским крајевима (до 1000 м. висше). Његово дрво брзо се развија и пружа после кратког низа година изврстан материјал за јапију, гориво, катран и т. д.

2.) *На кречњачким осојним падинама* не ваља ни једно од поменутих дрва. Једино би се са багреном још добили повољни резултати. За таке крајеве врло је добар *глог, дрен, трн* а нарочито пак *ситна граница*. Овај сиписки храст у брзо се распространи, лако се прима и није много осетљив према ветровима.

3.) *На силикатном земљишту* сушних, жупних крајева најзгодније је код нас садити: *клен, јасен, кестен, цер* и ситну границу. Од кленова најбољи је обични пољски клен, али за камењаре и крпеве много је подеснији наш ендемични ситни клен (Acer intermedium Panč.).

4.) *На надводном глиновитом* или силикатном земљишту не може ни један од поменутих родова да напредује — изузевши иловину. За оваке терене су најзгоднији *врбе* (особито ракита) *јасика, јаблан, јова*.

Што се самог сађења тиче, треба имати у виду ове поступке:

1.) Свако дрво треба да дође на исту врсту земљишта, на каквој је у расаднику расло.

2.) Расад треба да је барем 1 м. висок и да има довољно јаке стабљике и корење.

3.) Пресађивање боље је да се предузме с јесени него с пролећа, а то с тога, што под јесен биљка престане да се развија и онда се лакше може да прими. С друге стране пак, лако је опет с пролећа уметнути накнадно нова дрва, онде где је зими изгинуо јесењи сад.

4.) У сушним пределима и топлим месецима треба залевати сваког дана редовно засађене крајеве.

5.) Где су садови изложени великим штетама од ветрова,

требало би направити привремени заклон (зид) од камења, којег иначе много има по голети.

Још две речи о средствима, која би била потребна на остварење зашумљења југо-источне Србије.

Издаци око тога предузећа деле се, према главним операцијама у три врсте:

1. Око спреме земљишта (крчење, одвајање камења, подизање зидова, засипање урвина, уређивање потока и т. д.).

2.) Око засађивања дрвећа и

3.) Око чувања и неговања садова.

За први и у исто доба најтежи задатак треба највише радне снаге, стручних надзорника а и новца. За радну снагу могли би се употребити војници (као што их и друге државе употребљавају за цели опште користи) или сви становници дотичних општина (кулук), али тако да на стотинак обичних радника дође по један образован шумарски радник. На свакој повећој парцели (где ради н. пр. 400—500 радника) требало би, да управља радом један стручно школован шумар. Повеће рејоне (округ на пр.) требало би да надгледа један виши чиновник са много већом стручном спремом и са великим искуством. Он би требао да да нацрт и правила за све радове одређеног му рејона.

И друга операција, засађивање, може да се изврши кулуком; ну пошто обично сви радови, који се тако ураде, не вреде ништа, то би за ту цељ требало употребити плаћене раднике, — или, кад би се увео кулук и за то, онда би требало свакоме сељаку обећати извесну награду према броју дрвета, која су се примила. На пр. ако један сељак засади 50—100 дрвета и приме се, онда му се може одредити награда од 5 динара (или више).

За чување садова требало би опет поставити велики број чувара и надзорника. То би могли бити и обични сељаци ну у сваком срезу би требало да има барем 4—5 практички школованих шумарских радника, који би ишли непрестано по срезу и под надзором и упутством среског шумара вршили преглед шума и омање операције, које се случајно створе а за које прост сељак није дорастао.

Као што се види, предузеће више захтева савесних и спремних радника, који би са пожртвовањем и патриотским поносом то радили, — него великих материјалних жртава.

Створити људе за то, — то нам је главно, а остало би све по себи ишло!

„Сталном вољом човек брда лама
А на равни опет друга диже.“

вели старина Сундечић.

Кад су северни Немци могли од оних ритова и баруштина да створе онако богату државу, што ми да не доведемо у ред ову дивну земљу, која би — кад би смо је одецули — оставила својом лепотом у засенку и саму Швајцарску?!

О ТОМЕ

КАКО САМ ЈА БИО ДЕКАДЕНТ.

Влад. Тихонов.

....Не, без шале, ја сам одиста увек био уверен, да припадам реду људи замашне вредности. Прво, ја сам паметан, и ако ни по чем, а оно што видим око себе читава брда људских глупости. Видим, како људи, које баш нико не сматра као особите будале, праве глупости на сваком кораку. Неки, по своме убеђењу, неки чине то што су сувише нервозни. Такав један господин, говорио ми је, како он увек паметно мисли, а чим почне говорити или радити, одмах га обузме нервозност, и постане будала над будалама. А за мене је све једно — био ти глуп због твога темперамента и нерава, или био ти глуп због оскудице васпитања и образовања — све једно је, ти си глуп. Међутим уман човек, ма како био нервозан, неће глупости говорити ни чинити.

После тога док сам још на ђачкој клупи седео, опазио сам, да људима, пре свега, оскудева смелост. Мени су се смејали моји другови, кад су они бледи и пуни страха излазили на испит, па чак и они, што су били не може бити боље спремљени и одлично свој предмет знали. Многи воле то објашњавати самољубљем... Чудновато самољубље! Мени је бар моје самољубље вазда казивало, да се баш ни зашта немам бојати ни стрепити пред господином, који важно седи на столици и себе назива професором. Да, он може бити зна боље од мене римско право, али шта је с тим? Обућар зна боље од мене шити обућу, столар столарски посао... И опет зато ја не стрепим пред њима и моје самољубље неће ни за длаку изгубити, ако ја длето назовем клином а клин — длетом.

Римско је право — занат тога господина на столици и — то је све. А ако они стрепе што ће можда пропасти на испиту, то их тај страх

неће спасти, него ће их још пре упропастити. Нервна глупост — и ништа више. Ја се нисам плашио и нисам никад пао. Истина, ја нисам никада трчао за тим, да добијем најбољу оцену... На шта ми је она? Ја знам, да ми она, у будућем животу неће ништа хаснити. Не заузимају места баш први ђаци, него људи смеони, предузимљиви и умешни. И ја сам вазда био задовољан, што се осећах смеон, а код другова мојих опажао сам нервозно глупа страховања.

Даље, био сам уверен, да је у животу веома важно имати одмерености. Најозбиљније молим, да се ово не меша са умереношћу. Одмереност у вези са смелошћу даје вам могућност да радите оно, на шта се никад други не одлучује — и све то радити не само без казни, но још на корист и част своју. Ђенијални људи увек су имали ова два својства, т.ј. одмерености и смелости до највећег ступња, — иначе они не би били ђенијални. Ваља узимати што је најважније од сваке ствари и у исто време не узимати што је непотребно. Ето у томе је одмереност. Не узети у довољној мери као и узети сувише, подједнако је лудо.

Пре него ћу изићи из универзитета, моја каријера била је већ готово обележена. Пре свега, ја сам одлично знао шта хоћу, а хтео сам понајпре богаства. Затим — високо административни положај, и треће — славе. Сад су отворени путеви, којима могу постићи све то. Богаство може се задобити добром партијом женидбе... Истина, овај шаблони пут није рђав као припомоћ, али полагати опет све наде на то — ризично је. Радити само помоћу тајних афера, не само што је опасно него и немогуће, ако човек води рачуна о она друга два циља т. ј. о положају и слави... Високи положај може се задобити у служби, напрежући сву своју енергију и све своје подесбности. Тај је пут тежак, уморан, а и дуг. Доћи до високог положаја за доба кад ти већ није потребан — каквог то има смисла? Пригом идући тим путем, може се не успети због оскудице времена. стећи богаство па и славу задобити више за недужене године него због личних особина.

„А зар се не би могло — мислио сам, — путем славе задобити и богаство и власт?“

Какви су путеви слави? О, има много путева! Треба само изабрати најлакши и најбржи. Ђаво да га носи! Могу најзад открити северни пол... И онда ћете сматрати за одважног проналазача северног полуса и — више ништа. На добро, пронашао си северни пол, па још пронаћеш и јужни, па онда, шта даље? На више полуса и нема... Прославиш се, па после те ћушну у архиву, даду ти пенсију из срестава географског друштва и не поверавају ти чак ни да у звању губернатора управљаш каквом било арктичком или антарктичком провинцијом... Одати се проналасцима? Ну, прво, за то треба имати специјалну спрему, а друго, особити склоп ума. По највад и тај простор проналазака, данас је целог целцатог освојио Едисон. Сад измисли шта хоћеш — све ће њему приписати. Ту скоро

путујући железницом чуо сам, како два важна господина причају о аутоматичним кочницама Вестинхауса: — Да, славна ствар — говоре они. — Ништа више, но повучеш за држаљу и воз, као укопан укрути се на месту. За дивно је чудо, како је проналазачка глава тај Едисон!

Е па сад изволте после овога ма шта изумети! У осталом све је то једнострана слава. С њом се још може стећи богаство, али се власт не може задобити. А мени треба славе, новаца и власти... И ја сам се задржао на литератури.

Ето пута, којим се може доћи где хоћеш, ако се пође паметно. Литература у опште, а журналистика нарочито. Отуда ја морам почети. — реших се, и чим сврших курс на универзитету, одмах се ухватих за посао.

Да би могао бити литератор, треба имати таланта... старо отрцано мишљење које још постоји. А сем таланта, треба још рада и постојанства, јер написати ма какву повећу причу или роман, свакојако мора се мало повише засести за посао, па макар и механички А, ако се нема таланта? Па не морамо баш сви бити даровити као Зола, Доде, Мопасан, Тургењев, Толстој... А ако недостаје прилежања, те врлине људске, која увек вреди за неколицину, — за ограничени број? Па за мене није баш ни толико важно, имам ли таланта, јер ја и не претендујем да будем чувен талентирани писац. Ја сам видео талентиране руске писце: они се топиљају и ручавају по прчварницама. Ја им нисам никад завидео. У осталом шта је то даровитост? Један дивно описује живот малих чиновника, други лепо прича сцене из трговачког живота. Ма живот малих чиновника описао је већ Гогољ, Достојевски, а Островски је проучио трговце на длаку. Тургењев и Толстој описали су руско племство... Па шта је остало? Бадава, све то није оно... није оно.,. Ја не претендујем на даровитост првих уметника, јер ја нећу да се топиљам и ручавам по прчварницама, што није чинио ни Толстој ни Тургењев само за то, што су били богати од старине. Ја немам ништа од старине и, кад сам изишао из универзитета, имао сам само неколико јадних пет-шест хиљада рубаља, с којима ми је требало ступити на пут славе, власти и богаства. Не промишљајући много, ја сам готово свих пет хиљада потрошио на удобан стан и на лепу гардеробу.

Пошто сам се згодно сместио у мој бећарски стан и истрошио сав новац, одједном сам се осетио као на некој раскрсници. Изабрао сам био новинарско-литерарни пут: у ресторану где сам сваки дан доручковао, учинио сам већ неколико корисних познанстава... Немојте мислити, да сам тражио дружбу са даровитим писцима, о не! То су некорисни људи! Али сам се познао са управником једног големог периодичног часописа. Људи што стоје око новаца, увек су корисни и од утицаја. Тај управник вазда ће учинити за вас више него сам одговорни уредник. Ако вам управник

дâ унапред солидно аконто, то ће редактор хтео не хтео употребити ваше чланке да би тај издатак наплатио.

Ја сам дакле почео са управницима, са људима око новца а не око рада. И тако сам се познао са једним таквим управником, умео сам му се допасти, и он ме позове у своје предузеће и још ми у напред дâ пара. Аконто сам изузео и ... сад је требало почети, али шта да отпочнем, а то са свим нисам знао... Премишљајући тако, ишао сам једном по Невском проспекту и толико се направио наивним, да сам чак почео смишљати теме. На углу велике Коњушње, сретнем се са једним мојим пријатељем, Питом Столбухиним, који се тек беше вратио из Париза.

— Cher ami! Ти имаш врло уску вратну мараму.... Такве се већ не носе — с прве речи примети ми Пите, додирнув прстима вратну мараму на мојој кошуљи.

— Где то не носе? збуњено упитах.

— Ни у Паризу, ни у Лондону... Ја сам скоро отуда... До вас то још није дошло, али за месец два дана, доћиће...

Лупнув се по челу, ја заборавих да пружим руку Питу Столбухину и сврати се у књижару Мељє.

„Није дошло“, мислио сам, „али ће доћи... Нове вратне мараме доћиће за месец-два, — нове идеје иду дуже... Њима треба година, година и по најмање.“

И после по сахата, ја сам већ седео у својој соби, зарио се у гомилу брошура, књига и журнала, који су изашли последње године и које сам изабрао код Мења. Никад у животу нисам радио тако прилежно. Избирао сам „идеје“ и „правце“. И на моје велико чудо, нити нађох идеја ни правца.

Врло сам рђаво спавао ту ноћ. Изјутра сам устао главобољан и са одвратношћу погледао сам на гомилу књига, журнала и брошура, што су се ваљале на мом столу. „Па ко је управо тамо сад чувен, познат, ко је у моди“? — Мислио сам и нисам могао да одлучим.

Ја сам знао, да су Пјер Лоти, Монасан, Бурже — чувени писци, али то није оно... то су били белетристичари. За овима се низале појете од Пола Верлена до Луја Ратисбона закључно... Најзад Метерлинк, као драматург, као нови Шекспир. Али то све није било оно... није оно... Учинио сам неколико покушаја: написао сам две сцене по укусу Монасана: мали путописе по укусу Пјера Лоти: малену слику љубави, по укусу Буржеа. Све ово учинило ми се, да није лоше израђено и, послав у редакцију часописа, с чијим сам управником у добрим односима био, почнем очекивати шта ће бити. Све ове ствари потписао сам псевдонимом „Кери.“ Моје стварчице почеле су једна за другом излазити на јавност. Почео сам прислушкивати шта се говори о њима, шта говоре о новоно-

јављеном „Кери." На жалост! Нико ништа не говори. Само управник благајне, сретнувши се са мном у ресторану при доручку, рече ми: — Врло, врло дивно.

То ме је запрепастило. Нисам ја имао намеру писати „врло дивно." Нисам ја то хтео. Никоме не казујући свој псевдоним, покушао сам овлаш поговорити са мојим знанцима о „Керију" и свуда сам наилазио на нечувену равнодушност. Ја сам врло добро знао, шта би ми вредило кад би мојим знанцима казао, да сам ја тај Кери и како би се они заинтересовали и, можда би стали хвалити моје списе, али ја сам се уздржавао.

Задобити чувено име само у кругу својих знанаца — жалосна перспектива; а бити чувен у целој Русији, насигурно нема изгледа. Не, не. треба да нико не зна ко је тај „Кери" и онда ће се сваки интересовати њиме. Али како? Али како да то удесим? Имао сам прилике да чујем имена, која су у моди, и приметио сам између осталога једну појаву: тако, на пример, у многим кућама камо сам бивао, нарочито сам чуо да се често помиње име фамилије Ниче. И ја се реших да се упознам са суштином његове философије, и извео сам један врло занимљив закључак — не из науке Ничеа, не, него из обичаја нашега друштва: име Ничеа врло многи су преузносили, знали су га готово сви, а његове списе читали су само неколицина. Други су се опет, при спомену имена Ниче, магловито присећали о „Uebermensch-а" — и ништа више. Као што се види, није главно, да би тебе свега и сви читали или разумели, него вреди да се твоје име понавља што је могуће чешће.

Ја се сећам, да је тако било и са другим чувеним именима. Тако су једно време сви спомињали фамилију Метерлинка. Њега су и читали више, али га готово сасвим нису разумевали. Изговарали су његово име „Метерлинк", казивали наслов његових пијеса и уз то додавали: „То је за чудо оригинално.... То је необична новина.... и дубоко" надовезивали други.

Према томе, потребно је, да се твоје име и наслови твојих списа што може бити чешће понављају; треба да се о њима говори, да су оригинални, нови, дубоки, и све зато што су неразумљиви.

Ја сам пажљиво проучио Метерлинка и нисам нашао код њега баш ништа дубоко, но читаву провалију збрке и неразумљивости.

Али сад већ за мене нису били важни ни Ниче ни Метерлинк; најглавније је то, што сам нашао на правац. Можда је Ниче уман; може бити Метерлинк таленат, али их не читају и не разумеју. Зато сви и говоре о њима. Ја сам замислио скуп интелигентних Руса почев од заслужног професора или чувеног администратора па до ђака првог курса закључно. То би био заиста и сувише досадан скуп. И наједном усред тога скупа појавио би се Ниче и Метерлинк. Боже мој, како би сви били узбуђени! Како би се сви гурали око тих знаменитости, како би

хватали сваку њихову реч и како би сматрали за част стисак њихових руку, само што су провели четврт часа у друштву Нитше и Метерлинка. А међу тим, могло би се насигурно рећи, да деведесет и девет од сто тога скупа, нису прочитали ни један ред од Нитше ни Метерлинка, и о првом да знају само то, да је он створио некаквог „Uebermensche-a“, а о другом да необично дреко у својим пијесама понавља једне и исте кратке фразе.

Дакле, главно је да би се моје име понављало па макар сасвим и не читали моје списе. Dixi!

Ја одем и узмем аконто од управника. Ово аконто било ми је потребно, врло потребно за то, да би редактор штампао све што му будем поднео. Знао сам, да сад, због узетог повећег аконто, редактор неће никако ни читати моје списе у рукопису, него ће послати право у штампарију. Остало је само да напишем нешто тако, што ће направити ларму.

И написао сам.

Назвао сам мој нови спис „Уздах чајне руже“ и овог пута сам већ потписао нов псевдоним „Авенир-Героник“. Неки ће мешати ово са философом Аристотом — Гедоником — и баш како ваља! Нека мешају! „Уздах чајне руже“ као што се и очекивало, прошао је мимо руку редактора, отишао у штампару и . . . појавио се у штампи.

Велики часопис у коме сам штампао мој спис, имао је, дакако, много непријатеља и завидљиваца. Са пеном на устима напали су мoју „Чајну ружу“. Новине, журнали, хумористични листови — сви су подухватили „Чајну ружу“ као уникум сваке бесмислице и предузели су је пецати са озлојеђењем. Сетили су се свију старих грехова редакције, помињали су и о порнографији, и о инсинуацијама и. што год хоћете. Али наш је редактор био човек самољубив, — смео и зубат и није остао дужан својим противницима.

„Само глупаци и дебелкожи бегемоти не могу да појме сву лепоту финоћу и дубину „Уздаха Чајне руже“ одговарао је на адресу непријатеља. — Сва интелигентна публика, сав бољи део образованог друштва са радошћу је изишао на сусрет појави новог талента у лицу Авенира — Гедоника и на душак прочитала је његов „Уздах чајне руже.“ Ми хитамо јавити читатељима, да се у портфељу редакције налазе још неколико састава младога писца, који ће ускоро угледати света у нашем часопису.“

— „Чујете ли, — обрати се он мени, чим ме је видио. — Напишите нам још што год у истом правцу. Ваша „Чајна ружа“ — круна је бесмислице, али она изазива скандал и зато повећава број претплатника... Дижите ларму — то је главно што је потребно у литератури.“ И ја напишем „Узвик Ибиковог Ждрала“. Овога пута и озбиљни журнали стану се одзивати на мој „Узвик“. Појавиле су се пародије, и име Авенира — Гедоника, почело је све чешће и чешће да се чује у друштву, под-

једнако са именима атлета Дубоносова и велосипедиста — шампиона Мурло.

После „Узвика“ дошле су „Сузе зелене жабе“... И већ у два три журнала појавили су се симпатични одзиви. Нашло се критичара који су у мојим магловитим сликама сагледали светле символе. Један је доказивао да сам у „Узвику Ивакова Ждрала“, имао у виду јерменско питање, а други да „Сузе зелене жабе“ нису ништа друго него памфлет поводом мелиорационог кредита. „Летећи ђурђевак“ (на реду мој спис) тумачили су двојако: једни су говорили, да је то чланак поводом берзанске трзавице, други — да је маскирано проповедање будизма.

За некаквих два три месеца „Авенир Гедоник“ засенио је и превопруку атлета Дубоносова и бициклиста Мурло. И нашао сам да је наступило време да откријем мој псевдоним у кругу мојих знанаца. А круг тај убрзо се и знатно раширио. Сви су тражили моје познанство. Мала, у лепом издању књижица мојих списа, које сам већ успео прикупити и пустити под општим називом: „Лепиметри“ нашла је места и у лепим будоарима наших дама, и у кабинетима административних и финансијских великана. Нико није имао ни појма, шта значи реч „Лепиметри“, али се нико није усудио да ме запита за објашњење, и они су добро радили што ми се нису обраћали, јер и сам нисам знао шта значи реч „Лепиметри“. Ту сам реч усnио и ставио сам је као натпис моје књиге. И опет ја и моји читаоци чинили смо се, као да потпуно знамо њено значење, међу тим даме су под том речи разумевале некакав берзански термин, а људи од положаја мислили су, да је то из Конфуција.

Слава, давножељена слава, почела ми је већ ширити своја наручја.

Требало је сад помишљати о друга два циља т. ј. о богаству и власти. Редакција ми је повећала хонорар и у велико отворила кредит на рачун аконта. Али, то је, дакако још далеко од богаства. Један администратор већ ме је звао у провинцију за чиновника са нарочитим задатком, али каква ми је то власт? Очекујем ја друге перспективе, и чини ми се, да ћу их дочекати...

Пре три месеца седео сам у кабинету једног администратора. Ми смо пушили цигаре и добацивали један другоме поједине фразе... Резултат тога био је: мој мали спис „Прелетајући славуј“ и... моје прикомандовање једном централном надлештву.

У „Прелетајућим славујима“ многи су сагледали символ новога департмана, а у централном надлештву, камо сам се јавио наскоро после мога постављења, моји нови службеници понашали су се према мени не само љубазно него и са неком бојазни.

За овим, ту скоро, усрећио сам публику делом под именом: „Копривин поменак или књижица философа Бир-Ман-Ју“, и одмах сам био изабран за директора новог акцијонарског друштва „Преображења“.

Сад сам написао два чланка: један под насловом — „О потреби допуне у управи за обавештење и објашњење“, а други — „Пројект обавезног куповања акција ради нормалне поделе народног богаства“. И у једном и у другом, нема ништа декадентног, и ако они опет зато нису сасвим јасни то је с тога, што су се они могли кретати и у једном и другом правцу.

Ја сам престао бити декадент, али име Авенира — Гедоника, не само што се неће заборавити, него ће с дана у дан постајати све више и више чувено. Надам се да ћу брзим кораком поћи и за она два друга намењена циља.

Нисам ја узалуд свагда био уверен да припадам реду људи замашне вредности...

Л.

НАРОДНОСТИ У ТУРСКОЈ
У ПОЧЕТКУ КРИМСКОГ РАТА

од

Карла Маркса

Овај чланак, или допис о Народностима у Турској у почетку Кримскога Рата, написао је и читаоцима нашим већ у неколико познати чувени и генијални *Карло Маркс* још почетком 1853. године. Он је писан за амерички лист New Jork Tribune, коме је Маркс дуго времена био сарадник и дописник. Марксова најмлађа кћи *Елеонора*, која је и сама била књижевник, приредила је на енглеском језику у Лондону издање једно од читавог низа Марксових чланака и брошира о источном питању, које треба да се јави и у немачком преводу, али га још нема. Овај чланак је уступила издавачица уредништву штутгартскога недељнога листа Neue Zeit, који га је објавио у свом 29. броју за 1896|7 годину.

У Њујоршкој Трибини изашао је 7. априла 1853. године по новом календару.

И ако је овај чланак тако давно писан, и ако су балканске ствари из таке даљине посматране, инак у њему има и много оцена и много погледа који и данас изненађују својом тачношћу и заслужују пажњу. На сваки начин он, према садашњем схватању и знању, има и својих недостатака, али оно што је суштина вреди и данас да се зна, па, можда, понешто и срцу прими.

Подвучена су поједина места од наше стране.

Ми не сумњамо да ће и наши читаоци, као и ми, с пажњом и задовољством прочитати овај чланак генијалнога економа и посматрача политичких догађаја. Како је Маркс далеко прозирао у будућност, и како је још онда правилно ценио многе ствари и појаве, које су сувремени државници неправилно и погрешно ценили, показује најбоље оно место у чланку где се говори о Јегипту и његовој будућности! На она оцена

Турске и Турака, на оно неколико речи о Арнаутима и Грцима, на она оцена вредности Балканскога Полуострва, на оцена значаја Србијинога положаја и њене Моравске Долине и, најзад, предвиђање — да Балкан припада Југословенима, под којима је он поглавито разумевао Србе и њих као центар и стожер југословена узимао! Они *Илири*, које Маркс помиње у чланку и које он, без сумње, не зове правим именом, за то што се боји да Американци неће знати ни шта су ни ко су то Срби, то смо ми, то су Срби: то је њихов, српски језик, онај илирски језик који је врло сродан руском и који је, за ухо западнога Јевропљанина, најмузикалнији од свих словенских језика.

И то Маркс говори не по знању из друге руке, него по свом сопственом, непосредном знању и сазнању. Његов четрдесетогодишњи друг и по животу и по науци, *Фридрих Енгелс*, прича у биографији Марксовој, коју је он сам написао за Handwörterbuch der Staatswissenschaften, да је К. Маркс, поред свих романских и германских језика, научно био још и старословенски, руски и *српски*.

Са свега тога смо ми мислили да нам ваља дати овај чланак у српском преводу читаоцима *Дела*, и за то је г. др. Ђ. Ј. Николић, на нашу молбу, чланак превео, на чему му хвала. С. М. П.

*

Чланак гласи:

Лондон, 22. марта 1853.

Када је кнез Менчиков прегледао трупе, које су се бавиле у дунавским кнежевинама и одржао смотру над војском и флотом код Севастопоља, где је пред њим самим извршен маневар са искрцавањем и укрцавањем трупа, дошао је на сасвим свечан начин у Цариград (као ванредни посланик царев. Ур.): у његовој пратњи било је њих дванаесторо, а међу њима адмирал руске ескадре у Црном Мору, један дивизијски ђенерал и више ађутаната и господин од Неселроде млађи, као секретар посланства. Њему беху припремили руски и грчки становници такав дочек, као да је дошао главом сам православни цар да поврати Цариград правој вери. Овде и у Паризу произвело је читаву сензацију, кад се сазнало, да је кнез Менчиков, незадовољан отпуштањем Фуад-ефендије, тражио још од султана, да призна руском цару не само протекторат над свим Хришћанима у Турској, но и право да поставља грчког патријарха; да је султан тражио заштиту Француске и Енглеске; да је пуковник Розе, британски отправник послова, послао журно пароброд „*Wasp*“ на Малту, како би што пре била на окупу енглеска флота у Архипелагу и да су се руске лађе укотвиле у Килију, близу Дарданела. Париски „*Moniteur*“ саопштава, да је француској ескадри у Тулону наређено да отплови у грчке воде. Адмирал Дундас је, међутим, још на Малти. Из свега тога се види, да је „источно питање“ опет искрсло на јевропски дневни ред —

чињеница, која не може изненадити никога, коме је светска повесница позната.

Кад год би се револуционарна олуја за тренутак стишала. могло се увек на сигурно рачунати, да ће опет искренути на средину вечно истицано „источно питање." Тако је било и кад је прешао вијор прве француске револуције а Наполеон и руски цар Александар беху поделили после тилзитског мира цео јевропски континенат међу се; тада се Александар користио тренутним затишјем, пустио војску да уђе у Турску, да помогне оним елементима, који се беху одметнули од трошнога царства. После тога опет, тек што беху револуционарни покрети Западне Европе на конгресу у Љубљани и Верони сузбијени, извршио је Никола, последник Александров, један нов удар противу Турске. Кад су након неколико година јулска револуција и устанци у Пољској, Италији и Белгији, који су је пратили, били свршени и изгледало да је Јевропа у облику, који је 1831 усвојила, била ван домашаја унутарњег раздора. врло је мало недостајало, да источно питање 1840. поново велике силе не заплете у један општи рат. И баш тада, када је кратковидост пигмеја на влади давала себи гордо важан изглед, да је Јевропу срећно ослободила од опасности анархије и револуције, појављује се опет питање, које се никада није могло задовољити и тешкоће које се никако нису могле отклонити: а шта ћемо с Турском?

Турска је жива рана легитимистичне Јевропе. Немоћ легитимистичног, монархијског система владавине вазда се од прве француске револуције усредсређавао у једну тачку: одржати *Status quo*. У тој општој сагласности, да се све остави на ономе. до чега се случајем или насумце било дошло, уједно је и сведочанство о сиромаштини, признање великих сила, да су сасвим неподобне, да на ма који начин учине што год за напредак или цивилизацију. Наполеон је у једно време могао располагати целим континентом и знао је доиста тако располагати, да се у томе огледао и геније и свесност онога чему је тежио. А целокупној „сједињеној мудрости" јевропске легитимности. која се на бечком конгресу беше искупила, требало је више година, да то нешто изврши; они се хтедоше почупати око тога, направише од тога дар-мар, и најзад им је све то постало толико досадно, да су били потпуно умирени, и никад им није на памет пало. да деле Јевропу. Мирмидони (кепеци) слабе способности, као што их Беранже назива, без историјске спреме и расуђивања о чињеницама, без идеја, без иницијативе, обожавају *Status quo*, који су сами скрпили, потпуно уверени о надримајсторству свога посла.

Но и Турска не остаје исто тако, не дрема, као ни остали свет; и баш онда када је реакционарној партији пошло за руком, да у цивилизованој Јевропи васпостави свој тако звани *Status quo ante*, изиђе на видело, да се у Турској *Status quo* јако изменило; да су искрсла нова питања, нови односи, нови интереси и да су сироти дипломати морали опет почети оданде, где су пре осам или десет година општим потресом били

прекинути. Одржати *Status quo* у Турској! То би значило исто то, као кад би се хтело, да се лешина цркнутог коња задржи на оном истом ступњу труљења, у коме се већ находи, пре но што наступи потпуно распадање. Турска трули и све ће више трунути, што садањи систем „јевропске равнотеже“ и одржања *Status quo* буде дуже трајао; и поред свих конгреса, протокола и ултиматума, она ће приносити сваке године свој део дипломатским тешкоћама и међународним заплетима, као што и свако друго тело, које се распада, обилно распростире у својој околини угљеноводоничпи и друге загушљиве гасове.

Да пређемо дакле, па само питање. Турска се састоји из три сасвим различна дела: афричанских васалних држава, а то су Египат и Тунис: азијске Турске и јевропске Турске. О афричанским државама, од којих се само Египат сматра у самој ствари као потчињен султану, нећемо за сада говорити. Египат припада више Енглезима но иком другоме, и мораће им кад тад посигурно пасти у део, при ма каквој доцнијој деоби Турске. У азијској Турској је седиште све снаге, коју ово царство још има у себи. Мала Азија и Јерменска, у којима су четири стотина година Турци поглавито седели, средиште су, одакле су се узимале турске војске, од оних које су бедемима Беча загрозила, па до оних које су Дибићевим не баш тако вештим маневрама код Кулевче разбијене. Азијска Турска је, и ако слабо насељена, и сувише компактна маса мухамеданског фанатизма и турске народности, а да би за сада могла покренути и одушевити кога на нове освајачке огледе; и доиста при претресању „источног питања“ вазда се од ових области узимљу у рачун само оба дела Палестине и хришћанске долине Ливана.

Права спорна тачка је вазда јевропска Турска, велико полуострво јужно од Саве и Дунава. Ова дивна област је тако несрећна, да у њој обитава један конгломерат различних раса и народности, од којих је тешко именовати оне, који су најмање за цивилизацију и напредак подесни: Славене, Грке, Румуне, Арнауте, којих има дванаест милиона, држи у потчињености један милион Турака, и до пре кратког времена изгледало је сумњиво, е да ли међу свима овим различитим расама Турци неће бити понајпогоднији да одрже своје господство, које би у овако меновитом становништву могло припасти само једној од ових народности. Али кад погледамо, како је бедно наседао сваки полет за цивилизацијом код турске владе, како се фанатизам ислама, који поглавито одржава турски пук у већим варошима, вазда користоване помоћу Аустрије и Русије, да опет дође до моћи и да опет поништи сваки могући напредак; кад погледамо како централна, а то ће рећи турска влада, из године у годину слаби устанцима у хришћанским провинцијама, од којих ни један, благодарећи немоћи Порте и интервенцији суседних држава, није остао по све безуспешан; кад уочимо да је Грчка извојевала себи самосталност, да је Русија делове Јерменске освојила, а Молдавија, Влашка и Србија једна за другом стављане под протекторат

Русије: *онда ћемо морати признати, да је опстанак Турака у Јевропи једна озбиљна сметња за развијање снаге тракијско-илирског полуострва.*

Тешко да би се могли Турци означити као *класа која влада* у Турској, јер су односи између појединих друштвених класа тамо исто тако заплетени као и односи између различитих раса. Турчин је, према приликама и месту, радник, земљоделац, мали закупник, трговац, феудални поседник на најнижем и најнечовечнијем ступњу феудализма, грађански чиновник или војник; али у свим тим разним социјалним звањима припада он најзаштићенијој религији и народности — једино он има права да носи оружје, а најугледнији Хришћанин мора се и најнижем мусломану уклонити с пута, кад га сретне. У Босни и Херцеговини је племство, словенског порекла, прешло у ислам, док је маса народа остала раја, т. ј. Хришћани. У тој покрајини су дакле, и вера која влада, и класа која влада, једно, као што и босански мусломан стоји на једном ступњу на коме је и његов верски друг турскога порекла

Главна снага је турског становништва у Јевропи, изузимајући вазда готову резерву у Азији, у цариградском пуку и неколиким другим већим варошима. Он је поглавито турског порекла, и ма да се већином издржава од рада код хришћанских капиталиста, ипак се он ревносно и чврсто држи уображене надмоћности, у самој ствари некажњености за све изгреде, које му повлашћени ислам према Хришћанину пружа. Добро је већ познато, да се при сваком важнијем државном удару мора задобити пре свега митом и ласкањем овај пук. Тај пук је једини, који, сем неколиких колонизованих округа, сачињава главну масу турског становништва у Јевропи. И раније или доцније мораће се насигурно показати кoо неодољива потреба: *да се један од најлепших делова нашега континента* ослободи владе једнога пука, са којим би упоређен, пук римскога царства био скуп мудраца и јунака.

Од других народности можемо с Арнаутима у неколико речи бити готови: они су у тегобама очврснуо, првобитно горштачки народ, који обитава у пределу, што се пружа према Јадранском мору; говоре својим језиком, али опет зато, чини се, припадају великом индогерманском стаблу. Они су делом православни хришћани, делом муслимани,[1]) и према свему, што о њима знамо, веома мало припремљени за цивилизацију. Њихове разбојничке навике принуђавају сваку суседну владу, да их одржава у најстрожијој војничкој зависности, док им индустријски напредак у околним областима не нађе занимања као водоношама или секирашима, исто онако, као што је то био случај са галегама (амалима) у Шпанији и са другим горштацима.

Власи или Дако-романи, главни становници предела између доњег Дунава и Днестра, сасвим су измешан народ, који припада православној цркви и говори језиком латинског порекла, у многоме сличном талијан-

[1]) Има их сад и католика, и то доста. Ур. *Дела.*

ском. Трансилванци и Буковинци припадају Аустрији, Бесарапци Русији; становници Молдавске и Влашке, обадве једине кнежевине, у којима је дакороманска раса извојевала себи политичку егзистенцију, имају своје кнежеве под номиналним сизеренством Порте и под врховном управом Русије у самој ствари. О трансилванским Власима много се говорило за време угарског рата. Њих беху притисли угарски велики поседници, који су према аустријском систему једновремено требали влади да послуже и као оруђа за подјармљивање и као оруђа за пљачкање. Као што је рутенско робље привезано за земљу, у Галицији 1846, тако су сада и ову грубу масу задобили Аустријанци обећањима и митом, те је започео онај пустошни рат, који је Трансилванију у прах сатро. Дако-романи у турским кнежевинама имају бар своје урођено племство и политичке институције: и поред свих напрезања Русије међу њих је продро револуционарни дух, као што то лепо сведочи устанак у 1848. Нема сумње да су угњетавања и изнуђавања, која су им за време руске окупације од 1848. наметнута, тај дух још јаче развила, и поред везе заједничке вере и царско-поповског празноверства, којим су до сада на царску главу православне цркве као на свога природног заштитника погледали. И ако је то тако, онда влашка народност може једном играти значајну улогу у коначном решавању о областима, које су у питању.

Грци у Турској су махом словенског порекла, али су узели себи новогрчки језик: у самој ствари пак мора се признати, да ће се, изузевши неколике племићске породице у Цариграду и Трапезунту, и у самој Грчкој наћи врло мало јелинске крви. Грци су поред Јевреја први трговци по морским пристаништима и многим варошима на копну. У понеким окрузима су и земљоделци. *На сваки начин ни њихов број, ни њихова насељеност, ни њихово национално осећање, не дају им никакву претежност као народности, сем у Тесалији или можда у Епиру.* Утицај, који су неколике грчке племићске породице имале у Цариграду као тумачи, у брзо је опао, од кад се Турци васпитавају по Јевропи и од када јевропска посланства држе код себе чиновнике (атагие-е), који турски говоре.

Сада прелазимо на ону расу, која сачињава огромну масу народа, и чија крв претеже у свима могућним мешавинама раса. Управо, могло би се рећи, да она образује главно стабло хришћанског становништва од Мореје до Дунава и од Црног Мора до арнаутских брда. Та је раса словенска, и то нарочито онај огранак њен, који је познат под именом илирског и југославенског. После западних Словена (Пољака и Чеха) и источних Словена (Руса) образују они трећи огранак оне многобројне словенске породице, која за последњих дванаест столећа обитава на истоку Јевропе. Ови Југословени не станују само у већем делу Турске, но и у Далмацији, Хрватској, Славонији и јужној Угарској. Они сви говоре једним језиком, *који је руском веома сродан и за западњачко уво несумњиво најмузикалнији од свих словенских језика.*

Хрвати и један део Далматинаца припадају римо-католичкој, а сви остали православној цркви. Римокатолици пишу латинском азбуком, а присталице православне цркве пишу ћирилицом, која се употребљава и у руском и у старославском или црквеном језику. Та околност, заједно са разликама у вери, допринела је, да се сваки национални развитак у целој југославенској области успорава. Један Београђанин не би могао бити у стању да чита какву књигу, која је печатана у Загребу или Бечу; он би се шта више можда и устезао, да је и у руке узме због „неверничке“ азбуке и истог таквог правописа, у њој употребљених; а ни мало му неће тешко бити, да чита и разуме какву књигу која је печатана у Москви, јер су оба језика нарочито у старославенском етимолошком систему правописа један другом веома слични, и због тога, што је књига печатана „ортодоксном“ (православном) азбуком. Маса православних Словена не мари чак ни да се њихове библије, литургије и молитвеници у рођеној им земљи штампају, јер су уверени, да све што се у светој Москви или царској штампарији у св. Петрограду изради, носи на себи печат особите тачности и православности и неког светитељског миомира. И поред свих панславистичких напора загребачких и прашких ентузијаста, има Србин, Бугарин, босански рајетин, словенски сељак из Македоније и Тракије више националне симпатије, више додирних тачака, више средстава за духовни саобраћај са Русима но с римо-католичким Југославенима, који говоре истим језиком. И ма шта да буде, он ишчекује из св. Петрограда свога месију, који ће га ослободити свих зала: и кад он спомене Константинопољ, свој Цариград, своју царску варош, он то чини и у ишчекивању православног цара, који ће тамо са севера доћи, да га поврати вери, као и у успомени на православног цара чији је то град био некада, пре но што су Турци у ову земљу упали.

У већем делу Турске су Словени управо потчињени господарењу Турака, но они сами бирају своје мѣсне власти, а делом су (у Босни) прешли у веру својих освајача. Само у две покрајине у овој земљи словенска раса је одржала, или извојевала себи политички живот. То је прво случај са Србијом, моравском долином, покрајином са тачно обележеним природним границама, која је пре шест стотина година играла значајну улогу у историји ових предела. Неко време Турцима покорена добила је она за време рускога рата од 1809. прилике, да створи себи засебну егзистенцију, и ако под турским господарењем. Од тога доба била је Србија непрестано под непосредном руском заштитом. Па опет зато, исто онако као у Молдавској и у Влашкој, политичка је самосталност изнела нове потребе и Србији наметнула живљи саобраћај са западном Европом. Цивилизација је почела хватати корена, трговина се развила, нове идеје искрсле, и тако налазимо у средини великога града моћне руске сфере, у словенској или православној Србији, једну антируску напредну странку (наравно врло скромну у својим тежњама за преображај) чији је вођ бивши министар финансија Гарашанин.

Дође ли православно-словенска народност икада до господарења у земљи, у којој она обитава и у којој она сачињава три четвртине укупног становништва (7 милиона), онда је неминовно, да ће исте потребе поступно у њиховој средини створити једну антируску напредну странку, чије је успостављање до сада неизбежно наступало, чим би један део Турске постао независан.

У Црној Гори немамо плодну долину са сразмерно великим варошима, но неплодни, тешко приступачан, брдовити предео. Ту се утврдила једна чета отмичара, која пљачка по равницама, и пљачку слаже по својим брдским тврђавама. Ови романтични, али доста неподесни господари, били су већ поодавна несносни Јевропи, и са свим одговара политици Русије и Аустрије, да бране право становника црних брдâ (Црногорце), да села с њиховим становницима пале и стоку одводе.

Др. Ђ. Ј. Н.

ТРЖИШТЕ ЉУДСКИХ ТАШТИНА

РОМАН БЕЗ ЈУНАКА

НАПИСАО

Виљем Мекпис Текере

ПРЕВОД СА ЕНГЛЕСКОГ

ДРУГИ ДЕО

— НАСТАВАК —

Не може се замислити да је у Ректорији, у Краљичном Кролеу, остало незапажено ово лукавство г. Пита Кролеа. Хемшер и Сусек су врло близу и Г-ђа Бјутиница имала је пријатеља у последњем, који се постараше обавестити је о свем, и много више него о свем, што се догађало у дому Мис Кролеове у Брајтону. Пит отуда није скоро ни избивао. Дома се није појављивао већ неколико месеца, где се његов гнусни, стари отац све више и више одавао руму, и одвратном дружењу са Хороксовом породицом. Попина је породица беспела од љутине због Питових успеха и г-ђа Бјутиница се све више кајала (у колико је мање то испољавала) због оне своје огромне погрешке: што је увредила Мис Бригзову, и што је била толико неумесна и цициja према Болзу и Феркеновој, те није оставила ни једно једино лице од домаћих мис Кролеове, да би јој јавило шта се тамо чини. — Све је то крива Бјутова кључњача — тврдила је она упорно — да није он њу сломио, неби ја ону никако напуштала. Ја сам мученица своје дужности и твоје, попу неприличне ловачке навике, Бјуте.

— Лов, којешта! То си ти њу, Варвара, наплашила — утаче се часни отац. — Ти си истина паметна жена, али си се некако са свим прозлила, и скомрачиш с тим новцем, Варваро.

— Да ја новац не држим, тебе би сад држали у затвору због дуга — одговори Варвара.

— Знам да би, драга моја — рече доброћудни Попа. — Ти си паметна жена, али и сувише штедиш, знаш.

И овај се побожни човек утеши великом чашом порто вина.

— Ама шта је то она могла наћи у оном клипану, Питу? — настави она. — Та он не сме ни гуски викнути гус! Сећам се кад га је Роден (он је барем човек, врат и он сломио) једанпут макљао бичем око штала као чигру а онај само урлао и побегао матери. Ха! ха! Та који било мој син био би га једном руком. Џим вели да се сећа како су га у Оксфорду све звали Мис Кролс. Дедак!

— Знаш шта, Варваро? — после мало ћутања опет ће часни отац.

— Шта? — одговори Варвара, грицкајући нокте и добујући прстима по столу.

— Како би било да пошљемо Џима у Брајтон нека види: хоће ли се моћи што учинити са оном матором. Знаш да ће он ускоро добити диплому, он је само два пута падао на испиту, као и ја, али се он учио у Оксфордском универзитету. Познаје он неколико највећих обешењака тамо. Први је крмар на Бонифацијеву чамцу. А гиздаво је момче. Сто му...., жено, да га пошљемо оној маторој, је л'? Да му кажемо још: да протресе тамо Пита, колико узмогне. Ха! ха! ха!

— Могао би Џим да оде до ње, истина је — рече домаћица; па додаде уздишући: — кад би могли да уђушкамо тамо бар једну кћер. Али их она није никад могла поднети, јер нису за њу доста лепе!

Ове несрећне а добро васпитане девојке дадоше гласа о себи из оближње собе, где су тупкале својим негинким прстима неку танку мелодију на клавиру, док је мати овамо говорила. И заиста ко шта ради оне су само за клавиром, на гимнастици, за географијом или историјом по цео дан. Али каква корист од свију тих наука у Тржишту Људских Таштина девојкама мала раста, сиромашним, простим, и још са ружним лицем? Г-ђа Бјутиница не зна никојега другога сем Викара, који би јој једну ћерку могао узети.

У тај пар дође Џим из штале са кратком лулом за капом од увоштињена платна. Он отпоче разговор са својим оцем о идућем спорту код С. Леџа, те се заврши разговор између Попе и његове жене.

Г-ђа Бјутиница није очекивала бозна какво добро од шиљања Џимова тетци и отпратила га је некако клонула духа. Није ни сам млади Џим од себе много очекивао, нити се том порадовао, кад му рекоше каквим послом иде. Пошао је једино са надом да ће добити што год од тетке за спомен, чиме би подмирио неке прешне рачуне у почетном семестру. Тако заузе место у Саутдаунском омнибусу са својим куферчићем, својим нераздвојним булдогом Таузером и једном грдном корпом, пуном воћа и

поврћа које мили и драги из Ректорије шаљу својој драгој и милој мис Кролеовој. Држећи да ће бити сувише доцне и да му не ваља узнемиривати мис Кролеову одседе у једној гостионици и пријави се мис Кролеовој сутра-дан сасвим позно пред обед.

Џемс Кроле био је, кад га је његова тетка последњи пут видела, голобрадо момче, у оно неугодно доба кад глас мутира од једва чујнога сопрана ка неприродном басу, у доба, кад се младићи крадом бријају ножицама својих сестара и кад сусрет са другим женскињем изазива у њих несносно, страшљиво осећање; кад големе шаке и стопала много срче ван хаљина, које су им постале сувише припијене; кад њихово присуство међу дамама наједаред постаје овима страшно, док оне у полутами салонској међу собом шапућу по обеду, а господи веома несносно, јер их омета ово присуство голобрадога момчета у размени њима пријатних досетака, а кад искапе и по другу тек тата рекне: — Џече, сине, иди тамо и види је ли друштво расположено као што ваља! — а младић излази, нешто радостан што ће се наћи на слободи, а нешто љут, што га још не држе за зрела човека. Тадањи Џемс постао је савршеним младићем, са универзитетским образовањем и стеченом углађеношћу, каква се само стиче живљењем у најбољем кругу малих колегија, задужењем до гуше, напуштањем универзитета и падањем на испиту.

Био је лепушкаст младић већ кад је дошао да се представи својој тетки у Брајтону, а то је увек задобијало симпатије ове маторе леди. Нису изостале оне ни онда, кад се он пред њом зарумене и збуни; она се задовољи тим поузданим знацима младићскога здравља и невиности.

— Дошао сам — рекао јој је — на једно два дана да се видим са једним другом са универзитета, и, овај, да обиђем и вас, madam, и да вам испоручим поздрав од оца и мајке, којима је мило да чују да сте у добру здрављу.

Са Мис Кролеовом био је и Пит, кад су Џемса пријавили, и пребледео је кад се оном име споменуло. Матора леди била је особито расположена и уживала је у забуни својега синовца. Са особитим интересовањем распитивала је о свима у парохијалном дому, и рече како је намеравала походити их. Хвалила је Џемса у очи, рекла му је како је добро израстао и напредан, и да је права штета што и његове сестре не изгледају тако као он. Кад је у распитивању дознала да је одсео у гостионици није хтела ни да чује о даљем остајању његовом тамо, него замоли г. Болза да одмах пошље по господинове ствари, па још врло милостиво додаде: — знате шта још, г. Болзе? Имајте доброту исплатити г. Џемсов рачун.

Она добаци Питу триумфални и изазивачки поглед са којега се нашем дипломати стеже у грлу од зависти. Откада је он дошао био у вољу својој тетици, па га она још ни једном не позва под свој кров, а где овај се жутокљунац позива одмах.

Пролазећи уз дубоко клањање запита Џемса г. Болз: — Допустите ми да вас запитам, господине, у који ће хотел њих Тома по ваше ствари?

Џемс устаде скоро узнемирено па невољно рече: — Идем ја сам.

— Куда? — упита Мис Кролеова.

— У гостионицу код „Боксера“ — рече Џемс па поцрвене.

На ту фирму прште у смех мис Кролеова, г. Болз, као одани слуга тога дома угуши смех шаком, а дипломата се само фино, уснама осмехну.

— Нисам знао за бољи — рече Џемс па погледа у земљу. — Нисам овде био до сада, кочијаш ме тамо упутио.

Сиромах приповедач! У самој ствари он се јуче нашао у колима са чувеним боксером тадањим, који је исто тако ишао за Брајтон да се опроба са другим једним исто тако чувеним, те тако провео вече са тим чувеним мајстором, а својим добрим пријатељем, у горе поменутој крчми.

— Ама боље ће бити да ја одем сам и да платим рачун — настави Џемс. — Мени није ни на ум падало да од вас затражим, мадам.

На ово му се тејка још више даде на смех.

— Идите, Болзе, исплатите тај рачун и донесите ми га — махну она руком. Она веселница и не зна шта је учинила!

— Ја имам тамо једну догу, она радо уједе послугу за листове — рече Џемс гледајући скрушено као какав кривац. Боље је сам да одем.

На ово се сад сви насмејаше, па чак и Бригзова и леди Џепа, које су немо седеле све дотле. Болз изађе ћутећи.

Хотећи очито да казни својега старијега синовца остаде мис Кролеова до краја љубазна према младому Оксфордовцу. Кад би она почела само да хвали кога и да га воли, није знала граница. Пита позва на ручак а Џемсу рече: да је прати у вожњи. Тако он пропарадира обалом морском тамо и овамо у колима поред своје тетке. За целе ове вожње она је изволела с њим бити врло љубазна. Претресала је француску и талијанску поесију пред овим унезвереним младићем, и тврдила је како је он особити ђак, и да ће поуздано добити златну медаљу и постати Први који свршава.*)

— Хо! хо! — засмеја се Џемс осмељен овом похвалом — па то није у нашем заводу ред.

— А у којем је, драго моје дете? — рече она.

— То је у Кембриџу, а не у Оксфорду — рече ученик лукаво се смешећи.

Он би се још више ослободио био, да однекуда не искрснуше на обали нека колца, која је вукао леп пони. На понију је био покровац од чохе са бисерном дугмади, а на колима она два чувена боксера и још три господина који сви поздравише Џемса. Ово страшно поразе младога човека, и он за остатак вожње ама да рече: да или не.

*) Од три одлична први. Прев.

Кад се вратио он затече готову собу за себе, свој куфер на месту, а могао је опазити да је на Болзову лицу била исписана озбиљност, чуђење и сажаљење, док га је у његову собу проводио. Али у главу његову није улазила помисао на г. Болза. Он је оплакивао тај бедни положај, у којем се сад затекао: у кући пуној маторога женскиња, које тороче француски, талијански и прича му о песништву.

О ручку се Џемс појави у белој огрлици, која га је чисто гушила, и био је почаствован да води леди Џену, а Бригсова и Пит изађу за Мис Кролеовом посећи за њима шалове, огртаче и јастучиће за последњу. Половину времена о ручку потроши Мис Бригсова у трудби да Мис Кролеовој буде све потаман, и да сече парчад за њено дебело псето. Џемс није много говорио, али је ипак нудио даме да пију вина, пристаде на понуду г. Пита да заједнички пију шампања из боце, која беше донесена у част његовога доласка, а од које он смаза више од половине. Кад се даме дигоше, а браћа од стричева остадоше заједно, ексдипломата Пит постаде врло друживан и љубазан. Питао је Џемса о том: како му иде на универзитету, шта намерава у будућности, и пожеле од срца да се овом све жеље испуне. Једном речи сушта доброта и учтивост. Џемсу порто-вино одреши језик те он исприча својему рођаку све своје житије, своје изгледе, дугове, малере на испитима и борбу са фамулусима, а уз све је то ревносно наливао из боце у своју чашу и радосно и хитро прешао од вина из Порта на вино из Мадере.

— Тејкино је поглавито задовољство — рећи ће г. Кроле пунећи чашу — да у њеној кући живи свако како му се допада. Ово је „дом слободе“, Џемсе, и ти не би могао учинити друкчије ни боље по вољи њој, него да живиш како ти је воља, и да захтеваш што ти се свиди. Знам ја да сте се ви сви тамо у Краљичином Кролеу смејали мени што се држим торијевски. Мис Кролеова је толико либерална да пристаје уза све што се може замислити. По начелима је права републиканка и мрзи на све што има веза са рангом и титулама.

— Па како ти то да потревиш на да узмеш кћер једнога Грофа? — упита Џемс.

— Драги мој, није леди Џена крива што је племићскога рода — одговори Пит врло учтиво. — Она не може бити друго но леди. А сем тога и сам знаш да сам ја торијевац.

— О, што се тога тиче, свуда вреди крв — рече Џемс. — Не, Бога ми, нема ти ништа важније од крви. Нисам ти ја од тих ваших радикалаца. Знам ја шта је то бити џентлмен, сто му... Ваља ти видети само оне лоле при опкладним тркама, или на песничању, па и само псето кад пацове дави. Ко је бољи? Онај који је боље расе. Дајдер још мало порто-вина, Болзе, стари Болзе, а ја ћу с овом боцом још коју прозборити. Шта ја оно рекох?

— Чини ми се да си говорио о псима што пацове даве — рече благо Пит млађи, па и сам пружи чашицу, да и он њој коју гукне.

— Јест, јест о ратлерима! Збиља, Пите, волиш ли спортове? Би ли волео да гледаш како пас дави пацове? Ако само волиш да те одведем до Том Кордироа у Кестл Стрит, па ћеш тамо видети таквога... али шта ја ту млатим... — повика Џемс, па се отпоче смејати гласно својој сопственој будалаштини.

— Стало је тебе за ратлере, којешта. Боље би било да ја промислим о том: да ли ти знаш шта је пас, а шта патка?

— Не, узгред буди речено — настави Пит све блажији и блажији. — Говорио си о крви и о личним преимућствима, које има појединац од својега племенитога порекла. Ево нове боце.

— Дакле о крви — рече Џемс гутајући румену течност. — Ништа без крви, господине мој, и код коња и код паса, *и* код људи. Ето, и последњега семестра, нешто мало раније него што ћу љоснути на истину, хоћу рећи пре него што ћу се разболети, и отићи кући, ха, ха, ха... Ја и Рингвуд из Крајстчерча, Боб Рингвуд, син лорда Сенкбара, одемо на чашу пива код „Бленхајмског звона“, кад ето ти једног мрнара из Бонберна и нуди се на пар песница у чашу пунча. Ја нисам ни могао. Рука ми је била у завоју, нисам могао подићи ни чашу с пунчем, пре два дана сам пао био са неке бештије кобиле, кад сам изашао био у лов: мислио сам да сам и руку сломио. Еле, господине мој, нисам му могао ја ништа: али Боб ти скиде капут у оном тренутку, приђе бонберском мрнару, и за тили часак положи га на земљу. Ух, Боже, како ли онај љосну! Па шта је то што све то почини? Крв, господине мој, крв.

— Џемсе, ти ништа не пијеш — рече ексдипломата. — Кад сам ја био у Оксфорду, онда су се боце много брже сушиле, него што то данашња младеж чини.

— Охо, молим, молим — рече Џемс, мету прст на нос а на својега рођака истрешти два ока од вина зацаклела. — Не шали се мноме, голубе, за живу главу не. Ти хоћеш мене за језик да извучеш, али нећеш моћи. In vino veritas*, голубе мој. Mars, Bacchus, Apollo virorum, хе!! Ја ми је да тејка пошље неку боцу од оних за старе. Знам, та то тек нешто вреди.

— Па, боље ће бити да ти сам затражиш — настави овај нови Макијавело; — или користи се што можеш више данашњицом

Nunc vino pellite curas
Cras ingens iterabimus aequor,***

— и овај Бахов поклоник, декламујући као какав народни посланик, силно натеже чашу и испи из ње читав напрстак вина!

* У вину је истина.

*** Бриге данас потоп'те у вину,
Сутра ћемо на морску пучину! Пр.

Кад би се у Парохиском дому по ручку отворила боца са вином, девојке би добиле по чашу вина од огрозда. Г-ђа Бјутинница би попила чашу правога вина, Џемс би добио по две обично, али како би се његов отац већ стао мрштити на даље отакање за њега, он би престајао ту пити, па би надокнадио или вином од огрозда, или би кришом у коњушници пијуцкао клековачу са кочијашем, и са лулом у зубима. У Оксфорду није ограничено било колико ће ко вина попити, али то није било оно вино. А кад би се количина и каквоћа утркивале и сустигле, као ово у Брајтону, показа Џемс да му одиста знаде цену. и тешко да му је било од потребе да га рођак осоколи, да сагледа дно и другој боци, коју г. Болз донесе.

Кад приспе време за каву, а и да оду до дама, којих се он плашио, остави га она пријатна слобода младићска. он остаде само ћутљив и снебивљив, задовољивши се једино са да и не, погледањем у леди Џену и испијањем оне једне шоље каве, што му је г. Болз понуди.

Ако није говорио он је немилосрдно зевао и његово присуство замрзе и оно мало живости тога вечера, јер Мис Кролеова и леди Џена за картама и Мис Бригсова за својим везом лепо осећаху: како се његове уцаклеле очи не скидају с њих, и би им од тога веома неугодно.

— Изгледа ми некако ћутљив, бојажљив и смешан некако — рече Мис Кролеова Питу.

— Много је приступачнији међу мушкима, него међ женскињем — одговори Макијавело с оскорушом у грлу, којему је пропао план, што после вина Џемс није разговорнији.

Цело пре подне сутра дан провео је Џемс пишући својој матери опширан извештај о пријему од стране Мис Кролеове. Али, ах, он ни слутио није: какво му зло доноси тај дан, и како му је кратко време досуђено било у милости остати. Џемс је смео био с ума једну околност, једну ништавну, али фаталну околност, која се десила код „Боксера“. Џемс је увек радо частављао, а особито кад би мало више повукао. Ele, то вече, кад је он одсео у гостионици, дођу к њему она два чувена боксера са још неколико својих другова, те он њих части по чашу, две ли, три ли, клековаче, у износу осамнаест чаша, а свака по осам пенса. Фатално је било по Џемса не осамнаест пута по осам пенса, него количина ракије, која је на његов рачун стављена, и коју је г. Болзу ваљало по жељи Мис Кролеове на њен рачун исплатити. Бојећи се да му рачун не одбију клео се гостионичар свим на свету: да је млади господин све то лично до последње капи попио. Болз плати рачун, покаже га, кад се врати, г-ђи Феркеновој, која се зграну на толику количину ракије. Она однесе рачун Мис Бригсовој, као домаћем рачуноиспитачу, а ова појми: да јој је дужност о том известити своју принципалку, Мис Кролеову.

Да је попио и дванаест боца вина, опростила би му то ова матора

уседелица. Пили су вино и г. Фокс*) и г. Шеридан.**) Племићи пију вино. Али попити осамнаест чаша ракије са боксерима и још у једној крчми, то је гнусан злочин и не може се лако заборавити. Све се било заклело против овога младића. Он се враћао заударајући сав на коњушницу, камо је ишао да обиђе својега пса, којега изведе и у путу се сретне са Мис Кролеовом и њеним салонским псом, којег његов хтеде на комаде искидати, да не побеже под Мис Бригсову. За све то време грознога гоњења Џемс се церио као луд.

Тога дана је несрећнога младића напустила била његова умереност. Био је врло расположен и живахан. За обедом је управио две-три пошалице на Пита Кроле. Пио је толико вина колико и прошлога дана. Кад је без икаква страха отишао у салон дамама причао им је неколике одабране догађаје из Оксфорда. Описао неколике борачке особине Молинеа и Дуча Сема и понуди раздрагано Леди Џени: да се клади с њом за једнога од она два боксера против другога, по њеном избору: а сву ту лепоту круниса тиме: што предложи борбу са својим рођаком Питом Кроле, са или без рукавица за боксовање.

— То је, пиле моје, лепа понуда — рече смејући се и тапшући Пита по рамену; — и сам ми је отац понудио да то учиним, а он ће платити половину онога што на мене падне. Ха! Ха!

Млади изазивач лукаво намигну на јадну Бригсову и палцем шаљиво и увредљиво показа на плећа својега рођака.

Питу то није било бозна како пријатно, али не и непријатно: а сиромах Џемс се смејао док је могао, посртао преко собе са свећом у руци, кад му је тетка полазила на спавање, поклони јој се најљубазније пијано, поздравио се и са осталима и отишао у своју собу савршено задовољан собом, и са пријатним убеђењем: да ће његова тејка најпре оставити своје новце њему и његовом оцу и целој њиховој породици.

Кад тај младић буде једном у постељи, сви ће помислити: да он неће ништа више и горе учинити. Па ипак тај несрећни младић учини. Над морем је дивно сијао месец, и Џемс, којега к прозору привуче романтичан изглед океана и неба, смисли: да ће боље уживати и у океану и небу ако запали своју лулу. Мислио је да нико неће осетити духан, ако он лепо отвори прозор и промуљи и главу и лулу напоље у свеж ваздух. Он то и учини; али у онако раздраганом стању сиромах Џемс заборави: да су његова врата отворена била за све то време, те је поветарац одувао духански дим кроз врата и у остале просторије у дому, те је то допрло и до Мис Кролеове и Мис Бригсове.

Лула са духаном доврши свој посао и породица Бјута Кролеа није

*) *Чарл'з Џемс Фокс* при крају 17-ог и у почетку 18-ог века велики државник енглески, виг, витеван, и целога својега века поборник за савез Енглеске са Француском и Америком.

**) Шеридан, савременик Фоксов, чувени беседник и драмски писац у Енглеза.

могла никада дознати: колико је тисућа фуната она стала ту породицу. Феркенова отрча низа степенице ка г. Болзу, који је грубим и јасним гласом читао своједму помоћнику неку богословску приповетку. Страховиту тајну повери му Феркенова тако преплашена изгледа, да у први мах г. Болз и његов помоћник помислише: е су лопови ушли у кућу и да су им ноге опажене под креветом Мис Кролеове. Кад пак дознаде у чему је ствар, у три је крока већ био у соби незлобивога Џемса и стао му угушеним гласом викати, гласом најдубљега бола: — г. Џемсе, за име Бога, гасите ту своју лулу. О, г. Џемсе, шта сте то *учинили*?! — У то и овај баци лулу кроз прозор. — Шта сте то учинили, господине, госпођице не трпе то никако.

— Па, госпођице нека и не пуше! — рече Џемс смејући се бесно, и држећи то све за ваљану шалу. Али се он сасвим друкчије осећао сутрадан, кад Болзов помоћник, који је Џемсу донео ципеле, донесе овому са врућом водом за бријање, на коју се нестрпљиво очекивало, и једно писамце са рукописом Мис Бригсове, и предаде му га у кревету.

Писамце је гласило: „Поштовани Господине, Мис Кролеова је ову ноћ провела веома немирно, што јој је онако насилнички кућа умрљана духаном. Она ме је замолила да вам кажем: како јој је врло жао што се не може с вама видети пре него што одете, и да вам пре свега предлаже, да одете у коју гостионицу, где ће за вас најзгодније бити да проведете остатак бављења у Брајтону“.

И тако се тим завршила каријера честитога Џемса Кролеа, као кандидата за благонаклоност његове тетке. Он је одиста и *учинио*, и то не знајући ни сам како, оно што је претио да ће учинити. Он се борио са својим рођаком Питом, и то још у рукавицама за боксовање.*)

Где ли је у то време био онај, који је у раније време био први љубимац у овој трци за новцем. Као што смо видели Ревека и Роден састали су се после битке код Ватерлоа и провели зиму те, 1815 г. у Паризу врло сјајно и весело. Ревека је била ваљан економ, и суме, коју је добила од спромаха Јосифа Седлеа, била је доста да им снабдева њихов малени дом за читаву годину дана барем. Тамо није било прилике да се муче за новцем, нити да Роден залаже „пиштоље, којима је убио капетана Маркера“, или позлаћени шифонер, или постављену бунду. Бека је ту бунду преправила за себе, у којој се извозила у Булоњску Шуму, те су сви у њу гледали. Ваљало је само видети њу и њенога драгога мужа, с којим се састала пошто је војска ушла у Камбреј, и кад се она стала распасивати и отшивати и вадити из својих хаљина све оне сахатове, ситнице, банкноте чекове, и ствари од вредности, које је она била скрила, кад се за бегство у Брислу спремала! Туфто је био очаран, а од Родена се орило само расположено кикотање, и клео се у Јупитера: да такво штогод не

*) Овде се мисли да су те рукавице она симпатија према Џемсу, каквом никад није био обдариван Пит, млађи. Превод.

би могао ни на једној коцки зарадити. На начин како је она продала коње Доу, како је она већ умела проприčати, изведе његово задовољство до болесног ентусиасма. Он поверова у своју жену толико, колико француски војници у својега Наполеона.

Њен успех у Паризу био је сјајан. Све је Францускиње огласише као дражесну. Она је говорила њихним језиком на опште задовољство. Она поприма у брзо и њихову грациозност, љупкост и манире. Њен је муж, зацело, био глупак, сви су ти Енглези такви, а такав муж у Паризу јесте ствар, која увек привлачи госпође. Он је био наследник богате и *spirituelle*[1]) Мис Кролеове, чија је кућа била отворена толиким француским племићима, док бејаху у емиграцији. Оне су примале жену г. пуковника по својим домовима.

Једна велика госпођа писала је Мис Кролеовој, која јој је откупила била ситнице и драгоцености по цени, које је сама затражила, и код које је она за оне оскудице у доба револуције почешће била гост за обедним столом: „Зашто не дође наша драга мис своједму синовцу и снаси и својим оданим пријатељима у Париз? Цео свет *raffoles*[2]) од дражи Г-ђе Пуковниковице и њене *espiègle*[3]) лепоте. Да, ми у њој видимо грације, дражи и духа наше драге пријатељице Мис Кролеове! Јуче се и сам Краљ заинтересовао за њу у Тиљеријама, и ми све завидимо њој на пажњи коју јој поклања Monsieur. Да сте само могли видети каква је изгледала нека глупа Мајледи Берикрес (чији орловски нос и *tocca*[4]) са перјем штрче изнад свакојега скупа) код госпођа Војвоткиња од Ангулема, узвишена кћи наших краљева и њихов пратилац у изгнанству, зажеле нарочито да је представе г-ђи Кролеовој, као вашој драгој снаси и protégée[5]) и захвали њој у име целе Француске за сва ваша доброчинства према нашим невољницима за време прогонства! Она је у свим друштвима, свима баловима, на свима баловима, али не и на свим играма. Па како још изгледа занимљива и како лепа та госпођа кад се око ње гискају толики људи, а која ће ускоро бити мати! Кад се само слуша како она говори о вама својој заштитници, својој другој мајци, и сам би камен заплакао. Како она вас воли: како вас сви волимо, вас милу нашу и штовану Мис Кролеову".

Готово да се поплашимо: да ово писмо велике француске даме не окрене интересе Ревекине на боље код њене, дивљења достојне и многопоштоване рођаке. Баш обрнуто. Матора уседелица није већ знала шта ће чинити од љутине, кад је дознала да се Ревека послужила именом

[1]) Духовита.

[2]) Француски глагол raffoler са енглеским наставком за III г. j. сад. вр. помамита.

[3]) вранке.

[4]) Нека врста шешира.

[5]) штићеница

Мис Кролеове да отвори себи *entrée*[1]) у париско друштво. Не будући у стању да тој својој дописници сачини писмо на француском језику, она издиктира Мис Бригсовој у перо на својем матерњем језику један горопадан одговор, у којем се одрицали г-ђе Кролеове, а у исто време опомињала свет: да се чува од ње као врло препредена и опасна створења. Али како је госпођа Војвоткиња од Ж... била само двадесет година у Енглеској, није могла разумети ни једне једине речи на том језику, она се задовољи тиме да извести г-ђу Родена Кроле кад се први пут састадоше: да је добила врло ласкаво писмо од те *chère*[2]) Мис, и да је оно пуно благонаклоности за г-ђу Кролеову. Ова поче озбиљно помишљати да је тетка наумна да попушта.

За то време Ревека је била од свију Енглескиња жена највеселија и којој су се највише дивили. За време те славне зиме било је у Паризу и Пруса и Козака и Шпањолаца и Енглеза. Да су они из Бекер Стрита могли видети колико се и каквих звезда налазило у салонима г-ђе Кролеове, попуцали би од једа. По Булоњској Шуми крај њених кола јахале су прве ратничке величине, или би се тискале у њеној малој ложи у опери. Роден је био увек потпуно расположен. Ту у Паризу није било поверилачких писама. Свако вече скоро било се код Верна или Бовилиера. Играо је много и са добићу. Туфто је био нешто мргодан. Његова је госпођа дошла у Париз и без позива; али и поред тог *contretemps*[3]) било је преко једног туцета ђенерала око њене столице и на туце цветних кита, кад би на игру пошла. Леди Берикресова и остале високе личности енглескога друштва, глупо и неприступачно женскиње, живе се поједоше због успеха оне протуве Ревеке, чији отровни подвизи потресаху болом њихове невине груди. Али на Ревекиној су страни били сви људи. Борила се ова са женама непомирљиво и јуначки, и оне нису могле, на жалост, говорити о том скандалу ни на којем другом језику него на својем рођеном, енглеском.

Тако прође та зима 1815—16-те у fêtes[4]), задовољству и напретку г-ђи Родена Кролеа, која се толико уживела у фини живот као да су јој и чукундедови били из отмена света од бабан-земана, и која својим талентом, енергијом и умом и заслужује тако почасно место у овом Тржишту Људских Таштина. Рано у пролеће 1816-те *Galignani Journal* имао је у огласима на видном месту овај занимљив приказ: „26 марта г-ђа Лајтнант Пуковника Кролеа из Телесне Гарде родила је сина и наследника.“

Тај се догађај пропрати у лондонским новинама и Мис Бригсова прочита то о доручку Мис Кролеовој у Брајтону. Ма колико да се та

---

[1]) приступ.

[2]) драге.

[3]) непогода.

[4]) забаве.

вест очекивала, ипак она направи русвај у породици Кроле. Бесило уседеличино достиже до крајњих граница и она одмах посла по Пита и Леди Саутдаун у Бренсвик Сквер са захтевом да се одмах изврши венчање, које се толико развлачи у те две породице. Она објави да је намерна обдарити тај пар са тисућом годишње за својега живота, а по смрти да све остави својем Питу и Леди Џени Кроле. Адвокат дође да уреди ствар. Лорд Саутдаун заступаше таста, и младенце венча владика, а не свети Вартоломије Иронс, самозвани прелат, којега то ужасно изненади.

По венчању хтеде Пит поћи мало на пут, како и доликује људима од њиховога реда. Али је наклоност Мис Кролеове била толико силна према Леди Џени Кроле, да она отворено изјави: како не може ни тренутка остати без те своје љубимице. Зато Пит и његова жена пређоше и настанише се код Мис Кролеове и Леди Саутдаун завлада сада (на грдан јед беднога Пита, који је морао угађати с једне стране ћудима своје тетке, а с друге својој ташти, те се сматрао за најнесрећнијег човека) и Питом и Мис Кролеовом и Леди Џеном и Мис Бригсовом и Феркеновом и г. Болзом и свима редом у том дому.

Она их је немилосрдно кљукала својим брошурама и медицинама. Она учини да се отпусти Др. Кример, а да се прими Др. Роџер, и збриса убрзо и сенку господарства Мис Кролеовога у њеном дому. Ова бедница постаде тако страшљивом да престаде мучити и саму Бригсову, и стаде бивати сваки дан све више привезаном за своју снаху, Мир ти нежна и саможива, ташта и дарежљива, стара безбожничка, душо! Ми се с тобом више нећемо виђати, и надамо се, да ће тебе Леди Џена милосно почувати и на својим нежним рукама извести из овог ужурбаног и вазда у борби за живот Тржишта Људских Таштина.

X ГЛАВА

Удова и Мати.

Вести о великим борбама код Катр Бра и Ватерлоа стигоше у исто доба у Енглеску. Gazette је прво објавила ресултате тих двеју битака, на коју славну вест сва срца у Енглеској задрхташе од тријумфа и страха. Затим дођоше појединости: а по објави победе изађе листа рањених и погинулих. Ко ће описати страх при отварању и читању овога каталога! Замислите: у сваком сеоцу и на сваком огњишту кроз све три краљевине* кад дође вест о победи у Фландрији изазва осећаје радости и благодарења, а малаксалост и бол листа рањених и погинулих по батаљонима, и кад се дознаде да је по који драги пријатељ или рођак пао или

* Енглеска, Скотска и Ирска.

остао. Когод усхте потрудити се да разгледа низ бројева тога доба мора, чак и сада, осетити како се са затајеним дахом очекивале вести. Из дана у дан изношене су листе палих; човек као да се находи у средини какве приче, која ће се у идућем броју наставити. Помислите, какви су само могли бити осећаји у читалаца кад би им дошле до руку свеже новине. А кад је такво интересовање било за новине у Енглеској одакле је само двадесет тисућа отишло у бој, какво ли је било у Европи осталој у то доба, где су се народи међу собом тукли не тисућама него милијунима, где је сваки појединац ранивши противника, рањавао и неколико невиних душа негде у даљини.

Вести које је чувена *Gazette* донела Озберновим задале су страшан удар овој породици и њеном старешини. Девојке се подадоше неограниченој тузи. Суморног старца сасвим обори ова печална судбина. Он покуша да мисли: како је то његовога сина постигло што је био непослушан према оцу. Он ти не смеде ни покушати да мисли: како га је грозна судбина престравила, и како се проклество и сувише брзо испунило. Покаткад би га спопала силна језа од помисли: да је може бити он виновник ове осуде над његовим сином. Било је изгледа и за помирење. Могла му је и жена умрети. Могао је и он доћи и рећи: — Оче, погрешио сам.

Али сада нема више наде. Он стајаше с оне стране непрелазне провалије и праћаше оца тужним духовним очима. Тада му падоше на ум његеве грозничаве очи за једне болести, кад би сваки помислио: да он леже да никад више не устане и кад га је гледао укочено и немо. Боже мој, како је отац тада обисnуо око лекара, и како га је погледао тужно и страшљиво, и како му је тежак терет спао с душе, кад је видео да дете после кризе стаде оздрављати и оца познаде. Али сада нема наде ни на помоћ, ни на оздрављење, ни на помирење: а нарочито нема више понизних речи да ублаже бесну и охолу таштину или да доведу у редовно стање отровану, надражену крв. И тешко је рећи шта је обеснога оца више пекло: да ли што му син оде, а не може му опростити, или што му умаче прилика да се његовој поноситости признањем даде задовољења.

Ма шта и ма како осећао овај сурови старац, он се никому није поверио. Пред кћерима никад није споменуо синовље име, него само старијој нареди: да се све у кући одене у одело за жаљење, и исказа жељу да се мушко особље одене у затворену црнину. Престало се сасвим са примањем гостију и забављањем. Ништа није саопштено његовом зету, чији је дан венчања већ био одређен, али у изгледу самога старца било је довољно знакова, који су спречавали г. Болока да га ма што запита, или да ма на који начин убрза свадбу. Он је са девојкама о том овда онда шапутао у салону, док отац не би дошао. Он је редовно остајао у својем кабинету за рад, и за време жаљења сав део дома с лица био је затворен.

На три недеље после 18 ог јуна познаник г. Озбернов, Сер Виљем Добен походи Озбернов дом у Расел Скверу врло бледа и потресена лика, и зажеле да се са старцем види. Кад га пустише унутра, и кад два старца изменише по неколико речи, које ни један ни други не разумеваше, Сер Виљем Добен извади из пазуха писмо запечаћено великим црвеним печатом.

— Мој син, Мајор Добен — рече старац после мале паузе — послао ми био једно писмо по једном официру из тог батаљона; официр је данас приспео. У писму мојега сина било је и једно за вас.

Старац мету писмо на сто, а Озберн га гледаше укочено минут, два. Његов поглед поплаши доходника и овај постоја тренут-два као виновник пред уцвељеним оцем, па оде хитно, без иједне речи.

(Наставиће се)

ДВАДЕСЕТОГОДИШЊА ОКУПАЦИЈА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

ПУТОПИСНЕ ЦРТЕ

ОД

ЈОЗЕФА ХОЛЕЧЕКА

ПРЕВОДИ

К. С. ТАУШАНОВИЋ

— НАСТАВАК —

VII

Требиње. — Требињски дуван

Требиње је увек било врло живо место. У стара времена туда је водио пут од Дубровника за Цариград. У Дубровнику је било сложиште еспана који су довожени морем на галијама (лаћама), одакле су помоћу каравана разношени даље на Балкан. Иза града дубровничког у правцу к Требињу бивало је у то време стотинама каравана. Једни су долазили а други одлазили. Требиње је било први конак. Одатле се рачунало 15 конака до Ниша, а 30 до Цариграда. Тим путем ишли су 1096. године крстоносци, и пут је водио преко земље „склавонске" и маћедонске. И француски изасланици још у 14 и 16. веку кад су одлазили у Цариград, тим су путем ишли. Од везе са Дубровником потицало је богатство требињско.

Трговачки тако важно место свагда је било у положају да стече и политичку важност. Још за време Константина Порфирогенита спомиње се „Требиње" као једна од седам срп-

ских жупанија. Латински историци зову га Terbunii Travunii. Кнежевина требињска граничила је са запада Дубровником, са севера Поповим пољем и Гацком, на истоку са Билећом и Пивом, а на југу са Дукљом. За време Турака Требиње је важило свагда као друго место у земљи.

И природом је Требиње богато обдарено. Пред њим, на југ идући, развија се дивна равница, окружена свуд у наоколо брдима, кроз која се пробија река Требињчица. Не лежи високо изнад мора (300 м.) и зато је требињско поље у климату једнако с далматинским приморјем. Јужно биље, које успева у Приморју, расте и овде. Нарочито се требињско поље прочуло својим дуваном, који ипак понајбоље успева код манастира Дужи.

За време Турака развило се у Требињу јако, богато и убојито племство. Понајчувенији су били Дизидаревићи, Ресулбеговићи, Арслан-агићи, Омерпашићи и др. Султани су им давали разне повластице, да бране само границу од Црногораца, с којима је се симпатисао сеоски свет, а нарочито онај, што је живео на граници црногорској. Отуда су врло често ницали ситни сукоби и „међусобна ратовања“, да их тако назовемо, па најпосле и велики устанци. Околина требињска је и данас пуна кула, беговских тврђава, одакле су они објављивали ратове, правили ратне испаде и опсаде подржавали. Те су куле данас развалине. Горди и бесни бегови сасредсредили су се у Требињу, где животаре, и, пуни несигурности, очекују развитак своје даље судбине. Њихови јуначки подвизи опевани су у многобројним народним песама, за које су у времену турске владавине саме прилике пружале богат материјал, као год што су сметале да се заведе шаблонски поредак, у коме ми налазимо неког задовољства.

Старији извештаји казују да је у Требињу живело 3—4 хиљаде становника. Али је у тој цифри обухваћено и становништво из околине требињске. Само Требиње имало је 1885. год. свега 1013 становника (442 Мухамедовца, 269 православних, 296 католика, 4 Јеврејина и 2 друге народности). А сад према попису од 1895. има 2966 становника, у које се убрајају и 1674 војника. У Требињу има 438 домова, и то у

261 станују људи, а 177 су празни, без живе душе. Домаћих становника има 1188 душа, из Цислајтаније 398, из Транслајтаније 102, и 63 из других, страних држава.

Ови бројеви казују, да је прираштај становништва у Требињу за десет година, од 1885—1895 био врло мали, и да он не стоји ни у каквој сразмери с важношћу, коју је то место добило од времена окупације. Окупација је створила од Требиња седиште читавог низа војничких и грађанских власти, завода, установа. Нарочито су видна надлештва: царинарница, пореска управа, дуванска управа, трговачка школа, бригадна команда, месно војно заповедништво, војни суд и апсане, војна болница, профијантско слагалиште, инжењерска управа, војна станица за голубове — гласоноше, варошка болница, окружно политичко надлештво, суд, пошта, телеграф и т. д. Сва та надлештва и све те установе смештене су у пространим, новим зградама, нарочито за тај циљ зиданим. Груписане су на западној страни Требиња у широким и правилно просеченим улицама, са пространим трговима, као што смо већ раније о томе говорили. Између тих зграда има доста сличних приватних кућа. А куће за под најам у оваквим приликама доносе велике користи сопственицима. Тако исто и трговине и занати, који су засновани рационално и према савременим захтевима.

Све ово може бити од особитог утиска на површног посматраоца, а нарочито ако је иоле нерасположен према домороцима. Могуће је чак да такав посматралац у усхићењу узвикне: „Е гле, молим те, шта је све овде учињено за напредак за време аустријске владавине, за време окупације!“ Али ко и најмање проанализира тај напредак, увериће се, да је привидан, јер не преставља општи напредак целог становништва и не потиче од његовог труда. Неће се ваљада спорити и то, да господин генерал, или г. мајор, окружни начелник, судија, царинар итд. итд. ма како били ваљани људи не значе, зато што ту живе, сами по себи неки напредак. Напретком би се смео назвати само какав општи духовни и привредни покрет, који у извесном друштву изазову образовани, или још боље просвећени појединци.

А у том смислу не може се говорити о напретку ни у Требињу нити у ком другом месту у окупираним земљама. Кад је 1878 год. аустријска војска после упорног отпора освојила Требиње, генерал Бабић је наредио те се испарцелисало и регулисало земљиште за нови део вароши, који је у линији требало да се озида. Али како слабо има изгледа да ће у Требињу потребна бити још каква зграда за државна надлештва, може се рећи да је с овим до сад завршено и напредовање Требиња, како га окупатори разумеју. Дакле напредак без услова за напредовање.

То је требало бити ново Требиње. Старо Требиње простире се у подножју новога као пребијено псето. Његово бедно стање најбоље се види из бројева од последњег званичног пописа. Од 438 домова у 261 живе становници а 177 су пусти, без живе душе и опали. На три насељена дома долазе два пуста! А кад кажемо и то, да су насељени домови махом државне зграде, онда ћемо тек разумети како је незнатна приватна својина у требињу. Па и она, у колико припада старом Требињу, пре се може рећи да преставља чатрље но куће, које се непрекидно и постепено руше, јер становници не врше на њима никакве оправке. И то или не могу, не имајући средстава за то, или неће, не имајући поверења у систем, који данас влада. И једно и друго за сажаљење је.

Окупацији је прибегао незнатни део становника, па и од тога само мали број искрено; велики део њихов измирио се само с приликама, гледајући да из њих извуче што више може за себе користи и зараде, а тек мали део пришао је из уверења да је окупација дошла у Херцеговину као благотворно сунце. Ту се најбоље огледа поцепаност становништва коју је окупација створила. Ко у окупацији тражи корист и одликовања лична, и ко је задовољан њеним политичким позивом, прињубљује јој се насељавањем у нови одељак вароши. Ко није хтео прибећи окупацији, или кога су оћушнули од ње, иде у сиротне чатрље старе вароши, и тамо се грчи и животари. Они, који су се више мање користили окупацијом, поређали су се у новом одељку иза војних и цивилних представника њених. А они, који не станују у том одељку ништа

нису ни зарадили за време окупације, већ на против постепено опадају, а треба и то рећи, да то њихово опадање није изазвала окупација, она га је само убрзала. И таквих је велика већина, може се рећи, свеколико становништво! Она мањина, која је пригрлила окупацију, састављена је из људи, који располажу извесним капиталом, те би радо хтели под заштитом окупације да га само умноже. Већ смо напред рекли, да економна страна окупације значи продирање капиталистичких принципа на Балкан. Молох капитала је светиња, која пробира само богаташе без обзира на часност и поштење, само оне, дакле, који златним боговима подижу олтаре у својим Вертхајмовим касама, а све остале без сажаљења и немилосрдно терају испред лица свога и бацају их у материјално очајање и пропаст.

Можда сам ја створен од другог каквог материјала но остали свет, тек ја се не бих могао гордо шетати под сабљом или шпадом међу тим опалим чатрљама, од којих свака личи на стару изнемоглу просјакињу, која очекује свој жалосни свршетак на ђубришту. Не бих могао од стида! Да, то су просјакиње, али се у њиховим очима још може читати прекор, да су пропале без своје кривице и да умиру с том свешћу да су оћупинути наследници. Ту из сваког ока бије зимња студен, која на вас погледа. Под тим студом сви други осећаји угушени су и сатрвени. У тим очима нема зависти, мржње, непријатељства, чежње за осветом — већ је само студен, ледена, ужасна студен!

То ће се разумети одмах чим се зна: да је то међа иза које не може даље окупација да иде, да је ту граница њеног утицања на свет. Тај свет може ћутати и не сметати окупацији, али ће за њу бити увек странци као што је и она страна за њих, и неће примити ни њене добре поклоне — а њени поклони, на жалост, нису потпуно добри! Истина је, да су становници овде на југу Херцеговине друкчије замишљали своју судбину по ослобођењу од Турака, а не да их Аустрија окупира, и кад је аустријска војска нашла, они су јој се одлучно одупрли, у познатим биткама око Требиња и у његовој околини. Али нека сами окупатори стављају себи питања

и дају на њих одговоре, да ли су за двадесет година окупације употребили сва средства, да становништво задобију за се.

Ко је толико поштен, да искрено одговори, мора признати, да је окупација дошла, да поврати ред, и да цивилизира, а не да задобија становништво, испред чије су узнемирене и узбуњене мисли и намере сами турски изасланици на берлинском конгресу упућивали Аустрију на обазривост. Али у томе баш и лежи једна од пресудних грешака, на којима је окупација подигла своје дело. Нико се не може без своје слободне воље и без свог учешћа ни спасти, ни цивилизовати. Ако покушате да кога силом цивилизујете, добићете од њега само полутана, који је карикатура праве цивилизације. Грешке су биле у толико веће, што у Босни и Херцеговини није било потребно да се полаже никакав нов основ за цивилизацију, јер се могло зидати на старим основима, на којима се истина за читаве векове ништа ново није подигло, али ипак зато они нису били ни трошни, ни порушени, тако, да се са сигурношћу могло на њима зидати. Могло и требало је!

Последњих десет година овладало је не само у Аустрији већ и у целој западној Европи индустријско гледиште за ширење цивилизације. Пре тога владало је гледиште шеширџијско-кројачко. Кад је западна Европа ухватила у јужној Африци каквог дивљака, па је на његову наготу навукла фрак и цилиндер, радовала се како га је цивилизирала. Напредак индустрије проширио је ово гледиште, проширио га је онако, као што куварица развлачи тесто. То проширивање значи слабљење. У колико је проширење веће, у толико је тање и површније. Ту већ нису привилеговани апостоли европске цивилизације само шеширџије и кројачи, већ и многи други. Хтели би да играју улогу цивилизатора и обућари, и четкари, и сапунџије, и дугмеџије, па и последњи по реду, премда не последњи и по важности — произвођачи велосипеда. Сваки од њих чини се, као да дело његових руку преставља целу европску цивилизацију, и као да је довољно од њега само купити што, па да варварин постане цивилизован. И за њега је сваки неваљао човек, ко се друкчије одева и обува, и ко не подмири своје цивилизоване потребе из његове радње.

За то се не може кривити само Аустрија, јер цела западна Европа схвата цивилизацију само као спољашну политуру, коју она справља, и којом премазује свакога, који јој у руке падне, па хтео или не хтео да буде премазан. У том се огледа прави смер премазача. Ако политура прионе коме, кога су премазали, за душу и тело, онда је она споредна ствар. Мазалачка заузетост не гледа при том, да ли је политура потребна била, и да ли се њоме не замазује каква стара и можда лепша од ње. Само се премазује и премазује брзо, свуда без прекида, премазују и онога, што се смеје и онога, што плаче. Све оригинално и особено пропада под тим премазивањем, а кад се пропусти, да се који комад особите вредности и оригиналности премаже, мазала и то не оставе, њихова четка изврши и ту своју дужност као помамна, и неће престати све дотле с мазањем, док под њим не ишчезне и последњи траг онога, што народ и појединци једино имају право назвати својим. Карарски мермер, албастар, злато и сребро, све мора бити премазано, као да ће тек тада добити своју праву вредност.

Сваки трговачко-индустријски агенат, има своје особено мерило за цивилизацију. Ако се крене на пут са патентираним штрцаљкама, неће признати какву општину за просвећену докле год не поручи код њега ову робу. То исто бива и са сваким грађанином, кад се агент крене на пут с патентираним качкетама, подвезама, чачкалицама, штирком, копчама. Ко не купи, убија сам своје добро име. Истина, је међу тим, да ти трговачки агенти, који се, полазећи са западне Европе, разиђу по целом свету, додирујући и најудаљеније крајеве на земној кугли, с краја на крај света, утичу по који пут необичном агитацијом својом, агитацијом свестраном, неустрашимом, неуморном, удешеном до најмањих ситница али, не заборавимо, да тај период трговачко-индустријског цветања западне Европе, који производи све могуће и немогуће, потребне и непотребне артикле, не репрезентује (не преставља) никакву мисао, нити је пропагира, нити се за њу загрева, нити се за њу бори. А и не може то чинити, јер је без идеја, јер му је срце сагорело а мозак усахнуо у гро-

зничавом напрезању за гомилањем земаљског блага — земаљског богатства.

Словени, цењећи високо те дарове, што их западна цивилизација рађа за цео свет, који заиста имају светску и опште човечанску вредност, разилазе се с њом у питању, да ли је потребно, да ли је добро и да ли корисно по сам циљ цивилизације, да се народима бришу све особине, често и најлепше, које ни најсјајнија туђа цивилизација не може накнадити. У том питању Словени стоје на гледишту самосталности, народне индивидуалности и разноликости. А Словен се може доиста растужити кад погледа, како староседеоци Босне и Херцеговине или брзо подлежу поплави окупаторске цивилизације, или тону у безначајност и сиротињу.

Фрања Бартош врло лепо прича, како су у Моравској поникле бајке о дивљим женама. Неко људско поколење, које је било у опадању, уступало је новом нараштају своја питома становишта, а само се, повлачило све више у брда и планине. И док су нови становници благовали у тучним равницама, стари су се борили у својој усамљености с највећом нуждом, и само их је она по који пут сатеривала у долине, да стану под прозоре нових господара, док им не уделе какву милостињу. Па и својим становањем по шумама користили су својим насилним наследницима. Научили су их нарочито да познају лековито биље. Али у ближе везе с њима нису дошли, бојали су се једни од других. Несрећни изгнаници су добили од оних што су их изгнали име дивљака, а женска њихова половина дивље жене.«

У окупираним земљама однос између две струје, окупатора и окупираних, још није добио тај облик без наде, али се већ отиснуо тим правцем. Пут тај пробијен је и утврђен средином, дуж које на једној страни стоји сиротиња и беспомоћност окупираних, а на другој охолост и презирање окупатора.

Премда у окупираним земљама у очи бије противност између новога и старога, туђега и свога, окупаторскога и домаћега, ипак она нигде није тако приметна, тако оштра и непомирљива, као у Требињу.

О, хвала Богу те мрак паде и покри ову тужну слику! Опет идем на улицу... У оном делу, где су високе беле и нове куће, разлежу се звуци раштимоване харфе уз пратњу нежно изанђалог гласа неког поцепаног женског грла. Ратни напеви одвајају ругобом и ретким развратом. У другом крају вароши, где су кућице ниске, старе, опале, чују се старе српске гусле, које прати каква јуначка песма. Њини звуци су потмули, одјекују као из неке дубине, устручавајући се да ступе у надметање с инструментом, на ком је био вештак и с којим се прославио цар Давид. Можда је то она иста харфа на којој је још Давид свирао, јер по звуку рекао бих да јој је место пре у музеју, него ли у рукама свирача.

Гусле! Српска народна поезија, која је уз гусле поникла, позната је целом образованом свету и свуда проноси славу генијалности српског народа. Народ, који је створио српску народну поезију, добија на судилишту светске историје сјајну сведоџбу, да долази међу најодабраније и најспособније за културне послове. Српска народна поезија преставља тако богати део свеопште људске културе, да и најдубља политичка пропаст не може да угуши њен таленат... Да сте јуче с месеца пали, не би било чудо, кад би замишљали, да је окупација, приближавајући се овом народу ишла са свирком и околишећи, да не узнемири народног поету у његовом стварању.

Гусле верно казују судбу српског народа у свима његовим покрајинама, па и — у окупираним земљама. У опадању су и одјекују још само тамо, где држе да их неће чути профанисани окупатор, који им се руга и подсмева. Но не сваки. Има и међу окупаторима који скупљају плодове српске поезије. Већина, или готово сви окупатори не увиђају код гусала ништа што би било пажње достојно, као год што не виде ништа особитог ни у народа, који уз њих песме ствара, и управо не могу да разумеју како то окупирани свет као навалице пада у понор варварства и не трчи од дречећих гусала у веселе шантане, које је њему, занемареном, довела у земљу окупација.

Има још један разлог зашто окупаторско ухо не воли слушати гусле — разлог је политички.

Владимир Карић у својој *Србији* каже о гуслама:

„Странци су према звуцима наших гусала сасвим равнодушни, тако исто и сами домородци, Срби, које је утицај странске, западне образованости својим дахом прожео и но готову однарођавати почео. Али је јека од гусала и данас од страховито снажног утицаја на сељака, особито планинца. Она у њега не изазива мекушна, женска осећања и пожуде, већ му крепи све мушке врлине: осећање правде, љубав ка слободи, понос и јунаштво, али тако исто и жудњу за осветом и бунтовнички дух, којим је кадар за своје идеале и главу заложити. Колико је њих гласом гусала одазвано у хајдуке и далеко после, пошто се Србија од Турака ослободила!“

А то значи: Гусле нису политички поуздане, ако се ради на томе, да се народни дух заведе с пута, на ком оне будно стражаре, с пута самосталности и народне слободе. Та народна дужност сматра се као политичко ровење, и зато они органи, који су упућени да се брину за политички ред и мир нису пријатељи гусала. Али већ то њихово нерасположење доказ је, да се ту ради против српске народности, јер ко уздиже њен значај и славу, тога гусле прослављају као народног јунака, тај нема потребе да се боји њиховог јека и суда. Нерасположење и непријатељство према гуслама је у толико карактеристичније, што се оне нигде не употребљавају за непосредну политичку агитацију. Дневна политичка песма одвратна је гуслама као и Гетеу. Гусле ништа друго не раде, само опевају јунаке, који су поникли из српског народа, њихова дела и врлине, не прећуткујући ни слабе стране. Али већ и то, што оне чувају народне традиције, идеале, дух и карактер, довољно је, да у њима гледају опасност они, који сматрају за свој цивилизаторски позив, да искорењују народну традицију, да помрачују народне идеале, да убијају дух у самом народу, да кваре народни карактер накаламљујући га на туђе калеме.

Нигда нећу заборавити колико жалостан толико и мучан утисак, што сам доживео пре неколико година у фрушкогорском манастиру Раваници, о црквеној преслави, која пада о Видову-дне, као дану косовске битке, коју српски народ ни

данас не заборавља. Недалеко пред манастиром поседали су слепци гуслари, и сви су, јер друкчије тога не може ни бити, опевали пад српског царства на Косову, Цара Лазара, Милоша Обилића, Вука Бранковића, девет Југовића. На један пут се згрнуше девет жандарма до зуба наоружаних, који убоге слепце одвукоше, да песмом својом не огорчавају народ. То је било за време бановања оног истог бана Ивана Мажуранића, који је такође безобзирно прогањао ћирилицу, и који се бан лепо и трајно прославио својом песмом „Смрт Смаил-аге Ченгића“ коју је спевао у духу ових гуслара, на које је пустио жандарме да их прогоне! Иван Мажуранић, који је сео на банску столицу у Загребу као бан помирења (погодбе Хрвата с Мађарима), имао је задаћу да помирење у духу погодбе хрватско-угарске уведе у живот не само у хрватским земљама, већ да на обалама Саве изнесе пример, из кога би се могло видети какав ће политичко-народни правац завладати у земљама преко Саве, кад Аустро-Угарска буде у положају да тамо води одлучну реч.

Мажуранићев пример врло је поучан. Он показује да борба против самосталности словенских народа, који су у сфери западне Европе, није случај но и није производ личног ћефа појединаца, већ је то задатак оног културног правца, који Аустрија са запада прима, па га све више на Исток препаша. Кривити за потискивање те самосталности само Аустрију, или рећи да је то само њено дело, не би било право. То што она чини, радила би на њеном месту и свака друга западно-европска држава. По овде се не окривљује, само се констатује, да окупација сама по себи, већ зато што постоји, не подржава самосталност врлина окупираног народа, и не помаже ни да се те врлине развијају ни да се очувају. Обратно да очувају, негују, развијају ту самосаалност, јесте једна од битних тачака словенских, једна од карактерних црта словенског духа, један од основних принципа свесних Словена. Ко поткопава и руши самосталност, не ради словенски, па ма колико био словенског порекла. То није било јасно за Словене пре 1878., иначе не би могли ни за тренут, ни у сну мислити, да ће се окупацијом или управо анексијом заузе-

њем окупираних земаља, што је иза окупације имало доћи, појачати словенски живаљ у Аустро-Угарској. Такво појачање није могло настати у истини, јер окупација није била ни плод ни дело словенске мисли. На против она је у Берлину замишљени потез против словенске мисли, а аустријски Словени су притом играли улогу лаковерне наивчине. На овој стварности не мења ништа ни праведна илузија од стране једних, ни порицање правог стања ствари од стране других. Окупација се може узносити као победа капитализма, као напредовање немштине, маџарства, католиштва, али никада не као напредак словенске мисли.

Да загледамо другу грану окупационог рада у Требињу. Да посетимо велику фабрику дувана, коју је подигла овде аустријска влада. За господу чиновнике смо добродошли. Уверени су, да завод, којим они управљају, у сваком погледу служи као узор, и да нико не може ружно говорити о њиховом раду. Зато су врло услужни и на сва питања врло радо одговарају.

За време Турака није било дуванског монопола; њега је тек Аустрија завела. Гајење дувана под Турцима било је сасвим слободно, и тек при употреби дувана плаћала се пореза према вредности. За лошији дуван плаћало се од оке четири гроша, за бољи осам. Произвођач је давао сопственику земље трећину као и од других плодова. Остало је била његова својина, коју је могао продати, поклонити или, ако му је то погодније било, могао је сам попушити. Требињски је дуван особито био на гласу. Боје је био загасито-жућкасте, мирис је подсећао на мед. Сељаци су крижали сами дуван у обичним ручним хаванима. Продават је много у Дубровнику, где други дуван нису ни пушили.

Чим је Аустрија ушла у Босну и Херцеговину, одмах је завела дувански монопол, са којим сасвим друкчији рачун испада. Производња дувана под аустријском управом учетворостручила се, од 10.000 мет. цената скочила је на 40—45.000 м. ц. а половина овога дувана прерађује се у домаћим фабрикама. 1895. износио је целокупни приход дуванске моно-

полске управе у Босни и Херцрговини 4,600.000 форината. а произвођачима је плаћено за тај дуван 1,800.000 форината.

Требињска фабрика откупи годишње од сељака око 2300 мет. центи дувана. Гајење дувана врши се под строгим надзором финансиских органа. Кад на дуванском струку избију листови, дођу финансијски контролори те их преброје и запишу колико има свега струкова и са колико листова, и према томе цене колика ће жетва бити. Уједно израчунају сељаку колико мора о јесени да донесе зрелога лишћа. Произвођач има право да задржи за себе 6 кг. и за сваку мушку главу, преко 16 година, која живи с њиме под једним кровом, 3 кг., но ипак целокупна количина за једну сеоску кућу не сме бити већа од 21 кг. Ту количину дувана издвајају и предају сељаку из магацина, пошто је најпре целокупни дуван предао. Од сељака прима дуван нарочита комисија коју састављају, један чиновник монополске управе, један од контролних органа и један грађанин, кога комисија за откуп дувана предлаже, окружна га власт утврђује, а монополска инспекција га поставља.

Кад је дуван примљен, онда се издваја онај део који се даје сопственику имања на ком је сељак — (чипчија) дуван произвео. Тај део износи према приликама половину, осмину па и дванајести део произведеног дувана. Ага, сопственик земље присуствује при тој деоби, и жудно изгледа кад ће да прими новац за свој део. И чим прими обрачун и упутницу за исплату иде безобзирце.

За њим долази на ред сељак — произвођач. Сад се измери онај део што је преостао, израчуна се шта има за њега да прими, па му се да у руке упутница на касу. Најбоља врста дувана плаћа се 1·70 фор. (око 4 динара) килограм, а најгора 10 кр. Сељак с упутницом у руци одма се уклања. Не потраје дуго а ага и његов сељак нађу се опет заједно, и то код порезника, који треба да им исплати упутнице. Порезник доиста одмах исплаћује, не одбацује и не одлаже: узме упутницу па је загледа, за тим оде до својих књига, завири у њих, па опет погледа на упутницу, за тим још једном добро прегледа упутницу и завири у књиге, узме парче чисте хартије са наштампаним рубрикама, па га попуни ци-

фрама, које вади из књига и са упутнице, за тим подвуче дебелу линију, сведе суму, удари печат и пружи га аги.

„Има да доплатиш још толико и толико за порезу“ дода при том ради објашњења.

Ага спорим кораком одлази и на улици сусрета свог сељака, који се размануо рукама, и чисто би, да има крила, полетео да што пре поднесе порезнику упутницу на исплату.

„Пореска каса без одлагања исплаћује откупну цену“ с повишеним гласом причаше нам чиновник ову процедуру, кад нас кроз фабрику провођаше. По гласу се његову могло видети, како се поноси и са својом струком, и са пореском управом, и са целом окупацијом, што је тако примеран ред уведен тамо, где је пре тога био хаос, и где је нарочито порезник био последњи чиновник, о ком је најмања брига вођена.

По при свем хвалисању реда и поретка, требињски дуван данас, ни из далека се не може сравнити у финоћи с нагдашњим дуваном, који је гајен за време турске владе без икаквих правила. Истина боја му је данас лепша, па се ситније и крижа. Кад шаком захватите данас крижан требињски дуван, осећате пријатност, као кад руком ухватите за густу, русу косу. Сви захтеви задовољени су данашњим требињским дуваном, само онај најважнији, који код дувана чини све, његов укус, говори као непогрешни зналац: да је био и битисао!

Али је и произвођачима дувана било пређе боље. Жале се јако на финансијске органе, који свакоме од њих по неколико пута преко године претресају кућу, тражећи да ли нема више дувана но што сме имати. И најмањи део, за који сумњају само да је неправилним путем прибављен пријављују, а свака пријава њихова доноси 2 форинта казне. Многима те казне поједу сав дуван. Финансијски стражари добијају трећи део казне од сваке пријаве и зато су тако неуморни у хватању свакога, у кога ма цигару дувана нађу преко прописа. На крају крајева дуванска производња, што је под окупацијом заведена, таква је, да се херцеговачки произвођачи од Требиња до Стоца спремају да напусте гајење дувана и да поља засеју обичним усевима.

(Радничке наднице у требињској фабрици дувана ове су: Деца добијају 40 крајцара, женске 50, људи 60—70, надзорници 90, а контролори недељно 8 до 10 форината).

Решен да ништа не прећутим што служи окупацији као добра сведоџба, и чиме се окупатори сами поносе, рећи ћу коју још о култивисању Ластве и Суторине. Та места ја нисам походио и зато морам усвојити оно, што сам од њих чуо и читао.

Хајнрих Ренер прича о обојем тим местима права чуда.

Ластва лежи 14 километара од Требиња на самој црногорској граници, на земљишту негда немирних Кореничана. Ластва је мали рај. То је примамљива доља, која лежи 770 метара над морем. До пре мало времена ту је била пустош. Становништво није могло на голом стењу да се исхрани, зато се често бунило да на тај начин дође до хлеба. Године 1892. је искрчено у Ластви 40 хектара земљишта за винограде и воћњаке. Подигнуто је пет пољопривредних зграда, усечен је подрум у камену и озидано је пет кућа за виноградаре, свака за по две породице. Тај посао је свршен у јесен 1893, и стао је 25.000 форината. Сваки виноградар добио је стан и ¼ јутра земље, која ће после 10 година бити његова својина. Осим тога свака породица добија 15 форината месечно и по 50 крајцара дневнице. Сваког дана раде. Обрађивање и засађивање земље лозом и воћкама стало је 70.000 форината. Кад се узме да је 30 хектара под лозом, да сваки хектар годишње роди у средњу руку по 40 хектолитара, а хектолитар вина да се продаје по 18 форината, излази годишњи приход око 21.600 форината. Кад се од ове суме одбије 11.600 на трошкове остаје чиста добит 10.000 форината, што износи 14 на сто на уложени капитал. Допуштамо да је све тако као што овај хвалиша окупације износи. Па и у том случају влада је погрешила, јер је она од Ластве направила мађарску колонију. Противности и неједнакости је у окупираним земљама и иначе доста и одвише, те је за осуду, кад се оне још умножавају. Требало је водити рачуна о праву и првенству домородаца. Од њих је требало изабрати неколико и послати, ако је потребно било, некуда, где се рационално гаје и негују

виногради, па их за тим употребити у њиховим покрајинама као наставнике, да у практици покажу осталима шта су научили и како треба радити.

Према тврђењу господина Ренера, после Ластве на реду је Суторина, у којој ће се изводити чуда окупаторска. Суторина је језик херцеговачке земље који се протеже код Херцег Новога делећи дубровачко земљиште од которскога. До сад је Суторина била пуста. Сарајевска је влада наумила да и њу у рај претвори. Као погодне услове за то сматра жарку (афричку) топлоту, која лети влада у том месту, као и то што у Херцег Новоме успева све јужно воће, као: палме, мирте, ловор, смокве, поморанџе и др. Како сам ја извештен, политички чиновници реферисали су г. Калају, да у Суторини расте поморанџино дрво, које роди по хиљаду комада поморанџи. Г. Калај је морао одмах преставити себи шта би ту тек било поморанџи кад би се цела Суторина претворила у поморанџњак, и одмах је послао тамо неког вештака из Пеште-Молнара, који је потврдио да би се од Суторине могао направити рај, и препоручио је још, да се на обали њеној подигне нова Абација. Али техничко чиновништво се дигло против тог тврђења и доказивало је г. Калају, да би био грех бацати новац тамо, јер је Суторина безводна и изложена је пустошним морским бурама. И тек после дуге борбе пао је план о претварању Суторине у рај. Јужна Херцеговина била је за време римске владавине на високом ступњу пољопривредне културе. Да се до тог ступња понова дође то треба да има на уму сваки нови култиватор. Али тај дуги и заморни посао не почиње се са стварањем „раја“. Треба у почетку бити много скромнији.

(Наставиће се)

ЈАДНИ ПЕТАР

(ХАЈНЕ)

1.

Ханс и Грета лако коло вију,
Погледима љубавним се гледе.
Тихо, немо, упалих очију,
Седи Петар, блеђи је од креде.

Ханс и Грета данас су младенци,
На их ките свила, злато венци.
Петру није до сјаја зацело:
Обукô је радничко одело.

Петар тихо ређа јаде своје,
И погледа тужно на обоје:
„Ах, да немам разума у себи,
Јаде ове преживео не би'.“

2.

„Бол љут ми мори трошну груд,
Свих мука ту је вир;
Пођем ли, станем, свагда, свуд
Од мене бежи мир.

Све бих у драге своје стан,
Да лека болу да;
Ал' очи кад јој сагледам,
Ја бежим отуда.

На брег се висок кренем тад,
— Тамо сам тако сам —
И ту излијем горки јад,
Од плача пуца кам.“

3.

Јадни Петар посрћући иде,
Полагано, тромо, кô од беде,
Добри људи, кад га таква виде,
Осврну се, стану, па га гледе

А девојке шалу с њиме граде:
„Тај из гроба морô је утећи!“
Није, није, моје моме младе,
Он тек мисли сада у гроб лећи.

Он је своје изгубио благо
И у гроб му сада лећи драго,
Да му мира даду црне груде,
Док Бог на суд позвао не буде.

Ниш. —р—

СРПСКИ НАРОД У СКОПСКОЈ ЕПАРХИЈИ

И

ЊЕГОВЕ ШКОЛЕ У 1896/7 ГОДИНИ

(Свршетак)

VI

Догађаји скопаљски ових година натурили су се били и пажњи Срба у Краљевини у тој мери да су, сем народне скупштине, у којој су министри председници излагали мисли владине о њима, и сем писма које је, поводом њих, митрополит Михаило упутио био патријарху Антиму VII оши у много места изазвали зборове, одиста значајне и по броју и по друштвеноме положају својих учесника.

Ако из свега оног што је у то доба пружила Србија, издвојим манифестације чисто патриотске пажње и жеље, остаје да се у њој поводом скопаљских догађаја чуо захтев: како би ваљало порадити на васпостављању Пећске Патријаршије и Охридске Архиепископије, али не по цену шизме с Патријаршијом, него с одржањем заједнице с њоме. Овоме се читалац, у осталом, могао и сам домислити према држању онамошњих Срба, који су морали водити озбиљног рачуна о схватању њихова положаја у Србији, и према њему подешавати своје поступке.

Да, независно од оног, што сам до сада испричао, поставим питање: да ли је овако схватање било препоручљиво.

Мени намена овог писања не допушта исцрпно одговорити на то питање, и за то ћу бити кратак.

Питање се у крајњој линији своди на то, да ли ми можемо успети у борби противу Бугарштине наслањајући се на Патријаршију.

О овому сам питању пре неколико година[1]) изнео био неколике своје мисли и слутње, и имао сам то жалосно задовољство да су њихову тачност утврдили доцнији догађаји. Ови су се својом озбиљношћу могли такмичити с онима што су се дешавали у време најодсудније борбе приликом стварања Бугарског Егзархата, онда, дакле, кад је ту борбу противу Грка водио Словенин, а не Србин. Пажљивог читаоца могу само да замолим да те врсте прочита, и пореди их с овима које казују догађаје из 1896 и 1897 године. И ако су у њима изнесени факти и сувише довољни показати крајњу оскудицу добре воље код Патријаршије да прими нашу помоћ и укаже нам своју у борби противу „шизматичких“[2]) Бугара (а тај је моменат и сувише важан, јер је пресудан), ипак бих њима да додам још један два, које сам, збуњен обиљем избора, пропустио раније поменути.

Патријаршија се није устезала тући Србе у главу чак ни онда кад се налазила у највећим неприликама. У тренутку кад је пламтила распра због оснивања Бугарског Егзархата, она је решила „да се црква св. Спаса у Призрену одузме од Призренаца и преда Цинцарима“ — за грчку службу (године 1872.)[3]) То се десило после месец и нешто више дана кад јој је наш заступник у Цариграду предао 200 дуката цесарских као *ванредну* помоћ[4]). Некадањи призренски митрополит Мелентије није марио запошљавати клирике српске Богословије у Призрену. После више од 20 година њенога постојања, он је, ако се добро сећам, 1891 године попустио и рукоположио неколико њих. То је у оно доба у Србији сматрано било као

[1]) В. *Кроз Гробље* и т. д.

[2]) О смислу бугарске шизме, види *Арх. Дучића* књигу *Васељенска Патријаршија и српско црквено питање*, стр. 6—8. — Београд 1897.

[3]) В. „Како је постала Бугарска Егзархија“. стр. 60

[4]) Ibid. стр. 57.

успех, и у тому се огледало попуштање Патријаршије и готовост њена да се одзове српским захтевима. Овај исти Мелентије провео је око 42 године као рашко-призренски митрополит, на једној од највећих епархија, која Патријаршији даје приход не за одбацивање, и увек је одбијао молбе да у богословску школу на Халки пошље Србе калуђере, ма да је имао право шиљати их по двојицу. Немогући на овај начин прибавити својим калуђерима више духовно образовање, Срби из тих страна потраже посредовање српске краљевске владе. Ова 1889 године успе, и Богословија на Халки прими три Србина на школовање. Њима ипак није било допуштено потпуно свршити школу. Кад је 1892 године, краљевска влада потражила пријам друге четворице, ондашњи патријарх сведе број на два, а свети Синод реши: да изабрани питомци морају донети препоруке од надлежних митрополита. Они из Србије, ако их буде, морају, сувише, дати обвезу да ће по свршеном школовању служити само у Србији. Овим су била затворена врата Србима из турске Србије, јер они наравно, да не би могли добити препоруку од свог надлежног архијереја, јер би се Патријаршија за то постарала.

Од 46 митрополита колико их је 1896 године имало у европским патријаршиским епархијама, једино призренски митрополит Дионисије, те године и изабран није био Грк. Па док су и њега једног отели од Патријаршије ваљало је покренути јадан народ, две царевине, једну краљевину и једну кнежевину: толико је грчка непопустљивост била упорна према захтевима једне чисто српске епархије.*)

Патријаршија не само да није указивала помоћ коју је Српству и дужна и кадра била да укаже, него је, на против шила руку под руку баш с онима противу којих су Срби наступали под знамењем јединства Православља. Упорност кругова у Фанару у тому погледу изазвала је чак и пад два патријарха. Оставке и Неофита VIII и Антима VII главне своје разлоге црпе мање у немогућности да испуне обећања,

*) Посланици Србије, Црне Горе и Русије били су принуђени да „прекину од стране обичајне походе Васељенском Патријарху на Божић 1895 и на нову 1896 годину." Архимандрита Дучића: *Рашко призренска Митрополија*, стр. 64. Београд 1896 године.

која су дали на путу задовољења српског захтева, а више да послуже једном стратагемом којом би се он што даље одгађао. И у тому се и успевало.

У данима, дакле, кад је пламтело скопаљско владичанско питање у Србији се, поменуо сам, најпре и највише чуо глас да се васпостави Пећска Патријаршија. Њему се доцније накнадно додао и захтев да се васпостави и автокефална Охридска Архијепископија, увек уз одржање јединства с Патријаршијом: два захтева пре чијег би решења ваљало рашчистити многа и многа питања.

Да из разлога, који је познат иоле ученијем Србину, упознатог с одношајима у Турској, оставим на страну питање о могућности васпостављања Охридске Архијепископије на начин који би могао задовољити српски захтев. Да узмем само прво. питање о васпостављању Пећске Патријаршије.

Ако читалац узме преда се карту некадашње црквене поделе Балканског Полуострва, видеће, да се од земаља, које су некада улазиле у састав ове српске цркве, под данашњом непосредном турском управом налази једино област, коју сада захватају рашко-призренска и скопаљска епархија, мал' те не у тачним својим границама. Ван њих остао је још један незнатан део, који пада у струмичку митрополију. Све остале земље његове налазе се данас или као саставни део словенских држава, које су се овог века формирале, или су придане туђину на управу, као што је случај с Босном и Херцеговином. Једна звучна реч која је необично годила патријотским реминисценцијама, — а ове не коштају ни знања, ни мишљења, ни труда, ни времена — изазвала је овај захтев, који би ако би био испуњен, могао само унети пометњу у Србе јужно од Скопља. Њих има онамо, а кому би се они у том случају окренули? На то питање, које су поставили мисленији људи, поменула се Охридска Архијепископија и утврђивало њено такође српско обележје. Нека је тако, али се све то захтевало ипак у интересу јединства Православља, које је постигнуто баш укидањем Пећске и Охридске цркве.[1] Ми уздишемо за

*) „Ма да се и у византиском царству кроз сав средњи век одржала автокефална столица Архијепископије Охридске, у заградској се патријаршији непрестано тражило

стањем које је постојало пре постигнута јединства Православља а данас у његово име тражимо да само у границама Европске Турске постану две народне, а три православне цркве, поред четврте, шизматичке, бугарске. Уз њих би, у брзо, морала проћи и пета, чије је установљење само питање кратког времена, а то је црква румунска.

Патријаршија је свесна одвајања народносних група које под њом постоје. Њени представници и агенти то и не крију, и само се старају да га одложе, свакако не у интересу јединства Православља. И кад то постоји, није ли онда природније ићи оним путем, којим се кад тад мора поћи, — ако само не буде доцкан. Догађаји који се дешавају иду муњевитом брзином, и рекло би се, да нас они не само не чекају, него нас изнемождавају и сатиру, а то само за то што ми још нисмо на чисто с оним што хоћемо и можемо, па бранимо Владислава мртва.

У великој бризи за јединством Православља ми смо своју снагу трошили у ситним невољама, које нам је на свакој страни иставља ла свеправославна цариградска Патријаршија. Она их данас чини још и више. Рашко-призренски митрополит Дионисије ту је да то и сувише јасно посведочи, а неће проћи дуго времена па ће то моћи учинити и архимандрит Фирмилијан. Патријарх Неофит VIII говорио ми је 1893 године, с хвалом и тугом, како од свих православних цркава, које одржавају јединство догама с Патријаршијом, једино црква у Србији узима од ње Свето Миро; руска га сама прави с благословом њеним, али румунска нити га узима у ње, нити га сама прави. И ипак за то требало је да српски народ поднесе оне лике жртве и муке, док је отео Дионисија и Фирмилијана, а Амвросије одбија нафору људима, код којих је осећање за Патријаршију било можда јаче од осећања српске им народности.[1])

да се у цркви православној у византиским областима Балканског Полуострва створи јединство. Али су многе прилике ипак помогале да се све до 1767 та тражња са свим не изврши. В. „Цариградска Патрајаршија“ и т. д. од *Костадина* стр. 4. Београд 1895.

[1]) У тренутку кад су ове врсте штампане *Цариградски Гласник*, у својим бројевима од 1899 године, донео је два саопштења, која такође отужно представљају држање Патријаршије према Српству. Охридски — преспански владика Панарет забра-

И кад је овако у двема епархијама, којих се и најсмелији грчки шовинизам једва усуђује машати, како ли тек може бити у јужним епархијама које већ улазе у састав грчке Велике Мисли? Велешки је митрополит добијао прекора од Патријаршије што се заузима за српске школе у својој области. Друге, јужније епархије то су за њу noli me tangere.

Казао сам како ми с данашњим положајем овде можемо бити за невољу задовољни. Србијино и народно старање у нешто су исправили оно што је скорашња прошлост донела. Ну само не треба мислити, да смо то постигли за то што смо се у раду наслањали на Патријаршију, и ако би то као да тврде и спољашност и наша тежња на тому путу. Ми имамо наших школа овде, имамо једног Србина као митрополита, а другог као администратора Епархије, али је све то постигнуто отимањем од Турака, а у борби баш противу саме Патријаршије. Ни једна наша школа не дугује своје постање патријаршијским повластицама, и ако би ове требале да важе и за њих. Док су Дионисије и Фирмилијан отети, ваљало је, поред рада Србијиног, кренути читав један народ, неколико држава, изгнати из Призрена два патријаршиска митрополита и једног архимандрита, и изазвати да из Скопља, у коме је Патријаршија поступцима својим изазвала била догађаје зазорне по Православље. Турци протерују једног наметљивог и омрзнутог митрополита.

Ваља једном бити на чисто с фактом да је Патријаршија изгубила свој васељенски карактер,[1] и да је она ступила у искључиву службу грчке народне групе. Ту мисао изазивају чак и они наши писци, који проповедају наслон на Патријаршију, ради јединства Православља. Њихова аргументација иде у наточ њиховој мисли, и изнесеним фактима кадра је само утврдити погибност у којој ће се српски народ једнако налазити идући тим путем. Захваљујући нашем старању да

нио је свештеницима чинодејствовати у српској школи у *Охриду* о св. *Сави*, а ђаке српске школе у *Крушеву*, опет по наредби његовој, нити су пустили у цркву на вечерње у очи св. Саве, нити су допустили да тог дана буде службе у цркви. „Владика — казали су онамошњи свештеници — не признаје да овде има Срба.“

[1]) „Од 1830 Фанар се предао Атини, чекајући куд ће одонуд упутити сувремена просвећена демократија.“ *Костадин* стр. 5.

цариградској цркви очувамо васељенски карактер и останемо у неокрњеним односима према њој, данашње се „шизматичко" Бугарство, под окриљем православне Русије, увлачи чак и у најзападније српске стране у европској Турској. Онда, кад ми залажемо сву своју снагу да бисмо у Душанову Призрену и Скопљу добили Србина за епископа, оно се, без по муке, кроз егзархатске владике, утврђује у областима с десне обале Вардара. А ми? — „Нећемо у шизму и нећемо владике Фанариоте" — рече један некадашњи професор историје српске,[1] као да то може једно с другим да се сложи. Поступак апсолутно сличан нашем необичном пријатељству према Турској, чије трајање ми продужујемо докле она кроз своје Арнауте не успе угасити последњи српски живот у колевци старе наше државе, докле Косово не опусти Србима, и докле око наше јужне границе не образује један широки појас арнаутски. Док ово друго чинимо да не бисмо изгледали како не разумемо велику политику коју Јевропа води, оно прво желимо ради јединства Православља, за које цариградска Патријаршија мари, видели смо већ како. Ми смо се нашли да се супституирамо дужностима једне васељенске цркве.

Оно што *Костадин*[2]) помиње као могућност, то је, рекло би се, већ постало стварност. „Ако ли Грци — казао је он — с правом Патријаршије у својим рукама, наставе и према Србима и Румунима Европске Турске оно, чим су раније од бугарских и српских племена сами створили, Егзархију, мира у цркви бити неће; трзавице ће се наставити, и ако се и не створи нова егзархија, ако се и не васпостави пећска и охридска Патријаршија, незадовољне ће стихије тражити све друге начине да узбијају искључиву и тесногруду грчку управу. А пошто уз ту управу нема никакве државне силе, јер се Висока Порта мора руководити својим државним интересима, који се с овим тежњама не слажу, Патријаршија путем голога упорства неће никад успети да поврати што је изгубила, него ће тим начином рада само већма љуљати се и опадати.

[1]) Види *питање о обновљењу српске Пећске Патријаршије* и т. д. стр. 57. Београд 1896. године.

[2]) В. *Костадин* стр. 43.

докле се силом околности сама негде не распрсне и нечем паметнијем место не уступи.“

Од како је, у интересу јединства Православља, укинула три самосталне цркве, Патријаршија је из дана у дан ишла путем „голога упорства,“ слушајући само заповести, које је издавала грчка народна искључивост. Њено држање у току последњих неколико десетина година не може да покаже ни један поступак „да мења свој досадашњи искључиво грчки правац, да једанпут полази правилним путем, — путем општим, васељенским, за све народе равноправним, путем истинитог служења вери и просвети верних својих по језику и по потребама њиховим.“[1]) На против сваки њен корак био је на путу узбијања најприроднијих захтева негрчке народне групе. У досадашњим врстама изложени догађаји само су бледа слика оног што су и она и њени представници чинили са српским народом и православљем.

Старајући се да не окрњимо јединство Православља, а одвајањем да не прејудицирамо историска права, за која су такође почели да се брину где који наши писци, ми пуштамо мегдан народу практичнијем од себе, који се није плашио да ће установљењем Егзархата прејудицирати историска права на своју Трновску Патријаршију. У његово Православље не сумња чак ни представница православног Словенства, и ако га је цариградска црква бацила у шизматике.

Да ли ће нам осећање како смо све ово чинили, било да би се на Балкану очувало јединство Православља, у име којега су нам укинули нашу народну цркву, било да не бисмо прејудицирали некаква историска права, која данас, у политици факата и грубе практичности мало вреде, — да ли ће нам то осећање бити кадро накнадити оне губитке, које смо претрпели, и које ћемо претрпети само за то, што сами себе доводимо у положај да за најмањи посао употребљавамо сву снагу и да најмањи успех плаћамо огромним жртвама, каквим наш словенски такмац на Балканскому Полуострву није плаћао ни своје највеће? — У нас се, рекло би се, и сувише полаже на то осећање.

[1]) Види „*Цариградска Патријаршија*“ и т. д. стр. 1. и 8.

Овде хоћу да утврдим ово осећање, и нагласим погибност поступака које оно изазива. Уз ту одређену намеру налазим за потребно само поменути начин, на који мислим да бисмо ми најпоузданије могли очувати овај народ нашој народној заједници. Његово је обличје веома просто: треба да тражимо засебну цркву за своје сународнике у Турској. Да ли ће се она звати Егзархат, Пећска Патријаршија или Охридска Архијепископија, то је са свим друго питање; главно је, да њене границе буду границе Европске Турске.

Ако сам ја, и преко свега оног, што сам до сада изнео међу тим на кривому путу, и ако би изишло да морамо ићи уз и са Патријаршијом, онда има још један пут, којим ми можемо поћи. Њега помињем не што бих веровао у његову спасоносност, него што верујем, да ће он кадар бити разуверити наша сумњала, а умирити забринуте Православне. И једно и друго биће корисно. Он ће, моје је тврдо убеђење, у исто време на најнесумњивији начин показати и најодлучнију злу вољу Патријаршије да буде Васељенска. То је покушај да ми за српске области тражимо тако зване хоро-епископе.

Упитаће читалац: да ли има могућности било за једно, било за друго? — Одговор на то питање не улази у обим посла, који сам себи поставио. Овоме је писању намера била изнети прилике, у којима се наш народ у овој Епархији налазио за ове две године. Оне су изазвале биле дивљење просвећених Срба у Краљевини.[1]) Ја сам имао срећу из близа их посматрати, и сматрао сам за дужност забележити их онолико колико сам умео и могао. Ако сам се кад год. загонио и у друга питања, то сам чинио само за то што су се она сама наметала и постављала. Пажљив ће читалац то и сам опазити.

Јануара 1898 године.
у Скопљу.

Л. Балкански

[1]) Види *Питање о обновљењу* и т. д. стр. 91.

ЧАРЛС РОБЕРТ ДАРВИН*)

„На земљишту органске природне науке *Дарвин* је други *Њутн*."

Е. Хекел.

„Прво и последње што се од ђенија захтева, јесте *љубав ка истини*."

Гете.

„То је особина ђенија, што не допушта да се његови назори помраче предрасудом *тренутка*.

Ламартин.

У овом веку Дарвина можемо слободно убрајати међу највеће и најпопуларније људе. Нема интелегентнијег човека, који не би знао његова дела, или бар резултате његових радова. А што је најважније, ту популарност он није стекао ни славом на бојном пољу, где често пута

---

*) 1) Leben und Briefe von Charles Darwin, mit einem seine Autobiographie enthaltenden Capitel. I, II, III Bd. Stuttgart. 1887. По овом је делу и прављен овај извод.

2) „Жизнь Чарльса Дарвина" штампан у „Северном Веснику" за Јуни 1888 год. бр. 6.

3) „Что сдѣлалъ для науки Чарлзъ Дарвинъ" переводъ В. Лопатина С. Петербургъ 1883. (У књижици су ови чланци: увод од *Хекслија*; живот и карактер од *П. Романса*; Дарвинов рад у Геологији од *Арчибалда Гикија*; Дарвинов рад у Ботаници од *В. Т. Тизелтона Дајера*; Дарвинов рад у Зоологији од *П. Ромнеса*; и од истог: Дарвинов рад у Психологији.)

4) Charles Darwin. Ein Lebensbild von Wilhelm Bölsche. Leipzig 1898.

5) Beiträge znr Theorie der Natürlitchen Zuchtwall. Eine Reihe von Essais von Alfred Russel Wallace. 1870.

6) In Sachen Darwin's insbesondere contra Wigand von Dr. Gustav Jaeger. Stuttgart. 1874.

7) Kosmos Zeitschrift für einheitliche Weltanschauung auf Grund der Entwickelungslehre. Година I, II, III и IV.

8) Природна историја постања, написао *Ернст Хекел* превео *Алекса М. Радовановић* Београд 1875.

сила гази слабијега; ни ефемерним успесима политичким: није ни богатством за којим чезну многи: — већ једино тешким научним радом својим. Далеко од вреве велико-варошке, у скромној кућици својој, у једном селу близу Лондона, као какав пустињик, живео је Дарвин у миру и тишини, у веселом кругу своје породице, задовољан и срећан што цео живот свој може посветити науци, коју је тако много волео и уважавао. С тога је за њ' и могло да се каже, у надгробној беседи, — кад су га у пантеону Инглеском, у Уестминстерској цркви сарањивали, поред великог Њутна. — да од Њутна нема човека који би се са њим могао изједначити по резултатима својих радова, и да је само Дарвину било суђено да се уздигне и изједначи са својим великим земљаком. И збиља, Дарвин и спада у оне ретке ђенијалне људе, који су сав живот посветили решењу једног великог питања, које је од вајкада занимало велике људе свију времена. ***Шопенхауер*** умесно вели: да је све културно развиће човечанства дело неколицине изабраних личности, које се с времена на време јављају у свету, да би га спасле од дивљаштва и глупости. — И Дарвин је био један од тих изабраника, који одиста спасавају свет од глупости, и ако се он у једном писму *Спенсеру* (од 10. јуна 1872. год.) изражава: како није никад веровао, да велики људи утичу много на напредак света.

Али ма како узели, и поучно је, и занимљиво, познати живот таквог једног умног великана, који је својим ориђиналним идејама и назорима, направио преврат у науци, и окренуо тумбе сва мишљења која су владала о разноликости органској и развићу, као и о пореклу човековом. Прајер — описујући живот Дарвинов*) — вели: да он није специјалиста ни у Геометрији, ни у Зоологији, ни у Ботаници, већ он потпуно овлађује све три науке. Он има у себи све благо природно-историјског знања.

Дарвин је бистрином свога ума, ориђиналним идејама,**) а при том радећи неуморно, заслужио да стане упоредо са најђенијалнијим људима свију времена. Ако је тачна она *Кетвешева* изрека: да велики човек није само онај који има *много* идеја, већ који има *једно* убеђење, то је Дарвин, имајући обоје, био одиста велики човек. Велики мислилац, пажљив посматрач, вредан радник, а уз то ***скроман***, — особина којом се махом одликују велики људи, — он је изазивао поштовање и дивљење својих савременика. Сама појава његова изазивала је поштовање, „нико — вели *Хексли* — није могао, ко је говорио са Дарвином, а да се не сети Сократа."

Многи су писали биографију Дарвинову, али најбоље је оно што је он сам о себи написао; његова автобиографија — вели један његов

*) Charles Darwin. Eine biographische skizze von Prof. W. Prayer. У Kosmos-у за 1878 год. Gratulationsheft zum 70 Geburtstage Ch. Darwin." стр. 344.

**) Како је био ориђиналан и ванредно пажљив посматрач, види се најбоље и из једног извештаја који је штампан у „Журналу геолошког друштва" за 1846 год.: стр. 26—30: *о финој прашини која често пада на лађе у атлантском океану!*

руски биограф — не одликује се опширношћу, није развучена, не бави се споредним стварима и ситницама: она је кратка, дише скромношћу и искреношћу, врлинама које су тако дивно красиле карактер Дарвинов. Син његов Францис изнео нам је у опширној биографији свога оца*) не само автобиографију његову, но и сву преписку коју је имао са својом породицом, и својим научним пријатељима. Прелиставајући све то, ми видимо да је Дарвин био познат са свима великим људима свога доба: *Хершл*, *Хумболт*, *Бокльо*, *Лајел*, *Хукер*, *Спенсер*, *Декандол*, *Карлајл*, *Мекулај*, *Грот* и т. д. све су то били његови познаници, и са свима је готово био у пријатељским односима. У ствари Дарвин није имао личних непријатеља, већ само другове, јер никад ни о коме није рекао ружну реч; био је миран и толерантан спрам својих научних противника, које је и нехотице морао изазвати својом епохалном теоријом, па их и сам извињава говорећи: „моји су назори често ружно извртани, са горчином нападани, и подсмеху излагани, али то је мислим већином у доброј намери рађено.“ *Хладнокрван и до крајности учтив спрам напада противничких, искрен и љубазан спрам свакога, а скроман спрам својих научних радова, и без икаквих претензија*, ето то су биле главне особине његова племенита карактера. Е Краузе у својој успомени на Дарвина — поводом смрти његове — вели за њ: да он није привлачио к себи противнике снагом свога духа, ни оштрим посматрањем, нити својом јаком логиком, не свим тим: већ највише савршенством свога карактера, животом душе своје, неуморним радом, издржљивошћу и пажњом у закључцима, својом благошћу и помирљивошћу, својом отвореношћу, скромношћу, и добротом срца свога. А његова доброта, племенитост, и колегијалност, најбоље се огледа у замисли и покретању да влада одреди *Уолесу* (Wallace) пензију, ту су његову замисао прихватили пријатељи његови, и успели су. И кад му је *Гледстон* јавио да је Уолес добио пензију, тада Дарвин пише *Фишеру* (7 Јануара 1881 год.): „како је ванредно љубазан Г. Гледстон, да је у данашњим приликама добио времена да ми пише. Драги Боже, како сам радостан.“ А кад је у новембру 1880 год. била поплава у Бразилији, његов пријатељ и чувени природњак *Франц Милер* једва је живот спасао, Дарвин чим је то чуо, одмах је његовом брату Херману Милеру писао, обећавајући новчану помоћ бајаги за набавку књига и инструмената, а у ствари да га материјално потпомогне. Умесно је дакле рекао за њ један његов биограф *Вилхелм Белше*, да је он „*типични представник најблагороднијег човечанства у деветнајестом веку.*“**)

---

*) The Life and Lettres of Charls Darwin wiht an Autobiographical chapter. Edited bay his son Francis Darwin. 3 vol: London Murray. 1887. Немачки превод: Leben und Briefe von Charles Darwin mit einem seine Autobiographie enthaltenden Capitel. Herausgegeben von seinem Sohne Francis Darwin, Aus den Englichen übersetzt von J. Victor Carus. I, II, III Bd. Stuttgart. 1887.

**) Charles Darwin. Ein Lebensbild von Wilhelm Bölsche. Leipzig 1898.

I

Дарвин о себи.

Своје автобиографске успомене Дарвин је писао искључиво за своју децу, и не мислећи да ће бити изнесене на јавност. „*Успомене о развићу мога духа и карактера*“, такав је наслов његове автобиографије коју је почео писати 28 маја 1876 год. у Hopeden-у, радећи сваки дан по један сат. Повод њиховом писању, дао му је један издавач неког немачког часописа, тражећи од њега опис развића његова духа; — и он, знајући како је њега занимала скица његовог деде, мислио је да ће то интересовати тако исто и његову децу и унучад.*)

„Ја сам покушао — вели он — да о себи напишем такав нацрт, као да сам умро, па са оног света посматрам свој живот. А у томе не виђам никакве тешкоће јер је живот за ме готово прошао.“

Ч. Р. Дарвин је пето дете својих родитеља, родио се 12 фебруара 1809 године. Имао је једног старијег брата, три старије, и једну млађу сестру. Отац му је био лекар. Кад му је било 8 година умрла му је мајка (1817 год.) и те године у пролеће, пошао је у школу Шрусберију, где је био само годину дана. За себе вели Дарвин: да је био тада „у многом погледу неваљао дечко“, а у учењу врло спор. Оца свог много је уважавао, јер је овај на децу много утицао, тако, да је Дарвин који је као дете равнодушно све оцењивао и испитивао, веровао своме оцу безусловно све. Породица Дарвин води порекло од старине, јер се за њу зна још од 1500 године. Прадед Дарвинов *Роберт* мрзио је учене жене, и од њега има једна песмица о томе:

„Од ведрог јутра,
Од дерана који није вина,
И жене која чита књиге старијех Латина,
Сачувај ме Господе.“

Отац му је био висок, крупан човек, доброг срца, радујући се кад коме помогне, тако је једног фабриканта спасао од банкротства, позајмив му 200.000 динара. А као лекар умео је да задобије поверење својих пацијената, нарочито женскиња. Карактеристично је да отац Дарвинов није пио алкохолна пића.

Још кад је Дарвин пошао у школу, развијала је се у њему љубав ка природној историји, а нарочито за прикупљање, прикупљао је све: шкољке, печате, аутографе, новце, и минерале; страст за прикупљањем — вели он — била му је урођена. Лајтон (*Leigthon*) — који је био школски друг Дарвинов — опомиње се, како је Дарвин једном донео у школу некакав

*) Други један издавач његових дела тражио је од њега автобиографију, и он му је послао пошто је после године рођења додао само ово: „*Затим је учио, путовао и радио.*“

цвет, казав, како га је мајка научила, да гледањем у унутрашњост цвета. нађе име биљке, што је у другова му — разуме се — изазвало радозналост. Дарвин сам прича, како је се још у детињским годинама интересовао за варијабилитет биљака, и како је једном приликом, неком свом другу причао, да он може да производи различне Polyantus-е и јагорчевине, само кад их прелије са извесном бојом, што све није било истина. „Хоћу да признам — вели он даље — да сам као дечко био склон да измишљам лажне приче једино у тој цељи, да изазовем чуђење. Тако, узмем на пр. једном, доста дивна воћа из очеве баште, сакријем га у џбуње, па без душе отрчим, да саопштим новост, како сам нашао пуно украдена воћа.“ Као дечко био је човечан, што има да благодари сестрама, ма да он сумња да је хуманитет природна или урођена особина. Тада је волео да прикупља и јаја из тичјих гнезда, и то обично по једно, радо је пецао рибу, и кад год је имао слободна времена, седео је на обали и пецао.

1818 год. пређе у Бутлерову*) школу у Шрусбери-у, где је остао 7 година, све до у лето 1825 год. кад му је било 16 година. У школи је и становао, јер је школа од куће била далеко једну инглеску миљу. Често је, — нарочито у прво време школовања, — трчао до куће и враћао се, док се још није затворила капија у школи, па и ако је био добар тркач, ипак је уз пут, чешће молио се Богу да не задоцни, „и кад сам стигао на време — вели он — ја сам то приписивао мојој молитви, а не мојем брзом трчању.“ Као дечко волео је да се шета сам, и често је бивао замишљен, једном је тако шетајући пао са бедема, који је био висок 7—8 стопа, број мисли, које су му тада кроз главу прошле, у току падања, био је огроман, и он због тога сумња, да је истина што физиолози тврде, да свака мисао потребује неко извесно време. На Бутлерову школу, Дарвин се веома жали: „ништа — вели — није за развиће мога духа могло бити рђавије од Бутлерове школе, која је била искључиво класична, и није се ништа друго учило, изузимајући мало старе Географије и Историје. Да је школа средство за васпитање било ми је просто непојамно, целог мог века био сам управ неспособан, да ма какав језик научим. Нарочита је пажња обраћана на прављење стихова, и у томе нисам имао никаква успеха. Имао сам доста пријатеља, те сам саставио велику збирку старих стихова, које сам после крпио једно с другим, а по кад што са другом децом прекрајао, и правио нове песме. Велика је пажња обраћена, да се задаци идућег дана науче на памет. И ја сам могао тако да набубам 40—50 стихова из Виргила и Омира, док бејах још на јутрењу, али тај је труд био са свим бескористан, јер сам сваки појединн стих после 48 сати већ заборавио. Нисам био лен, и изузимајући стихове, с вољом сам преводио класике. Једино задовољство при томе чиниле су ми оде Хорацијеве, које сам много волео.“

---

*) Бутлер је доцније постао Владика Личфилдски.

„Кад сам изишао из школе, ја нисам према мојим годинама био ни гори ни бољи од мојих другова, а мислим, да су сви моји учитељи, па и отац, сматрали ме као обична дерана, и испод средње умне способности. На моје понижење, отац ми је једном рекао: ‚ти се ни за шта друго не интересујеш, но да пуцаш, да ваташ псе и пацове, и ти ћеш бити на поругу себи и породици‘.“

„Сећајући се колико могу карактера мог за време школовања, то би у овом периоду, једина особина по којој би се могла оснивати нека нада на боље, била моја жива радозналост и задовољство, велика ревност за све, што ме ма колико интересује, и велика радост за разумевање ма какве компликоване теме или предмета. Приватни учитељ показивао ми је *Еуклида*, и добро се сећам оног интензивног задовољства, које су ми правили јасни геометријски докази. Са истим засовољством сећам се оне радости, које ми је мој тетак (отац *Фр. Галтона*) направио, објашњавајући ми принцип Верниjеров на барометру. Односно других — мимо природних наука — склоности и укуса, то сам радо читао разне књиге, и могао сам сатима да седим и читам Шекспирове историјске комаде. Читао сам и друга песничка дела тако *Томзонова* годишња времена. *Бајронове* песме — онда тек изашле — и *Скота*. Ја ово напомињем зато, што сам на моју велику жалост, доцније у животу, изгубио све оно уживање у појезији и Шекспиру. У вези са уживањем у појезији, морам навести, да се 1822 год. први пут пробудило у мојој души одушевљење за један предео, кад сам путовао на коњу по граници Уолеса, и ово одушевљење дуже ми је трајало, но ма које друго естетично уживање.“

„У првим данима мога ђаковања, један мој друг имао је књигу „Чудо света“, које сам чешће читао, препирући се са друговима о истинитости тих прича, и мислим, да је та књига прва изазвала у мени жељу да путујем у стране земље, што сам најзад и остварио путовањем на „Биглу“. У последње време мога школовања, био сам страстан ловац, држим, да нико није био од мене ревноснији у лову на тице. И сад се опомињем дана, кад сам прву препелицу уловио, био сам толико узбуђен, да су ми руке тако дрхтале, те сам једва могао пушку напунити. Ова је страст дуго била код мене, и ја сам постао изврстан ловац. Кад сам био у Кембриџу, имао сам обичај да нишаним пред огледалом, те тако да видим да ли добро нишаним“. и т. д.

„Од природних наука, продужио сам да са великом ревношћу прикупљам минерале, али са свим не научно, — једино, око чега сам се бринуо, био је минерал са новим именом, не покушавајући да га класифицујем. Инсекте сам брижљиво посматрао, јер кад ми је било 10 година (1819) отишао сам на једно три недеље у Plas Edwards, крај обале Уолеса, и веома сам се интересовао и изненадио, видев једног великог црног, и једног као шарлах црвеног инсекта, из рода стеница; па многе ноћне лептире (Zygaena) и једног Cicindela, јер свега тога нема у Shropshire-у. Решио сам се да почнем тиме, да скупљам све инсекте које на-

ћем мртве, јер кад сам моју сестру консултирао, дошао сам до тог закључка, да није право убијати инсекте ради прављења какве збирке. Пошто сам Whites Selbourne читао, радовао сам се, посматрајући обичаје тица, и правећи забелешке о томе."

„При крају овог мог школовања, мој брат радио је много на хемији и направио је био у једној собици у башти, са свим леп лабараторијум са апаратима уз то, мени је било дозвољено, да при већини његових експеримената помажем као момак. Правио је гасове и њихова једињења, а ја сам пажљиво читао више књига о хемији, као на пр. Henry-а и Parkes-ов катихизис хемије. Предмет ме је јако интересовао, и ми продужавасмо често наше радове, до неко доба ноћи. То беше најбољи део мога образовања у школи, јер ми је показат практични значај експерименталне науке. Тај факат, да ми радимо на хемији, сазна се на неки начин у школи, и пошто је то био један нечувен случај, то мени даду надимак „гас". Један пут ме је директор д-р Бутлер јавно изгрдио због тога, што траћим време на такве бескорисне ствари"! и т. д.

У октобру 1825 год. отишао је Дарвин код брата на универзитет у Единбург, где је провео две године учећи медицину, али како ускоро, он стече уверење, да ће му отац ипак оставити толико, колико му треба удобно да живи, то се с тога није ни трудио да озбиљно учи. Професорска предавања била су му досадна, нарочито она о анатомији човека за чим је доцније јако жалио; као и за цртањем што није научио. Као медицинар био је свега два пут при операцијама у болници, али је већ при другој тешкој операцији на једном детету побегао, и не чекајући да се она сврши, и од тога доба није никако ни присуствовао при операцијама, махнув се медицине. Али у то време упознао је се са неколико млађих људи, који су изучавали природне науке, и који су имали утицаја на њ. Интересантно је, како је један од њих Grant, који је доцније био професор зоологије у Лондону, једном приликом са одушевљењем говорио о Ламарку, и његовим назорима о развићу, али то тада није на њ ништа утицало. Пре тога — прича он — читао је зоономију свога деде, где су били исти назори исказани, али такође без икаква утицаја. Тада некако учинио је један занимљив изналазак и читао је у почетку 1826 год. у „Плинијевом друштву", кад му је било тек 17 година! Изналазак је био у овоме: да тако звана јаја Flustra,*) нису била јаја већ ларве, јер су имала трепље, и могла су да се крећу. Други је изналазак био у томе: што мала округла тела, која су сматрана за младалачко стање Fucus loreus, нису била ништа друго до јајне чауре Pentobdela muricata. Плинијево друштво било је састављено од самих ђака, њега је основао професор Џемзи (Jameson), и Дарвин је био ревностан члан тога друштва, које је много утицало на њ; био је такође вредан члан и „Royal Medical

*) Фамилија Flustridae, има неколико видова, који сви живе у атланском океану; средиземном и јадранском мору, и као Мекушци спадају у класу Bryozoa.

Society." Д-р Грен водио га је и у „Wernerian Society", где су се читали радови из јестаственице, ту је слушао *Одибонова* (Audubon) предавања о животу северо-америчких птица. А црнац један који је са Waterton-ом дошао, и био веома вешт у пуњењу тица, учио га је и томе. *Леонар Хорнер* одвео га је једном у седницу Единбуршког „Royal Society", кад је *Валтер Скот* био изабран за председника, сву ту сцену Дарвин је посматрао са страхопоштовањем, а утисак из тога млађаног доба био је тако силан, да доцније кад је постао почасни члан оба та друштва, сматрао је то одликовање за највеће од свију сличних одликовања. „Кад би ми ко — вели он — у оно време казао, да ћу ја једног дана бити тако почаствован, то на сигурно велим, да бих тако што сматрао за смешно и не могуће, као кад би ми неко казао да ћу бити изабран за краља Инглеског."

У Единбургу почео је да слуша геологију и зоологију, али се жали да су предавања била досадна. „Једини утисак, који су на ме учинили, била је решеност, да никад док сам жив не читам никакву књигу о геологији, нити ма шта да радим у тој науци."

Летњи распуст употребљавао је једино на задовољства. Лети 1826 пропутовао је с два пријатеља, пешице, са торбом на леђима, кроз северни Уолес и то по 30 инглеских миља дневно. Јесен је провео у лову, ловећи тице водио је дневник о тицама које улови, у рупици од капута висио му је кончић, о који је сваку уловљену тицу бележио завезујући чвор на концу.

1827 год. упознало је се Џ. Мекинтошем*) који је за Дарвина тада казао: „у овом младићу има нечег што ме интересује". Дарвин тумачи ту похвалу тиме, што га је — вели — врло пажљиво слушао, јер о предметима о којима је Мекинтош говорио, као историји, политици или моралној философији, „био сам — вели Дарвин — глуп као магарац."

После две године пробављене у Единбургу, Дарвинов отац, пошто је видео да није за медецину, и предложи му да буде *свештеник*, не дав му само да буде беспосличар. Молећи га, да му се да̑ неколико дана на размишљање, Дарвин је се том приликом уверио, да не верује баш у све догме англиканске цркве, али га је ипак примамљивала мисао да буде сеоски попа, с тога је пажљиво читао *Пирзона* (Pearson) „о вероисповестима", и друге неке књиге о теологији, верујући буквално у сваку реч Библије.

„Кад се сетим — вели Дарвин — оне жестине, са којом је устајало против мене свештенство, то ми изгледа смешно, да сам ја некад намеравао да будем свештеник. Та намера и жеља мога оца, није се никад формално обишла, но је тако рећи умрла природном смрћу, кад сам остав-

*) Мекинтош (1765—1832) био је чувен као философ и историк, и он је био први који је у парламенту заступао независност Грчке. Припадао је виговцима, и заступао опште право гласа. Његову биографију писао је *Булвер*.

љајући Кембриџ пшао као природњак на лађи „Бигл". Ако је веровати френологији, то сам ја у једном погледу био згодан за свештеника." А то му је потврдило и неко немачко психолошко друштво.

„Како је било решено да будем свештеник, то је било нужно да понова ступим на универзитет, и добијем учени степен; али како сам изишао из школе, ја нисам ни једну класичну књигу у руке узео, и на своју велику жалост увидео сам, да је двогодишњи прекид учинио, да заборавим готово све што сам некад о томе знао, и, ма да изгледа невероватно, заборавио сам чак и оно неколико писмена грчке азбуке, зато нисам у одређено време у октобру отишао прво у Кембриџ, но сам остао са једним приватним учитељем у Шрусберију, па сам тек по Божићу 1828 год. отишао тамо. Убрзо сам успео толико, да сам могао лако и брзо преводити лакше текстове грчке, као Омира, и Нови Завет."

„У току три године, које сам провео у Кембриџу, ја сам, што се академских студија тиче, тако исто усрдно траћио време као и у Единбургу у школи. Покушавао сам да се бавим математиком, с тога сам лети 1828 год. био са једним приватним учитељем у Barmouth-у, у томе сам напредовао споро, али то ми се није допадало највише због тога, што нисам био у стању да увидим значај елементарне алгебре. Ова нестрпљивост била је лудачка, и доцније сам веома жалио, што се нисам старао, да колико толико уђем у ствар, те да ма и најмање разумем велика основна начела математике, јер на такав начин спремни људи, као да имају још једно екстра чуло. У осталом, ја сумњам да бих ту могао успети што више, од почетка. А што се тиче класичног знања, то сем тачног обавезног посећивања предавања, — које је било само по имену — нисам ништа радио. У другој години морао сам месец, два, радити ради полагања првог предходног испита (Little-go), што је било врло лако. Даље, радио сам последње године озбиљно и ревносно, на последњем испиту за степен Бакалауера (B. A.), понављајући класичне ствари, и нешто мало алгебре и Еуклида, ово последње, — као и у школи — радио сам са задовољством". и т. д.

„Због моје страсти за пуцањем и ловом, и кад тога није било онда за јахањем, доспео сам у једно беспосличарско друштво, у коме су били разуздани, неваспитани млади људи. Обично смо вечеравали заједно...... и пили смо по кад што сувише, певајући веселе песме, и после играјући карте. Ја знам, да треба да се стидим ових, овако преживелих дана и вечери, али како су неколико мојих пријатеља били врло љубазни, и спрам мене добро расположени, то не могу а да се са задовољством не сетим ових минулих времена"....

„Ни један посао у Кембриџу, није ми одузимао толико времена, нити ми је чинио толико задовољства, колико прикупљање инсеката. То је била страст за прикупљање, јер ја их нисам секцирао, а врло ретко сам упоређивао њихове спољне знаке, са већ објављеним описима". Ту наводи Дарвин како је једном био толико ревностан, да нашав под кором неке

инсекте, није у итости имао где да их меће, већ једног метне у уста, који га ожари по језику. У прикупљању инсеката био је врло вешт. „никакав песник — вели Дарвин — није био раздраганији, кад је погледао прву наштампану песму као ја, кад сам видео у Стефензоновој Illustrations of Britisch Insects", оне маћијске речи: „ухватио Ч. Дарвин млађи."

Са највећим поштовањем и пијететом сећа се Дарвин свога професора и пријатеља *Хенсла (Henslow)* који је у Кембрицу предавао прво минералогију, а после Ботанику, и скупљао једном недељно у свом дому ђаке и старије чланове универзитета, и чију свестраност Дарвин нарочито истиче. Проф. *Романес* вели за Хенсла, да му је свет обавезан што је у Дарвина изазвао љубав ка јестаственици, и „за умно руковођење првим корацима на томе путу". У његовој кући Дарвин је се упознао са *Хјуељом* (Whewell, његову историју индуктивних наука, превео је на српски Др. Владан), *Мекинтошем*, *Џенинсом (Jenyns)*, и т. д. Са Хенсловом је често шетао, и многи га тада нису знали по имену, већ „човек који са Хенсловом шета". Овај му је отворио вољу за геологију, и Дарвин њему и Лајелу приписује у заслугу сву своју научењачку каријеру. Последње године у Кембрицу, читао је са пажњом Хумболтов путопис. „Ова књига, и *Џ. Хершла:* увод у изучавање природних наука, подстакле су у мени жељу, да и ја донесем ма и најмањи камен величанственом здању природних наука". Летњи распуст употребио је на купљење буба, читање неких ствари, и на кратка путовања, јесен је провео у лову: три године проведене у Кембрицу биле су за Дарвина најсрећније, јер је тада био најздравији и најрасположенији.

У то време он је већ развио дар посматрања купљењем инсеката, и радећи практичну Ботанику код Хенсла, а геолошке екскурзије код *Седвика;* професори су већ били обратили пажњу на њ, и, кад је капетан *Фиц Рој* тражио од Хенсла, да му препоручи каквог природњака, који ће са њим путовати око света на „Биглу", овај је препоручио Дарвина. Али отац његов био је у почетку противан томе путовању, најзад пристане казав му: „па лепо, ако игде нађеш каквог паметног човека, који ће ти то саветовати, ја ћу те пустити"; — а тај паметан човек био је Дарвинов деда по матери Џозуа Уеџвуд. Дарвин се пријави капетану и овај га прими, али га у мало није одбио чим га је видио, јер је капетан био привржениик Лаватера, и видев нос Дарвинов, мислио је да нема довољно одважности и енергије за тако велики пут, који је био од утицаја за даљу каријеру Дарвинову. Капетан и Дарвин били су различног политичког мишљења, први је био конзерватовац а други либерал, први је бранио ропство, а други нападао; капетан да би га убедио, причао је, како је једном посетио неког поседника робова, и како је тада питао робове: јесу ли задовољни својим стањем, и желе ли да се ослободе? на шта су му они одговорили: да они не желе. А кад га је Дарвин са подсмехом упитао: да ли он мисли, да вреди нешто одговор роба у присуству господара, — капетан је се толико наљутио, да му је одказао ста-

новање у заједничкој кабини, али после неколико часова они су се већ измирили.

Сакупљајући и посматрајући животиње свију класа, на том великом путу, велики део рукописа од прикупљеног материјала, био је не употребљив само због тога, што није умео да црта, и што није имао довољно анатомска знања. Само велика вредноћа и концентрисана пажња, — главне особине његове — могле су да надокнаде те недостатке „Све о чему сам размишљао или читао, доводио сам у директну везу са оним што сам видео, или што ћу по својој прилици видети: и ова душевна навика продужавана је за пет година путовања. Сигуран сам да је ова дресура оспособила ме да у науци успем онолико колико сам успео“. И на том путу, у колико је више расла љубав за природне науке, у толико су мање биле остале његове страсти, као нпр: страст за ловом и пуцањем. шта више. пуцање му је било досадно и сметало му при испитивању каквог геолошког строја. Његов разум развио је се на том путу и усавршио, да његов отац кад га је после тог пута први пут видео, казао је сестрама Дарвиновим, како је „облик његове главе са свим другојачи постао“.

На пут око света пошао је 27 Децембра 1831 год. О том путу вели он ово: „лепота, тропскога биља, представља се још и сада мојој уобразиљи живље но ма каква слика, на ме су оставиле неизгладив и величанствен упечатак, како безгранична пустиња Патагоније, тако и шумовите горе Огњене земље. Сусрет са голим дивљаком на његовом огњишту, такав је догађај, који није могуће никад заборавити. Многа од мојих путовања по дивљачним крајевима на коњу или чамцу била су за ме од велика интереса: тешкоће и опасности при томе биле су ништавне, и сад су са свим ишчезле из моје памети. Са највећим задовољством сећам се многих мојих научних радова, као нпр. решење проблема коралних спрудова, и испитивање геолошког строја извесних острова као нпр. свете Јелене“ и т. д. „У колико могу о себи да дâм оцену, ја сам радио једино ради мога задовољства, и што сам желео да додам неколико нових факата, ка оној огромној количини доказа у природним наукама. Био сам и частољубив да међу људима од науке заузмем виђено место, — а да ли сам био више или мање частољубив од већине мојих савременика, то ја не могу рећи“.

Са пута око света Дарвин је се вратио у октобру 1836 год., али какав? Оставио је Инглиску пун снаге и здравља, а вратио је се болан. он ту болест (стомачну) приписује наслеђу, али је извесно томе допринела патња и тешкоћа у путу. Кад је пошао из домовине био је само посматрач и скупљач, а вратио је се као учен мислилац, у чијој су глави лебдили зачеци најоригиналнијих идеја, и што је најглавније, вратио је се са својом епохалном теоријом развића. Чим је се вратио с пута, почео је одмах да срећује свој богати материјал, сакупљен на томе путу. Прво је почео радити на своме дневнику „Пут једног природњака.“

Марта 7, године 1837, отишао је у Лондон (улица Great Marlbourgh) где је провео две године, све док се није оженио (29 јануара 1839 год.). У јулу исте године почео је да прибележава факта која се односе на постанак видова, *радећи на томе 20 година.* За прве две године свога бављења у Лондону, ишао је у друштва, и био је почасни секретар геолошког друштва. Тада је се често виђао са *Лајелом*, чији савет и пример није био без утицаја на Дарвина, који на више места хвали Лајелову јасноћу, увиђавност, здраво суђење и велику ориђиналност. Дарвин у опште говори о Лајелу са одушевљењем, хвали његову страст за науком, и интересовање за напредак човечанства, истиче доброту његова срца, и либерализам у религијозним стварима. Лајел је постао присталица десцедентне теорије тек под старост, ма да је пре тога био чувен са своје критике противу Ламаркових назора. Као карактеристику Лајелову, Дарвин прича, како га је Лајел једном опоменуо на доба кад су говорили о опозицији геолога старе школе, спрам нових назора Лајелових, и како је тада Дарвин казао: „да би добро било кад би сваки човек од науке умро кад му буде 60 година, јер ће доцније насигурно бити противан сваком новијем учењу,“ али да се он (Лајел) нада, да ће му бити дозвољено да и даље живи. *Р. Брауна* (Brown) ботаничара посећивао је редовно недељом изјутра, кад је овај доручковао. Сем својих радова, читао је разна дела, а особито поезију *Вордсверта* (Wordsworth) *Колрица* (Coleridge) тако да је „The Excursion“ два пут прочитао. Пре је био одушевљен за Милтонов „изгубљен рај,“ и кад је пошао на пут око света, њега је само и понео.

За три године и 8 месеци што је провео у Лондону, није тако млого радио на науци, јер је био болестан. Већи део времена провео је радећи на „Коралским спрудовима,“ пуних 20 месеци тешкога рада, јер је морао да прочита сва дела о островима у тихом Океану, и да прегледа све поморске карте, а он је са теоријом био већ готов пре но што је видео прави корални спруд. Сем тога, читао је у геолошком друштву неколико чланака: о ератским находцима у јужној Америци, о земљотресу, о дејству глиста на прављење ораће земље.

Сем Лајела и Брауна, Дарвин спомиње из тог доба са поштовањем још и *Хершела*, код кога је једном на предгорју Добре Наде, а доцније у Лондону чешће ручавао. Хершел је говорио мало, али што је говорио вредно је било да се чује. Један пут је у Мурчизоновој (Murchison) кући на доручку затекао славног *Хумболта*, који је желео да види Дарвина, и за њ вели, да је млоговорио. Са *Бокљом* је се Дарвин упознао код Веџвуда (Wedgwood). „Било ми је мило — вели Дарвин говорећи о Бокљу — да сазнам како он прикупља факта. Он причаше да све књиге које прочита купи, и од сваке направи потпун регистар о свима фактима за која мисли да ће му бити од користи; и он се увек може да сети у којој је књизи што читао, памћење му је било ванредно. Ја га упитах: откуд он може унапред да зна, која ће му факта требати, он ми одговори, да и сам не зна,

али се руководи неком врстом инстинкта. На овај начин правећи регистре, он је у стању да даде огроман број напомена о свима могућим предметима, које се налазе у његовој „Историји цивилизације." По мом мишљењу књига је била интересантна, и ја сам је двапут прочитао, али сумњам да његови резултати имају какве вредности. Бокљо је говорио врло много, и ја сам га слушао, не могући ни једну реч да кажем, фактички ни сам могао то учинити, јер је говорио без одмора. Кад је г-ђа Farrer почела да пева, ја скочим, казав да морам да је слушам: кад сам се удалио, он се окрете једном пријатељу и рече (колико је мој брат могао чути): „Г. Дарвинове књиге много су боље од његова разговора."*)

Од осталих литерарних величина познао је се *Сиднијом* (Sudney), *Шмитом*, са *Мекулајем* је се видео у кући лорда *Стенопа* (Stanhop) који је био такође одличан историк, код кога је на ручку имао прилике да слуша Мекулаја, који је био врло пријатан. није много говорио, јер је пуштао да и други говоре, имао је ванредно памћење. Кућа лордова била је скуп за историчаре, и друге књижевнике, и ту је се доцније упознао са *Мотлијом* (Motley) и *Гротом* (Grot), са овим последњим ишао је после доручка у парк, јер га је конверзација са њим занимала, а скромност његова пријатно је дирала Дарвина, често је ручавао са оцем историка *Ерлом*. Дарвин га описује као особењака, отворен, добродушан, и пријатан, веровао је у све, па чак и у оно што други не верују. Једног дана му је казао: зашто се не мане детињарија, геологије, зоологије, па се не ода на тајне науке? Последњи, кога Дарвин спомиње био је *Карлајл* (Carlyle), кога је често виђао у кући свога брата, а одлазио је и његовој кући. Карлајлов разговор био је духовит и интересантан као и његови списи, но кад што је дуго говорио о једном истом предмету. „Опомињем се — вели Дарвин — једног комичног ручка код мога брата, на коме су између осталих били *Бабаџ* (Babage) и *Лајел*, који су оба радо говорили. Карлајл је све ућуткао тиме, што је целог ручка говорио о користи ћутања, после ручка заблагодари Бабач Карлајлу зловољно, на његовом интересантном предавању о ћутању. Карлајл је се подсмевао свима, једног дана назвао је Гротову историју „смрдљивом баруштином без икаква духа". Изглед му је био очајнички, али је се слатко могао смејати" и т. д.

Сва ова познанства била су док је Дарвин био у Лондону, тада је посећавао и научна друштва, али како све то није годило здрављу његовом, то се он реши да иде у село да живи, и избор падне на Даун

*) Кад је 1862 год. изашла II св. Бокљове „Историје", Дарвин пише, да га књига веома интересује, и без обзира, да ли су назори тачни или погрешни. он држи, да у њој има много истине, кроз целу књигу — вели — провејава љубав за напретком и истином, и сматра га за најбољег писца у инглеском језику што су икад били (Дарв. живот књ. II стр. 376).

(Down), ту купи кућу, и имање, и настани се стално 14 септембра 1843 године, и ту је у том селу, далеко од хуке и буке великоварошке, проводио Дарвин тих и миран живот око 40 година.

Говорећи о својим делима, Дарвин са задовољством говори о свом „путу једног природњака" (ово је дело преведено на немачки по препоруци *Либига* и *Хумболта*) од овог је дела II издање распродато 1845 год. 10000 комада, за то је добио 150 ф. ш. „Геолошко посматрање у Јужној Америци" изашло је II издање 1876 године. „Корални спрудови" 1874 године. Октомбра 1846 почео је да ради „Цирипедије," радећи на њима 9 година, издао је две велике свеске, у којима су све живе врсте описате, а засебно изумрле.*) Дарвин сумња да *Булвер* није њега имао на уму, кад је у једном свом роману изнео професора Ланга, који је две велике свеске написао о зделастим пужевима. У том делу Дарвин је описао много нових Цирипедија, изнашао је цементни апарат, и код неких родова доказао је мајушног мужјака.

Од септембра 1854 год. почео је да срећује белешке, посматрања, и да прави експерименте односно промењивања видова. Још у октобру 1838 год. читао је *Малтусово* дело о насељењу, па како је већ раније уочио да цени борбу за опстанак, услед које, повољне промене теже да се одрже, а неповољне пропадају, резултат чега је постајање нових видова: — то је већ била готова теорија, са којом се могло радити, али он је први свем том био врло скептичан, и тек у јуну 1842 год. направио је оловком кратак нацрт теорије на 35 страна, то је после 1844 год. проширио на 231 страну. Исте године, оставља Дарвин својој жени написмено завештање о томе свом раду, завештавајући уз то и 400 ф. с. ономе, који приреди за штампу његов рукопис, остављајући му уз то и све воје књиге које су у тој скици наведене, с молбом да се попова прочитају: — напомињући узгред, да би за издавача најзгоднији био *Лајел* или *Форбес*. *Хукер* је пак био први, којег је (1844 г.) известио о свом раду о специјама. *Лајел* је 1856 год. саветовао Дарвина да своје мисли опширно изложи, на шта је он пристао. Али за мало, па сви његови планови одоше тумбе, јер 1858 год. *Уолес* (Wallace) — који се бавио у Малајском Архипелу — пошаље Дарвину једну расправу: „о тежњи варијетета да одступе независно од првобитна типа" и та Уолесова расправа садржавала је исту његову теорију. Уолес је изјавио жељу да ако Дарвин повољно оцени ту расправу, да је преда Лајелу на преглед. Дарвин је се једва склонио на молбу *Лајела* и *Хукера*, да са једним писмом *Аса Греја* (Gray) штампа у исто време са Уолесовим радом и своју расправу. Дарвин није хтео свој рад да штампа, бојећи се да тиме Уолеса не увреди; не знајући колико је овај великодушан и благородан**) зна-

*) Хукеру пише Дарвин, радећи то дело, и моли га да му каже какво име за нов genus, јер га то доводи у неприлику.

**) *Уолес* (у предговору књиге „Прилошци ка теорији природног одабирања,") вели: „Ја сам целог века осећао најискреније задовољство и осећам, још, што је

чајно је да су ти њихови први радови примљени готово ћутке, једина јавна примедба била је неког — на жалост — професора из Дублина, који је за те радове рекао: *да све што је о њима ново то је погрешно, а што је тачно то је старо.* Новембра месеца 1859 год.: после 13 месеци и 10 дана неуморног рада, довршио је и издао своје знаменито дело „Origin of species“ (Постанак видова). *Дарвин сам каже, да је то главни рад његов.* Прво издање овога дела штампано у 1250 комада, распродато је оног дана кад је изашло, а одмах за тим изашло је друго издање штампано у 3000 комада. До 1876 године (кад је Дарвин почео писати своју автобиографију) распродато је 16000 комада, а 1882 штампано је VII издање, које је са осталих шест издања, износило 24.000 штампаних комада, преведено је на све европске језике*), па чак и на јапански и јеврејски. Уз шесто издање (1872) које је било јевтиније, и спремљено за ширу публику, са тумачењем страних речи које је уредио *Далас* (*Dallas*.**) Успех „Постанка видова.“ Дарвин приписује: њиховој краткоћи, збијености, управо томе, што су биле резиме огромног материјала. „Тако сам — вели он — био у стању да одаберем најочигледнија факта и изводе. Више година ја сам се држао златног правила, да сваки нови факат, свако мњење, или хипотезу, противну мојим општим резултатима одмах без оклевања прибележим; јер сам се из искуства уверио да таква факта и мисли много се лакше заборављају, но повољна.“ „Веле да је моја књига имала успеха само зато, што је њен предмет „лебдео у ваздуху“, или што су „духови били већ спремљени.“ Ја не мислим да би та предпоставка била тачна, јер сам сондирао многе природњаке, и нисам нашао ни на једног који би сумњао у непромењивост видова. Чак *Лајел* и *Хукер*, ма да су ме пажљиво слушали, изгледа да се нису са мном слагали. Старао сам се, да једном два, објасним научењацима, шта ја разумем под природним одабирањем, али је било без успеха. Једно је по мом мишљењу било тачно, то: да је безброј посматраних факата био познат природња-

г. Дарвин пре мене на том послу био, и што на мени није остао покушај да пишем „постанак видова“. Ја сам одавна одмерио своју сопствену снагу, и знам врло добро, да она није дорасла за ту задаћу. Много способнији људи од мене признаће, да ја немам оног неуморног стрпљења; — ни оногдовољног физиолошког знања; — ни оног оштроумља у изналажењу, и вештином у постављању експеримената — ни онај задивљавајући, у исто време јасан, убедљив, и критички стил престављања; — особине, које у своjем хармоничном споју представљају Дарвина као човека, који, може бити од свију сад живећих људи, најспособнији је да велико дело, које је започео и доврши.“ Ето каквим благородством дише племенити такмац Дарвинов, за кога Дарвин у једном писму вели да има „природан дар за решавање тешких проблема.“

*) На српски је изашао један део још 1878 год. у преводу даровитог и рано умрлог *Милана М. Радовановића*, који је код нас први и писао о постанку видова

**) За прво издање добио је 180 ф. ш. за друго 636, за четврто 228 ф. ш. „П. видова“ имао је у Немачкој четири преводиоца *Брона* (пето издање прегледао је и поправио *Карус*). *Гертнера* (у Хенделовој библиотеци), и *Бергфелда*, (у Рекламовој библиотеци.

цима, само се очекивала теорија, која би их упутила на право место, и објаснила их. „Други важан успех моје књиге била је њена умерена величина, — а за то благодарим Уолесовој расправи — да сам је штампао у оном обиму, какав је почет 1856 г. та би књига била четири или пет пута већа, но што је била кад је штампана, и врло би их мало било да је прочитају“ и т. д.

„Критика је била спрам мене увек пристојна, разуме се да ја не обраћам пажње на ненаучне критике. Моји су се назори често изврталн, горко их нападали и исмевали; али ја сам уверен, да је све то било у доброј намери. У осталом, не сумњам, да су моји радови били преко мере хваљени. Радујем се што сам увек избегавао свађу, а за то сам благодаран *Лајелу*, који ми је пре неколико година, са обзиром на моје геолошке радове, озбиљно саветовао, да се никад не упуштам у препирке, јер оне ретко кад добра доносе, а због њих се губи време, и име.“

„Кад год сам нашао, да сам нешто превидео, или да ми је рад не потпун, и кад сам био презриво критикован, па и кад сам био сувише хваљен, тако, да сам се осећао понижен, моје је највеће задовољство било тада да сам себи кажем: „ја сам се тако трудио, и тако радио, колико сам могао, и нико не би могао боље урадити.“

Појава Дарвинове књиге о „Постанку видова“ учинила је такав ефекат, какав он није очекивао, млађи људи примили су је као ново Јеванђеље. *Хексли**) је био први, који је узео у заштиту нову теорију, и он је се највише трудио за њено распростирање и објашњење. Дарвин није био борац, и у сред страсне борбе, коју је његова књига изазвала, он је био миран посматрач. Учешће *Лајела* и *Хекслија* радовало га је. „У последње време — пише он *Хукеру* — ја сам прочитао тако много непријатељских критика, да сам почео да мислим: може бити да сам ја у самој ствари залутао, и може бити да има право онај који је казао: да за 10 година од моје теорије неће бити ни трага; али сад, кад сам сазнао да сте Ви и *Хексли* прешли на моју страну, ја верујем да наше дело неће пропасти...... Радити на питању више од 20 година, да би се после зрелог размишљања одрекао својих назора, то је такав факат, какав се ретко може наћи у историји науке. Мене страх спопада кад помислим, да сам своје најбоље године дао — фантазијама. Али се умирујем кад видим, да моје мишљење деле тако строги изналазачи истине, као што

*) *Хексли* пише Дарвину (23 новембра 1859.) „Од како сам читао пре девет година Берове расправе, ни једно дело о научној природној историји које сам имао, није тако велики утисак на ме учинило, и ја вам срдачно благодарим на безброј нових назора, који су ми дати.“ и т. д.

Хукер (21 новембра 1859) пише му: „Ја сам грешник што вам раније нисам писао, макар само да вам благодарим за вашу славну књигу, — колика маса смишљених [illegible] појава — она је дивно написана, и имаће велики успех...... *Лајел* код кога смо сада, сасвим је очаран, и наслађава се њоме.“ и т. д.

сте Ви и Хексли." Књига Дарвинова у почетку је изазвала буру од опозиције, а доцније се све то утишало, и многи противници постали су ревносни браниоци идеја Дарвинових, и у току неколико година, не само да је његова теорија усвојена природњацима, него је теорија еволуције прешла у све гране науке, па чак и у такве, које су се пређе убројавале у неприступне за научна испитивања, тако нпр. ми видимо тежњу озбиљних теолога, где гледе да измире, или боље рећи, да објасне извесно учење св. Писма, са теоријом Дарвиновом. И данас слободно може се рећи да је Дарвинизам овладао у свима гранама човечије мисли.*)

Друго велико дело Дарвиново: „*Питоме животиње и дивље биљке*" пуно је експерименталног материјала за теорију постанка видова, почео је да ради 1860 год. а штампано је 1868 године. Како је то дело било велико, то је се бојао како ће проћи. „Ја се бојим, — писао је он издавачу Морију. — да тако велику књигу неће нико хтети да купи, а да је скратим. просто ми је немогуће. Ако и Ви делите моје страховање. онда је најбоље да покваримо уговор." Издавач није на то пристао. и није ништа изгубио, јер је за неколико месеци књига била разграбљена. Друго издање изашло је 1875 год.**) Критика је дочекала то дело добро, нарочито је свима падала у очи, она благородна мирноћа, са којом је Дарвин излагао своје назоре, не жестећи се ни мало страсном полемиком, коју су изазвала његова дела, а односећи се спрам својих противника са поштовањем.

Пошто је ово дело дао у штампу, почео је да се бави са човековим пореклом. Ево шта он сам о томе вели: „Чим сам се 1837 или 1838 године убедио, да се видови мењају, нисам могао а да не дођем на ту мисао, да се и на човека могу ти исти закони применити. Услед тога почео сам да прикупљам прибелешке о томе питању, и не мислећи у почетку да их обрађујем за штампу. И ако се у „постанку видова" нигде не говори о постанку какве нарочите специје, ипак сам сматрао за најбоље, да ми тога ради не би пребацивали, као да ја моје мисли прикривам, — напоменути, да би се тим „објаснило порекло човеково, и његова историја." Било би бескорисно, и за успех књиге штетно, кад бих са мојим назорима, односно порекла човекова парадирао, а без икаквих доказа."

„Кад сам видео, да су многи природњаци потпуно примили учење о развићу специја, чинило ми се умесно, да такве белешке које сам имао, разрадим, и да издам специјално дело о пореклу човека. То ми је било у толико милије, што ми се дала прилика, да полно одабирање опширније расправим, — јер ме је овај предмет увек веома интересовао. Овај одељак, и онај о промењивању домаћих организама, скупа са узроцима

*) Види о овоме у „Јавору" 1889 год. чланак „Дервин и Хекел" стр. 152, 170, 171 где сам о томе опширније говорио.

**) У Немачкој је три пут прештампавано.

и законима промењивања, наслеђа, и укрштања биља, јесу једини одељци о којима сам био у стању опширно да пишем, тако да сам се користио са свим материјалом који сам скупио.“ Из једног писма, које је писао адмиралу *Б. Ц. Суливану* (Sulivan, који је као потпоручик путовао са Дарвином око света), и где му јавља: да ће о јесени издати књигу о човеку, за коју је уверен, да ће многи рећи да је безбожна, види се да је увиђао какав ће утисак она произвести.*)

Године 1872 штампао је дело о *„изразу душевних покрета код човека и животиња.“* И ова је књига као и остале била резултат дугогодишњег пажљивог посматрања, почетих још 1839 године, кад му се родио први син. Књига је имала огроман успех, *оног дана кад је изашла, распродато је 5267 комада.* *„Инсектоједе биљке“* издао је 1875 год. после 16 годишњег посматрања на Дрозерама, утврђујући факат: да та биљка кад се надражи лучи сок за варење, сличан ономе код животиња, а тај сок има једну киселину и један фермент. У јесен 1876 године штампао је: *„Дејство укрштеног оплођавања, и самооплођења код биља,“* у томе делу он објашњава чудновато уређење за пренос прашка од једне биљке ка другој, али од једне исте специје. Затим долазе дела: *„Различни облици цветни“* и т. д. *„Живот Еразма Дарвина“*, *„Моћ покретања код биља“*, *„Дејство глиста на постање орнице,“* и т. д. То су му главнија дела његова, не рачунајући ту омање радове. Свако од ових дела, довољно је да му овековечи име у науци. И збиља, мора се сваки дивити Дарвину, и његовој вредноћи, кад се само помисли, да је живео у селу, као какав пустињик, и ипак је доспео да напише до 20 дела, од велике научне вредности. Списак његових радова у његовој биографији износи пуних 6 страна: и поред тога водио је огромну научну преписку са људима од науке. На писма — која су му стизала из целог света — одговарао је сам лично, никог није хтео оставити без одговора, сматрао је за дужност да сваком одговори, док међутим нико није ценио време тако као он, *„минуте штедити, то је најбољи начин да се рад доврши,“* говорио је он. Највише времена губио је, што није могао јасно и опредељено да се изрази, с тога је морао дуже да премишља над сваком реченицом. У почетку је тако и радио, размишљајући прво о чему ће да пише, но доцније да би уштедио време, писао је скраћујући речи, па је тек после о стилу размишљао. При писању већих дела, прво је правио прост нацрт на две или три стране, па га је после разрађивао на више страна, и у првом нацрту једна једина реч, или њих неколико, стоје на место читавог низа расправљања или низа факата. А како је увек радио по неколико радова у једно исто време, то је сваку забелешку метао у корице (портфеље), које су биле обележене по струкама, и таквих је корица

*) „Порекло човека“ изашло је 24 фебруара 1871 год. прво у 2500 комада, а крајем године понова у 5000 комада, и за то је добио 1470 фс. поправљено издање изашло је 1874 године.

било по 30—40, и све су стајале у једном ормару. Од књига које је куповао, правио је на крају сваке књиге регистар о фактима, које је у њој нашао, и која му требају. Ако књига није била његова, он је правио извод, таквих извода имао је пуно сандуче. А пре но што почне неки предмет да ради, прво прегледа све кратке регистре, направи општи и класифициран регистар, па после кад узме једну или више „корица“ са прибелешкама, то му онда стоје све прикупљене информације на употреби. Што се његовог душевног расположења тиче, то је он до 30-те године уживо у делима Милтона, Греја, Бајрона, Колрајџа, Шелеја, а као дете нарочито је волео историјске комаде Шекспирове; тако исто волео је слике и музику; али доцније, није могао ни један редић поезије да прочита, покушавао је са Шекспиром, па му је био досадан. Музика га није задовољавала, али га је подстицала да јаче мисли о ономе што ради. *Романи* пак, „који су дело уобразиље, па и ако нису првог реда — вели он — праве ми радост, и опорављају ме има већ неколико година, и често благосиљам све писце романа. Велики број романа прочитаван ми је гласно, и ја их све волим, ако су иоле добри, само кад се несретно не свршавају, зато бих чак и закон направио. Роман по моме укусу не спада у први ред, ако нема ни једну личност која би се могла волети, ако је то каква мила жена, то још боље.“

Интересовала га је Историја, биографија, путопис, есеји, — како у младости, тако и у старости. „Мој дух — вели Дарвин — као да је постао машина, да изводи опште законе из многобројних факата.“ За изгубљеним укусом односно поезије и музике, Дарвин јако жали, с тога он вели: „кад бих се понова родио, ја бих поставио себи правило да бар сваке недеље једном, прочитам нешто из поезије, и да слушам музику, те тако би атрофирани нерви мога мозга употребом прорадили. Губитак осетљивости за такве ствари, јесте губитак среће, и могао би да буде штетан по интелект, а још више по морални карактер, јер он слаби пријатно раздражљиви део наше природе.“

Анализирајући успех, који је постигао својим делима, Дарвин вели: „У мене нема брзине схватања или вица, који је код многих умних људи тако значајан, као нпр. код *Хекслија*. Ја сам с тога један слабушан критичар, кад читам чланак или књигу, мени се у први мах допада, и тек после дугог размишљања, ја примећујем слабе стране. Неспособан сам да следујем дугом и са свим апстрактном току мисли, због тога нисам био срећан у метафизици и математици. Моје је памћење дуго али магловито, довољно је да будем пажљив у томе, да ми се на некакав особити начин каже, да резиме које сам науман да учиним, или сам негде читао, или посматрао, и после неког времена могу се опоменути, где треба моје ауторе да тражим. У једном погледу моје је памћење тако жалосно, да никад нисам био у стању, дуже од неколико дана да се опоменем једног јединог датума, или једног ретка поезије.“

„Неки од мојих критичара казали су: „о, он је добар посматрач, али није у стању закључке да изведе.“ Ја не верујем да је то тачно, јер „Постанак видова“ од почетка до краја, јесте један велики аргуменат, који је убеђивао многе интелигентне људе. Њих нико не би могао писати, кад не би имао спреме за наметне закључке. Код мене је обичан изналазачки дар, здрав разум, или оцена, колико их има сваки добар адвокат или лекар, — више извесно не.“

„Што се друге повољније стране тиче, то држим, да сам одмакао у томе од обичних људи, јер примећујем и брижљиво посматрам и такве ствари, које се лако омакну пажњи. Моја вредноћа у посматрању и скупљању факата, тако је велика, колико се само замислити може. А што је од највећег значаја, то је, што је моја љубав ка природним наукама била стална и велика,“ и т. д.

„Још од детињства, ја сам вазда тежио, да све што посматрам, разумем или објасним, т. ј. да подведем сва факта, под ма какве опште законе. Ове особине скупа дале су ми стрпљења, да годинама размишљам, и истражујем какав необјашњив проблем. У колико могу да оценим, никад нисам ишао слепо за другима, вазда сам тежио, да сваку хипотезу, ма колико да ми је мила (а нисам могао да одолим жељи, и да о свакој ствари не саставим себи хипотезу) оставим, чим се докаже да њој противрече докази.“ и. т. д.

„Моје су навике методичне, а то је за мој рад било од велике користи. Најзад, имао сам увек довољно слободна времена, јер нисам имао потребе да зарађујем насушни хлеб. На и моја болест, и ако ми је млоге године отела, ипак ме је сачувала од друштвеног разонођења и забава.“ „А ко хоће — вели Дарвин — да буде систематичан природњак, мора бар осам сати дневно радити,“ и тога је се правила држао и Дарвин.

Своју автобиографију Дарвин завршује речима: да је успех његов као човека од науке зависно од млогог којечега, али као најважнији узрок он сматра да је: љубав к науци, велико стрпљење да размишља дуже времена о каквом предмету, вредноћа при посматрању и прибирању факата,* и известан део изналазачког дара, као и здраве памети. „Са тако средњим способностима, какве сам имао, заиста је чудно да сам могао млого утицати на мишљења учених људи, односно појединих важних питања.“

Овде ће бити најзгодније изнети одговор Дарвинов на питања која је његов рођак *Галтон* ставио на разне научењаке енглеске, (и изнео 1874 год. у књизи „English Men of Science their Natur and Nurture“) Главнија питања и одговоре изнећемо и ми овде, јер служе као допуна автобиографији Дарвиновој, што свакако није без интереса:

Како сте били обучавани? Мислим, да све што сам, — што вреди — научно, да сам постигао самоучитвом.

*) Колико је стрпљења имао Дарвин, нека послужи само овај пример: род Chathamalus (код Цирипедија), чији је опис изнео 22 стране, занимао га је 35 дана!

Да ли посматрањем или без тога? Без посматрања, јер је обучавање било класично.

Је ли се имало у виду неговање здравља, или друго што? Јесте.

Које је била главна погрешка? Што није било математике, и новијих језика, и никаква упуства за посматрање и резонирање.

Изгледа ли вам да је правац научни којим идете урођен? Зацело урођен.

Да ли је то било каквим догађајем опредељено? Моја урођена тежња ка природној науци утврђена је, и упућена путовањем на „Биглу."

Интересујете ли се много и зашта? За науком, и у младости био сам страстан ловац.

Религија? Номинелно енглеској цркви.

Политика? Либерал или радикал.

Здравље? У младости добро, последње 33 године рђаво.

Величина? Висок 6 стопа, мршав, обим главе 22¹/₄ палца, коса мрка, лице бледо.

Темперамет? Нешто нервозан.

Енерђија тела и т. д.? Док сам био здрав нисам знао за умор. Устајем рано.

Енерђија духа? Огледа се на 20 годишњем раду „постанка видова," и на 9 годишњем раду на Цирипедијама.

Памћење? За податке и учење на памет врло рђаво, иначе ревностан за учење.

Независност оцене? Прилично независан.

Оригиналност или ексцентричност? Оригиналности имам а ексцентричности немам. Мислим, да сам показао оригиналност у науци.

Специјални таленти? Немам никаквих, изузимајући послове који су у вези са рачуноводством, одговарању на писма, и остављању новца на сигурна места. У свима навикама методичан.

Испољене душевне особине, које се односе на научни успех? Постојанство. Тежња да се сазнаду докази и њихов значај. Љубав за све што је ново и чудновато.

Доцније је *Галтон* стављао питања односно моћи репродуковања чулних утисака, на које је Дарвин одговорио како је умео, признавајући да су ти одговори бедни, јер вели — није никад покушавао да у своју душу завири, и на питање о личностима Дарвин му одговара: да се живо опомиње изгледа личности које је у младости познавао, а сад у старости може с неким неколико сати говорити, и неколико се пута виђати, па после месец дана не може се сетити како изгледа, слика је са свим ишчезла. Шаха није играо никад. — Појединих реченица није могао да се сети, али места где се находе, и чак каква су писмена то може. и т. д.

(Наставиће се)

ЗАШТО СУ МЛЕЦИ БИЛИ ВЕЛИКИ?

НАПИСАО

Чезаре Ломброзо*

Ко се за неколико тренутака провезе кроз чудни Канал Гранде у Млецима, тај се веома диви ономе низу величанствених дворова, који што су старији, то су лепши, и чија близина са модерним или по моди обновљеним зградама — које готово све носе обележје опадања — изазива неколико непријатних питања. Питаш сам себе: беху ли у прошлости раса и климат узроци млетачке величине у уметности и у историји? Ако је тако, од куда онда толика разлика у укусу и у сили Млечана од једнога столећа до другога, пошто су и дан данын као и у старо време и климат и раса исти?... И узалуд тражиш на лицима и на лубањама данашњих Млечана знакове разлике између њих и њихових предака, — знакове који би ти објаснили толико опадање, које ни сама историја није кадра објаснити!

Јер, и ако је постепено зајажавање пристаништа, и нове географске прилике после открића Америке, скренуло неке токове млетачке трговине и њеног богаства, ипак то није могло уништити активност Млечана, није то могло спречити да пођу новим путевима, као што је на пр. учинила Инглеска, пошто јој угрози аустралиска и индиска конкуренција и по-

*) Ова је студија изашла у журналу Nuova Antologia, св. од 1. децембра 1898.

што јој се измаче из руку господарство над Америком. Открићем Америке изгубљене згодне прилике у наше доба беху накнађене прокопом Суецког Канала и отварањем нових пристаништа по Истоку и по Африци, — а то Млечани не умедоше употребити на своју корист!

Још сам се питао: како да се објасни историска противречност, да латинска раса, која је била у потпуном опадању за време потоњег римског царства, и која тек успе да се окрепи навртањем (каламљењем) са снажним варварским расама, — како је делак те расе постао силним, преселивши се у Млетке, где га је осамљеност морала лишити свакога навртања са новим расама?

I. Етничка мешавина.

Ја сам на другом месту доказао, а у томе нисам први.*) да је етничко навртање највећи чинилац у напретку једне земље.

Доиста, прво, а можда највеће откриће људско, наиме, абзука, дугује се навртају семитско-мисирском, управо семитским пастирима (Хиксос), који, принуђени да исписују семитска имена на мисирски језик, дођоше у прилику да схвате фонетику, и да чине избор међу јероглифским знацима остављајући им само одлику гласа.**)

Дорци, у чијој крви није било примесе, сачуваше круту, ратничку ћуд, најупорнију на свету, али немадоше ни великих преврата ни великих људи: међутим кад се ти исти Дорци у Сицилији и у Великој Грчкој помешаше са Италиотима, Сикулима и Пелазгима постадоше и они револуционари, и родише велик број генијалних људи (Архимеда и Питагору), те беху користан квасац у преображају струнике уметности.

Јапанци, који су у почетку ипак били нижи од Китајаца, којима нису равни у трговинској и финансиској умешности.

*) Lombroso e Laschi. Jl delitto politico e le rivoluzioni 1890. Bocca.

**) Rouget, Origine égyptienne de l' alphabet phoenicien. 1859.

нити имају њихову необичну активност, ипак у наше време показаше да су погоднији за развитак, те су за кратко време усвојили јевропску ношњу, справе, железнице, велике школе, готово и облик владавине,*) за све то, хвала великој мешавини са малезиским расама, докле су Китајци, премда припадају вишој жутој раси, мање помешани.

Навртај германске расе на пољску, кад је она била у *status nascendi*, створи пољску културу, која за кратко време постаде великом међу још суровим Словенима, и кад баш не беху много уљуђени ни сами Немци, који допринеше њеном развитку.

Народ инглески, који се у Јевропи највећма развио, те је нашем времену дао највише генија, постао је од смесе Келта, Германаца и Латина. Ирска пак, у којој је мања смеса, дала је много одметника, али врло мало генија, слабо се развила, а у песништву уставила се на лиризму.

У Сицилији опажају се веће еволутивне тежње него ли у пређашњој наполитанској држави, јер је у првој била већа мешавина, а то се особито примећује у Палерму, где је била силнија смеса крви нормандске и сараценске.

Трст, где се словенска крв меша са немачком и латинском, даде знатан број умних људи: Лустиг, Танци, Ревере, Асколи, и т. д.

Него, поновљена и удвостручена етничка смеса у Млетачкој била је очевидно чистија. Већ стари Млечани,**) пре него што се склонише на острва, имали су у жилама крви римске, словенске, а највише грчке. О јелинизму старих Бнечана налазе се трагови у легендама, у многим речима њихова дијалекта — (*calzirei* место *rame*, *zigo* место *grido*) — у обиљу самогласника по јонском начину, у многим именима места и у многим траговима уметности. У делу *Chroin con Altinate****) има података који доказују јелинство становништва острва Маламоко, које је за неко време била стоно место млетачке насеобине. (По саопштењу проф. Чиполе).

*) Lannessan, L' évolution des peuples dans l' éxtrême Orient.

**) Наши их стари зваху „Бнечанима“ и „Внечанима“, Бнеци, Внеци, Млеци (Прим. прев.)

***) Monumenta Germaniae historica, Scriptorum vol. XIV.

Пуле пише: најстарији књижевни споменици Млечана показују сродство са Месапима и са неким племеном грчко-прејелинским, а то се види по недостатку непчаних гласова, по обиљу сибиланта, као и по томе, што се интервокални индојевропски глас *с*, који је постојао у архајичком грчком, замењује гр̀леним гласом *х*.*)

Али поред тога спајања са елементом јелинским, Млечани највише подлегоше утицају Илирском, или словенском. Већ недавно, у једној мојој студији („*Географија стаса у Италији*“) ја сам опазио да се лубањски карактери Млечана слажу са оним њихових суседа Словена, наиме излази да међу Млечанима има:

максимум брахикефала, по луб.	85·4	док је у ост.	Италији	81·00
„ по стасу висина	1·66	„ „ „ „	„	1·63
„ плавокосих	13·05	„ „ „ „	„	8.00

И закључио сам, да се тим потврђује старинско предање које су забележили Страбон, Плиније, Иродот**), који су доводили порекло Венета од словенских Илира. (!) А тај доказ допунио је мој драги пријатељ Серђи, који ми пише, да, по његовој новој методи, испитивањем неколико стотина млетачких лубања, излази да међу типичким облицима средоземног соја, налазе се и други лубањски облици, који припадају другој раси, данас названој ариској, коју састављају три главне гране, Келти, Германи, Словени. Два од тих лубањских облика, који су главни и заједнички свима Аријевцима, то су тако названи *сфеноиди* или *широки кунеиформи* и *округласти платикефали*, које је још Хелдер нашао у средњој Јевропи, те их прозвао, прве сарматским, друге туранским. Серђи каже, да су то лубање Илира, који су у преисторско време населили Млетачку, и које он назива „Протословенима“, а које не треба мешати са данашњим Словенима, што настављају по далматинским обалама и по јадранском поморју, јер су ти, вели, новија инфил-

*) Pullé, Profili antropologici dell' Italia, 1898.

**) „Veneti qui sunt Illyrici“. Erod. I e II. Plinius, XXI. Eneti gens Paphlagoniae; S. Italico, I, XII. „Veneti habitaverunt antiquitus regionem vergentem ad sinum Jonium et ab Illyrio in Italiam excurrentem; antiqui eos Enetos nuncuparunt; postmodum. Veneti dicti sunt“, Caliondila, De rebus Turcis, IV, 1600.

трација.[1]) Није то доста: тај доказ допуњује се такође глотолошким проучавањем, млетачког разречја, које проучавање, како каже Пуле[2]), колико показује сродност са протојелинским, толико и ону са илирско-епирским, или старо-грчким, где се налази чисто усмено *у* место грчкога *ипсилон*, где је недостатак непчаника: а поменута сродност потврђује се и топономастичном сличношћу.[3])

Новији и дубљи су трагови римског навртаја у политичким млетачким уредбама; доста је напоменути војне магистре, трибуне, порфиру, као обичај, да се о свечаностима ките врата и довратници фестонима. У млетачком се говору још и данас употребљавају речи „*nessa*“ од „*neptis*“, „*goto*“ од „*guttus*“. Као што су имали ваљаних представника у римској књижевности, (Катула, Виргилија, Тита Ливија), тако су били у потпуном складу с њима у политичким интересима, те су им од вазда били савезници и верни поданици, баш и онда, кад су им Ханибалов долазак и велика италска завера давале згодне прилике да се ослободе од римске надмоћи.[4])

Ка свему томе додајмо дубоке слојеве народа етрушког, евганеског и умбриског, докле Адрија беше етрушко пристаниште.

У старим Млечанима било је и азиске крви и обичаја: то се огледало у ношњи широких хлача, дугачких долама, а особито што су на глави носили *pileo*, са чега су их Латини звали *Galli togati*: зна се да су били мекушни као и Сирци и да су жртвовали асирским идолима, као што је радио Диомед Трачански; такође са Истока примише обичај да излажу у храмовима, младићима на избор, своје удаваче, који је обичај трајао до IX столећа; такође држали су жене у харемима. (В. *Origine dei Veneti* del Fialsi).

Али најјачи навртај даде Млецима Византија, од које, поврх свега, примише уметничко надахнуће и трговачку умешност, због којих постадоше највећи народ у Средњем Веку.

[1]) Cfr. Arii Italici cap. IX.

[2]) [illegible]

[3]) Ibid. стр. 17.

[4]) Diod. siculo I, 1, 16.

Грци су, до душе, већ били у опадању, али не толико колико се мисли (бар не, између деветога и десетога столећа): сами по себи, Византинци нису били родни ничим знатним, али наврнути на народ који је тек био у почетку развијања, дадоше тако добре ресултате, као да су баш они били млад народ, тек у цвету. О томе има много доказа. Градо[1]) беше пристаниште грчке мрнарице, са грчком посадом. Ту су наставали Порфиријанци, т. ј. нарочити настојници над израдом порфире, која је била унесена из Византије, као што се у Адрију и у Алтино унесоше израда стакла и мозаика. Серђи напомиње, да су многа властеоска презимена млетачка грчког постања. „Луждева ношња била је слична егзарховој; црквена „молепства"[2]), за дужда била су по грчкој формули; луждев погреб вршио се делом по грчким обредима, делом по лонгобардским обичајима. Није потпуно ни тачно утврђено да су Млеци политички зависни били, али се поуздано зна, да су они у више прилика позајмали своје ратно бродовље Византији, те се може нагађати, да су били у односима према империји, од прилике, као што су данас Бугарска и Тунис према Турској. Сем тога, има знакова и о приснијим односима. У уговору императора Никифора са Карлом Великим, каже се, да су Млеци изван власти франке, дакле, подразумева се, да су под цариградском. А кад Пипин хтеде подврћи Млечане, они поручише византиском императору: „Ако будемо коме подложни, нећемо Фрузима (Францима) него Византији". То је јасан доказ да их је симпатија везивала са Грцима. Већ у њиховим првим односима са Цариградом, за време Нарсета, они признаваху неку врсту номиналне заштите, те императора називаху својим „превисоким господарем", и његово име стављаху у врхове државних списа. Такође усвојише неке чисто византиске титуле за своје луждеве и војводе, као на пр. „ипатије" и „протоспатар". Византиска странка одметала се од луждева, који су нагињали Фрузима или Германцима, као што беше дужд Каудијан IV.

Грчки утицај огледа се не ретко и у дивљачким обича-

---

[1]) Једно од многобројних острва, на којима су подигнути Млеци. Пр.

[2]) Валда „млоголествије" (Прим. Прев.)

јима првога доба млетачке републике, кад би омрзнуте дуждеве лишавали вида, или их терали у манастире, као што су византиски имератори поступали са побеђеним такмацима.

Год. 1085, Алексије Комнен, пошто је примио помоћ од Млечана, и пошто су они потукли Нормане, даде им разне повластице, као ослобођење од дажбина у свим пристаништима византиским*). Кад четврти крсташки рат год. 1204 освоји Цариград, Млечани заузеше нарочити део града и мноштво острова и обала, а Крит купише од маркиза Монфератског. Кад се Цариград ослободи латинске најезде, цар Палеолог ипак обнови старе повластице млетачкој насеобини, још јој даде право, да бира себи старешину, којега назваше *bailo*; и те повластице трајаху доцније, чак и онда кад су Млечани ратовали са Цариградом. Год. 1225 дуго се већало у Млецима, да ли да се пренесе престоница у Цариград, — толико је голема била њихова влаштина тамо, и толико су тесни били односи њихови са Грцима! Све до X столећа млетачки заштитник био је свети Теодор, грчки светитељ. Најпосле, византиском утицају хвала, што Млечани никад не усвојише ни феудалну владавину, ни варварски начин вршења правде, ни „божји суд", ни „судске двобоје"; поврх свега, томе утицају дугују Млеци уметничку танкоћу и обиље, о чему најсилније сведочи црква св. Марка. Јер, и ако Византија беше прилично подивљала, ипак је она, упоредивши је са Фрузима и Лонгобардима, представљала цивилизацију.

Знамо да су у најдаљој старини Грци унели стакларски занат на млетачко земљиште, а после, у XI столећу, поново га оживели, те се он коначно укорени на Мурану од г. 1292: ту се после, у току XIII столећа, разви израђивање чувених млетачких огледала и стаклених накита. Грчке војне старешине који се онамо налажаху у посади, својим упутством и помоћу допринеше мозаичкој изради пода у цркви св. Еуфемије. Цар Лав поклонивши Млецима тело светога Захарије, посла им у исто време много неимара, да зидају цркве и манастире имену тога свеца. Грци су ударили темељ дуждеву двору, а, делимично, и цркви св. Марка (829.) Од Грка нау-

*) Romanin Storia odi Venezia, vol. I.

чише Млечани обраду злата, сребра и свиле: кад Крсташи опљачкаше Цариград, онда и Млечани узеше уметничке угледе, а после, год. 1207, кад република допусти свим грађанима да се оружају, да освоје архипелашка острва, племићи и трговци основаше онамо феуде: Дандоло постаде војвода од Галипоља, Сануто кнез од Наса и т. д.

Првобитни навртај источни и сараценски избио је у самом почетку живота млетачког. Полихромија дворова, који припадају млетачкој архитектури, богаство уреса у злату и у мозаицима, израде слонове кости и покровци, дођоше им са Истока; без сумње, позлаћивање коже паучише од Сарацена.*)

Млечани су одмах у почетку упућени били на Исток. То је лако објаснити, јер је цео запад био у непрестаним ратним трзавицама, са чега је био спречен увоз и извоз, а индустрија је пропадала. То каже Романин. У Млецима је више пута обнављана забрана *куповања робова*: таку је забрану год. 865 учинио дужд Кандијан IV. пред сакупљеним народом и племством; то је поновљено год. 950, а двадесет година касније, по тражби Грка, забрани дужде да се Сараценима продаје оружје, дрва и гвожђе за грађевину, претећи глобом од 100 либара златних; допусти пак да се продаје по Сирији и Африци памук и кухинско посуђе, — знак о непрекидном саобраћају с Азијом, као што је непрекидан био са Арављанима у Шпанији и Сицилији.

II **Црква св. Марка.**

Јасан доказ добротворног утицаја свих помињаних примеса на Млетке, огледа се на оним двама дивним споменицима млетачким, на стоној цркви светога Марка и на луждеву двору. Те су грађевине као резултанта, као синтеза свију разних укрштаја. Без сумње, утицај византиски јаче се истиче у Марковој цркви, а то се најбоље опажа упоређујући је са Аја-Софијом. Лице цариградске василике различно је од млетачке, али унутрашња наснова, на оних пет кубета,

*) Molmenti, Venezia nell' arte, 1897.

на надглавља од стубова, иста су у оба храма. Тако исто чувена млетачка зграда „il fondaco dei Turchi“, по грађевини напомиње цркву св. Тевтока у Цариграду.*)

Византиске, а у исто време и сирске су оне шаре на стубним надглављима, на прозорским накитима, као и употреба тераса и минарета и лукова, место испречених подупирања; највише пак напомињу Византију и Сирију велике мозаичке слике по стенама. Византиска је на кубетима кривина која се унутра враћа, као и унутрашња подела цркава на три лађе. Маркова црква куд и камо је неимарски знатнија од осталих византиских грађевина, које нам остадоше у Пуљама и у Равени, а то се тумачи тим, што је она, након њеног првог пожара, обновљена била, између год. 976 и 1063, дакле у доба владања македонске династије, кад у Византији поново процвета уметност. То је једно, а друго је, што се у Млецима, противно него што је било у Равени и у Бари, придадоше многе друге неимарске смесе, јер у Млецима, сем чистог римског слога, који се огледа у неким шарама које напомињу дворове Цезара**), и у неколико стубова (без јајета, са надглављима везеним и лиснатим, по византиском начину), налази се још потпуни ломбардиски слог, као што је у Маркову звонику, зидану 1071, а коме је неимар Мацуло.**) Сем тога, нађићеш у Млецима прозора, који напомињу готски слог, управо који му претходе, и то ако не готско-инглиском а оно доиста француско-готском, који тек почиње 1220.***) Итало-готског, или тачније, ломбардског су слога, цркве св. Јована и Павла и св. Марије деи Фрари. Дуждев двор по слогу је готски, индиски и маврски, што се све огледа на огромном ходнику, на ложи са стубовима, на којој је сва тегота чуднога мермернога горњега зида од лица, које се завршава зупцима изрезаним и шараним; али је у исто време чисто италиска и оригинална замисао, да један једини четвртасти стуб подноси цео кут огромне зграде. Такође је византиског и маврског начина Лореданов двор са својим

*) Paspati, Bizantini melitai, 1878, Constantinopli.

**) Ongania, La basilica di S. Marco, 1888.

***) Colph. La filiation génétique des écoles gothiques, 1882.

декоративним аркадама и са двоструким галеријама. И већи део тих дворова са калканима, с галеријама богатог накита, са полихроним и изупчаним мермером, са тицама лаким и веселим, које су у потпуну складу са водом око темеља, у опште, све је то смеса готског, византиског и мавриског стила.

Италиски геније васкрсну у млетачким, морским барама. Геније био је то, који је умео синтетисати, свести и своме небу прилагодити старинску и нову лепоту Истока и Запада, давши тим лепотама само своја обележја, спојивши их у узвишени преплет боја, црта и мермера!

III Климатски навртај.

Још један узрок допринео је такође величини Млетака. Становници овога града, некадашњи пољани и брђани, постадоше приморци и островљани, јер су морали бежати испред варварске навале са севера, особито испред Лонгобарда. До претпоследњих најезда, Млечани су се до душе повраћали на своје земље, али како су се дивљачке навале непрекидно понављале, особито навале Лонгобарда, који доспеше чак и на острова, Млечани сасвим напустише копно и потпуно изменише навике; од тежака и гајитеља коња постадоше од једном рибари и мрнари, подвргоше се ономе што ја зовем „климатски навртај,“ бива, подвргоше се преображају који зависи од промене климата, а још више од промене навика.*) а то је као што сам доказао увек корисно некојем народу, јер му нове прилике дају нову ћуд и од њега стварају нову, напреднију расу. Тако је нешто било и са Јеврејима, који се неукрстише са другим народима, те се не може рећи, да је на њих утицао етнички навртај, али климатски утицао је толико, да је од њих створио нов народ, потпуно различни од њихових предака, са напредним, неофилским тежњама, којих у почетку нису имали.

*) Lombrose-Laschi, Jl delitto politico.

IV Селекција и борба за живот.

Необичном множењу млетачког становништва беше још узроком пребирање, које је настало сељењем и бежањем, услед чега могоше се спасти само хитрији и лукавији; а пошто су се у новом завичају могли одржавати само рибом и солилима, одржаше се само они који беху снажнији. Тај, у правом смислу, рат за живот трајао је за дуго. Девет или десет пута исељеници мењаху завичај и главно место насеобине, — ово последње бивало је како кад, Риалто, Градо, Албиола, Торчело, Ераклеа, Маламоко итд.*)

Народ богат навикнут на угодност, на обиље пашњака, преселивши се на пуста острва, мораде великим трошењем снаге борити се за житак, а тај је, у време Касподорово добијао се само од солила и рибања. Касподоро пише: „Млечани живе само рибом; богати и убоги живе подједнако, једном храном. Сва им је помоћ у солилима и у њиховим лађама".

А и пошто се сасвим настанише на острвима, морадоше ратовати против илирских гусара, против Фруга, Лонгобарда и Угра; додајмо к томе међусобице ради превласти и такмачења, какве су биле на дневном реду у Средњем Веку, међусобице између Ераклеје и Торчела; између Града и Маламока, па онда борбе између присталица Фруга, Гота, Лонгобарда и Грка, — борбе које су, до душе биле само бледа слика онога што се догађало између Гвелфа и Гибелина на талијанском копну, али које такође нису биле без крупости. Али, поврх свега, чудна и упорна беше борба с морем, због чега још за доба Римљана почеше Млечани градити куће на кољу, почеше насипати пребоје против вала и мостове међу острвима, почеше се довијати, како ће задржати кишницу, те изумеше чувене млетачке студенце (pozzi veneziani) који се одржаше до данашњег дана**) „Природа земљишта" пише Романин, „захтевала је особите хидрауличке радове, насипе, јањење, подизање пребоја, и т. д." Трајне опасности од мора и дивљака навеле су Млечане на нове на-

*) Млеци су основани на неких три стотине и четрдесет мањих и већих острва. Прим Прев.

**) Опесжени бунари, сведени и озидани. Прев.

чине утврђивања самих канала, у чему се особито прослави Партечипачио.

Већ у IX столећу имали су чиновнике, који су се старали за пресушивање земљишта, а већ у време Касиодорово Млечани су били највештији мрнари у пловидби дуж обала. У тој борби они морадоше изгубити све особине мање потребне за одржање, те се одвојише за живот само снажнији и опрезнији. Од туда она дубока државничка мудрост, којом је прожета била млетачка владавина од самог почетка свог, и која ми изгледа знатнија и од римске, јер док је у Риму често сила замењивала опрезност, у Млецима је опрезност увек накнађавала силу.

V **Status nascendi**.

Али ни етнички ни климатски навртаји, ни пребирање у борби, не би можда били од толике користи Млечанима, да се те ствари нису стекле у ономе маху, који хемичари називљу, *status nascendi* и који чини, да стара грана, наврнута на младику, буде раднија него што би биле обе посебице.

У моме делу *Политички злочин* ја сам доказао, од каква је силна утицаја тај status nascendi на судбину народа.

Месни утицаји, у почетку цивилизације, имају највеће дејство, каже Спенсер. Ето зашто на пр. климат данас мало утиче на Фиренцу, те врло умна раса не рађа више некадашње геније. Ето зашто католичка вера данас тако мало утиче на нашу цивилизацију, док је у почетку била од претежног утицаја. Ето зашто етнички навртај произведе у Пољској прерани развитак, који се након мало, заустави. И Равена, као год и Млеци, издржа борбу с морем, и она је имала навртаје грчке и варварске, имала је трговину и богаство, али ти узроци не дејствоваше сложно, нити наиђоше на status nascendi, те тако Равена никад не дође до величине, којом су се Млеци одликовали.

VI **Трговина и богаство**.

Тако се, дакле, може тумачити, како рибари и солари постадоше с временом велики трговци. Пошто су у дугом низу

година постали веома вешти у пловидби дуж обала и по рекама, пошто су из тога стекли и први утицај на суседне народе, мало по мало унеше се реком Падом у Ферару, дуж Пијаве у Белуно, дуж Бренте у Падову, па све поступно, отискоше се до Истрије, до Далмације, до Сицилије, па онда чак до Мисира, Сијама и Индијâ. С почетка Млечани су продавали со и слану рибу, после, свиту, посуђе, ковчеге, па се најпосле дадоше на ширу трговину свитом, златним тканинама, робљем и т. д. те беху у саобраћају с источним народима, кад је остала Јевропа била у мраку незнања и потпуно осамљена.

А опрезност, хитрост и самоникла мудрост, црпене у првобитној борби, поступно се утапчаше у многострукој трговини и саобраћају са разним народима; и те особине постадоше знатније у оно доба, кад се једина надмоћност огледаше у ратничким особинама, кад трговање беше укинуто, те се једва одржавало међу презреним и прогоњеним Јеврејима и ломбардиским каматницима. Треба се сетити, да још од год. 1200 Млеци имађаху своје право министарство трговине, састављено од пет чланова (*i 5 Savi della Mercanzia.* Romanin vol. VI pag. 433) и да се већ онда проповедаше корист од слободне измене, — што ипак није сметало Млечанима да у исто време, нарочитим повластицама, потпомажу гајење маслињика на Кипру, да се брину за обрађивање напуштена земљишта, да у Белуну подигну топионицу метала, у Бреши фабрику за ткање свите, где друго да заузимљу руднике, да дају десетогодишње повластице проналазачима нових машина!

Хвала релативно већој верској и политичкој слободи, многи уметници из разних земаља прибегоше у Млетке, а доцније доселише се многи нововерци, (Валдези, Хугеноти и присталице разних протестанских секата), који установише најбоље штампарије. Год. 1328 многи становници града Луке, бежећи од тираније Каструччове, установише свиларе у Млецима. И Млечани почеше отправљати консуле и трговачка изасланства по свету, те установише своје „ацијенде" (контоаре) по Угарској по Фландрији, чак у Требизонди, где допреше преко Персије. Сама фирма браће Морозинија имала је у Сирији својих 50 трговинских кућа; они су увозили у Шпанску свилу, кадифу,

рађено сребро, златан, а нажалост и лажан новац. а одонуд су извозили бисер, ћилибар, коситер, орахе, зачине, и т. д. Друге трговачке куће куповале су шећер у Леванту, а продавале га у Лондону, одакле су извозиле вуну и њу распродавале по Фландрама, те су биле у прилици да у једном самом путовању учетворостручe капитал!

Та жива трговина донесе велика богаства, тим већма што су до XVI столећа трговали и властели и сам дужд. По једној старинској пописној књизи израчунало се, да је сама вредност кућа млетачких, год. 1357 износила 2,882.818 дуката. Год 1336, под именом „Комора за зајмове" (Camera dei prestiti), установи се Народна Банка, прва у Јевропи: двадесет година касније, та банка имала је готовине у благајни око 250.000 дуката; странци су се надметали да улажу своје главнице у њу.

Из једнога говора дужда Моченига, (у првој половини XV столећа) дознајемо да су Млеци продавали годишње самој Ломбардији за 400.000 дуката свите, за 10.000 платна, за 200.000 шпанске вуне, за 250.000 памука, за 30.000 конца, за 250.000 златних и свилених тканина, за толико исто сапуна, за 550.000 колонијалних и бакалских ствари, за 120.000 боје, — укупно за два и по милијуна дуката; од тога, за провизије и товарење, добијали су мрнари, посци, мерачи, бојадисари, нешто око пола милијуна дуката. Од год. 1420 до 1450 Млеци су имали 1300 бродова. О Спасовдану, кад је у Млецима почињао сајам, који је трајао петнаест дана, гостионице су бивале препуне, те су и приватне куће имале права давати под најам станове.

А кутњи најмови постадоше претерано скупи; бивало је дворова са позлаћеним собама, који су се издавали годишње за 800 златних цекина; мало кутње оделење стајало је по 20 цекина годишње; на ријалском мосту, четрнаестога столећа, за дућанчић плаћало се сто дуката годишње!

VII Политичка слобода.

Али највећи узрок умножењу становништва млетачког беше велика политичка слобода. Слобода је била у самом по-

четку, кад су се бегунци са копна без реда примали. Доиста међу бегунцима било је и властеле, која се склањала са својим штићеницима, тежацима, радницима, итд. Али, у оно време, и већ много раније, под утицајем војног надмоћија, било преторијанског, било варварског, помало је ичезавало властеоско устројство, које је владало у римскоме царству, те се, изван војних редова, тежило ка некој једнакости. На сваки начин, прилике у којима се налажаху бегунци на острвима, где је извор зараде био само у бродарењу и вађењу соли, — те прилике допринеле су ка изједначењу сталежа, истичући утицај радника, без кога ни богаташ не би могао опстати. „Сиромах је раван богатоме, једнака их храна држи у животу", каже још Касиодор.

Доиста, тешко би се могла наћи влада већма демократска од онаке, какву су за неколико столећа имали Млеци.

Саранцо пише: „Република се родила у популарности и помоћу ње се одржала".*) Макијавели каже: „Никакав догађај не би могао донети слободу Милану и Напољу, зато што су покварени, те кад би и постигли слободу, изгубили би је; а Млеци, који су постали у слободи, остали би слободни и кад би пали под тиранију."

Већ од године 432 после Христа, после најезде Гота и Хуна, свако од разних острва, од којих се после саставише Млеци, бираше по једнога трибуна, који се бринуо за правне и јавне ствари, а чија је власт трајала годину дана. Трибун је одговоран био за своје пословање збору свога острва, или општој скупштини; свима островима Градо беше већма средиште него престоница: тако је трајало, мисли се, 150 година.

Око год. 657, након нове најезде Лонгобарда и Фруга, који освојише Маламоко и Градо, островљани дођоше на мисао, да би пробитачније било да сву власт предаду једноме човеку. Тако постаде dux (дужд), коме је, сем осталога, дужност била, да сазива скупштину, у којој, сем њега, сеђаху патријарх и судије; дужду беше дата власт да поставља и збацује чиновнике, да уговара са другим државама, али нити је могао ступати у савезе, нити оглашавати рат, без прис-

*) Trattato del governo di Venezia, 1647.

танка народне скупштине, која је, у главном, може се рећи, задржала власт. Народ се мешао у судове, потврђивао законе, постављао и збацивао владике; на глас звона, састајао се збор појединих острова у цркви или на пољаници: збор је састављен био из три реда грађана, највећих, средњих и најмањих. За опште ствари скупштина се састављала у стоној цркви, или кад би било премного народа, као на пр. о избору дужда Селе г. 1071, на Лиду. Премда за техничке послове постојаше властеоско веће, премда се већ од год. 1178 усвоји подела бирача дуждевих и саветничких на шест редова, ипак опште гласање задржа вредност највеће народне санкције, те кад би се коме дужду прохтело да тиранише, бивао је принуђен да се одрече власти, или је био прогнан, ослепљен убијен. Од 56 дуждева који владаше до 1172:

5 абдицираше;

5 бише ослепљени;

5 бише убијени;

9 прогнани.

Дакле готово половина их зло сврши! Тако, кад Орсо хтеде да се помоћу војних најамника наметне Млечанима, ови викаху: „Зашто смо се збегли овде, него да живимо слободни, иначе смо могли остати и на копну.“ И убише Орса. За пет година после тога, немадоше дужда, него изабраше војног капетана, (magister militum). Кад године 755 Гала силом узе власт у своје руке, ослепивши свог претходника, ма колико да се умиљавао народу, не би ли му овај власт потврдио, опет не успе, него је на крају био ослепљен и прогнан.

Сваки дужд, примајући власт, давао је обећање (promissione) да неће своју власт на зло употребити.

Никад Млеци немадоше праву феудалну владавину, нити утврђене дворове и кастеле, као што је то било по многим слободним општинама: не само што се никад у млетачким штатутима не заведоше неједнаке казне за исте преступе, према положају преступника, као што то имађаху Верона Фиренца и Рим: никад се у Млецима не заведе обичај божјег суда и судског двобоја, као што је то било у Пизи, него, баш напротив, држали су јавна суђења на тргу, а то се звало *суд комуна и двора*; народ је бирао попове и вла-

дике. а кад би који од њих постао непопуларан или опасан. бивао је такође јавно свргнут. Верска независност трајала је много времена. као какова оаза у сред пустиње јевропске: с тога су у републици јеретици и Јевреји налазили заштите, колико су она времена подносила. А кад несрећни дух времена и Млецима наметну верску инквизицију, Млечани је у неколико обуздаше, подвргавши је надзору луждеву и већа десеторице, — у томе надзору, за неколико година, имали су удела и прости грађани који се доиста нису слагали са демонским фанатизмом калуђера инквизитора.

Истина, после 1280, или тачније 1310, мало по мало, у стези великога већа, поче ишчезавати народна власт. а потпуно је нестаде 1472, — али то би без великих трзавица и изгреда. Стега великога већа које утврди политичку власт у рукама праве олигархије, била је припремљена многим претходним мерама: тако је год. 1172, самом установом великога већа, народ био лишен општег права гласања; за тим, кад и бираче луждеве закони поделише на редове; за тим кад се народна скупштина све ређе и ређе састајаше; за тим, год. 1423 скупштина се укиде под разлогом, да кандидати великога већа немају потребе народне потврде: најпосле, године 1472. укидоше се и форме и називи народни, те се држава не зваше више „општином“, него „доминиумом“, а год. 1618 и оно мало државних служба по покрајинама и у општинским домовима, које беху остале простим грађанима, дадоше се аристокрацији.

Али, и ако се тај олигархиски преображај на махове извршио, ипак је он изазивао врло опасне народне реакције. као што беху завере Бокониjеве (1300). Бајамонта Тјепола и Фалијерова.

У осталом, и олигархични Млеци сачуваше нешто обзира према нижем народу, више него што га има у наше време, кад се толико larма о „демокрацији“, о „слободи“ о „поштовању потиштених“, а кад се ништа озбиљно не предузимље у томе правцу. Тако на пр. у најкобније доба за млетачку демокрацију, год. 1300, велико веће бира три поглавара, којима ће бити дужност да у судовима штите просте грађане од повлашћених редова; године 1363—1368 бирају се ма-

гистрати који ће надгледати децу у фабрикама и пазити да ли се, према уговору, с њима добро поступа... Године 1750, законом се одређују казне против трговаца који продају покварен кукуруз, — а ја никако нисам могао постићи да такву законску одредбу усвоји данашња Италија, која саму себе назива „либералном".*) Чак се помишљало на ограничење часова рада у радионицама, којих доиста зими није било више од девет, а којима почетак и свршетак оглашаваше звоно на Риалту.**) Год. 1537 установише се правни браничи за сиротињу; у кривичним пословима увек се одржа јавност и гласни претрес; увек је било санитетских чиновника, као и настојника у трговини жита и за дизинфекцију дроњака. Свако претерано мешање дуждево (1200) могло је бити устукнуто од тако званих „Исправника дуждева обећања" (Correttori della promissione ducale), и они су, о смрти његовој, морали цензурирати његове поступке и за будућност предлагати уступке, — што је све ишло на ограничавање власти његове.

На копну, а у области републике, општине су такође биле демократски уређене. Бергамо, на пр., бирао је деведесет и два члана, који су остајали у власти 32 месеца. Два трибуна имала су дужност да бране интересе простога народа, а два грађанина да надгледају понашање разних чиновника; тек око 1600 настаде аристократисање тих општина у покрајинама.

Поред свега спорог процеса, тај преображај неутврди се без великих буна, силом угушених. А што је најгоре, напретком завојевања по далеким земљама и островима, не само што се прости народ одвикну од својих права, него сви Млечани махом скренуше од истинитога смера, коме је требало тежe, наиме, од развитка и унапређења мрнарице: сплетавши се у копнене ратове против Угра, Грка, Ломбарда и Фруза, нису већ могли дејствовати без помоћи најамника и неверних савезника, који учинише да Млечани изгубе праву основу акције.

* Lombroso, Trattato clinico della pelagra, Torino, Bocca, 1890.

**) Sanuto, Diario, p. 49.

VIII. Опадање.

Да су то били прави узроци величине Млетака, познаје се и по томе, што уз њихово поступно ишчезавање, иде напоредо и опадање великога града; уз ограничавање слободе буђаше се страст за освајањем, та рак-рана, од искони притајана у дубини живота народног, која учини да Млечани почеше губити с ума трговински смер, једини на који беху упућени, једини, који их вођаше ка правој величини, и рад којега је властеоска таштина могла бити делима оправдана. Напомињем, да први покушај тираније дужда Кандијана (976), бива у време, кад се војска повећала, кад је он мерао на освајања, али празна слава не засени онда јоште увиђавни народ, који се побуни, разоружа војску, дуждев двор запали, њега уби, и тело му однесе у кланицу! Укидање народне скупштине бива у време Фоскаревих безбројних задевица. Стега великога већа (1310) догађа се кад и рат са Падовом.

Управ, нестанак слободе двоструко је утицао на опадање, јер је властеоска стега ометала развитак умних људи, који немадоше среће да се роде од господске лозе, и, као што рекох, јер се померила осовина народне тежње, која се упути на освајања, а тим настаде збрка у финансијама, и то баш у доба кад велика географска открића непосредно угрожаваху азиски и афрички трговински монопол, дотле у рукама Млечана.

И Романин то потврђује.*) Он каже: Опадању Млетака не беше једини узрок открића Америке, него све већа освајања Млечана на копну, која их скренуше с мора, која их силетоше и предадоше ратној срећи, која их наведоше на све веће намете и насиља према поданицима; од туда феудалне отимачине и лабава јавна безбедност, Млечанима дотле непознате; насиља беху до тога дошла, да су за неплаћени порез скидали хаљине са женских и развртали браве на вратима, тако да су тежаци напуштали огњишта, те 1590, у самој Фурланској, становништво од 80.000 душа спаде на

*) Storia di Venezia, vol. VI.

25.000. У осталом, то се догађало у старо време у свим државама окуженим милитаризмом, у Риму, у Мисиру, а данас у Турској.*) Непрекидно и јалово ратовање, не само са суседним републикама, са Турцима и Арављанима, које је ратовање можда и оправдано било због трговинске превласти, него још са Папом, са Фиренцом и Шпанском, најпре навукоше на Млетке савез већих држава, па претрпеше поразе, па се мораше латити колебљиве, недоследне политике, како би се одржали у равнотежи према свима, а свршетак свега тога био је, да су Млеци осиромашили и да им већ нико ништа није веровао. Још почетком XIV столећа беше велико богаство у Млецима, али већ у XV почеше осећати шта је оскудица; хиљада вештих арсеналских радника сведе се на 450 незналица и беспутника. Дотле обуздана верска инквизиција дође до потпуне власти, остаци општинске слободе ишчезоше, а подиже се олигархична тиранија, строжа и мање поверљива од сваке монархије.

IX. Општи закључак

Упоређења са Геновом, Фиренцом, Напуљем, Амалфи и Холандијом.

Да би се јасно схватило значење ових закључака, те да се не би нашло у супротности са оним што се догађало по другим државицама у Италији, треба имати на уму, да у етничким и социјалним утицајима бива што и са биолошким: узроци су увек укрштени, те час превлађују једни, час други; али такође често једни се зачињу и постају од других: на пр. трговина доноси богаство; трговину делом потпомаже слобода, а обе заједно културу; слобода умножава средства културе, а богаство олакшава трговинске измене: олакшани приступ страној, због вере и политике, прогоњеној чељади, уноси нове облике индустрије, као што смо видели у Млецима за штампарије и свиларе, и као што се десило у Швајцарској и у Фландрама, кад се у њих уселише француски прогнани протестанти. Трговина опет умножава сред-

*) Ferrero, Il militarismo, Milano, 1898.

ства културе, јер олакшава унос мисли и знања из најдаљих крајева света.

Сви ти узроци дејствовали су заједнички; њихово заједничко дејство беше прави узрок млетачке величине, јер по неки, одвојени или усамљени, опстојали су и по другим градовима италијанским, који ни у чему не достигоше Млетке.

У Напољу, а још више у Калабрији, етничко укрштање са расама лонгобардском, готском, а највише са грчко-византиском, било је веома знатно: у Калабрији, за неколико столећа, закони и јавне исправе бејаху писане грчки. (Marincola, *Inchiesta sulla Calabria*); климат је ту брдски и морски, дакле погодан за сваки развитак; али Напуљ и Калабрија немадоше укрштај кад је требало (у status nascendi), немадоше слободе до на махове, и за то се Напуљ истаче само у музичкој уметности и философији.

И Равена се у постању свом мораде борити с морем, као и Млеци. И равенска је насеобина порасла мешањем раса јер, по Страбону, ту су од искони били Тесалци, после, по Плинију (III, 15) Сабини, после, од 493 до 553 Готи, касније за 185 год. Грци, Лонгобарди за 30 год., докле је Карло Велики не поклони папи. Под управом архијепископа и тројице трибуна, бираних од народа, Равена одахну и процвета у слободи, али од 920 до 1400, под владањем, или управо безвлађем, тирана из домова Онести, Траверсари и Полента, Равена пропаде. Пошто је била престоницом варвара, који опљачкаше целу Италију; пошто је онда имала велико морско пристаниште, те и живу трговину; пошто јој је становништво било веома укрштено, те се не може рећи, да су јој недостајали чиниоци развитка и напретка, али они не нађоше на status nascendi, нити дејствоваше заједнички, те ни успех није могао бити као у Млецима. Опажам још, да је у Млецима грчки укрштај био умерен, у Равени претеран, те се у њој, истина је, разви добар укус, али у исто време, укорени се мекуштво и ропски дух. Уза све то, слобода је кратко царовала, а трговина није могла доћи до великог замашаја, јер је Млеци сузбише, па уништише.

Исто се може рећи за *Амалфи*. И тај је град у X столећу био у знатној трговинској вези са Истоком, али пошто

је уживао слободу само од 940 до 1005, пошто му је становништво слабо било укрштено, пошто се борио само са Сараценима и Лонгобардима, пошто је имао одличан положај на мору, — због свега тога није могао стећи ону енергију, која је дигла Млетке онако високо.

Пре Римљана *Генова* је имала на махове необуздане али нетрајне слободе, па је после робовала Римљанима, Готима и Фрузима. Тек око год. 1000 поче живети унеколико независно. Од 950 до 1100 била је своја, са консулом на челу, који је напомињао дужда млетачкога. У то време развија се у њој велики напредак, али, у исти мах, занесе се ратним победама, које јој угушише слободу. Феудални главари водећи Геновљане у војнама по Сирији и Корзици, набрзо постадоше господари града; освајања по Грчкој и Азији, ратови противу Пизе и Млетака, одвикоше народ од слободе. Народ попушташе власт подестату, капетанима, опату, а најпосле дужду; ма колико да Геновљани мењаху имена својим старешинама, у истини остајаху поробоћена властела, која најпосле захвати чак и службе намењене одбрани слободе: па онда властела доконашетим, да призивљу туђе господаре, из Италије: Енрика IV, Роберта Напуљског, Сфорце и Висконтије, па забрђане, француске краљеве: Шарла VI и Луја XII, да би расправили своје задевице, или се одбранили од пређашњих прогнаних господара. А немајући сталне владе, Генова није могла цристи ни корист од својих освојења. Ел. ратови и победе угушише слободу. Народ је увек готов био да пристаје уза сваког силеџију, који би га завaравао смањивањем пореза. Сем тога, и за време демократске управе, постојао је феудални систем као и у Пизи, те у геновском законику находимо судски двобој, а у Пизи налазимо толико законика, колико је било друштвених редова.*)

Без мало, то исто се може рећи и за *Фиренцу*, која дође до слободе веома касно, онда, кад Млеци и готово све велике општине италијанске бејаху одавна у слободи: нити је флорентиска слобода била кадгод потпуна, него једнако испрекидана и помрачена борбом са феудалцима, који су наставали

*) Monum. histor. patriae, Leges, I, 62.

по највише у околини, те јој ометали трговину. Феудалци пак упавши јој после у недра, угушише слободу, а особито кад се овенчаше ратничким ловорикама. У истини тежаци и занатлије фирентиске немадоше никад у својим рукама пуну власт.*) Трговински и проналалачки дух (као што се види у оригиналном проналаску меница) додуше гонио је Фирентинце на борбу противу феудалаца, који пресецаху путове извоза; Фиренца се обогати израдом вуне, који је занат очевидно узет са Истока, као што сведоче називи *Velo-Tíria*, *Bizantino*, и т. д.

Други узрок њене величине беше етничко мешање са Немцима, јер сва велика властела из фирентиске околине, наиме, Гвиди, Уберти, Ламберти, и т. д. беху немачког порекла, као и њихови непосредни подложници.**)

Укрштај и слобода у земљи блага поднебља; борбе странака, које на крају исцрпеше животни сок народа, али које у почетку истакоше и изоштрише боље умове; прогонства, која расејаше по Јевропи, мање образованој, учене и предузимљиве Фирентинце, — то беху узроци величине фирентиске; али ако ти узроци објашњавају сјај неког доба — тачно, доба слободе, од 1200 до 1400 — не могоше је подићи до трајне политичке висине, јер не достајаху опрезност, доследност и енергија. Фиренца беше славна због науке и уметности, али ни у томе није предњачила тако дуго као Млеци. Она до 1050 сваки виши рад остављаше својим владикама, а загреваше се само мржњом на јеретике.

Још једном: Млеци надвисише све остале државице талијанске зато, што имадоше на окупу, у свима облицима, све чиниоце напретка, који дејствовваху, неки осамљени, неки раздружени, по осталим великим средиштима талијанске образованости, на име, имадоше уједно и кад треба, етнички и климатски навртај, трговину и слободу у status nascendi; претекоше све друге највећма с тога, што су, због својих прво-

*) Villari, Sulle origini di Firenze, 1890.

**) Тоскана, коју најпре Римљани на Готи тако опустише, да се није сретало живе душе, насели се Германцима, тим пре што је кроз Тоскану водио пут у Рим. (Perrens, Hist. of Florence).

битних околности, били у згоди да им се развије енергија за борбу живота и што најдуже уживаше слободу!

Слични узроци, на име, борба с морем и за слободу, подигоше један осредњи народ, састављен од Алемана дошљака, од Батава, помешаних са нешто Нормана, — подигоше га и начинише од њега народ необично енергичан. Земља, која се после прозва Холандијом, беше насељена народима, који се не одликоваху ни енергијом ни љубављу према слободи, али те особине стекоше у борби с морем. Холандија је земља отета мору. Од г. 1549 до 1648, просушило се 25000 хектара земље, коју, пре једнога столећа, беше поплавила вода упиштивши 62 села и око 100.000 душа. Та трајна, свакидашња борба с морем, објашњава нам, како један народ, у постању мало различан од староседелаца Батављана, који наставаху и данас настављају равну низину, по себи слабо наклоњен умном развитку и схватању слободе,*) како се он преобразио у други народ, који се онако јуначки борио за своју независност, који је онако немилице гинуо у борби са Шпанцима, под крволочним војводом од Албе, а у време кад је осећање слободе било готово непознато у Јевропи. Крута, разноврсна и непрекидна борба изоштрила је тај народ, и он је родио велик број политичких и уметничких великана.

Још једном, а није на одмет: хвала седамстогодишњем трајању слободе, Млеци успеше да надвисе све остале земље и градове у политичкој величини. Треба одбацити мишљење неких, који ту величину, особито последњих столећа, уписују у заслугу властеоству, као што погрешно приписују римску и атинску величину Августу и Периклесу: у истини, оне су никле у времену слободе, да се њима похвали и да их растури!

Тацит је то опазио говорећи о римским генијама: „Postquam bellatum apud Actium atque omnem potentiam ad unum conferri paci interfuit magna illa ingenia cessere“; то исто тврди у свом делу Laudatio urbis Florentinae**), Леонардо Бруни, одбијајући легенду, која приписује величину његова за-

---

*) Ја сам у другој својој радњи доказао да велики деспотизми имају највећега маха по великим равницама.

**) Bruni, Livorno 1789 стр. 19.

вичаја меценатизму познијих господара фирентискнх из дома Медичија.

А лако је разумети разлику, јер владање множине, па нека је и сувише слободно, ставља у дејство све умове и прихваћа њихове мисли.

Тиранија, још у време Тарквинија, непријатељица сваке личне величине, хоће да је уништи, да на сваки начин спречи њене напоре, с тога је развитку уметности и политике погоднија слобода, па ма била и необуздана, него деспотска владавина, макар јој на челу био и умни великан.

Ко би смео упоредити уметничку и политичку родност под владом Наполеона Великог у Паризу са оном сјајног доба атинске и фирентиске културе? Тако се може објаснити зашто Фиренца надвиси Напуљ и Палермо, где је било мало величанственијих уметничких дела, где се број умних великана не изједначује са тосканским; а ипак ни једном ни другом од тих градова, није недостајало потребних услова за развитак генија; било је ту и етничког навртаја и умне расе, етрушке и грчко-латинске расе и погодна климата и т. д.

Могуће је да су се умни великани рађали у свим временима и по свим земљама, да то и данас бива, али опстати могу само онде где су схваћени, где им слобода утире пут живота, где се савлађује мрзост против новине, која мрзост увек тежи да их угуши у почетку развитка; с тога су у Северној Америци Whiteman, Longfellow, Edison свуда слављени, а у Русији, Достојевски и Чернишевски проведоше половину својега века у тамници; у Норвешкој, Нансен, Андре и Ибсен дика су и слава своје отаџбине, а у Италији, Баси, Марзоло, Сопарели, Фери, Начиноти и остали једва су признати, и то, пошто је одјек славе њихове одјекнуо из туђинства у нашу земљу.

X Примене на новије догађаје

Пошто је пак историја проживљени живот, који се једнако обнавља и у времену и у простору, да видимо какве се примене могу извести из ових проучавања и применити на новија политичка питања, на пр. на последице северо-американске победе над Шпанцима.

Та победа народа слободног, не ратничког, над народом, у суштини војним, постигнута са тако мало жртава, у неколико, готово бескрвних битака, као каква спорт-партија, најбоље иде у прилог великом питању слободе, јер нам доказује, да ратовање народа добро управљана са јаким идеалима и са високом културом, може бити успешно и уз непотпуну редовну војску, против другога народа, војнички добро уређена и ратоборна, али са рђавом политичком управом. Него, та победа, баш зато што је непредвиђена, може изаћи велику опасност за саме победиоце, јер постигнута тако олако, подиже углед војске и странке наклоњене освајању — осећање које увек тиња у срцу свакога и најобразованијег народа, и чији је одјек тако звана *жута штампа* — па онда ствара потребу да се против нетолерантних, немирних и суревњивих народа брани нова тековина и нова слава — а то би могло одвести Северну Америку сувише далеко од њеног обичног зреника, одвести је ка идеалима освајања, те учинити да се измени досадашњи индустријски дух земље, извор богаства и среће, у дух ратнички, који, како нас историја учи, бива само тренутно узрок благостања, а претеча трајне сиромаштине и сваке несреће!

То нису измишљене историске поуке!

Ми видесмо како трговински Млеци изгубише своју величину кад се запојише ратничким духом: видесмо како се у освајању далеких земаља скренуше са своје природне тежње, те им се и богаство оте. Бојати се да Северну Америку, која у наше време представља оно што беху Млеци у Средњем Веку, не постигне иста судбина, ако пође њеним трагом и да уз природни извор свога богаства, уз трговину и индустрију, не изгуби и онај највећи извор благостања народног: слободу!

Другу промену наменимо на жалосне догађаје, који нас узбудише и узбунише у последње време, догађаје који су последица глади и једног али оправданог искаљивања народног негодовања према нашој влади*).

Да би претекли нови пресек народног гнева, наши управљачи, незнајући или нехтејући разабрати за праве узроке тога, имадоше и имају само једну мисао на име да укп-

*) Писац овде мисли на прекланске социјалистичке покрете у Милану. Прев.

ну слободу, јер мисле, да су узроци немира потекли од превелике слободе; ставив народу брњицу на уста, не помишљају на какве друге мере, а то напомиње матер, која би приковала дете за столицу и не допуштала му да се већ никако мрдне, зато што је дете пало и угрувало се. Истина је да дете са столице неће више падати, али је такође истина да ће закржљавити, да се неће навикнути ходу. То би била последица укинуте слободе и војне владавине, коју би нам хтели наметнути. Нема сумње да ће тим начином за неко време отклонити понављање немира, али то ће бити на штету наше животне снаге и величине. Постаћемо живе мумије, које ће се можда чути по звеци јаловог и неславног оружја, као што је случај био у Шпанској: свршићемо атрофизовани, изгубивши квасац слободе, који је, као што нас историја учи, у велико допринео величини некадашњих наших државица и обиму умних великана, који прославише име Млетака, Фиренце итд. Прелазећи преко тргова св. Марка и онога де ла Сињорија, нама се чини да гледамо грађевине дивскога народа, који је живео 1000 година, а ето налазимо да су та чуда постала у времену највеће народне слободе, — слободе која је по неки пут и превршила меру; али Млеци, који њу уживаше дуже од сваког другог града, осам стотина година, беху за то средњевековна Инглеска! Имајући то на уму, они који се хвале да су родољуби, који би, из силног родољубља хтели навести отаџбину на велике опасности, а једино с тога, да приказују величину, за коју још није дорасла, требало би да први одбаце мере, које ће довршити унижење отаџбине!

А најпосле, зашто се осваја, зашто се ради, него зато, да би се постигло што веће благостање!

А народу, као што је наш, коме се све већма измичу богатство, индустрија, здравље, правда и слава, преостаје ли још какав разлог, да би му се милело живети, преостаје ли му још који зрачак среће у надању, по да баш ужива што се с њега тргају дроњци слободе, који му покривају превелику срамоту? Заиста, не преостаје му друго до „Propter vivendum vitaei perdere causam“ (Lucrezio).

НАУЧНА ХРОНИКА

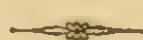

Српско Геолошко Друштво

LXVIII Збор (10. фебруар).

1. С. Урошевић реферише о резултатима својих екскурзија по исконском терену Венчаца, Букуље, Вагана и околине. Геолошки састав терена доста је разноврстан, јер у њему налазимо: гранит, гранулит, гнајс, микашист, пироксенит, амфиболит, хлоритошист, серицитски шкриљац, филит, кварцитни шкриљац, кварцит, мермер и контакт-метаморфне стене. Поред тога у састав овог терена улазе: серпентин и граувака. Од исконских шкриљаца заступљене су обе серије, т. ј. и старија и млађа: из старије серије су: гнајс, микашист, амфиболит, пироксенит и кварцит, а из млађе: гнајс(?), микашист, амфиболит, хлоритошист, серицитски шкриљац, кварцитни шкриљац, кварцит, мермер и филити.

Буковичка Страна, Шутица, Орловица и Ваган образовани су од самог гранита. Овај је гранит обично излучен у дебеле плоче, нешто мало савијене; при површини терена махом је распаднут, труо, и показује гнајску структуру. У њему се местимично могу запазити дебље или тање гранулитске жице. За Ваган ваља напоменути, да се доста високо на северозападној страни његовој налази микашист, који је на контакту јаче кристалисан, постао је квргав и садржи иглице турмалина.

Букуља је много сложенијег састава. У њој налазимо: гранит, гранулит, гранулитски гнајс, микашист, пироксенит, амфиболит и кварцит. Сви су шкриљци из старије серије. — Од Буковичке Стране гранит се пење доста високо на Букуљу, и заузима јој целу северну и велики део западне падине; јужна и југо-источна страна заузете су кристаластим шкриљцима, који су про-

жети гранитом и гранулитом, а источна страна образована је од дебелих греда пироксенита и гранита; при дну само налази се микашист, испресецан жицама гранулита. Врх Мале Букуље образован је од чистог кварцита, а врх Велике Букуље покривен је дебелим хумусним слојевима и густом вегетацијом, но инак вероватно је да је образован од микашиста и амфиболита. Амфиболит се налази у великој количини, али само у осулинама, у потоку Плочи. Он је интеркалисан у микашисту, али се то са ове, северне, стране не види, већ само с јужне. Гранулит с турмалином и гранитом налази се на северној и источној страни, но само у облику жица у граниту и микашисту.

Венчац је образован од ових стена: белог, сахароидног мермера, затворено-сивог мермера, серицитских шкриљаца, хлоритошиста, кварцитних шкриљаца, филита, кречњачких шкриљаца и серпентина. Три највиша виса његова образована су од белог мермера. На ИСИ спушта се овај мермер до подножја, где се поред пута, више села Бање, види откривен, а тако исто и са северне стране, где је више села Забрежа отворен велики мермерни мајдан. После белог мермера најзнатнији је члан у саставу Венчаца серицитски шкриљац, на чије дебеле слојеве наилазимо пењући се на висове од каменарског гробља. Што ближи првоме вису ови су шкриљци све богатији кварцем, тако да најзад прелазе у кварцитне шкриљце. Серицитске шкриљце налазимо још: између првог и другог виса, на другом вису (међу слојевима мермера) по јужним странама Венчаца, силазећи селу Брезовцу. — Танки слојеви хлоритошиста налазе се између слојева мермера на првом вису, а за тим са сериц. шкриљцима између првог и другог виса. — Филите налазимо на подножју Венчаца недалеко од брезовачке школе, а за тим на неколико места виде се откривени изданци поред пасина испод старих липовачких винограда. На јужној страни, горе на подножју Венчаца, више првих кућа брезовачких, налази се мали крш од затворено-сивог мермера, који даље прелази на Црвено Брдо. — Кречњачких шкриљаца, који се цепају у ванредно танке плоче, таласовите површине, има између мермера и сериц. шкриљаца на јужној страни Венчаца, а у дебелим слојевима и код нове капеле липовачке. Ниже ових слојева, у потоку и поред пасина, налазе се веома распаднуте масе серпентина.

Идући од Букуље венцем к Венчацу настају после слојева старијег микашиста, који су прожети гранулитом, слојеви млађег микашиста све до Мандине Косе, одакле настају филити до каменарског гробља.

Силазећи с Вагана к селу Крушевици наилазимо брзо, после већ поменутог квргавог микашиста, на слојеве млађег микашиста, који образују косу и њене висове: Вис и Разбојиште. Врх Виса

образован је од врло крупних громада чистог белог кварцита. Ови млађи микашисти трају до између Разбојишта и Сtараче, а на половини пута између ова два виса настају слојеви час плочастог час јако убраног филита(?), међу којима се виде слојеви јаче кристализације, слични млађим микашистима. — Старача као да је образована од једног веома распаднутог гнајса, а Кременица од серпцитског шкриљца, какав се налази и на Стубичким Висовима. На коси од ових висова до села Жупањца налазили смо саме сиве и жућкасте филите. Од подножја Кременице, реком Лукавицом, настају аргилошисти. Коса између села Лукавице и села Дрена од филита је, а од Дрена. долином реке Бистрице. исконски терен ограничен је дебелим слојевима палеозојских шкриљаца (аргилошиста). Код села Жупањца, Чибутковице и Смрдљиковца исконски терен ограничен је кречњацима.

Силазећи са Вагана у реку Оњег налазимо у овој дебеле слојеве старог микашиста, у коме је интеркалисан амфиболит. Идући низ реку к селу Смрдљиковцу налазимо да стари микашист с амфиболитом смењују млађи микашити, серицитски шкриљци и филити. Недалеко од границе исконског терена и кречњака налази се у самој реци један повећи крш, који је врло интересантан у петрографском погледу. То је једна замршена мешавина од неколико (4) стена потпуно различитог петрографског типа, чију ћемо појаву моћи објаснити тек детаљнијим проматрањем. За сада можемо мислити на утицај контактног метаморфизма, на што нас, у осталом, упућују и резултати микроскопског проматрања ових стена.

Кобиловача је у главном образована од гранулита и гранита. На голој Кобиловачи је у главноме гранулит, а на шумовитој је гранит, удружен с гранулитом. Ове еруптивне стене као да су разриле некадашње слојеве микашиста и филита, од којих се сада налазе само растурени комади по еруптивној маси. У неким дубоким потоцима налазе се у великој количини песковите масе, често цементоване и очврсле као прави пешчари. На терену се може јасно запазити, да су ови пешчари постали од детрита еруптивних и шкриљастих стена, и да се стварање њихово непрекидно врши.

Вис до Кобиловаче образован је на врху од граувачног конгломерата. Са југо-западне стране леже испод грауваке неки бели шкриљци, који се издвајају у стубове. Између Виса и Кобиловаче у потоку Каменару налазе се у великој маси кварцити врло замршене структуре, коју су по свој прилици добили утицајем кобиловачке еруптивне масе.

Идући уз поток Швабинац ка Каменитом Оглавку јасно се познаје, да се налазимо на граници разних терена, јер као валутке у потоку налазимо: гранит, гранулит, микашист, филит, мермер, кречњак, лапорац и трахитски туф. Кљеште-

вица као да је од филита и микашиста, јер по њој налазимо растурене комаде од ових стена; иначе је цело брдо покривено земљом. На Перезијама има јако распаднутог гранита и гнајса, прожетог жицама гранулита. И Гавраница је истог састава као и Перезије. Пресека се може сматрати као један агломерат састављен од: филита, микашиста, гранулита, врло лепог старог гнајса и кварцита. Ни једна од ових стена није на месту, већ су све без реда измешане, по негде и цементоване у облику конгломерата. Поред ових исконских стена, на Пресеци се налазе и много млађе творевине: громадне масе од јако силификоване глине. — Са источне стране на Пресеку се наслања доста високо Терцијар из Мисаче, а са југо-источне исконски је терен ограничен потоком Каменицем, чије корито лежи у једном кречњачком конгломерату.

После овога излагања г. Урошевић је приказао микроскопски састав главнијих петрографских типова из овога терена: гранита, гранулита, микашиста, пироксенита, амфоболита и т. д. Најинтересантнији су пироксенит и микашист с Букуље, микашист и неке метаморфне стене из реке Оњега. Када је пироксенит удаљен од букуљског гранита, као на пр. у потоку Балабановцу, онда је плочаст, невидљивих збивених састојака и без гранита; а када је у контакту с гранитом, онда је или постао само зрнаст, или поред тога садржи у знатној количини црвеног граната. Утицај контактног метаморфизма на неким букуљским микашистима, огледа се у стварању споредних састојака: андалузита, граната, кордијерита и фибролита (силиманита). У микроскопу се врло лепо види, да су власасте масе последњег минерала постале распадањем биотита. Стари микашист из реке Оњега богатији је андалузитом и гранатом од букуљских микашиста. Најзад, веома су интересантне, као резултат контактног метаморфизма, и стене, које образују раније поменути крш у реци Оњегу. И ако са истог места, ипак су и по спољашњем хабитусу и минералошки врло различите. Неке су врло богате зоизитом; друге гранатом, а у једној је у хлоритским листићима као продукт распадања образован брукит. Само је једна од њих налик на гнајс, богат гранатом, а остале немају одређеног петрографског типа.

2. Светолик Радовановић држи предавање о садашњем стању стратиграфске деобе алписког Тријаса. Ова формација, која је прославила толике раднике и највише дигла углед аустријској геологији, постала је у последње време, у погледу на стратиграфску деобу и значај појединих одељака, отворено питање, које се третира на веома жесток и необичан начин. Ствар се поглавито тиче значаја и положаја норичког ката. Као што је познато, Мојсисовић је још почетком својих обилатих студија алписког Тријаса констатовао, да се халштатски кречњаци, који долазе између мушелкалка и ретског ката, морају према укупном карактеру своје фосилне фауне поделити на два ката:

доњи (који је назвао н о р и ч к и) и горњи (који је назвао к а р н и ч к и). У току даљег рада својег увидео је да се слојеви у јужним Алпима, који такође долазе испод карничких слојева, по својој фауни не слажу с норичком фауном северних Алпа, и с тога је поставио познате две норичке провинције: м е д и т е р а н с к у за јужне и ј у в а в с к у за северне Алпе. Али су радови од неколико година на овамо, и Мојсисовићеви и других геолога, све јасније показивали, да је цела ова система и сувише натегнута, а у појединостима чак и погрешна, док најзад, у свом последњем већем раду о алписком Тријасу, не изиђе отворено сам М о ј с и с о в и ћ с једном исправком, која је заиста била велико изненађење: да се фосили, на основи којих је установио „јувавску провинцију“ норичког ката, не налазе испод карничких слојева, као што је он услед неке пометње, држао, него изнад ових слојева па до почетка ретског ката. Између мушелкалка и ретског ката имају дакле у алписком Тријасу не два него три ката, и први од ових катова — норички — није развијен на два разна начина — у две провинције — него на један, као и остали катови. За дотадашњу „медитеранску провинцију“ норичког ката оставља М о ј с и с о в и ћ име н о р и ч к и к а т, затим долази к а р н и ч к и, и, најзад, за трећи, нов кат узима име ј у в а в с к и, налазећи оправдања у томе, што је овај кат на неки начин и дотле истим именом обележаван, само му се није тачно знао положај. Противу овога устао је најодсудније А. Б и т н е р: сасвим је неоправдано да се услед оваквог узрока — једне обичне пометње — мењају називи, за које је везана толика литература; постављање норичког ката изазвала је нарочита фосилна фауна, и с тога се ово име мора задржати за слојеве у којима се она налази, па ма какав стратиграфски положај ови имали; слојеви у јужним Алпима, који се налазе између мушелкалка и карничког ката, немају никакве везе с норичком фауном, с тога се за њих не може ни задржати име „норички“, него треба узети неко друго — Б и т н е р предлаже име л а д и н с к и к а т. Овим поводом аустриски су се геолози поделили у два отворена непријатељска табора, која су лиферовала многобројне расправе, чланке, брошуре и окружнице, често и с личним испадима. Једни су — мањина — уз М о ј с и с о в и ћ а, а други — велика већина — уз Б и т н е р а. Неоспорно је да је М о ј с и с о в и ћ најзаслужнији аутор за алписки Тријас, али је исто тако несумњиво да у овом спорном питању Б и т н е р има право. Ствар међутим није још рашчишћена, и тако сад имамо овакву деобу алписког Тријаса: 1. верфенски слојеви (шарени пешчар), 2. мушелкалк, 3. норички кат по М о ј с и с о в и ћ у (ладински кат по Б и т н е р у), 4. карнички кат, 5. јувавски кат по М о ј с и с о в и ћ у (норички по Б и т н е р у) и 6. ретски кат.

Св. Рад.

ДРУШТВЕНА ХРОНИКА

НАРОДНО ОБРАЗОВАЊЕ У ФРАНЦУСКОЈ

(НАРОДНИ УНИВЕРЗИТЕТ У ПАРИЗУ И РАД ОПШТИНЕ ЛИЉСКЕ НА НАРОДНОМ ОБРАЗОВАЊУ).

Није ни мало нова мисао, да је наша цивилизација са свим њеним великим тековинама само цивилизација мањине. Они велики духови који су крчили пут данашњој науци и који су јој ударали прве темеље, хуманисти из XVI столећа и енглески и француски филозофи XVIII столећа, имали су неограничену веру у њу; они су били уверени да је наука и просвета Месија и велики искупитељ човечанства. У место остварених благородних и човекољубивих снова њихових, дошла је сурова јава нашега жалоснога доба. Крајња неједнакост и неправичност у подели богатстава одвојила је с једне стране неколико хиљада *beati possidentes* којима је пало у део све, а с друге стране милионе невољника, лишене и хране телесне и хране духовне. Упоредо са концентрацијом материјалних иміла је и концентрација умних капитала. Наука, школа, виша просвета постала је повластица једне мале мањине, а огромна већина још грца у тами и незнању. За људе који се данас баве науком, она је изгубила свој некадашњи божанствени нимб, свој ослободилачки значај, своје некадашње самопоуздање; у последње дане чак се дошло дотле да се на катедрама и у првим часописима претреса питање о „банкротству науке.“ Селекција у младом нараштају једнога народа врши се из ограниченога броја оних који имају, који су у могућности да плаћају школарине и остале потребе; наука је постала занат, средство за живот: настало је идеално доба научних медиокритета.

С друге стране, маса народна лишена је више просвете. Залуд је уведено обавезно школовање, када сиромах сељак нема могућности да одвоји дете, једну радну снагу од куће, и да му плаћа књиге и потребни материјал. После основне школе долази средња и виша, где треба плаћати школарину и дете издржавати у великој вароши. Па чак

и када се сврши било универзитет, било каква стручна школа онај који нема новаца да се одржи оних неколико година док дође до места, или пријатеља и веза да му то место израде, пропада на улици и ступа у редове најочајнијега од свих пролетаријата, умнога пролетаријата. А наука се данас добива само у школи: сиромах нити има времена да чита нити новаца да купи књигу. Филантропија је или глупа наивност или бестидна лаж којом се баца прах у очи свету: ко је сиромах он је вечито осуђен на беду и незнање, на телесну и душевну глад. Без економскога подизања масе, масе народне, без реформа које би јој омогућиле слободнији, достојанственији, бољи живот, просвета је лепа жеља и празна фраза.

У последње време, откада је радничка класа на Западу дошла до класинске свести, и, организована у моћне радничке странке, изнела своје захтеве, опажа се приметан покрет у корист образовања народнога. Више класе, бар идеолошки делови њени, увиђају колико су грешили што су тако равнодушни били према сиротињим класама, а сиротиње класе, које су осетиле у себи снаге, живота, поноса, које су свесне свога историјскога задатка, увиђају неодложну потребу народног, слободног образовања. Нарочито у Енглеској, где је маса народна, радничка класа, била у доста повољним материјалним приликама, где је осмочасовни радни дан готово општа установа и где је ретка радничка кућа без клавира*), покрет за народно образовање јавља се у јакој и особито лепој светлости. Универзитети енглески, у Лондону, Оксфорду, Кембрицу и другим местима шаљу своје најбоље професоре, светила енглеске науке, да у великим индустријским центрима држе радницима предавања. Те нове мисионаре који носе светлост онде где је она најпотребнија, плаћају сами слушаоци, а њих је на неколико стотина хиљада. Ткачи из Манчестра, рудари из Дурхама, металургијски радници из северних покрајина, у гомилама посећују курсеве математике, хемије, историје, народне економије и других наука. У извесним срезовима, где су радници толико сиротни да не могу плаћати одређени улис за предавања, они бирају из своје средине двојицу или тројицу да отиду на предавања, и да ухвате белешке које се после свима читају.

Та је идеја почела да хвата корена и у Француској. У прошлом месецу, марту, основано је у Паризу, како јавља Temps, без ларме и рекламе, *Друштво народних универзитета*, као нормалан и логичан развитак друштва Coopération des idées. То није установа која се зауставља само на фразеолошком позиву, накићеним статутима и нескромним рекламама по листовима, то је дело озбиљних људи, истинских пријатеља народне просвете, које је одмах, и ако у маломе, приведено у дело. У радничком предграђу Сент-Антоан отворена су предавања, на која редовно свако

---

*) Edmond Desmolins: A quoi tient la superiorité des Anglo-Saxons, књига која је лане у Француској изазвала тако живу дискусију.

вече долазе људи најразличитијих струка и праваца, научењаци професори, књижевници, публицисти, и пред врло пажљивом публиком, радницима, малим чиновницима и трговцима, претресају питања која најбоље знају. Главни оснивач, Г. Дехерм, обратио се на све људе добре воље, на све оне који мисле да је народно образовање, ван школе, једна од првих дужности сваке демократије, на људе свију праваца и доктрина који се са њиме сагласе у основној мисли о потреби ширења у народ моралнога живота, лепоте и истине.

„Часови слободнога времена, пише он, јесу за радника, за малога чиновника, за сељака, најжалоснији и најопаснији, ако није добио вољу за здрава и снажна читања, а исти ти часови могу се употребити не само пријатно и достојанствено, него још и корисно за његов физички, умни и морални развитак, а то ће рећи за његово друштвено ослобођење.“

Средства која воде овоме циљу различна су. На првом су месту предавања, курсеви, али Г. Дехорм хоће да са поуком споји и забаву. Народни универзитет, дакле, имаће, поред сале за предавање и гимнастику, салу за разговоре, увек отворену библиотеку, одељке за бесплатне лекарске, правне, економске савете гостионицу, собе за издавање младим људима и т. д.

Има мишљења, да реч универзитет не може и не треба да означава заједницу тако разнородних ствари. Међу тим, питање је више формално: универзитет је, вели известилац Temps-a, по својој дефиницији место где се налази на домаку свима количина знања једне епохе као и начини истраживања којима та епоха располаже. Народни универзитет, то је место у коме народ може наћи спојене све елементе морализације, културе, индивидуалнога и колективног уздизања.

Разуме се, да за један такав посао треба и новаца и оданих сарадника. Новац ће падати од улога, поклона, завештања, а људи који хоће да раде већ има довољно. Друштво неће чекати повољније материјалне прилике, на да почне свој благотворни и културни рад. Решено је да се први народни универзитет отвори 1. октобра ове године у предграђу сент-антоанском. Г. Дехорм вели: „Први народни универзитет биће, био богат или сиромах према средствима која буде прикупио, *али он ће бити.*“*)

* * *

Општински одбор велике индустријске вароши Лиља, у Северној Француској састављен је од радника социјалиста. Без и једне речи изнећемо рад и дарежљивост општинскога одбора у питањима народнога образовања, науке и уметности. Ево цифара:

*) Ови „университети“ нису новина. У северним државама, особито у Норвешкој и Данској они постоје већ годинама и за сељаке, и показали су најбоље ресултате.

Уред. „Дела.“

Основна настава стајала је 1898. године 979.203·50 динара, од те суме 257.050 дала је држава, а 722.703·50 општина. Настава је потпуно *бесплатна*, и заједно са њом уче се мушка деца ручном раду, механичарству и столарству, а женска деца шивењу иглом, пеглању, везу и кувању. Што је главно, ***сва средства за учење, књиге, хартије, материјал за писање, деца имају бесплатно од општине.*** Кредит на то износи 40.000 годишње.

У буџету општинском предвиђено је 31.000 за једну стручну школу, која ће се отворити на јесен 1899.

Средња настава стаје око 125.000 динара; школски прирез даје 85.000, држава 8.000, општина 31.500.

У 1898. било је 10 благодејања за ученице женске гимназије, а 20.000 одређено је као благодејање ученицима мушких гимназија.

За вишу наставу даје општина око 30.000 динара, од тога 5.000 на благодејања, и 2000 као помоћ сиротним ђацима.

Јавни курсеви за живе језике стају 4.200. Општина је начинила уговор с универзитетом, и даје годишње 4.000 динара за популарна научна, књижевна, социјална и економска предавања.

Настава лепих вештина стаје општину 106.300 динара. Од тога: 53.700 за школу лепих вештина, 42.500 за музички конзерваторијум, 4.100 као помоћ ученицима у париској школи лепих вештина, 4.100 као помоћ ученицима у народном конзерваторијуму у Паризу, 1.900 као помоћ ученицима у Викаровом уметничком институту у Риму. Поред тога и 3.600 франака за бесплатне набавке музичких копија ученицима конзерваторијума у Аплу.

На тих 106.300 динара за наставу лепих вештина, држава даје годишњу помоћ 10.000 за апљски конзерваторијум и 10.000 за школу лепих вештина. Општина је 1898 одредила четири цела и два полублагодејања за ученике више трговачке школе, 1.300 за курсеве ложача, 2.000 за курсеве ткања и предења, 15.000 за благодејања у индустријском, пољопривредном и трговачком институту, укупно 20.300 динара за индустријску, пољопривредну и трговачку наставу. 21.800 динара даје се као помоћ разним друштвима, од тога 1.000 помоћи друштву народних концерата, која за то сва трећа места бесплатно уступају публици. Библиотеке, музеји, позориште стају општину 204.104. И то: 23.880 за библиотеке, 29.524 за палату лепих вештина, 11.500 за музејске збирке, 11.300 за четири остала музеја, а 127.900 за Велико Позориште. Поред тога, општина даје благодејања за школе вештина и заната, мануфактуре, вођарства, поморску, политехнику и т. д. У позоришту је свако вече један део места бесплатно остављен сиротној публици; два пута месечно дају се бесплатне представе за изнемогле старце, болеснике и за школску децу. Музичка и певачка друштва која примају општинску помоћ дају сваке недеље бесплатне концерте у радничким квартовима. За школску храну и одело сиротној деци општина даје годишње 213.000 динара.

Општина пружа својим грађанима: бесплатне основне школе, школску храну, благодејања за вишу наставу, науку и уметности, курсеве популарних предавања, музеје и библиотеке, бесплатне уметничке и музичке свечаности, стручно, индустријско, трговачко, пољопривредно образовање у многоме олакшано.

Не треба губити из вида да су одборници већином прости радници, који су веома мало школе учили, али који баш зато умеју да цене просвету и школу.

Рад општине лиљске један је од оно мало светлих појава, које колико толико осветљавају наше јадно доба, и које улевају веру у нови и бољи свет. Из овога малога прегледа може се видети колико вреде оне приповетке о страшном социјализму који собом носи варварство, уништење културе, наука и уметности и једнакост у беди и незнању.

Реформа Француског правописа.

Огист Ренар (Auguste Renard), професор у лицеју у Каену, држао је 25. марта у Паризу, на Сорбони, предавање о реформи француског правописа. Предавању је председавао Едуард Пети, главни инспектор универзитета, у место Сарсеја који је био послом спречен.

Ренар је радом изнео разлоге у корист реформе, претресао је примедбе које се стављају противу ње, и изнео тражења реформатора.

„Наш правопис је рђав, пун аномалија и недоследности. Зар нема противречности када се пише *millonème* и *millionnaire*, прво са једним *m* а друго са два, *dixième* са *x* а *dizaine* са *z*, или када се подједнако пише *échope* и *écho*, *échange* и *archange*?“

Пошто је навео велики број таквих примера, наставља:

„Колико се времена губи у школи да се научи једна таква наука која сваки час долази у сукоб са логиком и здравим разумом! Колико аутоматских вежбања, у којима интелигенција нема никаква удела.

„И не само за нашу децу, но и за странце је такав правопис тежак за учење. Како један странац да научи изговор *ch*, које се изговара час *ш* час *к* у оваквој фрази: „Le chirurgien et le chiromancien chantèrent un choral qui charma les échos de l' Achéron. Наш правопис је препрека ширењу нашега језика у иностранству.

„Етимолошке противречности обилују у данашњем правопису. Зар се не пише *phénomène* и *fantaisie*, *choléra* и *colère*, *holocauste* и *olographe* и хиљаду других, једни са, а други без етимолошка слова. Скоро десет хиљада етимолошких слова ишчезло је у правопису од шеснаестога столећа. Зашто да се чувају она која су остала и која ничему не служе? Зашто да се не настави упрошћавање, које се вршило у прошлим столећима?

„Јер, почев од шеснаестога па до почетка деветнаестога столећа. правопис се без престанка упрошћавао, ослобађао се паразитних слова којима је био претрпан. Речи: *escholier. phantosme. prebstre. advocat* мало по мало постале су *écolier, phantôme. prêtre. avocat.* Ваља се опет прихватити традиције, коју је у почетку овога века Универзитет нагло преставуо. По примеру наших оцева упрошћавајмо, олакшавајмо посао покољењима што долазе.

„Универзитету је дужност да поврати правопис на пут еволуције. јер га је он и скренуо с правога пута. То се у осталом почело радити. Циркулар Буржоа, 1891., забранио је испитивачима на завршним испитима да у погрешке не рачунају свесна неслагања с академијиним правилима. и наложио им да приме правопис кандидатâ „када им логика даје заправо против обичаја“. када на пример, кандидати напишу „cantonier“ као „cantonal“ и „hibous“ са *s* као „bambous“, то јест када свуда употребљују *s* за ознаку множине или када укидају двоструке консонанте.

„Реформатори за сада не траже других упрошћавања. То је и мало и много. То неће бити велика револуција у правопису, али ће бити велика револуција у обичајима. То ће бити смрт предрасуди, да је правопис ствар света, и у коју се не сме дирати. Фетишизму правописа тада ће одзвонити.“

Одлука савеза сенских учитеља предавачу изгледа као велики догађај. Савез је решио да се поправљање диктованих задатака од сада врши у духу циркулара Буржоа. Реформа уведена при испитима посредно ће ући и у школе: учитељи ће доћи до врло простога закључка, да оно што је допуштено на испитима не може бити забрањено и у школи.

По завршеном предавању, Г. Едмон Пети изјавио је да је дошао као противник реформе, али да су га у многим тачкама аргументи предавача придобили за реформу.

Ј. Скерлић

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

Источно Питање у XVIII веку — Деоба Пољске и Кајнарџијски уговор, написао *Албер Сорел*, превод с француског (Прештампано из „Одјека“) — Београд, Парна Радикална Штампарија, 1899.

Историја, коју нам пружа г. Сорел, у овом свом делу, које је већ стекло ауторитет и које је, може се рећи, ударило постоље гласу и кредиту што га данас ужива писац његов, обухвата једну од најинтересантнијих и најважнијих фаза великога Источнога Питања, око којега се већ ево вековима групишу тежње и интереси многобројних држава и народа. Друга половина 18 века довела је Русију у сталан, непосредан додир са Турском, обележила је природне циљеве руске политике у Европи и дала Источном Питању његов последњи, дефинитивни карактер. Кајнарџијским уговором од године 1774. Русија је узела у своје руке решавање Источнога Питања. Путеви којима она греде ево ће већ више од читавога века, етапе које су обележене Букурешким Уговором од 1812, Једренским Уговором од 1829, Кримским ратом и Париским уговором од 1856, последњим великим Источним ратом завршеним Сан-Стефанским и Берлинским Уговором од 1878. год. одређени су и обележени колико одредбама Кајнарџијскога уговора, толико и догађајима који су њему претходили и који су до њега довели.

Русија, да своју историјску мисију изврши, да заузме у свету онај положај и одигра ону улогу, која одговара њеној снази и њеном животном разлогу, морала је, чим се консолидовала и прибрала своју снагу, настати свим својим силама да доврши своју територијалну формацију изласком на слободно, отворено море. Тога ради она је морала поступно утврдити своју владу најпре над Црним Морем а затим узети на око Босфорски и Дарданелски Мореуз. Тога ради отворена је поворка руских рат-

них похода противу Турске, којима је у почетку даван религиозан, а за тим хуманитаран и словенски карактер.

На првом свом кораку, одмах после првих својих успеха, Русија је нашла на своме путу у својој источној политици, као свога главнога такмаца државу, која ће све до данас остати на томе пољу њен непомирљиви, њен, тако да речемо, неопходни, природни противник: Аустрију. Стално, у свакој прилици кад би Русија ангажовала акцију противу Турске, кад би покушала да решава, или и само да учини потребне претходне припреме за решавање Источнога Питања, Аустрија се јављала као њезин супарник, и то супарник са којим нема споразума, који се не може приволети никаквој заједничкој комбинацији, нити задобити концесијама. И у оној размери у којој је положај Аустрије у Европи бивао јачи, руски су изгледи на успех у источној политици бивали слабији док су главни руски тријумфи слављени, док је решење Источнога Питања упућивано правцем, којим иду руски интереси, онда кад је Аустрија стајала у Европи усамљена и унижена, или онда кад би била заузета другим животним питањима, која би јој њени други ривали истицали било у Немачкој, било у Италији.

Циљ руске политике остао је до данас вазда у свему онакав какав је обележен уговором кајнарџијским. Срушити силу која држи у својој власти Мореузе и створити на Босфору и Дарданелима, а такође и с једне и с друге стране од њих, и на Балканском Полуострву и у Малој Азији такве прилике, да кључ од двају Мореуза падне у њене руке: то је политички програм, који је Русија себи обележила кајнарџијским уговором и ком је она остала све до данас неодступно, непоколебљиво верна просто зато, што је он израз њезиних неодољивих животних потреба. Кајнарџијски уговор је у исто време исто тако јасно означио средства помоћу којих ће се тај циљ постићи: на једној страни завојевања територијална, која ће пре свега осигурати руску превласт на Црноме Мору, на другој страни еманциповање народа балканских и подизање нових народних држава, које ће и ослабити турску царевину и образовати преграде између Мореуза и Средње Европе, те тако уставити германско продирање пут Мореуза и Јегејскога Мора.

Кад год је прилике европске нису принуђавале да о Аустрији води рачуна, да прави компромисе са Аустријом и своје интересе прилагођава аустријским интересима, Русија се и у погледу избора средстава за постигнуће својега циља у Источном Питању, држала верно свога кајнарџијскога програма. То се најбоље видело год. 1829, приликом закључивања Једренског Уговора, кад је Русија била господарем ситуације и кад је погодбе мира могла диктовати искључиво према својим назорима и својим потребама. Напротив кад би год ситуација политичка била повољна њеној супарници, Аустрији, Русија би, под притиском прилика, прибегавала другом средству: споразумевању са Аустријом односно по-

деле Балканскога Полуострва или поделе сфера утицаја на њему. И, што је ради разумевања догађаја и односа међусобних међу силама у Источноме Питању, нарочито потребно констатовати, то је, да су сви такви покушаји остали безуспешни, јер Аустрија, користећи се сваком приликом да што више за себе приграби на Балкану, никад није смела, из разлога, које је лако разумети, пристати да дели балканске земље са Русијом.

И Пруска је такође већ приликом догађаја који су претходили кајнарџијском уговору обележила своје становиште према Источноме Питању. Она иста посредничка улога намењена да и Русију и Аустрију, пошто даде маха њиховој завади на Истоку, доведе у зависност према Пруској, улога коју је кнез Бизмарк играо приликом последње велике источне кризе на Берлинском Конгресу, била је већ одиграна у седмој и осмој деценији прошлога века, можда још са већом прецизношћу и још већом мајсторијом. Г. Сорел у своме делу излаже нам, са њему већ својственом вештином, како је генијални пруски краљ, Фридрих Велики, умео да се користи руско-аустријским супарништвом на Истоку, те да и Русију и Аустрију принуди да приступе деоби Пољске, којој су оне и једна и друга, из разних разлога, биле противне, и да добије на тај начин пољске покрајине неопходне за територијално консолидовање Пруске.

Ко пажљиво прочита ову књигу г. Сорелову, видеће неоспорно утврђену истину, да је, осим саме Пољске и њених растројних државних установа (јер је на првом месту сваки сам своје среће ковач), главни виновник деобе ове несрећне словенске државе, пруски краљ, Фридрих Велики. Русија је деоби Пољске вазда противна била; њезин министар Панин гледао је болним срцем, како поједине делове Пољске заузимају Пруси и Аустријанци, сматрајући као да они тиме отржу Русији делове њеног властитог тела.

Ми се нећемо устављати у овом приказу на појединим перипетијама дипломатске и војничке радње, која је једновремено завршена Кајнарџијским Уговором и првом деобом Пољске. Свакога који хоће да се упозна са тим питањима, тако пуним и интереса и поуке, поуке нарочито за нас, ми упућујемо на књигу г. Сорелову, препоручујући је најтоплије не само за читање већ и за студију, и то не само ради предмета којима се она непосредно бави, већ и ради познања политичкога морала у опште и начина на који се третирају велика политичка питања у данашњој међународној заједници. И, мени се чини, да кад се проучи озбиљно и ово што је и колико је у овој својој књизи г. Сорел могао казати о Фридриху Великом, целокупна политичка акција кнеза Бизмарка, поред свију успеха својих, изгледаће и мање оригинална и мање велика.

Још ћемо само, пре него што завршимо, обратити пажњу на завршетак књиге г. Сорелове, који указује на везу што стоји између источног и аустријског питања. „Ево ће читав век, вели г. Сорел, како се

ради на решењу Источног Питања. Онога тренутка, кад се буде држало да је оно решено, јавиће се пред Европу аустријско питање." Г. Сорел је ово писао имаће већ двадесет година. Како данас ствари стоје сви су изгледи, да појава аустријског питања неће чекати да се Источно Питање скине са светске позорнице!

Превод је добар.

Д-р М. Ђ. М.

Српске народне приповетке. Скупио *Атанасије Николић*. Београд. Издање Савића и компаније. 1899.— Стр. 239.— Цена 2 дин.

Прва књига српских народних приповедака, скупљених Вуком, изиђе 1821. године у Бечу. Поред Вука, и после Вука. најглавнијега и најкритичнијега скупљача свих народног умотворина, који показа прави пут у том прибирању народних блага, било је и других, који се бавише тим послом, али увек, или скоро увек. с мање успеха. Један је такав скупљач био и *Атанасије Николић*. Плодан рад овога књижевника отпочиње 1827. године, када Николић издаде српски календар *Ружицу* и песме под насловом Сербскій славуй. Од тада па до седамдесетих година написао је и издао Николић много и разноврсних књига. Написао је *Алгебру* (1839.) и *Геометрију* (1841.) за слушаоце филозофије у ондашњем Лицеју. Друга му је врста рада о земљоделству и газдинству. *Искусни земљоделац чича Срећко и његови савети српским сељацима* (I и II св. 1844.) и *Земљеделско газдинство* у четири књиге (1853.—1854.) Трећа врста његова рада је песништво где иде Сербски славуј и Буквица среће и блаженства (у првој песме у II приповетке и то у 3 частице, у првој 6 приповедака у другој 6, и у трећој 5. И овај је посао у неколико прештампаван 1851. у Србадији. У свих 17 прииведака чисто и строго моралне садржине даје савете у згодним причама својој околини а нарочито омладини. Пуне су цитата из ст. и н. завета. Четврта му је скупљање народних приповедака, о чем ће мало час бити речи. И најпосле пета му је врста рада писање драма. После Стерије он је један од оних наших драматичара, који настављају Стеријом започети посао *драматисање народних песама*. У овом раду Николић није међу незнатним српским драматичарима, јер и ако његове драме не могу издржати критике са гледишта правилнога писања драма. оне су ипак и данас неке пријатне за читање, а неке привлаче пажњу својим лепим местима. Његови су, штампани, драмски радови: *Краљевић Марко и Арапин*, позоришна игра с песмама (1841.). *Драгутин* краљ Србски, жалосно позорје (1844.), оба комада у пријатном народном десетерцу, за тим *Зидање Скадра на Бојани*, жалосно позориште (1861.), и *Краљевић Марко и Вуча ђенерал*, позоришна игра (1861.), ова два ни-

сана прозом, која је прилично тешка. Велика је заслуга овога човека у том, што је четрдесетих година, када политичко стање Србије није било тако мирно, живо радио на оснивању дилетантских позоришних друштава, и у Крагујевцу, а доцније и у Београду, представљао разне комаде. Последњи радови Ат. Николића, како ми држимо то су његове *Приче мудрих људи*, штампане у „Србадији“ за 1881. годину у четири броја. — Надамо се да ћемо у скоро у повећем раду о српској драматици проговорити опширније о свима драмским радовима Николићевим, а сада се позабавимо књигом, чији натпис истакосмо. Узгред додајемо, да смо сматрали за потребно споменути коју више о свем раду Николићеву.

Потомци Атанасија Николића, „желећи да се одуже светом дугу поштовања према своjем пок. деди,“ издају ове народне приповетке, које је њихов, доиста заслужни, дед покупио. Захвални потомци веле да су ове приповетке нашли у *посмртним списима* покојниковим, па издају ова његова дела „желећи оставити Српству и његову успомену у овим његовим *посмртним списима*, који су јасан доказ, како је он за живота био посвећен, душом и срцем, свом милом роду.“ Подвукосмо реч *посмртним списима* с тога што из тог израза излази да су ове приповетке до сада биле само списи, дакле нештампана дела, јер *посмртним* списима само је то значење. Захвални потомци огрешили су се о свог деда, кад не знадоше (јер у предговору не споменуше) *да су све ове приповетке*, које је скупио Атанасије Николић, *штампане још пре 57 односно 56 година*, јер све ове приповетке (сем једне, коју ћемо на другом месту споменути) сам Николић наштампа у две свеске: прва 1842. а друга 1843. године! О томе су се могли захвални потомци уверити из Новаковићеве Библиографије стр. 239. и 247., из Голубице IV стр. 324. (међу књижевним огласима), из Српског Народног Листа (уређивао га заслужни Теодор Павловић, неколикогодишњи урединк и Летописа Матице Српске) од године 1844., у ком на странама 157. (у Нов. Библиографији штампарском грешком стоји стр. 187. м. 157.), 158 и 159. изиђе и опширан приказ тих приповедака; даље из Каталога Народне Библиотеке.

Кад споменусмо скоро сва места, где се може наћи података о Николићу, прелазимо на саму књигу, молећи захвалне потомке, да ако хоће, њиме да се одужују свом деду, да нађу што нештампано, или из штампаног да одаберу што ваља, па да то прештампају. Како би нас захвални потомци задужили, а тиме би се заиста и свом деду одужили, да су нам место оног онаког предговора написали биографију и преглед свега обилатог књижевног рада њихова деда, који је на многим пољима српске књиге и науке, колико је знао и умео, окушао своје перо. Онако штур, а к томе и нетачан, предговор показује мало захвалности — разуме се у књижевном смислу — захвалних потомака према уваженом претку.

Споменусмо да је Николић 1842. год. издао прву збирку под натписом *Народне србске приповетке*, у Београду, стр. 139. л. 5. а 1843. другу књигу с истим натписом, са 135 стр. Вук је исказао своје скоро лепо

мишљење о овим приповеткама у својој збирци народних приповедака. 1853. г. на стр. IX: „Штета што језик у овијем приповијеткама нити је чист народни, нити је језик нашијех народнијех приповиједака него у њима има и граматичнијех погрјешака у нашему народном језику (наводи их које су)... и ријечи којијех у нашему народном језику нема (овде њих наводи)..., тако да би човјек на много мјеста могао рећи да су приповијетке ове превођене с њемачког језика“. Новаковић пак вели (у Библиографији): „Приповијетке нијесу вјерно преписане по казивању народном, језик је у њима исварен према књижевном жаргону тога времена.“

Купљење народних умотворина претпоставља код скупљача добро познавање свега живота народног: његов домаћи живот, његову историју и погледе на његову прошлост, његова веровања, језик и све остало што управо карактерише један народ. Кад се с тога гледишта пође, а оно такво мора бити полазна тачка, онда су доиста биле оправдане замерке, које рецензенат у Срп. Нар. Листу за 1844. г. на стр. 157. учини првом издању ових народних приповедака, које је сам Николић издао. Јер Николић доиста има све оне недостатке, којих не сме бити у народним умотворинама. Ово друго издање срп. нар. приповедака има исту ману, а то је, велика мана, коју је имало и прво издање. Овим мислимо на језик, изразе, и начин излагања у народним приповеткама. Јер као што је Николић у свом првом издању употребио *књижевни* језик свога времена, т. ј. 1898. и 1899. године, те тако ни у првом ни у овом другом издању немамо приповетке, *причане правим народним говором*. Другим речима ово су народне приповетке, које слушате од школована и начитана човека, који прича причу својим језиком, својим стилом, својим разумевањем, а не оним и из оне средине, где су те приче и постале. А кад тога нема, онда народне приповетке губе свој прави тип, свој првобитни облик, који морају увек задржати, па ма ко их и ма кад их забележио.

Ово друго издање разликује се од првога у овоме: приповетке из друге књиге (1843.) у овој су збирци дошле на прво место мало испреметане: а приповетке из прве књиге (1842.) овде су иза оних из друге књиге и то истим редом. Шта ли је руководило издаваче да промене ред из првог издања? Даља је разлика и у језику и на скоро свима странама и у тексту. Примера ради да наведемо, што може краће, из садржаја једне приче, да се види наше оправдано мишљење о новом облику ових приповедака. Узимамо причу „Ко шта чини све себи“ (у Ник. изд. I. у I св., а овде 10 по реду). То је прича о дунђерину, који је био праведан и увек говорио: „Ко шта чини, све себи“ и т. д. и т. д. У тој дакле причи има оваких места (која гдегде и гдекад могу бити лепа или бар згодно употребљена у уметничкој прип. али у народној није прилике): „...На ово га је побудила помисао; Има често прилика у свету, да се правда презире и гони;... Обично злоба код злочестих људи у потаји тиња, али догађа се често, да злоба на видело изиђе баш онда, кад би чове-

чанство изискивало, да се честитом брату, који невино страда, укаже најблажи мелем саучешћа... „Двадесет пуних недеља провео је наш дунђерин на постељи видајући се, и *у томе је толико успео*, да је могао из кревета устати... кренко напред шантајући;... Кренко наш дунђерин продужујући пут, већ се сунце заходу приближаваше:... вечеру даде зготовити:... гребен једне планине (у нар. припи. увек врх и гребен):... није могао о истинитости значаја посумњати:... присвоно;... с највећом услужношћу:... али у срцу имадијаше неку зебњу, неки немир и неку немилу слутњу:... приповедајући своју судбину и *диван значај* пословице „ко шта чини, све себи.“ Ово је ваљда довољно, да оправда наше мишљење.

Има још једна ствар, која друго издање чини горим и од првога: пок. Ат. Николић је скоро испод сваке приче забележио и име онога, од кога ју је чуо, а овде је то изостављено. Ко зна шта су народне умотворине, оцениће значај таквога поступка „захвалних потомака“.

У целој је овој збирци једна једина нова прича (9 на реду) „Царица са звездом на челу“, те би издавачи добро учинили да су нам казали: од куд им ова прича. Разлика је и у натписима, јер су скоро сви прекројени (гдекоји натпис казан данашњим, а где где и сасвим измењен, као у приче под бр. 2., 5., 16., 17., и т. д.). У збирци има неколико прича, које су варијанте причама из Вукове збирке (као оне под бр. 13. Вукова 35.; 23. В. 6. и т. д.). Неколико их има, које су својом половином налик некојим у В., па је или ту и завршетак, или је друга половина друкчија но у В. (као у наведене под бр. 13.). Иначе има много приповедака, које су и сасвим нове. И да су, којом срећом, исписане и испричане правим народним говором, без улепшавања, без нарочитог дотеривања, оне би биле од веће важности, но што су сада. Али и поред свих недостатака ова се књига може препоручити, ако ни по чем другом, а оно по том, да би се зпало, како је — ипак Вук најбоље скупљао и *одабирао* народне умотворине. Требало је, да су издавачи имали при руци и последње издање Вукових приповедака, које онако лепо и критички уреди пок. др. Ђорђе С. Ђорђевић (државно издање 1897. године). Оно би им могло заиста користити, јер би их угледање на ово издање уздржало од неоправданог дотеривања. Могло би се пожелети мало боље издање за ону цену.

С.

Др. Алекс. Љ. Митровић: **Са Влтаве на Нишаву** I. Прештампано из „Српског Гласа“. Задар, штампарија Шпира Артале, 1898. 8-на, стр. IV, 169. Цијена 70 новчића.

Стари уредник приморскога „Српскога гласа“ покојни Сава Белановић, писао је, те је оставио после себе књигу, несвршену на жалост, о свом путу „Кроз славенске земље“, почињући са Чешком па завршујући с Београдом (ту се управ прекида причање, које је требало да обу-

хвати, после Србије, још и Бугарску и наше земље у Угарској и Хрватској). Прејамник Бјелановићев, нови уредник „Српског гласа“, Александар Митровић, сарадник нашега „Дела“ штампао је пре некога времена прву свеску своје књиге „Са Влтаве на Нишаву“, у којој такође почиње са Чешком па ће наставити и завршити са српском земљом на граници Бугарској. Митровић је путовање почео одласком у Праг на прославу Палацкога.

Колико су овака путовања корисна, а за политичаре преко потребна, не би требало спомињати, кад се ово не би писало у месту, одакле на Палацкога славу и први словенски новинарски конгрес није отишао не само ниједан новинар него и ниједан човек. Да се у тим приликама може ухватити много значајна веза, добити много корисно обавештење, стећи души много што шта од чега ће видети користи или црпсти снаге у даљим борбама јавнога живота, — сведоче, многим својим странама, и те две књиге. Али оба уредника „Српскога гласа“ хтедоше да корист не остане само њихова, него да је, поред њих, виде и читаоци. А Србин доиста где год био, а највише у крајевима, који су још под туђим властима, имао би врло много да се користи поуком како су Чеси у овом веку извршили свој народни препорођај, а највише би могао научити од чешкога рада на просветном и привредном пољу.

Кад све то кажем, тиме сам уједно најтоплије препоручио читаоцима књигу Митровићеву. У овој је првој свесци на неколико првих листова (с. 1—10) путовање до Беча, преко Загреба и Пеште, са неколико цртица о загребачким Србима, а све остало иде на Чешку, управо на Златни Праг. Од тога је велики део заузела прослава и пишчеви прашки утисци. Али има и другога. Нарочито има много, као што је и у Бјелановића, историскога приповедања. Особито се писац доста задржао на чешкој прошлости до чешкога Косова на Белој Гори (1620). За тим има прилично историско-археолошких података о Прагу и о знатним зградама у њему. Знатан део говори, разуме се, о Палацком и његову добу. На против у књизи нема много о данашњој Чешкој. За то истина не можемо кривити писца. Историски се одломци могу, без великих средстава, написати лако и седећи у Задру, а овога би ради требало поседети мало у Чешкој, за шта јамачно први Митровић не би био с раскида. Хтео сам само казати читаоцима шта има у овој књизи.

Исто тако нема у њој много ни о историји чешкој после Палацкога. Међутим је у нас и до сад више писано о старој историји чешкој (спомењућу Бјелановићеву књигу). За тим смо приликом Шафарикове стогодишњице па сад о Палацком опет добили нешто о првој поли нашега столећа (спомењућу оно у „Летопису Матице Српске“, па у „Делу“, колико о Шафарику, од Вл. Малине, толико о Палацком, од С. Томића). Али ништа опширније немамо о новој историји чешкој после Шафарика и Палацкога, као што немамо ни о садашњем стању чешкога народа. Ја ово спомињем, да би ову празнину наше књижевности имали на уму они.

који би били у прилици да је подмире. Људи, који би о томе могли писати, има у нас.

Митровић је испричао у својој књизи, колико историске моменте, толико оно што је видео и у чем је учествовао у Прагу, — просто и занимљиво. Тако се ова књига и чита лако, као год што је и написана. Многим ће читаоцима нова драж бити субјективна црта у његову писању. Одмах у трећем реду првога чланка налазите где писац, сећајући се, вели: *„мојег слатког Загреба“*, па: „миле обале плавога Јадрана.“ То наговештава да ће у приповедању прашких утисака бити доста личнога и лирскога. И збиља га има. Тиме нас младо колено враћа на негдашње књижевне стазе, које су услед критике седамдесетих година биле запуштене у нашој књижевности две последње деценије.

У књизи ће дакле, неко наћи за се ово, неко оно: свак ко мари за корисну лектиру, кад прочита, биће задовољан што ови подлисци „Српскога гласа нису остали непрештампани.

Љ. Ј.

Перића Живојина М. **Границе судске власти**, *поводом једне неправичне праксе код нас. С погледом на страно законодавство*, од — ванр. професора права на Великој Школи. Београд (Св. Николић) 1899. 8-на 143. Цена два динара.

Ова је расправа штампана најпре у „Браничу“, а за тим из њега на по се. Осим кратког увода она има три одељка. У првоме (4—9) говори се у опште *о подели власти у држави*; у другом (9—120) писац расправља питање *о односу судске власти са законодавном и административном влашћу*: најпосле трећи део је намењен *смислу тач. 2 § а 16. закона о устројству Касационог Суда*, која је одредба и била повод, због различности тумачења јој, овој расправи. Писац је још у почетку дао библиографију дела за ово питање, која је (осим једног незнатног немачког и три српска писца) сва француска.

Питање које је предмет расправе од општега је значаја, те ми с тога препоручујемо пажњи наших читалаца овај рад младога професора, не упуштајући се у његове појединости. Оно је од особитога значаја баш за српске читаоце и баш у данашњим приликама, где су сви појмови с погледом на питања ове природе тако испретурани, да се готово може рећи, да се и у овим односима Србија издваја од осталог просвећеног света. Али се „Дело“ не сме бавити отворено овим питањима, а да не дође у опасносност, да попут осталих „врло благих“ листова не дође у опреку и осетљивошћу данашње јединствене цензуре.

— ⸺ ◇ ⸺ —

БЕЛЕШКЕ

ДРУШТВА

Српска Краљевска Академија. — Академија *философских наука* држала је своју седницу 1. марта ове године под председништвом свога секретара Пере Ђорђевића. На тој седници размотрен је „Покушај за француску библиографију о Србима и Хрватима" од *Николе С. Петровића*, па је одлучено: да се може штампати као засебно издање С. К. Академије, пошто писац означи налазиште појединим, нарочито старијим (до половине овога века), списима, и пошто накнадне додатке и допуне унесе на њихова места у самој библиографији.

— 16. марта држало је *Председништво Академије свој* скуп под председништвом г. Јов. Ристића. Ово је урађено: 1. Прочитано писмо министра просвете, којим јавља да је позвао и библиотекара Народне Библиотеке, да од сада ради с Одбором, изабраним од стране Академије и Велике Школе (за набавку књига у Нар. Библ.). 2. Примљено к знању писмо управника Држ. Штампарије о стању академијиних поруџбина према одређеном кредиту за ову годину. 3. Према представци Држ. Штампарије за брже штампање Акад књига остављено је секретару Академије, да он удеси ред чланака, како буде најбоље и најугодније за бржи рад. — 4. Решено је: 1.) да се спис Јована Томића „Покрет Срба у околини Клиса" наштампа у LV Гласу; 2.) да се додаци томе спису наштампају у Споменику XXXVI; 3.) да цена Годишњаку XI буде пола динара; 4.) да се из њега прештампа и да се г. архимандриту Дучићу да 50 комада некролога пок. Митрополиту Михаилу. Даље је, 5.) по жељи министарства просвете одлучено да му се пошље још по један примерак свих досадашњих Ак. књига. 6.) Уважена је молба „Друштва за помагање сиромашних и вриједних Срба слушача у кр. Свеучилишту Фрање Јосифа I у Загребу," да му се шаљу књиге Срп. Краљ. Академије. 7.) Уважен је предлог Лексикографског Одсека о повећању кредита за његов рад, и Председништво је спремило предлог (у четири тачке) да га изнесе скупу целокупне Академије на решавање.

КЊИЖЕВНОСТ

Из LV Гласа Српске Краљ. Академије. — Под натписима: „Питање о склопу Немањине биографије од Стевана Првовенчанога; прилог историји старе српске књижевности" и „Трагови народног певања у XVI веку" одштампана су из 55-ог „Гласа С. К. Академије" два чланка проф. *А. Гавриловића*. Првом се расправицом побија мњење др. Ст. Станојевића, изнето у 49. Гласу о склопу Немањине биографије; друга испитује о којим се јунацима могло певати у народним песмама што их је, пролазећи кроз Босну, слушао познати путник XVI века Словенац Курипешић. Оба су чланчића лепи прилошци нашој књижевној повесници.

Академијин Годишњак. — Изишао је из штампе XI годишњак Српске Краљ. Академије (за годину 1897) с овим одељцима: заштитник Академијин; особље; записници скупова (академије природних, философских и друштвених наука, акад. уметности, целокупне академије, главни годишњи скуп, скупови председништва, свечани скуп); извештај о благајници; о Нар. Библиотеци; о Нар. Музеју; биографије чланова Академије и некролог митропол. Михаилу од архимандрита Дучића

Каталог српских књига. — Књижарница Мите Стајића издала је пре две године „Каталог српских књига," а сад га издаје попуњен и прерађен. Каталог је подељен у XXX одељака, у којима су поређане књиге по струкама, где су под засебним одељцима спомената и издања појединих учених и књижевних друштава (Академије наука, Срп. Књ. Задруге и др.). Каталог је прегледно уређен, и библиографски објашњена скоро свака књига. Ова појава у нас заслужује

похвале; и, ако књижарница располаже свима књигама, споменутим у своме Каталогу, онда јој се може и честитати. Има 206 стр. Са своје стране препоручујемо Каталог свакоме ко се књигом бави.

Српска Књижевна Задруга. — Задруга је издала и VII коло својих књига, о којима смо раније јавили. Књиге иду овим редом: 44. *Житије Герасима Зелића*, св. II., за штампу приредио П. П. Ђорђевић, стр. 228. — 45. *Еаске песме Јована Суботића*, св. I., приредио и предговор написао Љуб. Стојановић, стр. XXII, 269. — 46. *Приповетке Лазе К. Лазаревића*, св. I., приредио и предговор написао Љуб. Јовановић, стр. XLIII, 183. — 47. *Горе доле по Напуљу*, путничке црте, написао Dr. *Милан Јовановић*; за штампу приредио Др. Никола Вулић; предговор написао А. Гавриловић; стр. LIX, 170. — 48. *Уједињење Немачке*, написао др. Драгољуб Павловић, стр. VIII, 304 — 49. *Векфилдски свештеник*, написао Оливер Голдсмит; с енглескога превео др. Љуб. Недић; стр. XXVI, 176. — 50. *Искрице*, написао Никола Томазео; приредио и предговор написао Данило Петрановић; стр. XXX, 71. — О овом колу издања Српске Књижевне Задруге изиђоше краћи похвални реферати у *Просв. Гласнику*, *П. Искри*, *Звезди*, *Бранкову Колу*, у *Одјеку*, *М. Новинама* и др. листовима. Надамо се да ћемо и ми о њима засебно реферовати.

Злочин и казна. — Овај чувени роман Достојевског почео је излазити у „Полицијском Гласнику" у преводу *Јевте Угричића*. Узгред помињемо да је исти преводилац пре неколико година већ превео и издао један део тог романа, али је на томе било стало. Сад ћемо га зар имати целог, а желели бисмо да га уредништво и засебно оштампа, те да не би остао само у том стручном листу.

Загреб. академијски речник. — Још у почетку ове године изишла је из штампе 18. свеска великога „Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika" који издаје југослов. академија у Загребу, а уређује наш одлични филолог *Перо Будмани*. Овом се свеском управо почиње *шеста књига* (део) тога речника, и у њој ћеу (на десет табака велике речничке семиме ситнога слога) само речи од *кинак* до *којн* (оно није свршено). Разуме се да је и овом свеском уредник само подигао цену овом монументалном предузећу загреб. академије и покојнога Даничића. *Оваким* се речником ни данас још не може похвалити никоја друга словенска књижевност. А што нарочито лепо карактерише старога (али зато ипак живог и веселог) уредника његова, то је лако уочљива чињеница, што се из сваке нове свеске речника види напредак у свима правцима. Много заслужни Будман, радећи свој посао, непрестано се и даље учи и све више усавршава, па се и о том труди, да му ова књига над књигама и спољном уредбом што употребљивија постане. Тако је у последњим табацима ове свеске оне многобројне одељке и пододељке код појединих речи почео издвајати и истицати много прегледније но што је то раније чињено. Штета само што рад напредује тако споро, да му крај неће сагледати не само садањи уредник него ни многи садашњи млађи филолог српски и хрватски.

Српске нар. песме у Мађара. — У прошле две свеске *Дела* саопштили смо својим читаоцима две белешке, по *Бр. Колу*, о преводу срп. нар. песама на мађарски. Сада у истом листу (бр. 11) пише Милан В. Јовановић опширан преглед о свима досадашњим преводима на мађарски (почињући још од 1827. г., кад је први преводилац *Фрања Шедел Весели* штампао у „Минерви" расправицу поводом једне књиге Serbische Hochzeits-Lieder). Највише се задржао на најновијем преводу, о коме смо већ донели белешку.

Српска синтакса. — Наша средњошколска књижевност добила је још један прилог у овој књизи, коју написа *Јанко Лукић*, професор. Давно се и осећала потреба за изменама, допунама и исправкама у досадашњим уџбеницима српске синтаксе, те ће се овој новој појави сваки обрадовати, а надати се да ћемо о њој у брзо чути и стручно мишљење: да ли је и колико одмакла од својих друга. Колико смо књигу могли на брзу руку разгледати, рекли бисмо да је марљиво и савесно рађена, само нам се чини да ће бити велика за школску потребу. Цела синтакса има 222 параграфа, после чега је Поговор, Преглед и Штампарске погрешке. Штампано у Пожаревцу у штампарији Ђорђа Пауновића. Има 272 стр. Цена 3 динара.

Пад Цариграда. — Студија г. Чедомиља Мијатовића *Пад Цариграда под Турке 1453. године* штампана је у III Годишњици Чупићеве Задужбине. На српском ова расправа није засебно оштампана. Али је писац њу нешто допунио и превео на енглески, па је тако попуњену штампао на енглеском 1892. године, а с енглескога преведена је и на руски, и штампана 1895. године. Сад је с енглеског издања ова расправа преведена и на шпански. Превео је млад шпански књижевник, дипломата, Don Manuel Walls y Merino. Цео је натпис делу: Estado social y moral del Jmperio griego à la Toma de Constantinopla por los Turcos, Estudio historico publicado en ingles por El. Excmo Sr. Chedomil Mijatovich, Ministro plenipotenciario de Servia en Londres. Versión Espanola y prologo de M. Walls y Merino, Secretario de Embajada de S. M. C. — Књига је посвећена престолонаследнику грчком Константину, а у успомену последњега грчког императора Константина Палеолога. Штампано у Мадриду 1898. год.

Има 184 стр. велике 8⁰. — Од стр. 1 до 22 је предговор преводиочев, а одатле почиње расправа. 40 примерака је оштампано на бољој хартији, што је преводилац разаслао виђенијим личностима, неким библиотекама и неким академијама. Наша Академија наука и Нар. библиотека добиле су по један примерак. Дон Мануел је млад шпански књижевник, који до сад већ има 13 штампаних дела, која су изложена на листу, који је пре предговора. Ту се спомињу и радови, који ће се тек публиковати.

Школе у држави Немањића — чланак Миленка Вукићевића оштампан је засебно из Чупићеве Годишњице XVIII. Цена динар.

Српске умотворине. — Чешки лист Hlídka, што излази у Брну, доноси у последњим свескама српску народну песму *о кнезу Лазару*. Песма је и на српском и на чешком. — Narodnie Noviny пак у бр. 39. донеле су у словачком преводу српску нар. песму *Смрт Краљевића Марка*, коју је превео и мали коментар додао др. Иван Зох. — Тако доноси „Бр. Коло“ у бр. 13.

Сузе. — Прото А. Л. Прокопијевић издао је књижицу с овим натписом. У њој је 5 песама. Намењене су ђацима основних школа и војницима. У Београду. Штампарија Св. Николића. 1898. г. Има 24 стр. Како реф. у „Звезди“ (бр. 31.) вели, ово је слаба радња.

Тасин дневник. — Г. Таса Миленковић наставља издавање свога Дневника. Сад је издао седму свеску, у којој је 7 слика: Авет, Где је срећа, Разбојници, На дежурству, Јунак дечко, Из даљине и Застава (две приче из ове збирке штампане су и у „Бранкову Колу“). Књига је штампана у државној штампарији 1899 г., има 87 стр., а цена јој је 0·80 дин.

Књиге за народ. — Из ове колекције, коју издаје Матица Српска из задужбине Петра Коњевића, изишло је пет свезака (80., 81., 82., 83. и 84.), у којима су ови радови: *Писма о пчеларству* I, написао Иван Маширевић; *О бостану* I. О повртарству и вариву написао Милан Јовановић; *О користи и чувању шума*, написао *Јован П. Симоновић*; *О срећи. Шта је срећа и како се до ње долази*, за народ написао *Југ Станикић*, свештеник. — Цена је свакој свесци 10 новчића.

Девојка са улице. — Давно се у свима нашим добро уређиваним листовима указује на ружну појаву у нашој књижевности, на превођење разних „Грешница“, „Гитана“, „Лова на милијуне“ и т. д. и т. д. Неко време би колико толико срећно, те престаде то право тровање укуса наше читалачке публике тим ругобама књижевним. Али канда се сад опет помаљају такве књиге па и листови. После „Кривичнога Гласника“ не чудимо се кад добијемо и „Девојку с улице“ или „Последње париске скандале.“ Књигу је написао Диби де Лафорест, а превео неки преводилац Masque de fer, који се свакојако стидео да потпише овакав превод. Има и 16 страна на којима је нешто замрљано и ишарано, а то је тобож требало да буду слике. Издање је књижарнице (антикварнице) Анте Ђорђевића у Београду, а штампано је у штампарији код „Просвете“ (чудо како се слаже: „Девојка са улице“ и штампарија код „Просвете“!) у Београду 1899. — Ова књига има 201 стр. и дрску цену 2 динара!

Дужност је свакога озбиљног човека, који води рачуна о развијању наше књижевности с једне и укуса наше добро ћудне публике с друге стране, да настане код својих пријатеља, те да за ову књигу нико не да ни два гроша, а ако је добије и на поклон, да је не прочита. Штета би била пунити џепове беспосленим преводиоцима, а тровати свој укус.

Шема Израел! — Још један примерак литерарни, који ће проћи као да га није ни било. Прештампано из „Дневног Листа“ (мада то, по правилу ваљда, не стоји на књижици), превео Јов. Б. М. Издање Мих. Ђушића. Београд 1899. стр, 20. Цена 20 пара динарских.

Пошљедња писма Јакова Ортиса. — Тај напис *Уга Фоскола* превео је на српски Стево В. Врчевић. На XIII страна је предговор преводиочев, где указује на политичко стање онога времена и оних прилика, када је Фосколо написао, као младић од 20 година, своја Последња писма. Даље брани књигу и њену садржину од разних подметања, што су јој кадгод чињена. Наводи мишљења многих умних људи, који су се одушевљавали овим Фосколовим Посл. писмима (наводи Мелкиорија Ћезароти, Франческа Костера, Јосипа Мацини и др.). Упоређује Ортиса са Гетеовим Вертером. На стр. XI и XII су кратке црте из живота Уга Фоскола, а одатле почиње превод, који има 138 страна. Штампано је у Штампарији Акционар. Друштва у Никшићу 1899. г. Цена је 70 новчића. — Преводилац завршује свој предговор речима: „Желим само, а другу награду од вас не тражим, да овај мој рад не буде глас вапијућег у пустињи, него да се ти, мила Омладино, угријеш онијем домољубљем, које Ортис онако живо представља, и да ти послужи за слободу и величину твоје домовине.“

Ускрснуће. — Најновији роман чувенога руског писца *грофа Лава Николајевића Толстога* почео је преводити на хрватски *Милан пл. Мареговић*. Изишла је прва свеска, а биће их око 20, од којих ће свака ићи напоредо са штампањем оригинала у руском листу „Њиви.“ Скоро све књижевно-

сти у Јевропи штампају превод овог чувеног романа. У овој првој свесци хрватскога превода има 40 стр., а разаслата је бесплатно свима, за које мисле да ће куповати и остале.

Узгред додајемо и ову значајну чињеницу поводом овога најновијега посла великога Толстога. Онај број „Њиве“, у ком је изашао почетак овога романа, распродат је за један дан у 500·000 примерака! А цео текст романа из тог првог броја *отелеграфован* је у Лондон за енглеске и у Њујорк за америчке листове!! Ово је јединствена појава у целој светској литератури.

Биједни људи. — То је натпис збирци „Приповијести“ Милана Будисављевића. У збирци је десет приповедака, које су до сада све штампане по разним листовима, календарима и алманасима (највише у „Бранкову Колу“). Приповетке иду овим редом: На Брезовој пољани; Христос се роди; Борића сироте; На Црном Врху; Сјени; У ноћи; Јаков Скенџић; У мећави; На Боровачи; и Зимска прича. Будисављевић, и ако је млад писац, спада у наше боље приповедаче, и с тога му књигу можемо препоручити читаоцима, а гледаћемо и да је опширније прикажемо у свесци за овом. Штампана је у Загребу у Српској Штампарији 1899. Стр. 190. Цена је 2 динара (круне).

Књижевни радови Дучићеви. — Архимандрит г. Нићифор Дучић издао је *шесту књигу* својих књижевних радова. У тој је књизи описана „Борба Добровољачкога Кора Ибарске Војске 1876 год. и Усташких Чета Јаворскога Кора 1877—78.“ Сам писац као командант кора учествовао је у нашем српско-турском рату, те ово пише и као историјске податке и као успомене. Ова му је радња раније штампана у другом одељењу Гласника Срп. Ученог Друштва, књига 13. Дело је подељено на 3 дела: приступ, I део (у ком су 3 пододељка) и II део (са 2 пододељка). Штампано у Београду у државној штампарији Краљевине Србије. 1899. Стр. 508. Цена 3 динара.

Техника картографије. — Ово је чланак из „Ратника“, засебно оштампан. Има четири одељка: Подела и усавршавање карата; Картирање; Репродуковање, и Кориговање. У свим одељцима писац стручно износи основна знања, потребна сваком картографу, те с тога она може корисно послужити онима, који се тим послом баве. Има 38 стр.

Нова докторска дисертација. — Наш млади земљак Божидар В. Марковић проглашен је за доктора права на свеучилишту у Фрајбургу (Бризгава) на основу дисертације Über das serbische Schwurgericht im Vergleiche mit dem deutschen, französischen und englischen Schwurgericht, која је изишла у Фрајбургу (C. Troemer). — Дисертација Б. Марковића спада међу боље радове ове врсте, те му се с тога на њој може честитати.

Science pènale et droit positif. — Под овим натписом изишло је ових дана врло важно дело бриселског професора кривичног права и главног надзорника казн. завода у Белгији Адолфа Принца (Ad. Prins), који у савременој науци о кривичном праву, а и иначе као публицист, заузима врло видно место. Своје гледиште на криминалну политику обележио је писац у изврсној књизи Criminalité et repression (1886), која је прошле године преведена и на руски. Пре три и по године изашло му је врло важно дело L'organisation de la liberté et le devoir social, које је привукло на се особиту пажњу.

Ово најновије Принцово дело намењено је школи, али ће га с коришћу читати сви који се интересују правним и друштвеним питањима. За нефранцузе оно је подесно и с тога, што је писано лепим језиком и лаким стилом.

НОВИНАРСТВО

Луча, књижевни лист друштва „Горски Вијенац.“ — Декембарском свеском навршио је овај лист пет година свога излажења. За прошлу годину изишло је у њему разноврсних ствари. Тако из Науке и Белетристике има 65 чланака, од народних умотворина 9 јуначких и више од 30 женских песама, преко 40 прича; за овим су бележене народне изреке, пословице, загонетке, игре и афоризми. За тим је било из Књижевности 8 које оцена које приказа различитих српских писаца. У тој години била су и 4 некролога; Друштвени гласник у 6. бр.; и Одговори уредништва у 3 бр.

Изашла је и свеска I и II (за јануар и фебруар) ове године. И у овој су књизи по садржају чланци слични онима из прошле године. Има 8 песама, 2 студије (оригинална: Књаз Никола I. српски пјесник, и преведена: Развитак критике), 4 уметничке приповетке, из народних умотворина: једна јуначка, неколико женских песама, забавне домаће игре, загонетке, пословице и приче. На завршетку су књижевне белешке. — Лучи је и даље уредник проф. Лазар Петровић. Листу је цена 3 фор. годишње. Излази на Цетињу.

Караџић. — Изашао је и 3. и 4. број (у једној свесци) овога листа, који у Алексинцу уређује проф. Тих. Р. Ђорђевић. Свеска је ова боља од прве две: сем ваљаних прилога од В. Вулетића Вукасовића „Народни везови у Далмацији“ и од уредника „Технолошки, правни и ловачки обичаји у Срба“ овде налазимо и занимљиве белешке: „Нар. предање о местима“ (Св. Роман; Милетина црква; Клисура; Божурња; Суботинац) и „Краљевић Марко у нар. предању“ (две нар.

песме и једна белешка); у одељку „Српске народне песме“ имају две јуначке и три женске песме; под натписом „Ситне Белешке“ реч је о нар. именима месеца, о кошуљи „једноданци“, о Јемпту војводи, о плетиву, о „Идењу у краља“ (14 нар. песмица). На крају су: „Белешке о фолклорним друштвима на страни,“ „Прикази“ и „Гласник“. — Караџић излази месечно у свескама од 1 до 1 и по таб., а стаје годишње 5 динара.

Педагошки Зборник. — Јован З. Медурић, учитељ у Турији (у Бачкој), покренуо је од ове године лист с горњим натписом. Као што му име каже, бавиће се расправљањем питања из педагогије, а намењен је родитељима и учитељима. Изишла је прва свеска овога Зборника, у којој су чланци: др. Војислава Бакића Породично васпитање и школско образовање; Срете М. Аџића Јадниче (по Сипертову мотиву); Душана Стојшића Мане домаћег васпитања; непознатог преводиоца превод из Хауфеа Васпитање деце у дому родитељском; —с. О нези деце; др. М. П. Кужне клице у ваздуху. У II делу има чланака од Љ. М. Протића, Павла Терзина, самог уредника и још некојих. — Зборник ће излазити јануара, маја и септембра месеца у години. Цена му је годишња 3 ф. или 7 динара. Претплата и рукописи шаљу се уреднику у Турију (Bácska). Може се очекивати да ће који од наших педагога приказати мало опширније ову нову, по свему рекли бисмо, озбиљну појаву на пољу наше педагошке литературе.

Нов социјалистички часопис. — Нема земље у којој је социјалистички покрет уједно и старији и неорганизованији но што је у Француској. Пет-шест струја, скоро толико исто странака, деле француски пролетаријат и спречавају јачи и већи рад. Главни узрок тим поделама лежи у историјским силама, у *моментима* историјским. Жорес је у једном чланку (L' Unité Socialiste) указао на те моменте. Бланкистичка традиција је славан одјек револуционарних борби француских. Пролетаријат, маса народна у великим варошима, увек је играо знатну улогу у свима буржоаским револуцијама, и давао им у извесним часовима мало и социјалистичке боје; ваља се сетити само и 1793. и 1830. и 1848. Отуда је остала мисао да једна активна мањина може убрзати догађаје и задобити револуционарну победу. После пада Комуне 1871. млади људи су осетили потребу научног ослонца, прецизног, солидног програма. Марксов социјализам био им је добро дошао, и француски колективизам основа се. С друге стране, како је радничка класа била тако дуго заваравана политичким шарлатанима, она поче сву пажњу обраћати на синдикалну организацију, на груписања чисто радничка. Из тих тенденција створила се радничка социјалистичка револуционарна странка. Најзад, када је опортунизам и радикализам посрнуо, велики број искрених и одлучних републиканаца примили су социјалистичка начела, и како нису хтели улазити ни у једну од завађених странака, остали су као Независни, радећи на приближавању и јединству осталих. Не само у организацијама, изборима, политичким листовима, да се истицала та супротност, него чак и у научним листовима. Чисти марксисти, колективисти, Гед, Лафарг, Девиљ, имали су Le Devenir Social; француски тако-звани интегрални социјализам, Малонова школа, имала је La Revue Socialiste, око којег су се искупили професори Ренар, Жан Жорес, Руане (који је од напада француске буржоаске штампе бранио српску владу када је узела железницу у своје руке), Фурниер, Вебер и други.

Тако разједињен француски социјализам стајао је пред изгледом државнога удара од стране ђенерала, и подземним ровењима клерикала и монархиста у Драјфусовој Афери. Пред врло озбиљним догађајима и блиском опасношћу заборавило се на разлике у догмама, и сетило се на јединство циљева и задатака. Јединство се прво извршило међу социјалистичким посланицима у парламенту, а затим и ван парламента. Све радничке странке одредиле су по седам делегата који су образовали један заједнички одбор. Рад на јединству је започет, сада иде врло повољно, и сви су изгледи да ће идући међународни социјалистички конгрес у Паризу дочекати једна радничка социјалистичка странка у Француској.

Као израз тога новога покрета за јединство јавио се журнал Le Mouvement Socialiste (главни уредник Hubert Lagardelle). Уредници његови, махом млађи људи, изнели су у првом броју и свој програм: то је научни, модерни социјализам, принципи Маркса и Енгелса. Али се часопис неће искључиво бавити теоријским претресањима и доктринарним излагањима; он ће више обраћати пажњу свакодневној борби, текућим питањима, износиће међународни социјалистички покрет у свој његовој интензивности и обиму.

До сада је изишло пет свезака са врло одабраном садржином. Бугарин П. Теодоров написао је топал, нешто и нетачан чланчић о покојном Пелагићу, а Милорад Поповић леп чланак *Економско стање у Србији*, где су изнети последњи статистички подаци о пропадању мале сопствености код нас. У опште се може рећи, да лист броји добрих сарадника из свих земаља. Поред тога, у свакоме броју имају нарочите рубрике за социјалну хронику, књижевну и уметничку критику и библиографски билетен.

Лист излази два пут месечно у свескама од 64 стране. Годишња му је претплата 10 динара (Georges Bellais, libraire — éditeur, 17 Rue Cujas. — Paris).

За људе који проучавају модерни соција-

лизам и прате друштвену борбу, овај часопис је добро дошао. *J. С.*

РАЗЛИЧНОСТИ

Виларијева задужбина — Један велики одбор поштовалаца и пријатеља чувеног штампарског публицисте и историка *Пасквала Вилари* образова се ту скоро у намери, да поводом навршене четрдесетогодишњице слављеникове створи једну научну Задужбину. Досадашњи прилози износе дин. 24.235, а могу се одбору слати још до 3|15 јуна ове године. Председник је одбора за српске земље наш сарадник др. Мил. Р. Веснић. — О самом слављенику ми ћемо ускоро донети опширнији чланак

Астрономске белешке. — Април 1899.

1. *Дан траје* (са сутоном и прозорјем) 1. априла 14 с. 13 м.; 10 априла 15 с. 4 м., 20. апр. 15 с. 38 м.; 30 априла 16 с. 7 м. — Сунце излази 1. априла у 5 с. 22 м., залази у 6 с. 40 м.; 10. априла излази у 5 с. 6 м., залази у 6 с. 51 м.; 20. априла излази у 4 с. 51 м.; 30. априла излази у 4 с. 37 м., залази у 7 с. 16 м.

2. *Месец.* — Прва четврт 6. у 0 с. 5 м. пре под.; пун месец 13. у 8 с. 44 м. после под.; последња четврт 20. у 7 с. 9. м. по под.; млад месец 27. у 7 с. 1 м. по подне.

4. *Планете.* — Венера се види изјутра (2. априла рађа се на 1 с. и 8 м. пре Сунца). — Марс види се до поноћи око звезде Кастор и Полукс. У ово доба није подесан за испитивање површине му. — Јупитер се види целе ноћи између Констелеција, Теразија и Дјевице. Он је скоро у опозицији са Сунцем (т. ј. кад је поноћ, он је на највишој тачки хоризонта; кад Сунце излази, он залази и т. д.). — Сатурн после поноћи; Уран после поноћи (дурбином); Нептун пре поноћи (дурбином).

4. *Падалице.* У овоме су месецу падалице интересантније. Ваља их при ведрим ноћима мотрити: до 12. априла оне су споре, а могу се јавити и болиди; 6 априла су брзе и краткога трага; 7. априла су споре. веома дугачког трага и веома сјајне; 8. и 13. априла су веома брзе и кратке; 18. априла су веома споре; 19. и 20. априла су слабе, кратке и споре; 24. су брзе с дугачким траговима; 25. априла су споре и сјајне; 29. апр. су споре и слабе.

5. *Звездано небо.* — Око зенита Велики Медвед. На СИ — Змај.

На северу: Мали Медвед. Кефеј, Касионеја.

На истоку: Боотес (Говедар), Лав, Коса, Беренице, Теразије и Дјевица (са сјајном Зв. 1 велич. — „Клас“). —

На југу: Гавран, Хидра, Једнорог, Мали Пас (са звезд. I вел. „Процион“).

На западу: Близанци (Кастор и Полукс), Оријон, Бик (са Плејадама — Влашићи — и Хијадема, где је звезда I велич. Алдебаран — Биково око).

Београд. Јел. Михаиловић.

ЛИЧНИ ГЛАСОВИ

Густав Хенрих Видеман. — За непуна је два месеца лајпцишки универзитет изгубио три чувена научника: Ханкела физичара, Лиа математичара и Видемана, који је чувен не само као физичар, већ као творац школе експериментално-физичке, која се насупрот природној философији (Хегловој) у другој половини овога века почела јављати у Немачкој, имајући у реду својих представника поред Хелмхолца, Вирхова, Дибоа — Рајмонда, Буркеа и др. и Видемана. Видеман је у друштву са Хелмхолцом први скренуо пажњу немачким физичарима на теоријску физику, која је створена, тако рећи, у Француској и која немаше својих заступника до четрдесетих година ни на једноме немачком универзитету, поред тога, што Немци имађаху већ знаменитих математичара као Гауса и Јакобиа, који третираху у одломцима питања из теоријске физике, механике и астрономије. Видеман се јавља, као што се види, у доба борбе око превласти рационалних метода: експеримента и рачуна над методама чисто философским, којима су се за неко време служиле физичке науке, на велику своју штету.

Видеман је умро 11. марта ове год. а рођен је 1826. год. 21. јануара у Берлину. Васпитањем је његовим руководио у првим почецима му стриц механичар, и он га је упутио на природне науке. Од његових првих наставника су Август, проналазач једног психрометра, који и његов назив носи, Лудвик Сибек и Роберт Хален, обадвојица чувени као физичари. 1844. год. је прешао у Берлин и одао се на изучавање хемије код Хенрика Довеа и Сонештајна, слушајући поред тога гласовитог математичара Јоахимстала и Дирихлеа. Поред Хенрика Довеа имађаше за професоре гласовите хемичаре Густава Магнуса и Мичерлиха, који скренуше правац Видеманових студија на поље хемије и физике. Видеман је у то доба у друштву са Хелмхолцом прешао на изучавање теоријске физике по Поасону и био редовни походилац физичког клуба код Магнуса, који је око себе прикупио снаге као што су: Бурке, Дибоа-Рајмон, Вернер Сименс, Берц, Траубе. Из ових клубова се је створило доцније велико природњачко немачко друштво, које је много допринело развићу физичких наука код Немаца.

Код Магнуса је Видеман радио и спремао свој рад из хемије о биурету, што му би дисертација 1847 год., кад је и докторат полагао у Берлину. 1851 год. постао је приватним доцентом у Берлину, и из тог су му времена радови из електрике о разлици спровођења електрике на површинама разних кристала; о обртању поларизационе равни светлосних

зракова различитих таласких дужина магнетским силама, и релативна спроводљивост топлоте код тога.

1854 год. је Видеман постао професор физике у Базелу; 1863 у Брауншвајгу у колегијуму „Carolinum“; 1866 је био професор на политехници у Карлсру-у после Ајзенлора, и из тога су му времена радови о испражњивању електричним варницама (Funkenentladungen). 1871 је дошао у Лајпциг и отпочео предавања из физичке хемије. 1887 је заступио Ханкела и постао професором експерименталне физике и директор лабораторије физичке.

Видеман је наставио издање чувених Погендорфових анала за физику и хемију (Annalen der Physik und Chemie), где му је већина радова и штампана

Најважније је Видеманово дело из електрицитета: Lehre von der Elektricität, где су сакупљени сви радови на томе пољу, које је за данас и најпространије и најплодније из целе физике.

Софус Ли. — Поред нових погледа на геометрију, чији су преставници Лобачевски, Риман и др., ова је дисциплина математичка добила необична полета у овоме столећу и далеко изишла из оквира Евклидове науке, у коме се обиму толико векова кретала — управо рећи стационирала. Кад су основи геометрије подвргнути доказу од Лежандра, та је наука изгубила ореол чисто дедуктивне дисциплине, и постала је предмет спорова, из којих су поникле безбројне њене гране: псевдо-сферична, више димензиона, Риманова геометрија и т. д. Применом алгебре на геометрију створена је аналитичка геометрија још Декартом, и она је, поред елегантних метода унесених у науку и суптилности у извођењу, одавна при крају развоја, уступивши инфинитезималној методи непрегледно поље нових и нових проблема, који се дотле никаквим другим путем нису могли решити. Радови су овога века, нарочито последње деценије, из примене вишег рачуна на геометријске проблеме и обратно. Од радника на томе пољу за сада ћу споменути само Софуса Лиа, кога је прерано смрт отргла са поља, на коме је не само један од најважнијих радника, већ и творац праваца, који су до сада успешно експлоатисани, а који ће неоспорно и у будућности бити од великог значаја. Ово неколико редова нека је посвећено успомени овога великог математичара.

Софус Ли (Sophus Lie) умр'о је 10. фебруара ове године у Христијанији као професор геометрије лајпцишког универзитета, један од значајних снага тог универзитета и творац нове школе, из које су толики немачки и други математичари изашли. Марије Софус Ли рођен је 5. децембра 1842 г. у Нордфјордрид-у, и син је једнога свештеника. Школовање је своје довршио у Христијанији, и по свршетку школа био је наставник до 1869., када је отишао у Берлин да настави, неко време прекинуте, математичке студије. У Берлину је био ђак чувених математичара Кумера и Вајерштраса и ту је свезао присно пријатељство са знаменитим данас немачким геометром Феликсом Клајном, са којим је доцније одржавао непрекидне везе и били су главни представници и носиоци нових идеја у Немачкој. Из Берлина је отишао у Париз, а за тим се вратио у Христијанију, где је неко време био доценат, а 1872 год. поста професор. 1886 год. постао је редовним професором геометрије на лајпцишком универзитету, где је до пре кратког времена био, кад је болешћу приморан да се врати у отаџбину, где је и преминуо.

Поред безбројних његових радова по часописима научних академија светских споменућу овде она његова дела, која је издао уз сарадњу два математичара, који су из његове школе изишли: Фридриха Енгела и Ђорђа Шефера. Та су дела: Theorie der Transformationsgruppen, Vorlesungen über Differentialgleichungen, Vorlesungen über Continuirliche Gruppen, и Geometrie der Berührungs-Transformationen. У свима је овим делима разрађена нова наука, чији су почеци основани, почетком друге деценије овога века, од бесмртног француског математичара Галоа, што и сам Ли спомиње у предавању, што га је држао ђацама Више Нормалне школе париске. Галоа је творац основа трансформација код алгебарских једначина, а Ли је ово пренео на геометрију.

Поред тога што је Ли један од најзнатнијих геометара XIX века, он је и као професор знао задобити необичне симпатије код својих ђака, и био је душа семинару математичком у Лајпцигу, који је и засновао. Његова су предавања похађали осем ђака још и математичари готово из свих крајева Европе, а често су се у редовима виђали и с оне стране Океана. Смрћу се његовом осећа велики губитак на пољу математике, али Норвешка може бити поносна, што ће још једно велико име моћи да запише поред имена бесмртног Абела, и беспрекорно заузети једно од најугледнијих места међу земљама, које су у овоме веку допринеле развићу математичких наука.

3. марта 1899. г. у Београду.

К. Стојановић.

СВЕТОЛИК РАНКОВИЋ

† 18. марта 1899. у Београду.

Још нам се не осушише сузе за нашим добрим Илијом Вукићевићем, а стиже нас нов удар, онако исто тежак и осетан. Светолика Ранковића нема више међу живима! Тешко болан — али за то ипак пун наде да ће оздравити — отишао је у топлије крајеве далматинскога приморја, да потражи себи лека. И кад се надасмо да ћемо чути давно жељене добре гласе, пренеразила нас је страшна истина: да нам је драги Светолик подлегао љутој бољци, с којом се тако дуго и куражно носио. Његова слутња да ће прича, коју доносимо у овој свесци „Дела“, бити можда последњи прилог његов српској лепој књижевности, на жалост и тугу, обистинила се!

Онда баш кад се надасмо да ће Ранковић, у пуном јеку своје делатности, српску лепу књижевност својим изворним радовима богатити, јер то с правом очекивасмо од његове продуктивности и даровитости, — он подлеже својој тешкој бољци. Ни пун деценијум није се навршио од како заблиста његов таленат, кад га брза и прерана смрт пре времена угаси!

Светолик Ранковић родио се у Моштаници округа подунавског 7-ог децембра 1863 г. Његов отац беше тамо учитељ. За тим се запопи и доби парохију у Гарашима, у Јасеници. Ко није познавао у Јасеници чувенога попа Павла? Ваљан, честит, у свему примеран свештеник био је познат и омиљен у целој околини. Нарочито је попа Павле Ранковић, ва-

жио као одличан говорник, импровизатор, који дакле није спремао и писао своје беседе, — вазда готов, да умољен, држи своје лепе и језгровите беседе. Биће да се у пок. Светолику ово духовно наслеђе од оца трансформирало у приповедачки таленат, јер и он је тако лепо и занимљиво знао и усмено причати и беседити, као што је и писао. У Јасеници, у Гараших, и Вукосавцима, где је учио основну школу, живећи на селу, у природи, добивши одлично домаће васпитање, како се може стећи у патријархалној породици једног честитог сеоског свештеника кристалисали се они утисци у души, који су живљи и трајнији од доцнијих и којих се сећамо и у дубокој старости. Отуда љубав ка природи и природности, која веје у причама његовим и искрене симпатије према објектима које је обрађивао. У Београду је наставио своје школовање свршивши четири разреда гимназије и Богословију. За тим оде у Русију, у Кијево, као државни питомац и продужи студије на Духовној Академији, где је слушао богословске и философске науке. Свршивши Духовну Академију, дође натраг у Србију и би постављен за предавача у крагујевачкој гимназији.

Положи 1890. професорски испит из богословских наука и исте године би постављен за професора у Крагујевцу. За тим је као професор служио у Нишу и у последње време у Београду. —

Ранковић се јавио првим својим радом 1892. г. у „Отаџбини“ са сликом „Јесење лишће“ — у којој црта живот на селу. Од то доба били су му радо отворени ступци наших политичких, књижевних и стручних листова. Припадајући искрено слободоумнијој струји политичкој, радикалној, радио је и на њеним органима у штампи: „Одјеку“ и „Народу“ — дајући чешће по који прилог за белетристички део њихов. За тим од стручних листова доносили су његове радове: „Хришћански Весник“ (Крст и Молитва, Поштење и Милосрђе) и „Стрељачки Гласник“ [„Ловачке слике“]. Највише пак радова његових угледало је света у књижевним листовима, — на првом месту у нашем „Делу“. Страшна ноћ, Потера, Пропаст, Званична исправка, Богомољац, Прва туга, Звонар и

ова последња прича Светоликова „Несталност људска“ — изишле су у „Делу“. У „Искри“ је изишла прича „Поп-Савин грех“, а у Бранковом Колу: Сеоски добротвор, Живот и смрт, Пријатељи и Стари врускавац. Њу највећи до сада публикован му рад је Горски Цар, роман који је изишао у VI колу издања Књижевне Задруге. У њему се црта познато наше друштвено зло — хајдучија. Градиво је узео из краја у коме је детињство провео, из Јасенице. По важности теме, која се у роману третира, по лепој уметничкој обради градива, реалистичком цртању живота, лакоћи у живости и природности у причању, у коме се нигде не запиње, но све живо и занимљиво тече, — роман с правом је истакао свог писца у ред наших првих млађих приповедача и дао маха оправданим надама, да ће нам Светолик пружити још многи изврстан производ његове уметничке душе. Јер тек што је Горски цар угледао света, он се већ лаћа и другог већег посла. Тражећи лека својој тешкој бољци у свежем ваздуху и природи, у манастиру Букову (близу Неготина), — и ако му је требало одмора — он се ипак лаћа рада и ту написа и други свој роман, Сеоску учитељицу, која се сада штампа трошком Коларчеве Задужбине. Можда ће то бити најбољи рад Светоликов.

Колики је удар за српску лепу књижевност прерана смрт Светоликова, која му није дала да развије сву своју продуктивност и изнесе богаство и многостраност свог уметничког духа — видеће се, кад му стручна критика после савесне и детаљне оцене целога рада буде одредила место вредности у српској књижевности. Наше је уверење да је удар велики. „Дело“ пак жали у њему свог одличног и вредног сарадника. Бог да му душу прости!

УВОД

Вергалија је град од десетак хиљада душа, а налази се у приморју жупе Даламарије, која је жупа по народности левкађанска, а по праву јачега она је од сто година саставни део оне неприродне крпљачине, онога данашњега Вавилона, у коме влада право смјатеније јазиков, у коме је десет народа и толико вера, у коме се ти народи и те вере слажу као рогови у врећи, а који се иначе зове: царевина Дикефалија.

Ја сам дошао у свет на Вергалији, око половине овога столећа, као првенац трговца Стипете Цака. Васпитан сам био у великом страху божјем, у великој љубави према своме левкађанском роду, у великој мрзости према Агарјанима, Хунцима, Дикефалцима и Бенедима, тим тлачитељима Левкађана. Заиста, готово у исто време кад и мајчиним млеком, запојен сам био том љубављу и мржњом, и те две страсти снажиле су се упоредо са мојим животом. Заиста, пре него што сам научио бројити до стотине, научио сам, у главном, историју мога народа — знао сам да је Левкадија некад била силна држава, да су Левкађани од искони били јунаци, да су се дуго борили против поменутих, бројем претежно јачих, непријатеља, који најпосле распарчаше Левкадију и поработише Левкађане. Знао сам да од силне Левкадије остаде независна слободна — мала, брдовита Мавританија, предмет велике љубави и надања свију Левкађана; знао сам да се почетком овога столећа, на далеком истоку, један део старе Левкадије оте од Агарјана и постаде знатна држава, дика и веће надање од Мавританије; знао сам да још готово две трећине Левкађана у Агарјанској, Хуначкој и Даламарији очекују спасења од своје браће из Дубравије и Мавританије, и тврдо сам веровао, да ће се мој народ наново сјединити, пре него што станем на снагу... У томе духу васпитан је био сав левкађански нараштај мога доба, особито у Дикефалији; нисам ја, дакле, био какав изузетак, као што би се могло помислити.

Отац мој беше честит, али слабо прометљив трговац, те умревши напрасно, остави нам оно што јест најлепше, али не најкорисније, од чега се не може живети, — остави нам

часно име и ништа више. Кад се то догодило, ја сам још био у основној школи, а последње му, пето дете, беше у колевци. Мучна је била моја прва младост и с муком дођох до хлеба. Прошав како тако кроз дикефалске школе, ја из њих изнесох непомућена она осећања којима ме је кућа прожела, а која сам кришом гајио, а од стварних знања једино изнесох прилично познавање туђих језика. Прве две, три године зарађивах опстанак учећи децу, па добих службу у општини града Ивоније, у јужној Даламарији, који се крај иначе зове Акоба.

То је било четири године после велике акопске буне, која изазва дивљење целога света. Акопски брђани — шака левкаћанских соколова! — диже оружје против царевине Дикефалије, зато што им цар одузе неке повластице. Пошто Дикефалци не могоше силом савладати устанак, цар им потврди повластице и мир се поврати!

Дошав у Ивонију, чинило ми се да се обретох у рају! Посао ми је био лак и погодан, писарско место у општини, плата прилична, а уз то нађох још и зараде поучавајући децу из бољих кућа. Место дивно, здраво, живљење јевтино, мештани овејани Левкађани, Мавританија на домаку, дикефалски чиновници скромни, готово понизни, а не дрски као по северној Даламарији. Мој старешина, председник општине Лефије, беше ми најбољи пријатељ; тако исто његов старији брат Орипсо, најбогатији човек у месту... Све, све се беше стекло, да ми живљење буде блажено, а поврх свега дође још и љубав.

Заљубих се у ивиљу Атаку, најлепшу девојку у Ивонији. Она је имала само матер, која се није могла подичити својом прошлошћу. Ја се примакох Атаки не у најчеститијој намери, али одмах у почетку опазих да је она сушта супротност материна, какве се, срећом, често дешавају, иначе би зло и добро ишло по коленима. Атака је била чиста душа, златно срце, сама нежност и поштење. Мало по мало и моја љубав постаде чиста, те савладав неправичне предрасуде, одлучих се да је узмем за жену. Чекали смо само да што више заштедимо и да се свет навикне на збиљу наше љубави, јер ни Лефије, ни Орипсо, ни готово ико други не сматраху наше односе друкчије него са зле стране.

У томе плану давно очекивани левкаћански устанак у Агарјанској царевини и силно одушевљење обузе цео раскомадани левкаћански народ. Дикефалија, бојећи се својих Левкаћана, стаде потпомагати устанике. (Бар ми смо онда тако тумачили њено поступање.) Устанак је трајао више од године, докле обе државе левкаћанске, Дубравија и Мавританија, огласише рат Агарјанској. Дуго и крваво ратовање сврши се, у главном, тим, што и Агарјани и Левкаћани сусташе, а чила Дикефалија употреби прилику те присвоји две најлепше левкаћанске покрајине од Агарјанске. Пређашње одушевљење и надање нас Левкаћана замени клонулост и разочарање.

Рањеном свом срцу тражих лека у љубави, и таман се озбиљно одлучих да се женим, кад нађе нова беда.

Од једном градови и тврдиње по Акоби напунише се војском, дуж обала нанизаше се ратни бродови, а пуче глас да цар опет хоће да укине повластице. Прекиде се трговина и саобраћај, завлада смртни страх, особито по градовима.

Буна започе по даљим општинама, па се рашири и око Ивоније.

Прогласи се преки суд.

Тамнице се напунише Левкаћана.

Четворица знатнијих ивонских грађана од једном омркнуше под кључем.

Говорило се да је џелат већ кренуо из Видне пут Акобе.

Орипсо се пресели у Роток, окружни град акопски, а да би се човек сахранио од напасти, закупи брод прекоморскога жита, и стаде га продавати на обали роточкој.

Јефија остаде на своме месту. Сваки се чудио што њега штеде цареви људи, а многи су мислили да га чувају да засладе.

У општини само су се свршавали „текући послови“, и то у присуству жандара. Главни нам је посао био измећарење војним властима, старање за набавку хране, коња и т. д. Сваког дана бивао сам нервознији. Пред вече, кад бих излазио из канцеларије, свратио бих часком код Атаке, па бих се затворио у своју собу и ходао по њој као зверка у кавезу.

Једнога вечера изидем на трг. Беше у почетку јесени. Ходао сам горе — доле по тргу. Пред кафаном, на рубу

истога, сеђаше и грајаше гомила напитих официра. Из гомиле се одвоји омален, здепан човек, у мундиру, са шпадом место сабље. Беше онај што је везивао и дрешио, што је био све и сва у оно време у Ивоњији — комесар. До почетка буне ми смо лепо живели, био сам му веома у вољи, зато што беше ожењен из мога завичаја. Левкађанска пословица каже: „мило ми је и псето, одакле ми је жена!“ Та пословица, као и све остале, не погађа увек, али је за г. комесара била истинита, јер му жена беше лепа и богата, а могуће, и верна. До почетка буне био сам неколико пута чашћен у њиховој кући, а и после у сусрету ја сам га увек љуцки поздрављао, али ми он није на поздрав одговарао, него би ме понекад са жаљењем погледао. У истини, то је био најбољи човек, колико доброте може стати у кожу једног дикефалског комесара... Како је ишао у правцу према мени, ја скинем капу а он успори кораке, те кроза зубе а преко цигаре рече, наглашавајући сваку реч:

— Саветујем те, да бежиш још ноћас!

И мину ме одбивши густ облачак дима, а ја се уставих и зањуљах, као сметен ударцем маља по лубањи! За тренутак осећах као да ме душа оставља, а другога тренутка обузе ме прави бес, дође ми да насрнем на танконоге, риђе, шијане официре, па да ме на сабљама разнесу!

Одјурих из града са свим као махнит. Стражари на градској капији баш се спремаху да је затворе; један од њих оштро се загледа у мене и упути се, ваљада, да ме устави, а ја онда успорих кораке. Тек пошто тешке вратнице залупише за мном, сетих се да је требало да свратим у свој стан. Тако стигнем пред кућу председника општине, која се налази у почетку заграђа. Савест ме опомену, да не компромитујем човека, знајући да из мрака будно пазе шпијунске очи! Зар га неће већма оптеретити, кад се сутрадан дозна, да ме је нестало из места и да сам га ноћу походио?!... Али, с друге стране, шта да радим, од кога савета да иштем, ако не од њега!? На онда, да умакнем, а да он не зна за што, зар ме то не би могло довести у какву ружну сумњу?! А да му са стране пишем, не би било упутно и без опасности?! У томе колебању, закуцам алком на вратима. Јефија, жена му и мати,

све троје од једном помолише се кроз прозор, баш као да су очекивали некога.

— Отворите, ако Бога знате! шапнух ја.

Након тренутка, одшкринуше се врата од дворишта и ја се нађох испред њих троје.

— Шта је? пита Јефија с малом душом.

— Ух, како је блед и знојав! вели стара.

Ја им понових комесарове речи.

Сви троје се згледаше, али им одлакну што се није тицало Јефија, као што су с разлогом посумњали.

— Па ту не може бити никаква предомишљања! рече он... Бежи одмах!

— Да бежим!? Али куда!?

— Куда! Куда! Па... (додаде шапћући) у Мавританију.

Ја зинух, као да чух бог зна шта неочекивано, а онамо, да је ко мене, у истим приликама и због истог разлога тако запитао, ја бих му исто одговорио био: бежи у Мавританију! Јер Мавританија је на домаку и природно склониште Левкађанима бегунцима из Дикефалије. Урећи из града ја сам помишљао да бежим кући, у Вергалију: али и ако северна Даламарија не беше под преким судом, ипак нисам могао бити уверен, да ме власти неће вратити.

Стара додаде:

— Бога ми, то је најпаметније! Иди у Роток... ти знаш да је тамо наш Ориисо, а знаш како те он воли! Оданде ћеш лако умаћи, па, ако Бог да, те се ово смири, лако ћеш опет овамо!

А Јефијева жена, баш добра душа, заплака се, и вели:

— Јадник! Лако је нама световати га, а ко зна како је њему! и шта ће она јадна сирота, што но се каже, ни на путу ни у дому.

— О, нећу је оставити, госпођо, нећу тако ми Бога! викнух ја.

— Знам, сваки тако каже.... а ко зна имате ли и тројка за пут?

— То сам одмах помислио, рече Јефија, који је дотле виркао кроз врата на брзо извуче кожни новчаник, извади неколико дикефалских банкнота и тури ми их у руку, говорећи: „Узмите! Ја право не знам јесте ли примили плату за овај месец... сад све једно, вратићете ми кад будете могли".

Онда убрзаше шапатом што које, а сви у један мах:

— Срећан пут! Идите одмах, још ноћас! Поздравите Орипса! Чувајте се!

И готово ме изгураше на улицу.

Отидох ка Атаки.

Стан јој беше у суседној улици, на другом боју једне старинске, готово на пола порушене куће. Једва се успентрах уз троје стрме, камене степенице. Пред вратима њеног стана зачух Атакин смех, онај њен сребрнасти глас, који ми је увек душу ведрио а који тада учини да ми се ноге сасвим покосише, да ми се дах прекиде. Посрћући отворим врата и стровалим се на најближу столицу.

Мати и кћи бејаху за вечером. Атаки испаде залогај из уста; њено бело, опуначко лице у магновењу потамни, позелени; њене црне, веселе очи постадоше као стаклене; лепа румена уста побледеше и малко се искривише; она нагло устаде, али одмах клону на столицу.

Све је то било у тренутку.

Стара спопаде свећу и дојури к мени, не прекидајући жвакање. Њене вештичке очи брзо прелетеше са мога лица на моју десну руку, којом држах банкноте — најбољи доказ, колико сам био неприсебан. Најпосле прогута крупни залогај и мрдну главом на новац и запита опоро:

— Шта је то?... Шта ти је?

Па ублажи глас и умилостиви сухо круто лице, те додаде:

— Синко мој, шта је за бога!?

Ја испустих новчанице и, пришав девојци, падох на колена и зароних главом у њено крило, те почех јецати. Атака, не говорећи ништа, исправи ми главу и, обгрливши ми врат, стаде ме притискивати све силније на своје груди, као што би урадила мати слутећи детету невидовну опасност. Заиста

у том нежном загрљају осетих најјаче колико сам љубљен и колико љубим. Стара купљаше банке говорећи:

— О, боже, шта се то догодило! Доиста му је мајка умрла!... Ево их равно педесет!... Је ли ово за нас?... Та, проговори већ, јадно дете!

Најпосле седох и испричах све.

Стара је хукала, пљескала рукама, проклињала комесара, па, пошто задовољи радозналост, узе да једе и да сипље којекакве савете.

Атака мрднула собом није, само што јој прсти и усне дрхтаху. Ја сам с радошћу пратио на њеном милом и благом лицу како се враћа живот и читао сам све што јој у души бива: сирота, ни за часак на себе помишљала није, него је сва обузета била мојом судбином. Две сузице једва јој се отискоше из дивних очију, а остале бурно навреше, стижући једна другу. Прва јој је реч била:

— Ах, само да не идеш у Мавританију! Ма куд друго, било би ми лакше, јер ћеш тамо помрзити на мене!

— Бог с тобом, Атако! викнух ја у чуду. Шта ти на ум пада! Ја да тебе помрзим!! Та чим се сместим, одмах ћеш доћи к мени, па ћемо се венчати, ако већ не буде суђено да се вратим!

Она скрену очи на страну и махаше главом.

— Знам ја, да Маврићани не поштују жене!

Тај разлог наведе ми осмејак... Ја нисам Маврићанин! Ако они слабо цене жене, ја моју Атаку не бих прегорео ни зашто на свету!... И, најзад, не треба све веровати што се говори и пише по Дикефалији против Маврићана, који су за ових последњих двадесет тридесет година много напредовали и у култури стигли, ако не остале народе, а оно осталу браћу Левкађане.

О томе сам говорио на дуго, са највећом топлином, — једно, што сам био уверен да истину говорим, а друго, што нисам знао о чему другом зборити. За дивно чудо, то беше први пут што од ње чух какву замерку Мавританији и Маврићанима, а небројено смо пута о њима се бавили; и она је била добра родољупка!

Најзад требало се растајати. Атака сложи банке и стави их у мој шпаг; за тим скиде с врата сребни крстић, пољуби га и предаде ми га. Са старом се поздравих, колико сам могао, људски, па изидем с девојком у ходник, у помрчину, где настаде грчевито грљење, јецање, узајамна обећања. . . .

Једва сиђох на обалу. Било је око десет часова, а ноћ без месечине. После дуга тражења и преговарања, погодих чамац са два веслара. Таким начином може путовање трајати од Ивоније до Ротока пет до десет часова — какав је ветар и веслари. Срећом ваздух је био тих, а људи снажни.

Изнемогао и погружен, седох на крму. Куле ивонскога града изгледаху ми кроз ноћ као големе авети и чисто ми је бивало лакше што се даље од њих одмицах. Главно ми је осећање било да су моји вечерњи доживљаји давно, давно били, да сам се ослободио велике бриге и да је крајње време било да се одморим. Али кад рубови кула почеше ишчезавати у даљини, кад од једном, из даљине, са њих зачух стражарски дикефалски поклич, онда се тргох и освестих, онда ме свом силином обузе осећање неправде која ми се чини и јасно ми се предочи мој положај.

Куда ћу ја го као прст, без препорука, без познанства? Шта ћу да радим у Мавританији, где нема хлеба ни за урођенике, који га траже по белом свету? Јесам ли сигуран да ме чак неће вратити, пошто су од скора и они увели некакве регуле и пасоше и остале формалности јевропске? . . . Како би било да се прикажем главној власти у Ротоку, те да се оправдам, ако су жбири што изнели на мене?

Задржах се на тој мисли, у којој за часак видех спас. Али у даљем размишљању изгубих ту котву. Јесам ли уверен да пре буне нисам што „лануо“? па, и да нисам, да сам невин као новорођено дете, зар то може помоћи у Дикефалији, кад је преки суд!? Шта је крив сав тај јадни народ, о чијем се истребљењу ради? Крив је што је жив, што је храбар, што несвесно гаји надања, која су противна дикефалској државној мисли! Ох, куд ће се имати правичности према појединцу, кад се ради о глави читава народа?

Заборавих своју невољу према општој. Очи су ми летеле по акониским обалама. Доле, при мору, на размацима, сијаху.

групе светила кроз ноћ — осветљена села и варошице. Колико душа у мукама бдијаху тога часа! Горе по брдима владаше густи мрак, али ми се привиђаху заседе, обровци и шанчеви за одбрану, ноћни зборови у невиделици... Срце ми се стеже помишљајући да ће им узалудна бити одбрана, јер овога пута Дикефалци могаху ударати и из залеђине, а Мавританија не може помоћи!...

И сузе ми бризнуше.

Најзад, потпуно изнурен, пружих се на дно чамца. Веслари ми подметнуше своје огртаче.

Кад се пробудих, осетих да се лелијам на тврду одру. Исправих се ломан. Беше прозорица. Чамац је био привезан уз обалу роточку; веслачи дремаху седећи испод каменога стуба.

Отидем лагано ка лађама житарицама. Нађох Орипсову. Њега још не беше, ноћивао је у граду. Пошто сунце грану, дође и затече ме под катарком. Загледа се у мене, крстећи се. Ја му испричах све, а он, пошто се мало промисли, рече:

— Иди одмах!... Одмах, одмах!

— Да ли да узмем пратиоца?

— Ни по што!.... Изиди кроз маврићанску капију, али онако, лагано, немарно, као да се шеташ.

— Е, збогом! рекох, праштајући се с њим.

Орипсо се куцну по челу.

— Знаш шта! Узми моју бедевију! Што да идеш пешке одакле докле! Одјаши на њој, а немој је враћати, него је продај горе. И тако сам наумио да је се курталишем!

Зовну једнога од лађара и нареди му да изведе бедевију из неке штале у граду, па да ме причека код чесме над градом.

После четврт часа затекох момка с коњем на одређеном месту и узјах идући кораком пут маврићанске границе.

Јамина.

За два три пушкомета од чесме пут је раван и широк, па настаје старински, Бог зна пре колико векова саграђен, а никада непоправљан, који се пење уз високо, голо брдо, пут пун рупчага и оштрога камења, — права вратоломија! Беде-

вија обори главу и стаде опрезно корачати, домишљајући се понекад где ће копитом стати. Од једном наћули уши и одскочи на страну, те се умало не строваљих на другу. Уплашила се од крда оваца и коза, које се помолише иза окуке. Зауставих коњче, докле мину стадо. Мршаво, сувише мршаво стадо, али ђаволски живолазно, козе особито, с усијаним очима са дрским и као свесним погледима, који као да ме питаху: „А куда ћеш ти, мекушче, у наше горе!?“ Али је месо и смок од мавриђанске стоке необично укусан: где је живот шкрт ту је и одабран. За стоком иђаху два Мавриђанина суморна израза у лицу, који прекидоше разговор, видећи ме. И они ме оштро погледаше, а на поздрав одговорише као преко воље и поносито. Беху људи средовечни, осредњега раста, али лепо сразмерени, жилави и лаки као и њихове козе. Мала стопала, у сандалима, ступаху поуздано на шкриље, на клизаве стене, у рупе, а да очи и не прате кораке. Они беху у њихову живописну оделу од шест, седам боја, састављену од старолевкаћанске, агарјанске и шпањске ношње; беху у сукненим, искриљеним хаљинама, али и један и други имађаху на грудима по неколико златних и сребрних војничких одличја, која звекетаху на сваки корак. Њихов хитри поглед, који ме, за тренутак, премери свега у потанкостима, у исти мах као да ме питаше, видим ли ја оно што им звекеће на грудима, што је њима крајни, готово једини смер у животу! Мени пак беше необично, што их сретам без оружја, јер Мавриђанин без оружја то је што и во без рогова, што и млада жена без косе!... До душе, сви ти утисци не беху ми нови, јер у Ивонији познадох доста Мавриђана, наслушах се доста о њима, и за време устанка и рата видех их на гомиле; него, што ми беше ново, то је једна мисао, проста као свака истина, а јасна као дан, а која ми тада први пут сину у глави! Ево шта. Та два сиромашка, што гањају стоку на пазар, беху с реда намерници, ни по чему не одабрани, а ипак по свему и у свему беху прави типови мавриђанског мушког народа! По спољашности узми само финије ткање, па тако се носи и њихов владар: стави им на капу неку значку, ето ти војводе, петашника, тисућника, стотинара, судија и осталих главара. У ономе што људи од књиге зову „поглед на свет“, у начину

мишљења и осећања, у веровању, у навикама и изражавању, такође је једноличност, да не може бити већа: владар маврићански и његов последњи поданик, као год што су по телесној грађи и по ношњи слични, тако су им заједничке и главне душевне одлике: владар и чобанин, од свију врлина људских, највише цене јунаштво на бојишту; од свију разговора, највише воле оне о ратовању; од свију угодних утисака, најмилије су им похвале итд. Владар мавриђански с висине гледа не само све своје поданике, него готово и цео свет, а последњи му поданик, такође, с висине гледа што може више људи; диче се својом левкађанском крвљу, верујући да су они цвет те крви; љубе своју браћу Левкађане, али их већином сматрају као опале мекушце, које ће они с временом ослободити и у државу уредити. То сам све од пре знао, али, као што рекох, тога ми се јутра првом предочи та чудна једноличност, или, ако хоћеш, то једнодушије. Истина, земља је мала, те је лако одржати јединство у свачем, али, с друге стране, треба знати да мноштво Мавриђана одлази у свет, у тековину, те кад се, и после неколико година, поврате у завичај, како преузму своју ношњу, тако збаце и туђинске мисли. Та необична сила у тежњи, то мало идеја које су већ прешле у осећање, уз гвоздени војени запт, учинише да мала, сиромашна Мавританија, која, и пошто се нешто рашири након рата, нема више од две стотине хиљада становника, ипак доби своју тежину међу државама афричким а, што је најглавније, задоби симпатије силне Француске.

Јашући на више, опажах да је пут све гори. Дође ми смешно помишљајући, да и могол, (тако се у мавриђанском дијалекту зове њихов кнез: управо, они изговарају м'г'л, али ја ћу, ради лакшег изговора, чешће писати по општем левкађанском изговору) и његова жена и деца, кад год путују у Европу, туда морају пролазити. У том бедевија пода мном опет скочи на страну, и ја опет у мало не сломих врат. Била је, дакле, зазорљива, а Орисо ми то не каза! Рекох у себи: „Ну, лепо ће ми ићи, ако будем овако ишао неких двадесет километара, колико траје стари пут!“ На први мах не видех од чега се уплашила, али испод пута опазих две пушчане цеви и два човека огрнута сивим кабаницама, а на главама

им качкете. Беху дикефалски царинарски стражари! А ја се заборавио био да сам још на дикефалској граници. Мучно ми би од тога сусрета, и ја се сетих оне двојице што ме мимоиђоше „распојаси“, што морадоше оружје предати на граници! Како ли њима мора бити, њима природним војницима, кад се тако унижавају испред ових ситних „ускогаћа“, мекушних најамника, којима оружје доликује као кокоши рогови! Али шта ће јадни Мавриђани, кад су упућени да сав свој извоз сносе у Роток и да у њему набављају готово све што култура пушта у трговину, а без чега ни најпростији народ не може опстати. Јадан народ, испогибао у последњем рату, осиромашио скроз не обрађујући земљу за три године, тамањећи стоку, па после крвавих победа, које су му име прославиле чак и по целој Јевропи, доби две три варошице на северу, и на југу, према Ранаулији, два пристаништа на мору, али се не уради ништа да та пристаништа прораде, да се Мавританија ослободи од економске зависности од Дикефалије!

Мало даље сретох се са неколико Мавриђана, који терахy два вола. Сви беху пуни ордена, а један, најлошије одевен, на подераној капи имађаше металну официрску значку. Беше млад, соколаст. Официр застаде, да запали цигарету, па, гледајући ме кроз дим, запита ме:

— Ако бог да, пријатељу?

— До Нељуса, пријатељу. За колико могу стићи?

Он извади иза појаса сребрн часовник, па, проучавајући га, рече:

— Све лагано, до подне можеш стићи... А шта је ново доле у Акоби?

— Добро није! Буна се шири, а строгост све већа.

Он ми се добро загледа у очи.

— Левкађанин си, то видим... а шта мислиш, хоће ли Кековци савладати наше?

Мавриђани из поруге зову Дикефалце „Кековцима.“

— Страх ме, да хоће! рекох.

— Е, неће, Бог и вера! Док је нашега сокола м'г'ла, то неће бити! Ми само чекамо, да он нареди, па да видиш! У здравље његово, не бој се!

И намигнувши, одлети за дружином.

Премда ми његова вера не пређе, тај ме разговор разведри.

Мало даље сретох једнога оронулог, пристојно одевеног старца. На његову увелу, зборчкану лицу беше исписана неисказана туга и клонулост. По томе што не бријаше браду, познадох да је пај (свећеник). Ја му назвах бога и запитах га одакле је. Он ми каза, да је из нељускога племена и да силази у град, да купи платна. На моје питање да ли има кога млађега, старац ми одговори да је инокосан, да су му два сина погинула у последњем рату, а од старијега само да су остала деца. Од рата оде у назад, те правом старачком брбљивошћу, стаде причати све што је запамтио — сву историју Мавританије за последњих шездесет година. Причајући своје невоље и трагедије у земљи за време могола Ланиде, старац ми не изгледаше узбуђен, него је говорио као да казује коју песму. И заврши: „Па ето, Богу хвала дочеках да и Мавританија постане царевина“.

Не могох да се не осмехнем, али рекох:

— И све ће боље бити у здравље м'г'лово!

— Хоће, ако Бог да! викну стари и затури капу на потиљак. Само да нам Бог поживи м'г'ла и м'г'лића и сву светлу кућу Камика!... А јеси ли се упутио у Јамину?

— Јесам. Ваљада ћу моћи стићи до ноћи?

— Рахат, брате! Коњиц ти је добар, а од Нељуса друм је као длан! Нема га бољег ни у Ђикефалији... А ти си трговац?

— Јесам.

— Ма иси из Ротока?

— Из Ивоније.

— А. Бивао сам и у Ивонији! Добри су људи тамо. Е, па срећан ти пут, ...а за срећна пута, хоћеш ли да даш староме једну аспру!?

Немило се зачудих томе ненадном завршетку. Он ме је гледао молећивим очима и са осмејком, те ми његово зборчкано лице изгледаше непријатно.

— Нисам, стриско, толико богат да бих могао делити аспре, него, ево ти полутак, кад си већ толико потребан.

И дадох му сребрен новчић.

— Е, лепо је и то, кад не можеш више, рече он хладно, узевши новац.... Не даје свак као Французи.

Па, од једном, чисто заштитничким тоном, заврши:

— Иди, брате, да ако стигнеш на Нељусе до ручка! А, валај, иди слободно; не бој се никога ни ичега, јер је и вама странцима сада слободно по м'г'ловој земљи, у здравље његово, као у својој кући!

Не знам да ми се кадгод за мање времена више осећања у срцу изменило него у томе размаку! Имајући пред очима оличено страдање Мавританије, оличен знатан део њене прошлости, човека који је још за времена опаја Свентога био војник, кад је сва Мавританија била састављена из седам малих племена, кад се сва могла прегледати са повишега брда, човека који је доживео да дочека „царевину", ја сам био дирнут до суза. Кад запроси, узбуни ми се душа, зацрвених се место њега, и дадох милостињу као што бих дао шамар... Јесу ли збиља Французи навикли тај народ на унижавање, или је цинизам од увек владао у Мавританији? Прича се и једно и друго!... А шта су му значиле оне последње речи? Не знам да ли с разлогом, али мени се наметало ово тумачење: „Еј, да си наишао у оно доба, кад се није ни помишљало на „царевину", не бих ја од тебе просио, него узео!" На ту помисао, ја, први пут, баш од срца, понових омиљени благослов мавријћански: „Бог да живи м'г'ла и м'г'лића и сву кућу Камика!"

Сретао сам и даље појединце и гомиле, а све мушкарце. Ни један од њих није што носио, него, или су гонили стоку, или натоварене мазге и брдске, сухе, коњице, који су ишли самим первазом пута. Сви махом беху лични људи и један на другога слични; на свакоме су одличја, сваки је на први поглед поносит као какав шпањски хидалго, а често су многи заостајали, да ми ишту дувана или новаца. Међу старијима било је доста паја.

(Наставиће се)

ПРОМЕТЕЈ

На Кавказу мрачном,
Прикован за стене,
Прометеј се мучи
Оков да покрене.

Кида га и трза,
С њим се вечно бори;
А крик злослутница
Над њиме се ори...

Ал' му једном срце
Следи се у грудма,
Кад угледа светлост
Што је даде људма.

И са тешка јада
Он — Прометеј — холи,
Олимпу на чудо —
Горке сузе проли!

„Шта?! Прометеј плаче!...."
Сав се Олимп диже
И на Кавказ мрачни
С Јупитером стиже.

— „Опрости ми грешном“
Тешки сужник поче:
„Не знах шта урадих —
„Опрости ми, оче!

„Пусти ме да светлост
„Људима ускратим,
„Пусти да је опет
„Боговима вратим!

Р. Ј. Одавић

ФРИДРИХ НИЧЕ*)

(НЕМАЧКИ ФИЛОСОФ)

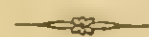

I

Ретко је чији живот био тако прост а ипак тако трагичан, као живот Фридриха Ничеа; ретко се око једног имена толико и тако огорчено борило у философији, науци, литератури и музици. За једне он је антихрист, морално чудовиште опасно по друштво; за друге — највећи човек, нови месија, који је дошао да препороди свет. Тешко је данас донети дефинитиван суд о њему — то ће моћи други, тек после нас, — али је изван сваке сумње да је он једна од најчудноватијих појава нашега века. Родио се у незгодно доба, сувише рано, или сувише доцкан. Целог живота стајао је у опреци

*) Фридрих Ниче је, поред Шопенхауера и Хартмана, трећи *нови* немачки философ, после Хеглом и Фајербахом завршене немачке класичке философије. И као што писац чланка који доносимо и сам помиње, развио се читав *Ничеов култус* поглавито у Немачкој, а донекле и ван ње. Ако то и не одговара правој философској вредности Ничеа, као што је и Шопенхауерова и Хартманова вредност у истини мања од гласа који су они у многим круговима неко време имали, опет то показује да су идеје и правац њихове философије снажан израз оне друштвене средине у којој су они поникли и коју у главном и представљају.

Захваљујући нашем новим сараднику што нам је овим лепим нацртом пружио верну слику Ничеове философије, слободни смо поменути да ко жели још ближе да се упозна с Ничеом и његовим идејама, па да у исто време нађе и *порекло* и вредност многима од њих, може то наћи у ова два ваљана дела: Ferdinand Tönnies, Der Nitzsche-Kultus, eine Kritik, Leipzig, 1897, и Julius Duboc, Jenseits vom Wirklichen, Dresden 1896 године У овом другом делу, које је управо скуп четири повећа чланка о разним темама, наћи ће читалац и историску основу и везу између сва три ова нова немачка философа.

Уредништво „Дела“

с осталим светом. са свима модерним установама. а често и са самим собом. Родом из свештеничке куће, намењен и сам теологији, он сматра хришћанство као највеће зло које је задесило човечанство откако постоји; Немац је по рођењу а за Немце вели да су варвари; био је и сам војник у француско-пруском рату, а непрестано понавља да је постанак немачког царства задао смртни удар немачкој култури; он има толико храбрости, да у доба општег права гласања сматра уставност као заблуду, а демократију као модерну кугу; он отворено каже да сви људи нису једнаки и да сви немају иста права, да мора да буде робља, које слепо слуша, и господара који заповеда; питање о еманципацији жена он овако решава: „Идеш у женско друштво? Не заборави канџију“; био је университетски професор, а презире научаре, као људе „који испитују мозак у пијавице“; смеје се философима који траже истину, он више воли лаж, ако је кориснија за живот. И тако даље. Он не прима ничије мишљење, никакве догме, никаква правила; о свачему хоће да мисли сам и да суди сам.

*

Родио се 1844, у Рекену, у Пруској. Стари су му били пореклом Пољаци, а прадед му, гроф Ницки, доселио се у Немачку средином прошлога века. Отац му умре док је још био мали, те му се мати пресели у Наумбург, где је и одрастао. Још као дете био је врло чудноват: ни с ким се није дружио, био је вечито замишљен, ћутљив, врло побожан. Био је врло добар ђак, нарочито је изгледало да има дара за поезију и музику. Његови многобројни стихови из ђачког доба показују необично развијен лирски темперамент, и ако су већином несавршени по форми. У деветој години већ је компоновао песме и импровизовао на клавиру тако добро, да је Рихард Вагнер доцније казао да је Ниче највећи импровизатор, кога је икада чуо.

Кад је свршио гимназију, хтео је у први мах да се ода музици, али се у брзо окани тога, па оде у Бон, а за тим у Лајпциг на филолошки факултет. Три године радио је неуморно, тако да је брзо постао најбољи ђак професора Ричла;

1869, у својој двадесет-петој години би изабран за редовног професора класичне филологије на базелском универзитету.

Десет година живео је Ниче мирним, професорским животом, изучавајући нарочито културу старих Грка. За њега филологија није била оно, што се обично под тим именом разумева; он је и у њој био уметник и философ. Бавити се детаљима, поредити рецензије, испитивати рукописе сматрао је као залудну, бескорисну ствар, мандарински посао. Напротив, живот треба разумети, целокупну цивилизацију изучити — то је за њега био прави циљ научника филолога.

Године 1872 штампао је прво своје велико дело *Постанак трагедије*. И од тога доба, па за пуних петнаест година, радио је непрекидно, штампајући рад за радом, из филологије, историје, критике, естетике, философије, обилат на сваком пољу, савестан и увек оригиналан.*)

Почетком 1875 год. појавише се код Ничеа први знаци болести, која ће га и у гроб однети. С надчовечанском енергијом он се одупирао главобољи, несаници, несвестици, радећи и даље с истом вољом своје послове, али 1879 ипак мораде попустити. Даде оставку на професорско место, па се повуче далеко од света, да се и даље бори против смрти која му је већ претила, и да ради.

Нико није тачно знао од чега болује, ни лекари, ни његова околина. Сваки четврти, пети дан имао је тако страховиту главобољу, да је по неколико сати лежао онесвешћен.

---

*) Ево списка његових дела по хронолошком реду: Die Geburt der Tragödie. 1872.; Unzeitgemässe Betrachtungen:

1. David Strauss. 1873.
2. Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben. 1874.
3. Schopenhauer als Erzieher. 1874.
4. Richard Wagner in Bayreuth 1876.

Menschliches, Allzumenschliches 2 Bde. 1878.; Morgenröthe. Gedanken über die moralischen Vorurtheile. 1881. Die fröhliche Wissenschaft (La gaya szienza) 1882. Also sprach Zarathustra. 1883—86; Jenseits von Gut und Böse. 1886; Zur Genealogie der Moral 1887.; Der Fall Wagner. 1888.; Götzendämmerung. 1889.; Nietzsche contra Wagner. 1895.; Der Antichrist. 1895 Gedichte. 1895.

Целокупно издање његових дела изашло је 1895—97 год. (Leipzig. Naumann) под надзором г-ђе Ферстер-Ниче, сестре Ничеове. За биографију види: Frau Förster-Nietzsche: Das Leben F. Nietzsche's.

Његова сестра приписује то претераном раду и болести коју је добио 1870, у рату. Он сам није се давао никаквим обманама; 1880, у доба, кад се највише мучио, он на више места вели како сваке ноћи очекује ударац, који ће га опростити болова и живота. И ипак, за све то време, радио је непрекидно, осећајући да неће дуго живети и да му се ваља журити. Сваке године штампао је, уз многе ситније ствари, по које велико дело, међу којима су, из тога доба, најважније четири књиге *Несувремених посматрања*.

Од 1882 здравље му се знатно поправило: имао је истина, и даље наступе главобоље, али слабије и ређе. Зато је и могао више радити; тада је штампао *Заратустру*, своје ремекдело, *С оне стране добра и зла*, и започео *Тежњу за снагом*, од које је штампан само први део (Антихрист) 1896 године.

Изгледало је да ће му се здравље поправити, када се наједаред, почетком 1888 год., без икаквих претходних знакова, иста болест јави, још јача но икада дотле. Неколико дана доцније био је луд и смештен у један приватан завод за бесомучне.

Три месеца касније, његова мати и сестра узеше га к себи у Наумбург. Тамо је још и данас. Лежи непомично, бесвесно вегетира као биљка. Као што млади Алвино, у Ибзеновим *Аветињама*, после бурног живота само блесасто уме да каже: „Дај ми сунце,“ тако и Ниче по цео дан муца: „Mutter ich bin dumm geworden,“ а у очима му се и сад још види надчовечански страх, који је морао осетити у тренутку, кад је опазио да му ум почиње да покрива вечити мрак.

II

Осећам и сам колико је тешко изнети кратку, јасну анализу Ничеовог целог рада. Он не долази у ред оних философа, који напишу цео систем, с напред утврђеним идејама и тачно одређеним планом, као што је то обично у Немаца. Он се, напротив, мењао, враћао на иста питања с другим погледима, често пута чак противречио сам себи; у кратким афоризмима износио своје најважније мисли, не упуштајући

се у доказивања, налик на свога Заратустру, који каже: „Ја не спадам у оне људе, које смеш питати: Зашто?“

Али за онога, који добро познаје Ничеа, несумњиво је да се, крај свију промена и контрадикција, у његовим делима стално налази известан број основних идеја, које чине језгро његове философије. Много се говорило о релативној оригиналности тих идеја; тврдило се да је Ниче све то позајмио од других; од Макса Штирнера индивидуализам, од Хартмана мржњу спрам социјалиста, од Киркегарда култ свога *Ја*, од Диринга одвратност спрам песимизма, од Ренана љубав к аристократском друштвеном уређењу. Али не треба заборавити да Ниче Штирнера није ни читао, а да се од осталих у више тачака разликује, но што се слаже.

Међутим, очевидно је, а Ниче то и сам признаје, да је у прво доба свога рада, све до 1880 године, стајао под директним утицајем А. Шопенхауера и Рихарда Вагнера. То се најбоље види у првом његовом делу, у *Постанку трагедије*. Ниче ту претпоставља по Шопенхауеру да је почетак света воља: онај који *хоће* творац је нечега и ужива у својој творевини, као уметник у своме делу. При стварању, уметник или улепшава цео свој унутрашњи свет и преставе које споља прима, и то је онда *аполонска уметност*, или заборавља своју индивидуалност, па се изједначује с целом васеленом: то је *дионисијска уметност*. Из мешавине тих двеју уметности родила се грчка трагедија, која, по Ничеову мишљењу, представља највиши ступањ грчке културе. Једини јунак у свакој трагедији је бог Дионисије, чак и онда, кад се зове Агамемнон, Едип или Прометеј, јер стари мити из омирске епохе само су спољни облик трагедије. Представник те трагедије, управо једини грчки велики, прави трагичар је Есхил, после њега све опада. Пропаст старих мита је у исто доба била и пропаст трагедије. Упоредо с цивилизацијом растао је и критички, рационални дух у Грка, а трагедија постепено опадала, док није дошао Сократ, који ју је коначно убио. Сократ је за Ничеа тип човечанства које изумире: дијалектичар, логичар, плебејац, декадент, човек који нема никаквих животних инстинката, већ слуша једино свој разум. Онога дана, када је трагедија, по Еврипидовом методу, хтела да

постане рационална, изгубила је право на живот. Јер, вели Ниче, трагедија не сме да износи никакве практичне истине, не сме ништа да доказује. Она је по својој суштини неморална, пошто у њој најлепши типови човечанства пропадају, морају да пропадну. Сократ, представник разума, убио је трагедију, представницу инстинкта, и не сањајући да је тиме уништио културу, која је била много савршенија од оне, коју је он хтео да оснује.

Појмљиво је да су се сви модерни филолози, сви класичари побунили против Ничеовег схватања грчке трагедије. Али се он није на то освртао; држао се и даље своје теорије зато, што је помоћу ње лако могао да докаже оно, што је себи био ставио као циљ, то јест, да је првобитна грчка култура била савршенија но познија а нарочито савршенија но наша данашња.

Живот је тежак, али леп, и нико нема права да га проклиње. Песимизам је бесмислица, вели Ниче, одричући се Шопенхауера. Стари Грци једино су умели да живе, и ако су и они знали шта је бол. Они су имали највећи број великих људи, а то је за Ничеа, као и за Шопенхауера, циљ човечанства. Цео народ, цела једна раса постоји само зато, да роди што већи број таквих људи. Модерна пак култура тежи напротив за тим, да све људе изједначи, да убије великог човека пре но што се појави. Крајње је дакле време за нас, да се вратимо том схватању, ако нећемо да се цело човечанство претвори у огромно стадо једнаких, малих, ситних, ништавних створова.

Рихарда Вагнера сматрао је Ниче као новог дионисијског уметника. Из почетка није му се допадао, више је волео простоту и отменост класичне музике, Баха, Моцарта и Бетховена. Али кад се крајем шездесетих година лично упознао и спријатељио с Вагнером, и нарочито кад је први пут чуо *Тристана и Изолду*, поста најодушевљенији вагнеријанац у целој Немачкој. Израз његовог ентузијазма била је четврта књига *Несавремених Посматрања*. Музика је најсавршенија уметност, вели Ниче. Језик је ослабио; речи остају исте, а појмови које исказују постају сваким даном све шири и све компликованији. Зато литература опада, драмска музика једино

може да препороди свет. Вагнер је модерни Есхил; он је створио музичку драму, која је исто тако велика и лепа, као и грчка трагедија.

Одушевљење Ничеово за Вагнером трајало је неколико година: све до 1876. Тада, наједаред, он се одвоји од њега, као и од Шопенхауера, без икаквог спољнога разлога, увиђајући да се преварио. Тај расцеп трајао је неколико година, 1888 претворио се у право непријатељство. Ниче је пребацивао Вагнеру његов мистицизам, љубав ка хришћанству и средњем веку, његов шовинизам. И као год што је пре био најречитији вагнеријанац, тако је сада постао најоштрији непријатељ целе модерне музике, а нарочито Вагнерове. Отворено је признавао своју заблуду, задовољан што је успео да је се опрости.

Ниче воли чисту форму, прост стил, а Вагнерова је музика напротив претрпана, разнобојна. Вагнер је сада у Ничеовим очима био само један велики глумац, рафиниран декадент, који је вешто умео да употреби све досадашње музичке тековине, па да створи нову музику, која свакако има својих лепота, али која је несумњиво слаба, противна животним инстинктима човековим, која је највернија слика модерне, болесне културе.

Одвојивши се од Вагнера, Ниче је раскрстио и са Шопенхауеровом философијом. Доцније је признавао да га је тај двоструки корак много стао, али да га је морао учинити, да би самога себе ослободио. Шопенхауер са својом религијом милосрђа, са својим песимизмом угушивао је његове животне инстинкте, сметао му у борби против данашње опште дегенерације, а Ниче је сваким даном све више увиђао да је та борба циљ његова живота, да је он зато створен и као философ и као човек.

У првим књигама својих *Несувремених Посматрања* он улази у ту борбу са свом жестином свога темперамента. Најпре је, говорећи о Давиду Штраусу, чувеном критичару и философу тога доба, напао модерну буржоазију, филистре, цело данашње немачко друштво, које мирно и задовољно живи, не тежећи ни за чим бољим из страха да не изгуби ово што има, држећи се у свачему златне средине, узносећи свуда

надмоћност медиокритета, не допуштајући никоме да се истакне, сматрајући као рђаво све што није обично, као болесно све што је индивидуално.

За тим, са још већом жестином, Ниче напада другу једну ману модерног друштва, култ за историју. Он признаје да је историја драгоцено срество за појачавање животних нагона, у толико што нас везује за традицију, што нам показује на којој је страни у прошлости било здравље, а на којој слабост, што у енергичног човека буди вољу да постане велики, налик на некадашње хероје. Али она, с друге стране, убија живот, чим хоће да постане самостална наука, која суди прошлост по принципима правде. У том случају, историја место да појачава живот доноси смрт. Историк се тада претвара у један зборник некорисних знања, која му сметају да се слободно развија; она убијају у њему његово *Ја*, јер га претрпавају величином хероја, коју није кадар да достигне. Нарочито је штетна објективна историја. Писати објективно историју значи судити прошле догађаје и људе по појмовима и предрасудама свога доба; прави историк једино је онај, који ради на садашњости. „Доћи ће време“, каже Ниче, „када нико неће писати о општој еволуцији, нити о историји човечанства, када се нико неће бавити масом, већ само појединим личностима... Ти велики људи не рађају се по извесним законима, не живе у времену, већ су међусобно савременици, захваљујући историји, која им омогућава тај заједнички живот. Дужност је историје да их везује једне за друге, да спрема рођење новога генија.“

Ове мисли привукоше општу пажњу на Ничеа, не по својој оригиналности — Ниче тада још није био нашао свој прави пут — већ по жестини с којом су биле изговорене. То нису биле речи каквог школског философа, који из своје собице војује против целога света, већ глас пророка, који повлачи за собом на необјашњив, чудноват начин све оне, у којима скривена лежи жеља за снагом и величином. Немачка проза, после Хајнеа, била је осиромашила, изгубила сваку боју и живот. Ниче се наједаред појавио са својим личним речитим, пламеним стилом: кроз његову прозу осећао се песник, који у једној руци држи харфу, а у другој круну.

Али то је био тек почетак.

III.

Има два морала, вели Ниче, морал *јакога човека* и морал *човека роба*. У антагонизму та два морала треба тражити почетак свију људских установа од памтивека до данас. Отуда је и држава постала. Ево како он то описује:

Једна ратоборна раса, шака људи с јаким инстинктима, сурова и дивља, нагрне на другу, јачу расу, многобројну, али мирну, питому, вредну, неподобну за бој, и покори је брзо. Човек те освајачке расе аристократа по нагону, природни је представник јакога морала. За њега је оно добро, што је снажно, њему равно; рђаво је све што је слабо, ниско, све што потиче од покореног човека. Он воли снагу, дрскост, суровост, осећајући да ће му те особине помоћи да се одржи у гомили робља, које га окружава, презире милосрђе. Његови односи спрам оних који су му равни врло су прости и тачно одређени. Равноправност је међу њима апсолутна, покорност изабраном поглавару безусловна. Живи се по традицијама; свака новина је зло, против кога мора да се бори немилосрдно. Сви обичаји, од којих ни у чему не сме да се одступа, имају као крајњи циљ то, да се чистота расе што боље очува. Никаква се мешавина не допушта. Религија им одговара такође потребама. Њихов бог направљен је по идеалима које имају: снажан је и силан, осветљив, немилосрдан, добар једино спрам оних, који су налик на њега.

Тако су постале грчка и римска култура, најсавршеније до данас.

Морал слабога човека, човека роба, потпуно је различан од овога. Основна црта његова је мржња, коју осећа спрам освајача. Муке, које мора подносити, постају му још страшније зато, што мора ћутати. Неизмерна, апсурдна, луда дрскост јакога човека, његова готовост да предузима најневероватније ствари, презирање сигурности, живота, среће, благостања; страховита мирноћа у победи и у свирепости — све је то у слабога човека значило варварин, Гот или Вандал. Ето тако оно, што у очима освајачевим важи као добро, постаје зло за побеђенога. Његово добро је управо оно, што код противника значи зло, то јест доброта, благост, милосрђе.

Религија слабога човека је хришћанство. Оно је постало из тако зване буне робова. Стари Јевреји, вели Ниче, били су највећи непријатељи аристократског морала. Са страховитом доследношћу они су гледали да га оборе, руковођени најужаснијом мржњом, — мржњом слабога човека — и истрајали су. Они кажу: „Добри су само они, који су несрећни, који су сиротињи, немоћни и ништавни, бедни, болни, наказни једино су истински побожни, њих једино воли Бог, њих једино чека вечита срећа. А ви моћни, силни, који сте увек били рђави, сурови, раскалашни, ненасити, безбожни, ви ћете бити за вечита времена несрећни и проклети.

Све је ово хришћанство без измене усвојило, проширивши још појам о другом животу. Ниче у томе види најбољи знак људске слабости. Веровање у други живот је највећа заблуда и бесмислица у људској историји. Јер тај небески живот само нам загорчава овај позитивни живот, једини који имамо и који нам је дат, ми морамо, по религији, да очекујемо нешто, што нико не зна како изгледа, што никада неће доћи.

Порекло том веровању лежи у људској слабости, управо у слабости већега дела човечанства. Јер јак човек, који ужива у животу, никада неће пасти тако ниско, да измишља неку нову стварност, неки нов свет. Он оставља слабима, свима онима који нису потпуно развијени, цело небеско царство, прима живот онакав какав је, не дискутујући да ли он сам по себи што вреди и колико. Ни патње, ни муке, никаква болест нису кадре правога човека да натерају да посумња у вредност живота, „јер најбржи створ који вас води савршенству јесте Бог.“

Ниче се нарочито бави улогом хришћанског свештеника. С једне стране, он му се диви, поимајући колико је требало утрошити енергије, да се ауторитет свештенички створи и неокрњен очува за пуне две хиљаде година, — диви се, као што се у опште диви сваком великом, смишљеном напору; — с друге стране, он се буни против тог ауторитета не што постоји него што се друкчије, боље не употребљава. Јер и слабост се можда може лечити, свештенику би то требало да буде циљ. Он напротив још гледа да увећа број, и иначе већ сувише велики, тих несрећника, неспособних за овај жи-

вот. Он гледа помоћу аскетизма, убијајући све у њима што би им још могло донети радост и олакшицу, да их натера да забораве свој бол, да живе као у неком заносу, хипнотизовани сликама факира, мученика и светаца.

Најстраховитије оружје у рукама свештеника је појам о греху. Грех се, по Ничеу, оснива на два природна, укорењена осећања у човеку: једно је *рђава савест*, друго *веровање у дуг Богу*.

Кад је слаби човек у почетку историје човечанства потпао под јакога, морао се навићи, да у свачему ради не по свом урођеном нагону, већ онако, како се господару допада. Његови незадовољени инстинкти претварали су се лагано у једну латентну енергију; рђава савест је управо резултат спољног притиска на природне инстинкте слабог човека, у доба кад је из слободе прешао у ропство.

Осећање дуга Богу је једна од најстаријих манифестација религиозног духа. У примитивно доба, свака генерација веровала је да су претци, поставши после смрти своје нека надчовечанска, полубожанска створења, заштитници својих потомака. Све добро долази од њих, али они, у накнаду за то, траже жртве. Обожавање предака мало по мало ограничава се само на једног, оног првог, од кога цело колено потиче. Од полубога он постаје бог, у толико већи и моћнији у колико је већа и моћнија раса, која од њега произилази. То осећање захвалности, дуга наспрам првога претка преноси се доцније на хришћанског Бога, кад пропаде паганизам. Наскоро, док је појам о Богу и о његовој моћи све више растао, човек осети да је дуг сувише велики, да га не може исплатити. Зато баци сву кривицу на првог човека — отуда „први грех“ — зато пронађе најпосле теорију, по којој се Бог претвара у човека и приноси се на жртву, да би исплатио тај велики првобитни дуг, пошто сам човек није кадар да га плати.

Рђава савест дакле и осећање дуга Богу сачињавају по Ничеу грех. Човек који има рђаву савест осећа болестан нагон да самога себе мучи, не знајући, наравно, да је томе једини разлог што су му природни инстинкти угушени. Он уображава да се мора мучити, приносити жртву, зато што

није у стању платити свој дуг. Тако је постало „испаштање грехова.“

Хришћански свештеник вешто је умео да се користи тим осећањем греха. Он објасни свима да су сами криви за то, да су све беде, које на овом свету трпе, само слаба казна за њихову кривицу, и да због тога мирно треба све да сносе, да се чак и радују. И успео је: стотинама година читави народи клечали су пред свештеником, све покајници, мученици, беднici, убијеног тела, сломљене душе, залуђени апсурдном надом да заслуже вечити спас.

Ова натегнута теорија о греху била је повод многобројних напада на Ничеа и на целу његову философију. Много што шта било је тачно у тим нападајима, по нешто свакако и претерано, али Ниче се није ни најмање на то освртао. Њему је у опште сваки разлог био добродошао, само кад доказује оно, што он тврди. Он је дакле остао при своме мишљењу, да је класична грчка и римска цивилизација много виша од модерне, јер је била̀ основана на јаком, аристократском моралу, а не на слабом хришћанском.

Тај морал човека роба осећа се чак и код оних, који су се одвојили од хришћанства, код већине научника, слободоумних духова, који мисле да су се ослободили тиме, што су се одрекли Бога. Ни њих Ниче не штеди, као ни свештеника. Њиховој религији — јер и они ипак верују — тако званој религији људскога бола, он налази корен у оном истом слабом моралу, из кога је и хришћанство постало.

Ниче се пита шта је то доброта, шта сажаљење? И без устезања одговара: ни једно ни друго није тако узвишено, као што се обично мисли. Човек чини некоме добро исто онако као што чини зло, једино из задовољства да сам себе увери о својој моћи. Човек јаких, племенитих инстинката не чини никоме добро; он иде и тражи каквог противника, такође јаког, да се с њиме бори и да га победи; презире све оне, који нису довољно снажни да му буду противници. Слаб човек, да би сам себи дао илузију снаге тражи напротив некога, који је још слабији но он, па чак ни томе не сме да чини зло; чинити добро исто је у самој ствари, а при том безопасно.

Јер модерни човек је пре свега кукавица. Све што би могло да му поруши мир и благостање задаје му страх; највише се боји бола. Боји се бола не само кад је он лично у питању, већ не може трпети ни да се ма ко други мучи. Чак и онда, кад треба да се задовољи правда, бол му изгледа сувише страшан. Зашто кажњавати злочинце? Доста је, ако их уклонимо из друштва, учинимо безопасним за у будуће. Али се не треба варати, — додаје Ниче са злурадошћу, коју увек осећа, кад опази у човечијем срцу какву нову слабост или нискост, — та благост спрам злочинаца не потиче из љубави или из презриве великодушности; не, то је онај исти страх од бола, карактеристична црта сваког слабог темперамента.

За Ничеа бол је најбоља школа, неизоставан услов за прогрес. Он с једне стране убија све оне, који нису за живот, дајући на тај начин више места онима, који примају борбу; с друге стране буди у јаких заспалу енергију, повећава виталност, подиже живот.

Из мржње слабих спрам јаких постала је, као год и хришћанство, модерна демократија. Зато Ниче и у њој гледа једну од највећих препрека за прави, велики живот, за постанак онога типа, који он назива надчовеком. Велика француска револуција није прогрес, већ реакција, братство и једнакост су празне, бесмислене речи; модерна демократска држава је декадентан облик државе уопште. Јер изједначити све људе значи утопити онај мали број јаких, великих, отмених, лепих (за Ничеа су све ово синоними) људи у бескрајно море слаботиња, робова, наказа, које сачињавају већи део човечанства. Републиканизам, социјализам, анархизам су неизмерна зла, која треба угушити, јер би с њиховом победом настало царство медиокритета; сви људи били би тада несрећни, јер се зло не смањује кад се дели. А најпосле, шта чини ако се стотинама хиљада људи осећају несрећним, кад само има услова да се слободно развије онај велики, будући човек, којега сви људи чекају?

Свака потчињеност је знак слабости. Зато Ниче и презире све оне, што свечано у својим делима изјављују да једино „служе истини.“ Он исто тако презире вечите законе

разума, као год и хришћанске догме, као и демократске принципе. Шта ће ми истина? пита се он. Јесам ли сигуран да ћу је икада наћи? А ако је и нађем, ко ми тврди да неће сутра бити лаж оно, што је данас истина? Истина често пута не подиже живот, већ га спречава; кад је тако, онда ја више волим лаж. У осталом, чежња за истином није тако чисто, несебично осећање, као што неки наивно тврде. Иза ње се крије опет онај исти основни инстинк човечји: тежња за снагом. Јер човек уображава да истина даје моћ и победу. Кад дакле један философ каже да тражи истину, он је жртва једне врсте самообмане; његов разум то му истина вели, али инстинкт тежи за нечим другим.

Женско питање такође је једна опасност. Ниче се никако не слаже са данашњим култом жене. Супериоритет човека за њега је очевидан, у наточ онима, који у жени гледају створење с финијим инстинктом, чистијим укусом, богатијим унутрашњим животом. Човек је физички јачи, то је већ довољно да вечито сачува своју надмоћност; осим тога, он има већу интелигенцију, већу имагинацију, јачу вољу. Жена је „паметнија“ у извесном смислу, јер има дара, да се брзо нађе у обичним питањима свакидашњег практичног живота, али је зато површнија, ситнија, нижа од човека. За човека је љубав споредна ствар, само једна епизода у животу, за жену је љубав све, сам живот. „Човек треба да се спрема за ратника, а жена за одмор ратнику; све остало је будалаштина“ вели Заратустра. Тежња за влашћу, непрекидна борба против природе и осталих људи испуњава готово цео живот човеков, за љубав остаје само доколица; човек који друкчије ради, који целу своју снагу троши око љубави, није човек, но кукавица, роб. Жена напротив треба потпуно да се да̑, безусловно, и душом и телом, да се одрече своје воље. „Човек је срећан кад каже: Ја хоћу; Жена је срећна кад каже: Он хоће.“ Она је створена да воли и да слуша, и у колико то боље буде чинила, у толико је савршенија.

Природно је да је Ниче, с оваким назорима, нарочито противан еманципацији жена. Он на више места у својим делима обасипа сарказмима оне жене, које се плећу у науку, трговину, политику, литературу, уметност, одричући им сваку

подобност за то. Што не остану при ономе за што су створене, при својој природној, лепој улози, већ се упуштају у борбу с човеком, у којој морају подлећи? Јер не треба никако да заборaве те еманциповане жене, да је човек јачи, много јачи, и да ће, не постигнувши једно, изгубити и оно друго, што од увек имају.

Једном речи, живот по Ничеу постаје сваким даном све сиромашнији. Хришћанство, атеизам, демократија подгризају га непрекидно; владари се одричу својих права, упуштајући се у компромисе, слаботиње се не труде да се подигну, већ гледају јаке да понизе; и наука и религија и политика иду на то, да цео свет што више изједначе, да од свију људи направе једно огромно, безбројно стадо, у коме нико не слуша, нико не заповеда, у коме нико нема никаква права, никакве дужности ни одговорности, у коме се свака индивидуалност губи, живот без наде и без циља, без бола и без уживања.

Али Ниче тврдо верује да после овакве апатије мора доћи и изненадно као бура, она дивља енергија, која с времена на време потреса цело човечанство и мења све на земљи. Из тога страховитог хаоса, који нам стоји на прагу, родиће се можда други човек, већи, потпунији, савршенији, Надчовек. Incipit Zarathustra.

IV.

Ниче није на један мах, изненада, дошао до своје теорије о Надчовеку. Још док је био под утицајем Вагнера и Шопенхауера, у првом свом делу, *Постанку трагедије*, он већ назире оно, до чега ће доћи десет година доцније. У теорији о аполонском и дионисијском моралу већ видимо зачетак идеје о Надчовеку, која ће у *Заратустри* добити дефинитиван облик.

Шта је то Надчовек? Кад се данашњи човек буде одрекао свију принципа, који данас владају светом, кад се буде одрекао хришћанства, морала, демократије, кад буде створио нову таблицу вредности — онда ће постати Надчовек.

Морал данашњег човека обраћа се свима људима без разлике, морал Ничеова Надчовека биће својина једног малог

броја изабраника, који ће господарити осталима. Сви људи биће тада подељени у касте, свака каста имаће извесна права и извесне дужности.

Најниже стојаће робови, којих по Ничеу апсолутно мора бити, ако човечанство хоће да напредује. Они ће се бавити земљорадњом, индустријом, трговином, мирно радити и слепо слушати што им се заповеда. Лако им неће бити, то Ниче признаје, али томе лека нема. Положај им мора бити тачно одређен; држава се мора старати, да им живот буде миран, сигуран. Они ће имати и своју религију, која ће их тешити, учити их да буду задовољни животом, својом судбином, не роптати. „Да верујете и да слушате“ каже им Заратустра.

Више робова стоји *каста ратника*, с краљем на челу. Они бране земљу, управљају робљем, врше законе.

Више ове касте стоји *Надчовек*, прави господар целе земље, морални покретач света, творац закона, велики и узвишен, раван Богу.

Надчовек не сме да буде мирољубив. Данашњи идеали човечанства: мир, рад, материјално благостање само су заблуде. На против у рату треба тражити циљ животу. „Идите и тражите непријатеља, каже Заратустра, ратујте, борите се за своје мисли. Па ако ваше мисли буду побеђене, поштење ваше нека триумфује!

„Волите мир само као срество за нов рат. Кратак мир бољи је од дугог.

„Ја вам не светујем да радите, већ да се борите. Не хвалим вам мир, већ победу. Нека ваш рад буде борба, а мир победа.

„Ви кажете да праведна ствар чини и рат светим. Ја вам напротив кажем да рат сваку ствар чини светом.

„Рат и храброст учинили су више великих дела, не љубав спрам ближњега. Није ваше саучешће спасавало до сад беднике, већ ваша храброст...“

У рату је прогрес. Рат показује на којој је страни снага на којој слабост; једино се у рату види где је здравље, а где болест. Отуда Ниче са задовољством гледа како се свршетак XIX-ог века спрема за рат, за најстрашнији и највећи рат до

данас, који ће да отргне Европу из овог трулог стања, у коме се сада налази.

Али ко хоће рат да води мора да буде тврда срца. Хришћанин каже да је доброта највећа врлина. Заратустра каже: „Ево вам закона, браћо моја, који доносим вас ради: *Будите тврда срца.*“ Пре свега, треба бити тврд наспрам себе самога. борити се и сва зла ћутећи сносити, без кукњаве. Ничије сажаљење не треба тражити. чак никоме не допуштати да вас жали. Неизмерну срећу може осетити само онај, који зна шта је бескрајан бол; најпотпунију победу доживеће само онај, који је претрпео најстраховитији пораз. Једно надокнађује друго.

Још је потребније за Надчовека да буде тврда срца спрам осталих. Свима оним бедницима, за које је живот вечити бол, он треба да каже: Убиј се. остави својевољно живот, несрећниче. Јер земља не сме да постане огромна болница, пуна болесника и малодушника; здрав човек би у њој морао да пропадне од жалости и од гнушања. Кад је дрво склоно паду, не треба га подупирати, већ што пре оборити.

Надчовек мора дакле мирно да гледа туђ бол: он мора шта више другима без устезања да задаје бол. То је права величина душе. Трпети бол није тешка ствар, то могу и жене и робови; али задавати другима бол, слушати мирно урликање жртве и при томе не осећати никакво сажаљење — ето то је тешко, то је права величина.

Две животиње вечито прате Заратустру, лукава змија и поносити орао. То су символи његових истинката. Ко хоће стварност да позна, треба да буде мудар и лукав; а поноситост учи човека, да у самоме себи гледа циљ живота. Она не да̂ да на себе заборави и да стави себи неки други, „свети, виши“ задатак. Мудрост без поноситости ништа не вреди. и обратно.

Заратустра каже да човечји дух мора да прође кроз три промене, док себе самога нађе.

Прво је побожан. Он каже: мудрост је у Бога, њега морам слушати. Он ми задаје тешке задатке, да ме искуша, да

види јесам ли увек послушан. Слушаћу његове заповести, не питајући шта значе.

Затим дух опази да нема Бога. Тада више не тражи ни од кога савете. већ хоће да буде слободан. Али слободан није јер тражи неке позитивне законе, по којима ће моћи да се управља, тражи неки знак, по коме ће моћи да распозна шта је добро, а шта зло. Дух на том ступњу мисли да постоји неко правило за живот и хоће да се њега држи.

У трећој промени дух личи на дете. које играјући се не пита шта ће да ради и како, већ само слуша своју вољу и по њој се управља.

„Кроз три промене има дух да прође: дух се претворио у камилу, камила у лава. лав у дете. Тако рече Заратустра.“

Надчовек треба дакле да буде весео и безбрижан као дете, да се окане меланхолије и песимизма. Треба да се смеје и да игра, да ведрим погледом гледа у живот и будућност. То је Заратустрина наука.

Он је био скупио око себе у својој пећини најсавршеније типове садашњега човечанства. Сви они болују исту болест, на свима се виде трагови модернога мртвила. Ту је песимист, који свуда у свачему види знак смрти и који носи девизу: Све је на овом свету таштина; ни за чим не треба жудети; нигде нема благословене, обетоване земље. Ту су два краља који су оставили своје краљевство, јер осећају да нису највећи људи, па неће овим осталима да заповедају; крај њих стоји научник, објективан човек, који је посветио живот изучавању мозга у пијавице; ту је стари врач, вечити комендијаш, који игра све улоге и вара све људе, презире самога себе и тражи неког правог генија: ту је последњи папа, који не може да се утеши што је Бог умро; ту је најгнуснији човек, онај што је убио Бога: ту својевољни просјак, коjем су омрзнули људи. па тражи срећу живећи с кравама, које мирно пасу на ливади: ту је скептик, који се изгубио претресајући све области људског сазнања. па сад лута без циља по васиони.

Њима Заратустра казује своју науку. Учи их да буду не оно што је он, него да сваки самога себе тражи, да буде велики

и јак. „Нађите ме најпре, па ме онда опет изгубите — тек тада ћете бити велики.“ Излечио их је од свију зала, која су имали кад су њему дошли, од песимизма, меланхолије, научио их је да воле живот. Једног вечера Заратустра их искупи све пред својом пећином.

Ћутећи су стајали један крај другога; сви су били стари, али им је срце било утешено и пуно храбрости; свако се чудио, да је живот на земљи тако леп. И тишина тајанствене ноћи говорила је све јасније њиховој души. Тада се деси највеће чудо: најгнуснији човек проговори. Из његових уста зачу се једно чисто, звучно, дубоко, тачно питање, а свима који га слушаху задрхта срце у грудима. О ви сви, пријатељи моји, шта мислите? Данас први пут ја се осећам срећан што живим. Лепо је живети; један дан са Заратустром научио ме је да волим земљу. Је ли то живот? рећи ћу смрти. Да, онда хоћу поново да живим. Пријатељи моји, шта мислите? Зар нећете и ви да кажете смрти: Је ли то живот? Тако нам Заратустре — још једаред.

Тако Заратустра лечи онога, кога је најтеже било излечити, човека, који је убио Бога — јер Бог је умро из сажаљења, гледајући људе како су ружни и како бедни — представника свију људских слабости.

*

Прва мисао о вечитој регенерацији јавила се у Ничеа још 1881 год. У *Веселој Науци*, у облику једног афоризма, он је први пут износи; у *Заратустри* се више пута враћа на њу; у *Вечитом Повратку* је дефинитивно усваја.

Број фактора који сачињавају свет сталан је и одређен. Он нити расте, нити опада, јер пошто свет постоји неизмерно одавно, он би пропао, кад би и најмање опадао; нове снаге ни одакле не добива, дакле не може ни да расте. Ти стални, одређени фарктори утичу један на други, отуда се рађају неизбројне комбинације; једна комбинација следује другој, и нико није кадар да унапред израчуна ред њихов. Али пошто свет постоји вечито и пошто број фактора остаје увек исти, мора доћи један дан, када ће се једна комбинација, која је

већ постојала, наново појавити. По закону општег детерминизма последица те већ постојале комбинације биће она иста комбинација, која јој је и први пут следовала. На тај начин цео свет није ништа друго, до један неизмеран круг, који се стално окреће. Све што данас постоји, било је некада и биће поново: сваки створ живео је неодређено пута и живеће још неодређено пута. „Човече, вели Ниче, ти ћеш вечито живети. Наћи ћеш исти бол и исту радост, исте пријатеље и исте непријатеље, исте наде и исте заблуде, исту травку и и исти зрак сунца и исти општи ред.“

У први мах Ниче је хтео да тој својој хипотези о вечитој регенерацији да чисто научну форму; да посвети десет година живота природним наукама и да је онда фактима докаже. Али је убрзо увидео да то никада неће моћи постићи, те напусти ту намеру, оставши ипак при својој хипотези, која и даље остаје као крајња тачка његове науке.

Он лично тврдо је веровао у њу. Живот је резултат алгебарске операције, у којој ми немамо удела, која се врши мимо нашу вољу. Прогрес, стална еволуција човечанства празне су речи, јер живот сам по себи нема никаквог циља, не иде у напред, већ се у кругу креће.

За обичног човека хипотеза о вечитом повратку нема вредности, јер он нема довољно снаге да замисли цео свет, онакав какав је данас, и себе у њему, бескрајан број пута у вечности. А и кад би могао, језа би га при томе ухватила, јер је за сваког човека број претрпљених беда много већи од радости. То може само онај, који је довољно јак да каже: Ако живот нема никаква смисла сам по себи, ја ћу му га дати. Снага ми је и сувише мала, ја нисам ништа у овој страховитој машини, али онолико колико могу стараћу се да помогнем случају, да се борим против свега што је слабо, што је нездраво, што смета развићу оне комбинације, која је савршенија од данашње. Слепи случај учинио је да данас постоји човек: можда ће исти тај случај, потпомогнут мојим напорима, родити Надчовека. Ја ћу живети у тој вечитој нади, а ако то не доживим, доживеће можда ко други, после мене. Све моје садашње беде, све недаће сматраћу само као услове

за ону величанствену победу, која мора доћи. Борићу се докле год живим, и ако ће у победи уживати неко други, много доцније.

Тако је Ниче говорио пре но што се разболео. Живот за њега није био лак, и ипак се никада из његових уста није чула жалба нити проклињање; високо узвишен над свима бедама, над болом, он је увек благосиљао живот, чак и онда, кад је почео осећати да му разум лагано тоне у вечити мрак.

ВЛАДИСЛАВ РИБНИКАР

ЗБОГОМ!

ИЗ ЗБИРКЕ ПЕСАМА СА НАТПИСОМ: **Мој свет**

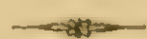

Збогом! као јаук с раскиданих жица
Изумреће песма кад с усана слети —
Ал' пред тобом нек ме црн заборав скрије,
Кô прах, што га ветар пустим друмом вије.
Немој да те икад моја слика сети
Оних дугих ноћи, слатких бесаница:
Тешко би ми било! Али ако кадгод
Срце ти се стегне од жалости тајне
И оросе сузе очи твоје бајне —
Ти разгони мисли, што их туга буди!
О, знај да и мени очај кида груди;
Да ми нигде никад станка бити неће
Без осмејка твога, мило моје цвеће.

Ил' ако ти кадгод сред ноћнога мира,
На пригревку меку звезданога сјаја, —
Одјекне из даље моја сетна лира,
Па дочара јаде без конца и краја:
Не кори ме мишљу — Невера си био!
О, знај да те волим, мој животе мио,
Ал' су моји пути трњем обасути;
Узана ме стаза све уз понор води;
Преда мном је уздах, за мном клетва ходи...
Збогом! као јаук раскиданих жица
Нек потоне спомен срећнијега дана;
Нек задршће љубав од суза и рана:
О заборави ме!

VIII—94. **Светислав Ст. Оканов.**

КАПЕТАНИЦА

ПРИЧИЦА ИЗ ПАЛАНАЧКОГ СВЕТА*

НАПИСАО

Свет. П. Ранковић

Међу осталим становницима варошице А..... беше и неки чича Глиша. Он не имађаше опредељено занимање, био је час пандур, час трговачки вересијаш, час баштован, по некад је могао чак и ћату општинског заменити. Но најрадије и најчешће је бивао трговачки вересијаш. Ишао је из једног села у друго и купио вересију свима трговцима, који су му год пуномоћије дали, а таквих је било доста, те је тако чича Глиша добро излазио на крај. Срећом не беше оптерећен многом децом. Једини спомен дваеспетогодишњег брачног живота његовог и снаше Јулиног беше им јединица њихова осамнаестогодишња Каја. Лепотом својом надмашила је све А...ке девојке, које су јој за то много завиделе, а она је се тиме гордила. Чича Глиша и Јула беху задовољни својом судбином; а зашто и не би кад никад не знађаху шта је то сиротовати. Ча Глиша је се у свакој неприлици умео вешто извући и они доиста живише боље но многе ћифте А...ке. Њихова Каја беше обучена као прве трговачке кћери, па кад прође кроз варош калфе да се поломе, а она богме ни главе да окрене на њих; а кад прође поред среске канцеларије онда

* Пуштамо ову приповетку пок. Ранковића, да се види како се Ранковић као приповедач развијао.

је тек вредно видети шта се од ње ради. Устура се Боже па се стане кочоперити, па вртити, па још ако је капетаница на прозору е онда мислиш сва се изломи, ал' капетаницу ни да погледа. Ви сигурно и не знате зашто то. Та сви А...ни знаду да је се Каја зарекла да мора бити *капетаница* и то не онако непаметно као што се многе заричу: бићу то па макар одмах цркла; или бићу то макар за један дан. Не, не, она је се *решила* и да буде капетаница и да као таква поживи дуго. Хоће девојка да буде капетаница, па шта јој можете сад ви друге, које скромно и нежно изгледате: кад ће овај или онај калфица да отвори за себе радњу! Садањи капетан ожењен је, а и у годинама је, па се и он нада да ће и њему скоро зазвонити оно радосно „по милости Божијој и вољи народа — — — за начелника округа — — —“ а у таком случају Каја се нада да ће на његово место доћи неки млад, неожењен правник и онда већ сигурно је као два и два четири, да би она одмах постала капетаница. Нада се девојка, па шта ћете јој, а нада је главна врлина хришћанска и сваки хришћанин треба да живи у нади, па зашто се не би и она — као добра хришћанка — придржавала тога. При том још је млада, па може за нужду баш и причекати, није јој сабља за вратом. Снаша Јула већ је унапред изабрала собу у среској кући, коју ће она као капетаничина мајка заузети, а онда већ неће ни погледати ту надувену Перићку и Јовановићку, које неће сад ни да јој се јаве, мисле сва је срећа у њиним тепелуцима, а после ће трчати и улагавати се око ње, ал' она ће већ знати шта ће радити, само Боже здравља да хоће овог маторог црвеника где год да преместе. Ч'а Глиша је се изнајпре смејао њиховим будалаштинама. Но кад му снаша Јула стаде разлагати како ће то изгледати кад он буде после капетана прво лице у вароши, па кад стану први трговци А...чки Перић, Јовановић, Живковић и др. облетати око њега и молити га да се заузме за њих, или да им помогне, или тако штогод, а он ће се онда нећкати, а они ће онда све понизним гласом: „ама молим вас покорно, господине Глишо (онда га већ неће смети звати ч'а Глишо, или брат' Глишо, или просто Глишо као сад) будите ми на руци; судим се са овим мојим комшијом, па гле-

дајте молим вас нек испадне повољно за мене, бићу вам благодаран цела века и т. д. Ч'а Глиши би се у тим приликама очи заспјале и он би се задовољно смешио и већ је уображавао како му сви скидају капе улицом... Но то би трајало само дотле, док је Јула уз њега, а чим се одмакне куд год он стане зрело размишљати о том, па се најзад сам од себе застиди и онако у ветар промрмља: „Еј луда Јуло, нема од тога ишшта, но гледајдер ти овога калфа Васу код Перића, тај је скуцкао подоста у свој џеп, па данас сутра биће свој газа, а временом може бити бољи и од самог Перића. Та ја знам кад је Перић у једном сандучићу сав еспап доносио, а гле га сад, први газда... Тако је ч'а Глиша увек размишљао кад је сам, ал' кад је Јула уз њега онда се друкчије мисли, ал' шта ћеш јој, брате, наговорила би и самог св. Петра да се још трипут одрекне Христа. Тако то све трајаше међу овом пунонадежном породицом. Ево се сврши и дуги Божићњи пост, па већ насташе и празници. Баш на св. Стевана дође нека баба Сока код снаша Јуле у посету. У коју кућу уђе баба Сока то се већ зна ради чега је. Ретко који калфа или трговац А...чки да се је оженио, а да баба Сока не заслужи аљину и дукат као проводаџика. Она је већ двапут до сад била у ч'а Глишиној кући и искала Кају за добре прилике, но снаша Јула обично је говорила да је још рано за то, да јој је дете још младо а није ни спремно, а што се тиче момка нема му мане, и тако је она двапут баба Соку испратила, па сад ево и трећи пут дође јој Сока у госте.

— Христос се роди Јуло, честити свети!

— Ваистину се роди! Седи нано. Откуд се ти сад укани чак озго из Палилуле?

— Е па шта ћу, дијете, треба да обиђем добре пријатељице, да изађем и ја малко међу свет.

— Баш добро што си дошла! Глиша ми оде, а и онај враг се одскита, па већ ме мука ухвати саму.

— Добро је што си сама бар ћемо се слободно разговарати, а и онако сам имала нешто да ти кажем.

— Знам већ, ваљда опет нека добра прилика за моју Кају.

— Та ти знаш да ја и не састављам оне, који нису једно за друго. ја гледам синко да не буде само дар на прстену. него да се и доцније сећају баба Соке и да је благосиљају. па ето сад и онај враг код Перића. ти га знаш — Васица. од Нове Године отвара сам радњу. вредан и паметан, а мудар. па сачувао богме леп новац. еспап је већ сортирао горе. Сам му Месаровић нудио за 500 # вересије но он није хтео ни за десет пара. Нећу — вели — да почињем одмах са вересијом. хоћу што видим у мојој кући да знам да је моје. да не стрепим сваки час од тобоша: па знаш човек хоће да кући, а самом му није лако. Дође мени па ме моли и куми за вашу Кају. она му је — вели — једнако у памети, он зна да она нема пара. нити он то тражи, њему треба само добар друг. а ласно ће се стећи само кад се хоће. Па ето. Јуло, сад се разговори са Глишом. немојте пропустити ову прилику јер боље нећете дочекати. то вам ја јамчим. Пропустили сте онако красна два младића. па сад видите да ће да престигну старе трговце. Васа је најбољи од свију њих, а неће пара. па још ако и њега пропустите онда вам се више нећу јављати. Ката је лепа, синко. а док је млада дотле је и лепа и дотле је можете уредити и без новаца. а богме кад прође свој вакат онда траже новаца. па и то све иде силом. Промислите се добро па ми јавите. немојте ову красну прилику пропуштати јер ћете се после љуто кајати...

Тако је баба Сока говорила проводџиско слово својој снаши Јули и доиста јој је искрено говорила. није прибегавала оним проводџиским шеретлуцима и лажама. којим све проводџике прибегавају. па којима је се и она у многим приликама послужила. Има таквих жена које стану набрајати хиљадама разних добара. којима притежава проснлац и у својој беседи направе га милионаром. а кад тамо после венчања он се покаже као убоги сиромашак. Многима ће — који не познају сељачке и паланачке обичаје — ово бити чудновато. па чак и невероватно. но ја знам стотинама оваких примера: па ћу ево један навести. У истој паланци А....., о којој говори прича наша. беше један богат трговац Петровић, који је располагао грдним имањем. Он имађаше једног калфу. који хтеде

наћи жену са добрим миразом и с њим отворити радњу пошто својих новаца није имао. Иста та баба Сока оде чак у трећи срез нашег округа, нађе тамо добру девојку, коју је просио један војни капетан I кл., но отац хтеде је дати за трговца. Баба Сока стане бројати оцу њеном и њој имање „бити имајућег“ му зета. Она је побројала све што је знала да има трговац Петровић, па чак и више. Отац девојчин пристане да дâ дете, само претходно ће доћи у А..... и видети момка и остало. У прву недељу после тога он дође, одведу га кући Петровићевој, газда Петровић оде у село, чељад се разиђу и остане сам момак, који га стане уводити у своје одаје и показивати му своје добро. Позове ту комшије па се стану частити, сви су фалили момка, и тако се то све лепо уреди и сврши се наодма за тим венчање. Два дана после свадбе момак зовне своју младу да се прошетају, успут сврате у један кућерак и ту он њој рекне: ето то је наш квартир, ја нисам газда — већ слуга... Таквих случајева има, а нарочито по селима; по паланкама су ретки таки крупни случајеви.

Баба Сока сад није прибегла таком начину јер није могла; и Јула је знала Васу као год и она сама.

Док је баба Сока говорила, Јула је се била много замислила, премишљала је о Васи и — о капетану и нађе да је боље бити капетаница но трговачка жена...

— Хвала ти, нано, која ме учиш као своје дете, Бог ти дао, но шта да радим кад ми још и не мислимо на то. Каја нема ни једне кошуље нове. Отац јој све виче да поседи још коју годину да послуша нас старе, а и није добро ко се млад зароби, па кад окупе дечурлија ницати ко печурке...

— Добро, добро, Јуло, ја рекох, право да ти кажем надала сам се таком одговору од тебе, ја истина не гледам на то што свет којешта говори, ко бајаги да ви мислите да ће она бити капетаница....

— Ју, Бог с тобом нано, шта говориш, зар ти можеш свету запушити уста, свет ко свет, што му падне на памет то и говори, далеко смо ми од тога моја нано.

— Дабогда, синко, да си то истину казала, но већ ја сам моје свршила. нећу ни с ким да имам злу реч па ни с вама. Збогом Јуло, опет се ти разговори с Глишом, па ми одмах јавите. јер момку није до чекања. Збогом. Јуло, поздрави ми Кају. жао ми што и она не беше да чујем шта ће она рећи. но већ свеједно и ти си рекла.

И тако се сврши мисија баба Сокина. Снаша Јула насмеши се подругљиво за њом. потом уђе у собу и стаде опет размишљати; бадава капетаница је најбоље бити...

Дође и Каја кући, а у вече ето ти и ч'а Глише. Кад му Јула све исприча шта је разговарала с баба Соком и шта јој је она одговорила, он се богме страшно наљути. стаде викати на сва уста и грдити их, рече им да ће он ићи баба Соки и рећи јој да пристаје: рече им како су оне будале. како ће Каја због те лудости постати уседелица и плести седе косе девојачке и тако даље. и тако даље, — но кад ти се снаша Јула разгоропади и отвори она своју библију. па кад она њему стаде читати о капетанству. е лепо му, брате, памет стаде. Помирише се па седоше за ладну печеницу. После вечере Јула настави опет и најзад ч'а Глиша леже задовољан мислећи о својој будућој важности. још једаред се задовољно осмехну и захрка. У сну је викао: Е мој Перићу, не иде то тако, нећу ја брате мито. ја хоћу само правду, па напослетку даћеш ми педесет дуката, па мирна крајина.... Ућута мало па затим поче обртати главом, сањаше како иде улицом. сви трговци са страхом скидају му капе. а он се гордо држи па тек само малко климне главом и отпоздрави их. Тако је сањао све до зоре. а у зору залупа неко на прозор.

— Ко је? викну он из кревета.

— Ја сам ч'а Глишо, послао ме газда да ти јавим да идеш одмах у О.... да наплатиш вересију од оних Никољаца, за које ти је газда дао рачуне. Данас имају састанак у општини па треба да си тамо пораније.

— Добро. добро. кажи газда Живану да ћу сад поћи, да̂ ако не буде узалуд. И отпочне журно да се облачи. видело му се на лицу да је љут, а како не би до сад си био капетанов гаст и уживао поштовање свију варошана. а гле сад по највe-

ћем мразу ајд' у село. Четири сата пешице па или добити што ил' не добити: или ручати тамо, ил' скапавати гладан цео дан.

Тај дан су већ све жене знале да је Васа просио Кају капетаницу и да је одбијен. Чудили су се лудој мајци и девојци, а највише лудом оцу. Свуда су их исмевали, а Васи су сви говорили да је срећан што је одбијен, и чудили су се шта је имао да заволе. Њему сиромаху беше много криво, опет је шиљао баба Соку и резултат опет исти. Најзад се и њему то досади, те се обрати на другу страну. После Богојављења испроси једну трговачку ћерку и наскоро за тим буде и венчање. На свадби била је и Каја с мајком.

Баш кад је игра била у највећем јеку прође поштар поред њих. Запиташе га имал' што ново, а он им издиже један број званичних новина. Сви се скупише око њега, а он отпоче читати: поставља се начелник I кл. среза Н-ског округа Н-ског А... Ј.... за начелника округа Ц...чког. . . . . .

А за тим други указ:

Поставља се писар I кл. среза Ј. округа С. Т.... М.... за начелника среза Н. окр. Н-ског....

Сад се зачуше разни узвици, неки жалише за овим капетаном, а неки се радоваше што одлази — како коме иђаше у рачун. Но Каја и Јула? . . . Та ви и сами знате, драги читаоци, шта су оне осећале. Као морнари, које су неколико месеци бацали вали по пучини морској кад угледају земљу, тако беше и њима. Дошло је дакле време да се остваре давно сањани санци.... Каја као да је већ постала капетаница, па ти се узе пућити и дизати нос, а Јула се само шири. Девојке то приметише па се стадоше гуркати и смејати, па најзад и гласно хохотати, па почеше и речима пецкати; најзад се Јула и Каја опростише с младенцима и одоше кући целим путем гунђајући.

— Ах, нека их, нека, близу је већ, видећете надувене шкембаре ко је Јула, та само док те види, Кајо, одмах ће се у тебе заљубити. Морам само рећи Глиши да ти одмах узме лице за хаљину, па да буде готова до доласка капетанова, а онда ћемо лако.

— А јеси чула, нано, Јоцу Илиног како каже, да зна њега, скоро је — вели — свршио права, па каже да је млад и леп и лане га је, каже, видео у Београду, па није ожењен.

— Ама зар то заиста Јоца каже?

Зацело!

— Па јес' он је учио тамо у Београду науке, па га мора знати. Е сад нека их, нек се кикоћу колико хоће, још мало па ће се оне сматрати срећним, ако их Јула удостоји и погледа свог.

У таком разговору оне стигоше до куће где их ч'а Глиша весео очекиваше, јер и он беше чуо ту вест од самог телеграфисте, који добро познаје новог капетана, зна да лане није био ожењен, а сигурно није ни сад; а Милош Ђукин вели, да му је он и неки род, и видео га је пре два месеца и тада није био ожењен. Он је рекао да ће му капетан сигурно јавити о свом доласку, па ако требадне што да се спрема, онда ће то снаша Јула с Катом.

Све иде не може бити боље.

Срећна и задовољна, пуна лепих сањарија, леже ова породица да слатко спава и — сања..... Лака им ноћ!....

*

Прошло је десетак дана од свадбе Васине. Баш беше четвртак. Стари капетан отпутовао је пре два дана, а данас се надају новом капетану. Први трговци и један писар изашли су у прво село да причекају капетана. У среској кући журно се спрема, јутрос дођоше једна кола са стварима новог капетана. Тамо су Јула и Каја као домаћице. Намештају два кревета, столице и астал, јер само то беше дошло на једним колима. Снаша Јула брише столице и сто од прашине, а Каји је ставила у дужност да намешта кревете, па кад она беше скоро готова, онда се Јула стаде смешити и дирати Кају.

После се саже Јула над кревет, стаде шаптати неке неразборите речи, тутну у јастук неки замотуљак и опет га заши. Најзад кад све би готово одоше и оне кући те се обукоше и нагиздаше и опет дођоше у среску кућу. Таман оне селе мало, кад се зачу озго с брда певање и ларма. Провирише и угледаше петора кола и неколико коњаника где улазе у варош

виделе за тим како пролази спровод улицом, како свет излази на врата дућанска и љубопитно посматра.

— Ето их! Пази на себе, викну снаша Јула па затим изиђоше у авлију, где у исти мах застадоше путничка кола из којих искочи један млад и леп, но врло надувен господин, који пружи руку у кола и викну:

— Ајде Љубо, силази! . . . . и одмах затим помоли се једна лепа, млада женска главица и потом указа се и цела „персона" нове капетанице, која придржавајући се за раме мужа скочи с кола.

У том приђе из других кола и Милош Ђукин, који преставп младом пару нашу Јулу и Кају, које стајаху непомичне, бледе као крпа и једва уздржаваху дубок уздах, који им пођe из груди. С неколико једва промрљаних речи изговорише оне добродошлицу и упутише се уз степенице за новодошавшима. Уђоше у собу, разгледаше по соби и капетаница нађе да кревети нису намештени где треба и да ће их сутра преместити у другу собу. Упита за тим Милоша шапућући: ко су ове женске, он јој објасни у две речи ко је ч'а Глиша, а капетаница ни пет ни девет, но се окрете скамењеној Кајп с питањем:

— Ко ли би могао сутра доћи да орибa патос од соба?

Јула одговори да ту има пандура, а иначе овде у вароши нема тако сиротних жена, које би хтеле служити, затим пожели лаку ноћ и не дочека да чује благодарност капетаничину за учињену услугу, ували Кају за руку и одоше дрхћући и проклињући судбину; за њима се чујаше доста јасан кикот девојака па и пљескање руку, а оне иђаху не освpћући се ни на коју страну и тек кад уђоше у собу погледаше се и бризнуше у плач. Дуго су тако лежале плачући, нису ни осетиле кад је упао у собу ч'а Глиша, који видећи их такве, седе за сто и дуго ћуташе а затим уздахну и поче да говори Јули:

— Е моја Јуло, лепо је теби Глиша говорио да се манеш ти те лудорије, ал' ти Глишу не хте да послушаш, онаку красну прилику пропусти само због женске лудости. Кад прођем сад поред Васиног дућана па погледам унутра срце ме моје заболи: све пуно брате ко кутија, па те милина погледати, па још кад помислим да је све то могло бити Катино. — Еј, Јуло несрећна,

шта учини од нашег детета! Знаш ли да ме је сад стид проћи кроз варош. сви ће да на мене пружају прст к'о на белу врану...

По Јула није могла и даље слушати да јој ч'а Глиша чита лекцију. већ се и она придиже и отпоче изнајпре говорити тихо чисто као да моли. но после све више у ватру долазаше. стаде разлагати како то опет није ништа а како ће Каја тек на Цвети напунити деветнаест година. како је она још врло млада, а овај капетан ко зна докле ће ту седети. можда ће на лето добити премештај и тако сума сумарум остаде све по старом — да се чека до бољих времена. . . .

*

Прошле су већ две године од тог времена а Каја још не постаде капетаница. Много би било кад би почели све по реду да приповедамо шта је се за те дуге две године десило. Осим једног опанчарског калфе нико се други није за Кају јављао. Најзад почеше А....ни зуцкати како ће. капетана да преместе у ужички округ и заиста после месец дана изиђе указ. којим се он премешта по потреби у ужички окр.. а на његово место долази такође по потреби службе началник I кл. из К....ског округа В.... Г....

Кад је се почело говорити о томе међу варошанима, Глишину кућу уватила је опет она стара гордост. но кад је изишао указ. онда је опет наступило очајање. Унапред се знало да је тај новајлија ожењен. не зато што би се могло судити по томе што је I класе, дакле је моро бити у годинама. но и за то, што су га многи познавали јер је био у суседном срезу писар и још тада је био ожењен. Глишини га дакле нису очекивали с нестрпљењем. И он је најзад дошао са женом и са осморо женске деце, и тада се у ч'а Глишину кућу усели некаква ужасна свађа. Једнако су се свађали он и Јула. Он је наваљивао да се дете уда ма за кога, који се први јави. а Јула је се изнајпре противила. но доцније се досети. Видела је да за ове две године нико није искао Кају па је се надала да и од сада неће те је тако могла обрећи Глиши да пристаје да удаду дете за прву добру прилику која се укаже. а међутим је се надала да ће и овог капетана одгурати скоро. јер је већ стар па ће му морати дати повишицу. и на томе остаде.

Хитро пролазе месеци за месецима а за њима и године. Хитро за све оне, који су срећни у животу, но не за оне, који се чему надају, који погледају месец шта ће им донети. Њима се отежу дани као месеци, ови пак као године, а године као цели векови. Тако је и у Глишиној кући. Три године су прошле у том варљивом надању. Каја се много изменула но ипак је још најлепша женска не само у А... но и у свом срезу, баш као и пре шест година. Она ипак не престајаше веровати да ће се скоро јавити замишљени идеал, све своје мисли посветила је томе „будућем" месији и тврдо вероваше да је тај дан близу.

Но кад јој једног дана ч'а Глиша дође са вешћу да је премештен и овај капетан, а на његово место да долази чича М. ... стари срески писар, који је са практикантуром отпочео у А. . . .у па дође и до капетанства, е онда је та вест уби. Она леже у постељу и болова осам недеља, но опет је Бог не заборави, јер јој после поклони здравље и здрав разум. Чим се је предигла, прво што јој је било, рекла је мајци да је трпљењу њеном већ крај; више јој неће седети па да би знала да ће је министарски син узети, већ се мора удати макар за црна Циганина.

Сирота Каја !..... Подлегла је току времена, које све ништи и обара, па и најсмелије замисли. И њену наду и њено уздање у ту златну и срећну будућност, сломило је време, сломила је управо сама та будућност у коју је она све своје уздање полагала. И она је горко и горко плакала, а сузе су се потоцима лиле. Та оне су оно једино, што је добро у тузи. . . . . .

Ч'а Глиша већ је почео да се улагује око калфица, за које мишљаше да ће скоро своје госе постати. Седам месеци је прошло после одласка старог капетана и још се нико не јави за Кају. Коме год помену сваки тражи бар две стотине дуката. Снаша Јула оби ноге трчећи око баба Соке и молећи је да нађе какву било прилику. Једва једном дође бака и пита их: дали би дали Кају за Милоша Ђурића трговца. Он је до душе удовац, две су му жене умрле а оставиле му четворо ситне дечице, па је рад човек да узме сироту девојку

која ће му бити добар друг, а деци добра мајка. Он није бог зна каквог имања, но није баш ни спромах. Све то њој баба Сока рећа са свим искрено, а она пита Кају. Каја уздише и пристаје на понуду. Баба Сока јој говори шта би јој фалило да је онда пошла за Васу, сад ето има најбољу радњу у варош, има и своју кућу, па шта ћеш боље. . . . Каја уздише и плаче. . . . .

Баш беше некако после Мале Госпојине у Недељу, леп јесењи дан, варош се напунила сељанима, трговци се узмували са муштеријама, све се то нашло у послу, мало ко да примети како се одозго са брешчића од цркве спушта једна гомилица људи и жена. То беше свадба Кајина. Око подне зазвонише звона на цркви, стадоше распитивати за узрок и најзад чуше да је се капетан М. . . упокојио. Снаша Јула се разболе тога дана, дозва Кају и рече јој: Још ако сад несрећом дође неожењен, онда знај да ћу умрети" Каја је ћутала и уздисала.

— Ах, што не причекасмо бар за један месец! После два месеца дође у А. . . . нови капетан. Он беше млад, леп и неожењен. Снаша Јула је одржала реч јер није ни месец дана прошао од доласка капетанова, а њу су већ носили у вечну кућу.

Но за дивно чудо, Каја је врло весела, све јој се мили, па да видите и газда Милошу пође радња на боље од како му она дође. Како да неће кад он, Глиша и Каја запели па раде као кртице. Капетана новог сви фале и поштују, но ту скоро један Банаћанин младић проби му, ногу куршумом из пушке, нашав га у својој брачној постељи. Сад га сви зову ћопа, а од то доба Каја је још веселија. Знам да сад не жели да буде капетаница.

18|XII 1885 г.

Београд.

ДВАДЕСЕТОГОДИШЊА ОКУПАЦИЈА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

ПУТОПИСНЕ ЦРТЕ

ОД

ЈОЗЕФА ХОЛЕЧЕКА

ПРЕВОДИ

К. С. ТАУШАНОВИЋ

— НАСТАВАК —

VIII.

Дуж црногорске границе. — Политика против Црне Горе.

За многобројне туристе који некуда путују да тамо дођу и виде, што су пре њих толики други већ видели, окупаторска је влада направила прекрасан један пут. Ти путници дођу обично лађом из Трста или из Ријеке (Фијуме) у Метковић, и прегледају обале Јадранског Мора. У Метковићу виде дивно регулацију ушћа Перетвиног и напредак вароши на земљишту где је пре 20—25 година била баруштина и мочар, и на ком се становништво с грозницом рађало и умирало. (У бечким новинама, баш у времену кад су ове путописне црте објављене, неки барон К., за кога кажу да је један од најбољих зналаца поморске трговине аустро-угарске износио је бројеве о живости пристаништа Метковића. 1886 пристајало је тамо 495 лађа са 48.939 тона робе, а 1895 тај је број порастао на 707 лађа с 89.564 тона. 1890 било је из Метко-

вића извезено 7843 тона, а 1893 већ 37.859 тона. У том приметно знатном извозу било је: каве, смокава, шећера, брашна, пиринџа, маслина, уља, алкохола, вина, петролеја, тесаног камена, цигаља и црепа, гвожђа, челика, дасака и греда, шкриљастих плоча, каменог угља и дуга за бурад. Ови подаци потврђују исправност нашега мишљења о важности попречних путова за трговину на Балкану).

У Метковићу има посведневно велики број путника (туриста) који одмах железницом иду у Мостар и Сарајево. Ту се има шта видети! Најзанимљивије слике људске и природне, ту се развијају пред очима путника, који не зна куда пре да погледа. Све је за њега ново, све га изненађује, и он, добричина, све те лепе утиске уписује у заслугу окупаторској влади. Навикнут код куће на шаблонска места и људе, осећа овде неку душевну свежину. А откуд она долази? коме се за то има захвалити? У незнању свом мисли да је до окупације било ту као у средњој Африци, и да је све то славна окупација створила. Највише му задовољства чини што се може у окупираним земљама возити на железници. Тако му је мило да би поверовао е је та железница нарочито њему за љубав направљена, у чему има нешто и истине. Доиста, кад је влада подизала железнице, она је поред разлога чисто стратегијских и трговинских, водила рачуна о томе, да ће железницом Метковић — Мостар — Сарајево направити рекламу за се код страних посетилаца, који су врло приступачни непромењеним утисцима већ и зато, што за новац што на путу утроше, хоће само да уживају, да виде, да разгледају, како би имали шта причати кад се кући врате. Свуда им излазе на сусрет господа полицаји и други službеници, у служби босанске владе, који им ствари објашњују. Многи и многи турист не би нигда веровао, да на свету има тако добрих и углађених полицаја какви му се овде показују. Како тек мора бити срећно становништво, коме је небо одредило, да над њим стражари таква полиција! А какву оштру осуду заслужује становништво свих добрих, наивних, поверљивих људи, што под управом овако ваљаних људи, није задовољно! Летимично путовање железницом нарочито одговара умној

површности нашег века, у чему можда и има свој прави повод. Путник на железници ништа не може дубље да позна и чује. Гледа а не види, слуша а не дочује, па ипак се одаје уверењу да је негде био и нешто видео и искусио. Железнице су и иначе као маршруте. Човек нема ни времена ни стрпљења да се од њих одвоји, већ невољно постаје роб правца којим локомотива јури, као да ће претрпети ужасну казну, ако се скине и пође лево или десно. Дуж железнице јавља се нарочито трговински и индустријски живот, који даје приликама обележје, слично у свима земљама и код свих народа. Кога оне заробе, тај невољно прича да у целој земљи, кроз коју железница пролази, такав трговачко-индустријски живот и дух владају, како их је он с прозора од вагона и у вагону видео. А то не одговара истини, и не би било добро кад би свуда тако било.

Удаљио сам се прилично од маршруте посетилаца окупираних земаља, само да бих могао слободније да их разгледам. Пут којим сам пошао, истина је дужи но железницом али осим што води у средину народа, има и то преимућство што даје извесну врсту пријатности, која се на железници не може да осети. Погодио сам с Омером да ме из Требиња одвезе до Мостара. Нисам желео да пројурим кроз земљу. И кад кажем да сам на том путу превео четири дана не треба заборавити да је довољно два дана да се тај пут пређе кад се мора. Ноћили смо у Белечу, Гацку, Невесињу и Мостару. „Поштени Турчин“ Омер, тражио је за вожњу до Мостара 18 фор. и 1 фор бакшиша.

„Немој узимати другог кочијаша, већ узми Турчина“ саветоваше ме Омер. „Нећу да ти не кажем да би могао добити овде и Швабу кочијаша, ако баш не би друкчије хтео. Али шта имате код Швабе? Нити има тако добре коње, нити ће вас возити тако јевтино, нити је задовољан с тако малим бакшишем, јер је вечито жедан. Утврдиш ли с њиме цену, неће реч одржати, већ ће тражити да ма колико доплатиш. Кад стигнеш на конак, у вече се опије, а изјутра се успава. А Турчин је јевтин, скроман, уздржљив, и кад ти да реч, тврда је као стена.“

Из тих неколико речи види се, да Мухамедовци не признају над собом моралну претежност швапску, и да сматрају, да ће додир са Швабама утицати колико на рушење моралности код Мухамедоваца, много ће више открити слабе и тамне стране швапске, које су им пређе, док нису с њима у додир долазили, биле непознате. Што су Мухамедовци горди на своје моралне врлине, значи да их не мисле напуштати.

Четвородневно путовање по пределима пустим и каменитим, неплодним, ненасељеним и жалосним, али необичним и дивним, будило је у мени успомене на 1876 годину, кад сам први пут дошао у ове пределе с црногорском војском. Ви ћете ми валда опростити, кад кажем, да ми је на кочијашким колима било у овим кршним крајевима тако, као да је пут, којим сам ишао, калдрмисан био невољама логорског живота.

Друм је водио преко стрмени са којих се постепено силазило. Тако се ублажавала летња жега те је бивала пријатнија. Докле се оком може допрети, свуда се види гола, сура стена. Брда затварају видик са свих страна. На истоку и северо-истоку уздижу се огромне горе, на чијим се припетим странама блиста вечити снег. На окомке њихове падају црне сени као да је мрак какве пећине. Кад би зашли да разгледате све то, видели бисте да су то прастаре вековне шуме и дубраве, које чине једино богаство ове пустиње. Херцеговачки раст је скупоцено дрво. Њему је потребно било неколико пута толико времена да израсте онолико, колико је потребно његовом каквом другару у питомим пределима, рецимо у Славонији, где може пустити корен у ком хоће правцу, и до које хоће дубине, јер ће свуда лако продрети и себи хране набавити. Другојачије је са растом херцеговачким и црногорским. Он расте, може се рећи, на голој стени. Његов корен мора пробијати у пукотине од стена, из којих по све скромну храну може добити. Стена га држи да га вихар не обори. Расте споро, с натегом, и у непрестаној борби за животне погодбе са суровим приликама, али што израсте тврдоћом и жилавошћу личи не на дрво, већ на тврду стену.

У тим се крајевима налази велико тесано надгробно камење. На некима се од њих виде орнаменти и фигуре и често су тако велики да је очигледно, да се не би могли наместити на своје место без употребе машина, које су непознате нецивилизовану човеку. По тим споменицима суди се, да је била и Херцеговина, као што су биле и Далмација и Црна Гора, у римском времену напредна земља, и опустила је тек у средњем веку. Пустош је међутим савршена.

Готово нигде не видите ни људскога стана ни становника. Сам крш обрастао густим шибљем по ком се козе хране, те зато није могло ни порасти. Шумари су огласили, да су козе највећи непријатељи младих шума и да се дотле не може говорити о пошумљавању голети, докле год буде допуштено да козе могу младице брстити. Док овде израсту дивне шуме, као оне на окомцима, којима се не може лако прићи, неће се запирати од тога, да се пусте и козе на испашу. Само за сад, док су шумске младице нејаке, мора се шума чувати од коза. Влада се одушевила мишљу о пошумљавању, те је зато ударила на сваку козу или јарца порезе по 50 крајцара, да на тај начин отежа што више може њихово гајење. Ни Хајнрих Ренер не пева за такво пошумљавање химне. Јер шуме ће порасти тамо негде у недогледној будућности а међутим данашњи сиромашни Херцеговац не може напустити гајење коза, јер су му оне издашан извор за подмирење неопходних намирница, и зато му је потребна шума. Та забрана, и ако је у доброј намери, повод је великим оптужбама херцеговачких планинаца, као да им влада не дâ живети. То је уједно доказ, како добре намере владине могу бити од хрђавог утицаја по становништво. Али тако бива и бити мора, кад владе заводе реформе у својим кабинетима без нарочитог познавања правих прилика, и кад им је много више стало до тога, да нешто изгледа лепо и корисно на хартији, макар не било у истини.

Цео је овај крај нем, као да је све у њему изумрло. Не чује се никакав звук, осим тутњаве путничких кола по каменитим друмовима. Нико нас на путу не сустиже, нити кога сретосмо, осим једног старог амрелџије, који је стиснуо два

стара амрела без навлаке под пазухо, и погрбљен полако корача, поштапајући се. Јединствена сатира на свету! Тај амрелџија био је једини преставник аустро-угарске културе, кога сам спазио на путу од Требиња за Билећ. Да не испитујемо том добросрећнику срце и утробу. Та на први поглед види се, да га је само невоља нагнала у ове јадне крајеве, који су у својој сиротињи ипак гостољубиви. Тамо, откуда је он допао, тамо, где се рађају садашњи цивилизатори Балкана, видео је замке и палате, велике фабрике, богате трговине, али он нити је имао своје палате, ни свога замка ни фабрике, ни богате трговине, и нико од оних, чије су биле све те благоте, није се старао за његове потребе, које није могао задовољити, нити су марили за његову беду. Штурнуо је у свет и допао је чак овамо, где људи у вече лежу да глад заварају, а рано устају да глад разбију. И он, бедни представник аустро-угарске цивилизације, допао је овамо да подели глад с овдашњим светом.

Често се поред пута заблиста змија, или се зазелени гуштер, или протрчи белоирсна ласица. Овде-онде види се чудна нека биљка, без листа, штркљаста, слична малом кукурузном класу што вири из ниске чашице. То је т. зв. „Козлац“ (Arum maculatum), последње средство Херцеговцима у гладним годинама. За време Турака могли су у невољи утољавати глад и гуљењем коре с дрвећа, јер им то није брањено. Шуме су биле проглашене за државну својину, а то је значило то исто као и да су постале општенародно добро. И ником не би ни у сну на ум дошло да забрани беднику, који нема пољских усева, да здере кору с дрвећа, и да из ње себи хлеба припреми!

А то се данас чини. Влада је наредила да се шуме негују, организовала је шумску службу, завела је правилно шумарско газдовање, — све врло похвално! За сто, двеста, триста година дићи ће се овде на Коритима, а врло лако и по целој Херцеговини прекрасне шуме тако, да ће сваки шушањ њихов проносити славу владе господина Калаја и аустро-угарске окупације. А шта ће бити с људима? И Херцеговац је од меса и костију а није од дрвета. Он је у стању много да трпи,

много да поднесе но при свем том ипак не толико, колико може поднети раст на литицама његове отаџбине. Ако је окупационој влади и човек Херцеговац толико мио, колико један херцеговачки раст, и ако поле има у себи духа јуначкога, мора помагати Херцеговцу, не зато што је човек, већ зато што је слабији од ње.

„Hier ist jede Kreatur zu bedauern“ (Овде је све живо за сажаљење), вели Хајнрих Ренер, говорећи о овим местима. Хвалиша окупације не вели при том од ког времена важи та његова изрека: да ли откад је Херцеговине и Корита, или откад је у њих дошла окупација?

Срдачније и с разумевањем изражава се о људима у јужној Херцеговини Jan Asbóth (Bosnien und die Herzegovina): „Сама особина ове земље и тешке погодбе што их она ставља људима, ствара од њих ратнике? Само изванредна конституција може одолети њиховим искушењима,а онај, који је овде одрастао, биће снажан и телом и духом, и у стању да се одупре, да се упорно одупре свему, што хоће да му поруши уобичајени живот; гордо ће на супрот стати страном раслабљеном моралу, навикама и пожудама цивилизације. А наоружан по природи разумом, умешношћу и одважношћу он влада приликама које га окружују, и познаје добро све софизме и особине које владају у његовој домовини, те уме да се одупре свакој неприлици и невољи. Мајстор у руковању оружјем, и зато је опасан и страховит непријатељ у грудобранима, што му их пружају природни камени заклони његове домовине, иза којих излета ненадно са бесомучном одважношћу на престрављеног непријатеља, и уз страховити поклич с блиставим хаџаром у руци уме с беспримерном жилавошћу бранити се од непријатеља далеко надмашнијега јачином, само кад му је одступница слободна“.

Човек, о ком је овде реч, седи данас у крај пута и претвара чекићем камен у шљунак оним истим дланом, којим је некада тако снажно хаџаром размахивао: тај човек ради данас мирно и непрекидно за скромну надницу — од рада главе не диже, док му летње сунце пржи голотињу, кроз продерану кошуљу.

О својој судбини, коју је с окупацијом доживео, Херцеговац ћути. Из упорног ћутања његовог не може се познати, је ли у томе резигнација или је искра поверења у лепшу будућност. Сами окупатори не мисле да је задовољан, а у „Пештанском Лојду", органу, који врло близу стоји г. Калају, могло се читати, да босанска влада посигурно рачуна, да ће у Херцеговини букнути устанак чим Аустро-Угарска западне у какав ратни заплет. Аустрија не може заборавити, да је јужна Херцеговина устала на оружје 1875 против Турака у тој намери, да се сједини са својом слободном браћом. Поновни устанак 1881, наперен овог пута против аустријске окупације, уверио је да се јужна Херцеговина није одрекла свог идеала. Окупација се у осталом ни из далека не труди, да овај свет задовољи, и као да много и не полаже важности на то. Кад већ није могла задобити људе за себе, гледа да осигура њихове земљиште, њихова брда, прослављена својом непобедношћу.

Не може се човек начудити раду, који је Аустрија уложила на утврђење Херцеговине, нарочито њеног јужног дела, као и утврђење Боке Которске, која с Херцеговином чини један систем. То утврђивање има један циљ: одбрану од становништва изнутра и од Црне Горе с поља, за коју се мисли, да у садашњим приликама нема погодаба за привредни развитак, и, хтела не хтела, мора се првом приликом латити оружја, да се рашири до мора и да захвати оно земљиште које с Црном Гором чини географску и етнографску целину.

Ако су до сад херцеговачка брда била непобедне тврђаве, нема данас довољно речи којима би се исказало, шта су сада. Тако је ту природа усавршена. Где је само каква већа или мања узвишица, ту је подигнуто утврђење, за које није штеђено ни рада ни трошка. Само између Требиња и Билећа има 17 касарна, утврђења и кула. Ренер вели: „Von allen Höhen grüssen Forts als Wache gegen Montenegro". (Са свију висова стоје наперена утврђења као стража против Црне Горе). Четврт часа од Билећа подигнут је утврђен логор. Нето је тако јак низ тврђава против Црне Горе дуж целе границе, где се граничи са суседном Аустро-Угарском посадом. Утврђења се не-

прекидно множе. и низ њихов постаје све гушћи и шири, тако да је већ цела Херцеговина утврђена против Црне Горе.

Па и средином брда подигнута су утврђења, у која се долази кроз просечене пролазе са задње стране. На одстојању на ком су намештени топови и митрељези прорезани су отвори за гађање, који се у кршу од камења губе и не могу се ни с најближег брда спазити. Кад се Црногорци приближе, осуће се на њих смртоносна ватра из топова, који се ни откуда не виде, и није могуће да би у таквом тренутку могли одржати душевну равнотежу. Разуме се, да су сва утврђења у вези једно с другим. Нека Црногорци надру ма у ком правцу, свуда ће наићи на унакрсну ватру. Осим тога спојена су сва утврђења телеграфом и телефоном. Ма где да запрети опасност, у тренутку могу бити извештена сва утврђења.

Сумњам да још где има тога на земној кугли, да се цела земља претвори у једно утврђење, и да би с толиком досетком, вештином и толиким трошком допуњена била природа, која је Херцеговину већ спремила била за непобедну. Аустро-Угарска је ту подигла себи трајни споменик, који ће и после хиљаде година причати будућим покољењима, да је све то припремила извесна држава, која се звала Аустро-Угарска.

Није могућно да кроз та утврђења протрчи ни куна а да не буде виђена, нити да прелети тица коју не би спазили будни стражари против Црне Горе.

Појединости о тим грозним утврђењима остају и за мене и за читаоце покривене дебелим застором. Јер у ова утврђења као и касарне у овим крајевима сме ступити нога само војника, који су тамо откомандовани. Ми и ви не спадамо у ред тих личности. Од грађанских пробисвета тамо имају приступа од времена на време само профанисане какве певачице, али и то остаје „дубока државна тајна посаде", као што то у шали вели Јан Асбот.

На путу од Требиња за Билећ постоји нови хан, где се путници одмарају, а кочијаши хране и поје коње. Ханџија је неки исклужени наредник. То заиста није слепа случајност, што је на искључиво стратегијском путу и крчма дата личности која се разуме у војној служби. Крчмар вас лепо дочека

и ослови немачки, и врло нерадо прелази на српски језик, кад нећете с њиме да говорите немачки. Пореклом је аустријски Словен.

Ту сам се одмарао у ладовини. Поглед ми се није могао скинути са утврђених висова, са којих сам очас прешао на оближњи повијарац црногорских брда, и као да се на намрштеном челу њиховом могло прочитати, како им је и шта на све ово веле.

У том затутњише од Требиња друга кола, из којих сиђе један потпуковник са госпођом. Седоше за други сто пред ханом. Потпуковник беше старији човек, са одсечним покретима и говором. По свему изгледаше, да је с овим приликама добро познат, јер није ни најмање обраћао пажње на ретке прилике њихове, кога би без сумње као стручњака морале много више интересовати но мене лајика. Много више је обраћао погледе своје на мене. Ти су погледи његови били готово неучтиви, и ја сам већ очекивао, да ће скочити и заповедити ми да гледам у околна брда.

И доиста, потпуковник устаде и пролазећи ка својим колима, рече дрским гласом: „Ви се чудите, јел'те?“.

„Има се човек и чему чудити, господине. Гледамо пред собом огромно дело људских руку, које би се могло мерити с египатским пирамидама“.

„Глупост“, осече се оштро потпуковник. „Практичну вредност има ово дело исто онакву баш као и египатске пирамиде“.

„Како то? И око лајичко види, да се непријатељ не сме ни приближити тим страховитим утврђењима, а камо ли да на њих удари“.

„Тај би морао бити прави магарац! Чујте ме ви, чиновничићу! Херцеговина је већ једном устајала против Аустро-Угарске и тај је устанак угушен у сопственој крви Херцеговаца. Херцеговина сама неће више устајати против Аустро-Угарске. Да се ова утврђења подигну против устаника, било би без икаквог циља. У Херцеговини може никнути устанак само онда, кад иза њега буде стајала Црна Гора“.

„На то се по себи разуме“.

„Да како. А кад би Црна Гора полудела и једног лепог дана објавила рат Аустро-Угарској, била би striшена у мрвице. Ми бисмо нагрнули на њу са свих страна, и кад је не бисмо победили, говорим примера ради, ми бисмо је угушили, (са свих би је страна затворили), па бисмо могли продужити велико дело утврђења све донде, док свако брдо њено не би било град и споља и изнутра, као што су и брда у Херцеговини. Али ту лежи чвор, што ни Црна Гора неће сама почети рат с нама а ни ми с њоме, јер оног тренутка, кад би ми из својих побуда нагрнули на њу, цео би свет био са својим симпатијама на њеној страни, као много слабијој, и ми бисмо више изгубили морално но што бисмо добили оружјем. Црна Гора ће завојштити с нама само као савезник Русије. Но и тај је случај за сад искључен, јер Аустро-Угарска тражи пријатељство а не непријатељство с Русијом. Кад би дошло до рата с Русијом, Аустро-Угарска би највећи део своје војне снаге морала истаћи пред њу. Мали део војске, која би стајала у том случају према Црној Гори не би могао предузети наступање, ма да Црна Гора нема вештачка утврђења ни на једном вису свом. Бранила би се, дакле, као и увек природним заклонима, које при свој разноликости њиховој могу познавати само домороци, који би прилазили к нама и ускакали би према потреби тајним врзинама, измамљивали би нас у вртаче, пећине и кланце, где би нас жене и деца тукли камењем, као што су чинили с Турцима, и ми као и Турци, могли би у најбољем случају „сачувати своју част", као што се каже, али би и тада оплели Црној Гори само нови ловоров венац".

„Опростите али ја разумем важност ових аустро-угарских утврђења тако, да су она подигнута само за одбрану од Црне Горе, као што сам увек слушао да се говори."

„Овако стоји ствар с Црном Гором. Она ће допста водити рат с нама само у одбрану своју. Јер кад би покушала све своје војнике, којих има на 50000, па их повела овамо, осула би се на њу са свих страна страховита ватра, и за два сата би сва Црна Гора била уништена; избрисана би била из протокола живих, и постала би наша позадница Hinterland онако,

као и проклета Херцеговина. Али као да Црногорци нису склони да нас нападну и да помогну победу нашег оружја, како би се могло рећи: да Турска на врхунцу своје војне моћи није била у стању да покори Црну Гору, а Аустрија је и то постигла! Казаћу вам, ако хоћете да знате, како ће се понашати Црногорци у борби с нама. Онако као и увек, кад су с Турцима ратовали. Чиниће препаде на нас у малим, летећим четама: изненађиваће нас сваког тренутка и са свих страна: узнемириваће и дражиће нас, док нас не увуку у Црну Гору, где ћемо бити безмоћни, јер ћемо се осетити без заштите, коју налазимо овде у овим утврђењима. А чим се ма и за тренутак покажемо слаби, непријатељ који је по природи својој ратник, инстинктивно ће познати слабу страну свог противника, навалиће на њега у подесном тренутку и користиће се њиме. На овом терену може се водити само брдска борба, герила, у којој ће Црногорци остати за свагда недостижни мајстори."

„Па вежбајте и ви војску за герилу!"

„Видим да ништа не разумете! У редовној војсци сваки се војник ослања на команду свог претпостављеног, на њега чека и без њега ништа не чини, већ и зато не, да што не поквари па да онда испашта. Герилу може водити само народ, који познаје и воли сваку стопу своје отаџбине; који зна да се бори за оно што је његовом срцу мило и драго, и кад победи, свестан је да га неће нестати у друштвеној гробници, већ ће продужити живот у кругу и духу свога племена. То, господине, даје огромну, надприродну силу!"

„Баш сам о тим стварима премишљао, кад ме ви ословисте. И ако сам лајик у војним стварима, ипак видим оно што свако здраво око мора видети. Ратни мач је оштар с обе стране: о њ се могу озледити обе ратничке стране. И неће само Црногорци намамљивати нас у њихова брда, и ми ћемо њих у ова што гледате. Они, заиста, неће доћи овамо у гомилама, већ ће упадати у Херцеговину у малим одредима. Но то ће бити за њих само штета, јер кад би у гомили дошли, било би оно, што на њих чека, за час свршено, иначе ће продужити само своје невољисање. А ко зна да ли се неће

одлучити да на први начин потраже смрт, јер доиста морају знати, да се кроз ова утврђења не може провући неопажен ни појединац, а камо ли читави одреди војни, и сваки, ко овамо западне, предаје се на милост и немилост аустро-угарске посаде. Ако дође до тога да Црногорци буду намамљени у Херцеговину, зна се посигурно како ће се наши у том случају држати. Пропустиће их кроз први ланац утврђења, па можда и кроз други, али даље преко тога неће ићи, ту ће им затворити одступницу и поступиће с њиме како за добро нађу."

„Понављам вам, да се ви у свему овоме ништа не разумете. Али на једно ипак заборављају ови вешти творци утврђења: У времену летње жеге није могуће овде ратовати, јер у тој разјагљеној пећи и безводном положају никаква војска не може дуго издржати. А та утврђења одговорила би циљу, ради ког су подигнута, само за време лета кад је и дању и ноћу кроз читаве месеце ведрина. Јер чим почну падати магле, облаци од њих испуне празнину између главе и ноге, те глава не зна шта бива с петом. Задатак Црногораца биће увек да рат протежу, до јесењих маглуштина, јер ће се онда пробијати кроз долине и херцеговачке узине и ми их нећемо моћи да смотримо. Der Nebel hat immer eine wichtige Rolle gespielt in der Geschichte Österreichs (магла је увек играла важну улогу у историји Аустрије)."

„По ту ми нећете подвалити Господине! Браниоци утврђења неће у њима спавати. Кад се не могу користити утврђењима сићи ће у долине, у маглу, па ће ту непријатеља сусретати и хватати се у коштац с њиме."

„Das ist eben das! (Па то је оно!) насмеја се победнички потпуковник. Ништа друго и нисам хтео рећи, већ да ова утврђења неће испунити наша очекивања, да ће се та утврђења, дакле, која су стала много више но што нам икад Херцеговина заједно с Црном Гором могу платити, показати у одсудном тренутку неподесна и безцељна, и да ће се на том терену докле света траје, водити ратови на стари начин. Кад браниоци ових утврђења сиђу у долине, пружиће се доказ, да та утврђења нису ни била потребна, и да би за постиг-

нуће циља потпуно довољно било неколико касарна. Слуга сам, збогом!“

Потпуковник се уклони, но пошав неколико корака заустави се, приђе к мени, upола се сагне и као шапћући, рече оштро, да се могло чути преко трећег потока: „Нашем су делу највећма нашкодили цивилашши. Ваше је било да задобијете овдашње становништво за Аустрију. Требали сте га задобити по сваку цену и пријубити Аустрији везом благодарности и верности. Херцеговци су се требали осетити блажени под вашом управом; њихова прса требала су бити испуњена свешћу, да су сада према прошлом свом положају коракнули напред. Требали су се поносити тиме, што их ви водите, па да на Црногорце погледају преко рамена. Да сте све то учинили, Херцеговац не би гледао у Црногорцу узор и пример за себе, као и у времену Турака. Тада би био свагда готов да се за Аустрију бије ма с каквим непријатељем, на кога буде послат, па и с Црногорцем. А Црногорац би му завидео, па би у потаји и сам можда пожелео да га таква судбина постигне. Тако би сте Херцеговце одвојили од Црногораца! Ви сте дакле, цивилаши све покварили. Збогом!“

Потпуковник оде, а ја се још мало задржах док он замакне. Нисам марио за даље забављање с господином, који долази у ред оних, за које кажу кад су у војсци, да су жовијални, али ако су у цивилу, онда су грубијани.

Нећемо се упуштати у разгледање и претресање назора потпуковникових, већ да разгледамо друге стране суседног односа између Аустро-Угарске и Црне Горе.

Чим је Аустро-Угарска крочила ногом на окупирано земљиште, гледало се да задобије важност код становништва. Али при том није биран пут који води срцу народа, није се пазило да се задобије маса, него појединци који су од утицаја на масу, бирани су овнови из стада. Неки од тих овнова служили су Аустрију за новац још у времену ратовања, као нпр. Н . . . . . . у Босни. Пошто је окупација извршена, виђене војводе устаничке и друге омиљене личности добиле су велике ордене, части, звања, плате, пензије. Ваљда су све задовољили. Али се у брзо после тога окупација увери-

ла, да новац и одликовање нису довољни да се циљ постигне. Људи, које је требало задобити остали су верни својој прошлости и нису се приљубили новом поретку ствари. Окупација их је потисла, одузела им је јавна звања, плате им је смањила и свим тим вратила их је опет у крило народа.

Такви су Лука Петковић у Требињу и Богдан Зимоњић у Гацком.

Окупација није тражила кључ за срце народа, па га није ни нашла, а није се старала да подигне ни благостање и душевни ниво његов, чиме би га обвезала благодарношћу те да уз њу пријоне. Окупација је хтела да циљу дође путем наредаба и заповести. На тај начин она је хтела да навикне становништво да иђе извесним правцем њеним стопама и покретима, што не би остало без утицаја и на његове мисли и уверења. И зато је на граници црногорској заведена таква званична радња, која је са свим прекинула саобраћај Црногораца с Херцеговцима. Напред смо већ једном напоменули, како су се том приликом старали, да се препоруче неколико ревносних чиновника. Тај рђави пример није остао без утицаја и код чиновника који иначе нису били толико ревносни.

И збиља за време неколико година постигло се то, да је престала дружба, као и сви лични и трговински односи између Херцеговаца и Црногораца, а они су се за време турске владавине сматрали као један народ, који је делио заједнички и зло и добро, ма да је био под двема владама. Већ је постало било чудо кад се Црногорац јави преко границе своје државе. А Херцеговцу није могло ни на ум пасти, да под ма каквим изговором пређе на црногорско земљиште, јер без пасоша никуда се не сме кренути, а ни помислити није могао да би пасош добио за прелаз у Црну Гору.

За пастире је врло тешко мотрити да им стадо не прекорачи границу. Ако пастир и зна тачно међе, не зна их стадо, а оно иде слепо за храном. По чим црногорска овца или коза пређе границу одмах је заробе (ухвате). Пастир тада, као оно у еванђељу, напушта своје мирно стадо, па иде за оном заблуделом овцом, да је ослободи. Али и њега затворе, претресу и ставе на испит, па га и подраже не би ли га изазвали да

речима или делом учини такву непромишљену кривицу. Црногорци су се у таквим приликама понашали хладнокрвно, ништа их није могло наљутити, раздражити, разгњевити или увредити. После краћег или дужег кињења ништа није остајало но да задржате Црногорце опет пусте откуд су и дошли. Црногорци су без сумње радили и држали се према упутству своје владе, која је налазила за потребно да најбрижљивије избегава све сукобе и непријатности с окупационим органима, док су ови очигледно желели и тражили прилику за сукобе с Црногорцима. Црногорци, који су се навикли подвргавати налозима с највећим самоодрицањем, нису се дали намамити са свог земљишта. Па и црногорска стока под бистрим оком црногорског пастира престала је прелазити границу као да је и она разумела шта жели црногорска политика.

Погранични органи с противне стране осетили су да немају прилике за ситне сукобе с црногорским властима и владом. У невољи неки од њих нису се устезали домамљивати преко границе Црногорце, да им донесу црногорског дувана. (Дуван старе Црне Горе био је врло хрђав. Са добијањем Подгорице, Црна Гора је добила пространа дуванска поља, на којима се производи изврстан дуван, с којим се данашњи требињски ни сравнити не може!) Они Црногорци који су се преварили да пређу границу, хватани су као кријумчари. Пре две три године запао је на овај начин један црногорски дечак, с којим су на окупационом земљишту поступали као с неким особито рафинираним вештим и старим кријумчарем. То је било већ сувише. Сам књаз Никола морао се заузети у тој ствари, и окривљени је пуштен, и од тог времена нити има пограничне распре, нити икаквог саобраћаја. Близу Билећа на граници постоје два манастира један према другоме: Добричево на херцеговачкој страни, Косијерево на црногорској. Обадва су у побожном уважењу и код Херцеговаца и код Црногораца, у оба о преславама долази маса света, оба имају за собом јуначку прошлост. Аустријске власти не допуштају ни тај побожни саобраћај. Прослава у Добричеву врши се под надзором жандарма, и сваки Црногорац, који би се преварио да дође на ту преславу, мора се с места окренути и

вратити се откуд је и дошао, ако није рад да га отпрати жандарска спроводница.

На против Црна Гора нема повода да закраћује додир обостраног становништва.

О Св. Тројици је слава у чувеном црногорском манастиру у Острогу на коју се слеже маса света. Ту су од најстаријих времена долазили на тај дан најразличнији људи са Балкана. Долазили су и Турци и Арнаути. Скупљањем на тај дан накнађивали су Црногорци и Херцеговци све њихово немешање кроз целу годину. О тој слави поврви готово цела Херцеговина у Острог. Окупациони органи узалуд забрањују и спречавају да Херцеговце одврате да се не поклоне моштима Св. Василија острошкога. Кад се приближи дан славе, не могу помоћи ни заповести, ни недавање пасоша, ни претње. Хиљадама хиљада нагне преко никшићског поља у зетску долину, над којом је високо у одсечној стени истесан гроб св. Василија. Но последњих је година та посета слабија бивала, али је 1898 ипак тако многобројна била каква никад пре тога није запамћена од времена окупације. Чак из Босне и Старе Србије дошле су побожне душе, међу којима је било и Мухамеданаца. Импонује јако такав покрет масе. То се види већ и по томе, што им нико није ускратио тај пут, а није се чуло ни да су кога погонили доцније кад се дома вратио.

Те мере служе на част Црној Гори, ма како да су наперене против ње. По њима може Црногорац стећи уверење да се с његовом малом и сиромашном отаџбином рачуна као с каквом великом силом. Но овим, што до сад рекосмо нису још исцрпљена сва средства против Црне Горе. Потребно је за допуну слике описати борбу на трговинском пољу.

О трговинском саобраћају аусто-црногорском може се рећи, да је непрекидни рат, или још боље речено, да је стална опсада Црне Горе у том циљу, да се глађу примора да мирним путем капитулира пред Аустријом. То некрваво ратовање стаје Аустрију великих жртава, које су осетне поглавито за људе оног краја Хабзбуршке монархије, који понајвише налази свога интереса у трговинском саобраћају с Црном Гором.

То је Бока Которска. Аустрија није никад волела Црну Гору. Чим је завладала Боком Которском, почела је царинским мерама ограничавати црногорску трговину с морем, која је за време млетачке републике готово потпуно слободна била. Али је однос између обе ове државе остао у главном несносан, а до тог ступња дошао је нарочито после Берлинског Конгреса.

Аустријски трговински политичари узимају у обзир само целокупну привредну моћ ових двеју држава. Тако сравњена Црна Гора с Аустријом изгледа као мали црвић с којим се може заигравати докле хоће и док јој не падне на памет да га згази ногом, а он међу тим нема никакво оружје за одбрану, ни могућности да се одупре. Но то гледиште није здраво, између осталог и зато, што не служи ни као пример политичке моралности, јер се оснива једино на грубој надмоћности материјалне силе. Озбиљан трговински политичар аустриски мора имати на уму, да је цела једна покрајина аустриска, Бока Которска, упућена на трговинске везе с Црном Гором. С тим двема јединкама треба рачунати: с Боком и Црном Гором. Бока у опште не може опстати без трговинских веза с Црном Гором. Између јужне Херцеговине и Црне Горе могу бити трговинске границе затворене, јер обе ове покрајине и у погледу географском и етнографском и у погледу привредне производње чине једну целину. С обе стране границе једне су исте привредне погодбе. Једна покрајина не може донети на трг друге покрајине неке производе које онај нема. А како се трговина оснива на размени робе, то не може бити жива трговина тамо, где је размена слаба. Ту поново видимо како се сама природа Балкана противи трговинском правцу од севера на југ и обратно. Друкчије ствар стоји између Црне Горе и Боке Боторске.

Црна Гора извози у Аустрију: стоку ситну и крупну, вуну, кору за бојење, руј, суву рибу, бухарицу (из које се прави најбољи прашак против бува), неучињене коже говеђе, овчије, козје, ловорово лишће, маслине, сено, дрва, дивљач и њихове коже, восак, мед, суво месо, свилу, сир, кромпир, лимун. А увози из Аустрије: тканине вунене и свилене, фине штофове, кафу, шећер, пиринач, гас (петролеј), сапун, шпи-

ритус, пиво, брашно, средства за бојење, хартију за писање и за цигарете, све врсте железних израђевина, даске, со и многе друге ситне предмете. Аустријски трговински политичари полазе с претпоставке, да Аустрија може бити без црногорских сировина, а на против Црна Гора да не може бити без аустријских индустријских прерађевина. На тој претпоставци заснована је цела акција против Црне Горе.

Црна Гора желела је да закључи с Аустријом трговински уговор, те да на тај начин законски регулише царинску тарифу на својој граници. Аустрија је изјавила готовост да приступи закључку тог уговора у колико се тиче трговинских односа с Боком Которском, али је изрично изјавила да Босна и Херцеговина не могу бити обухваћене тим уговором*). Црна Гора није хтела на то пристати и свршетак је био тај, да између њих не постоји царински договор, т. ј. остало је отворене поље за немилосрдни царински рат.

Црна Гора је у томе у великом губитку јер би принудном царинском стопом штетила више своје становнике него противнике, који би је лакше поднели, но што Црна Гора може издржати без аустријских индустријских прерађевина. У таквом положају, Црна Гора мора се задовољити најнижом стопом царинском на аустријске продукте, док Аустрија примењује ратничку тарифу на црногорске производе. Црна Гора наплаћује на аустријску робу 6% од означене вредности (пре је узимала 4%), док Аустрија на царинама у Боци Которској и Херцеговини наплаћује од Црногораца: за грло рогате стоке 15 форината на име царине и 5 фор. и 67 крајцара разних споредних трошкова. (Рогата стока црногорска и херцеговачка ситна је и не прода се грло скупље од 100 форината). Од једног комада свиња наплаћује 13 динара, од телета под кравом 7 динара, од центе сира 55 динара, од центе сланине 44 динара. За овцу 1 форинту, а то износи 50% њене цене.

Губитак Црне Горе долази и отуда што се служи аустријским новцем, те не може да се користи никад добитком у диференцији на новцу.

*) То је исто учинила и према Србији приликом закључка трговинског уговора с њоме. Прев.

У другим државама царине падају на терет потрошача робе, а овде на против на терет продаваца. Неки Црногорац продао је у Рисну вола за 30 форината. Кад су му наплатили царину с додацима, лекарски преглед, остало му је на чисто 5 форината. За овцу по одбитку свих ових трошкова не остане Црногорцу 30—40 крајцара.

По та замка на врату црногорском није у стању да Црну Гору угуши. Невоља је натерала да потражи и друге тргове за извоз својих сировина. У томе јој је било од помоћи приморје, што га је задобила у последњим ратовима с Турском. Кнез Никола упутио је Црногорце у Италију, Малту и Марсељ, да тамо извозе своје производе. Из почетка су се Црногорци устезали да иду на те нове тргове, бојећи се још веће штете. Кад су ту бојазан своју казали Кнезу, он им је одговорио, да ће им он накнадити штету ако је буду имали. Па и друге године нека покушају да своју робу тамо извезу и ако буде штете да ће им опет он накнадити. А док познаду туђе тргове и кад се науче трговати поуздано неће имати штете већ добити.

И тако је и било. Црногорске извознике сад већ познају у Бару, у Италији, на Малти и у Марсељу. Трговину с Француском ватрено помаже француски конзул на Цетињу господин Depré. Извоз тај износи око 2 милиона форината годишње. У земљу се тим начином уноси новац, помоћу кога је Црногорац у стању да унапреди своју земљорадњу, да набави бољу стоку итд.

Тако се привредно-трговински рат с Аустријом претвара постепено у корист Црне Горе. Онако нето као што је било и у борби малог Давида с Голијатом. Заслужује да се обрати пажња на то, како се то здраво трговање креће ипак између истока и запада.

Штета која долази од затварања аустријске границе за црногорску робу пада поглавито на терет Боци Которској.

Истина Аустрија може снабдевати Боку Которску свима потребама довозом с других страна, али тиме те потребе бивају далеко скупље. Због тога је дошло до тога да Бокељи сами иду у Црну Гору те покупују што им треба, на криум-

чарски преносе у Боку. Недавно се десио на границп овај случај. Десет бокељских жена пређу у Црну Гору, те купе меса и других потреба, па се врате кући. На граници спази их аустријска стража. „Стој!" викне стража. Жене стану. Тако су стајале обе стране неко време једна према другој. Женама буде то досадно па почну призивати у помоћ своје људе. Аустријска стража, мислећи да су оне Црногорке и очекујући оружани сукоб, почне се у „пуном поретку повлачити" у утврђење у Горажду да потражи потпору. У том женске пређу границу. Такви случајеви нису ретки.

Сумарно аустријска политика против Црне Горе донела је тај резултат, да се Црна Гора почела трговински ослобођавати потчињености Аустрије и чинити успехе са својом трговином, а разноврсне политичке и трговинске мере што их Аустрија предузима против Црне Горе помогле су да њен углед одскочи на Балкану. Свакп види, да Аустрија поступа с Црном Гором као с противником, кога не сме да потцењује.

Двадесето-годишње мирно ратовање Аустрије с Црном Гором јесте један од најсветлијих периода историје мале кнежевине. Једва да се ко год надао да ће се Црна Гора, која је стотинама година представљала војни логор, те није ни мислити могла на задатке мира, да ће она умети на једанпут да се нађе у новом положају и с успехом у њему да се креће. У толико је славније ово време за Црну Гору, што је на новом пољу, на ком се други народи лако искваре, остала верна духу, историји, предањима и идеалима својих предака.

(Свршиће се)

МИТО

од

А. ЛУГОВОГ

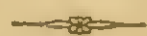

I

У омањем кабинету, закрченом орманима, сточићима и полицама с књигама, новинама и читавом хрпом аката, седела су њих двојица.

За широким столом за писање, претурив ногу преко ноге, немарно се устурио у наслоњачи домаћин, темељан, снажан човек око својих педесет година, мрке масти, но добро прогрушале косе. Он је тако сасређеном пажњом чистио нокте кошчаним ножићем, да је изгледало да је сасвим заборавио свог посетиоца. А посетилац је, међутим, ћутке с једва приметним нестрпљењем, посматрао глатко обријано, добро и у исто време озбиљно домаћиново лице, као да је хтео да погоди чиме ће се свршити ово дуго размишљање.

Обострано ћутање трајало је већ десет минута, и домаћин, најзад и сам опази неумесност таквог отезања.

Стаде му тешко, а у исто време још и теже наћи згодан начин да се опраси изненадног посетиоца. Наопако, може ћутање схватити као колебање, ма да ту нема места никаквом колебању! Не остаје друге, него да му право и просто викне: одлази!

Ну место тога домаћин погледа у сат, и посетилац се сети да треба да се удаљи.

— Опростите, ваше превасходство, ја вас задржах — рече он устајући и усправљајући се.

— Нимало, — осече домаћин погледајући га паметним, оштрим погледом. — Истина ја морам сад одмах ићи, а наш је разговор, чини ми се, свршен.

— Ваше превасходство ипак није изволело изјаснити се коначно, — напомену скромно, али чврстим гласом посетилац.

— Какав би вам још требао одговор? — донекле љутито упита домаћин. — Ја сам, чини ми се, јасно казао да не могу уважити вашу молбу... не могу пристати на вашу понуду. Понављам да нисам капиталист, него чиновник. Ја живим само од своје плате, и није ми могућно да будем акционар никаквих предузећа; стварним — не могу, привидним — не желим.

— Али, ваше превасходство, ја се ни усудити не бих смео да вам понудим нешто привидно... Наше предузеће...

— Извините, г. Смолине, — упаде му домаћин у реч — ја бих рекао да ме као што треба нисте разумели, зато ево да вам право кажем: ваша понуда значи ни мање ни више, него мито...

„Господин Смолин“ за тренут се збуни и расејано погледа у страну, али се брзо прибра и погледа у домаћина. Овај већ није више чистио нокте, него је погледом, у ком се огледа нестрпљење, посматрао Смолина. Посетилац у свом узаном, од врха до дна спучаном реденготу, стајао је пред њим као каква дугачка дурунга.

— Ја хоћу — настављао је домаћин — да не може нико не само рећи, него чак ни помислити да Пожарски узима мито ма у ком облику.

— Вашем превасходству угодно је да ствар посматра не с оног гледишта с кога је посматрамо ми, — подмукло-скромним осмејком одговори Смолин, чупкајући своју смеђу брадицу, — по нашем схватању придобијање лица у својству учесника, која могу у једном или другом погледу бити од користи нашем опште корисном предузећу, и награда тих лица за њихов труд, не може се назвати митом...

— Те разлоге можете сачувати за кога другог, — прекиде га оштро Пожарски.

— Опростите, ваше превасходство! — похита Смолин да заглади рђав утисак. — Ја се никад не бих усудио доћи вам с овом понудом: ја сам већ имао част казати вашем превасходству ко ме је упутио на вас. Алексије Христифоровић отворено рече: — ако Павле Константиновић...

— Тим горе, тим горе — опет га прекиде Пожарски. — Алексије Христифоровић не може служити као углед мени: он је човек богат и има од чега играти на берзи, док ја немам никаквих скупаторених сума, ни већих ни мањих. Ја, истина, имам велику плату, али је због свог положаја и породице сву и потрошим — то је свима познато.

— Мени изгледа да је моја понуда баш... згодна прилика... — започе опет Смолин.

— Извините, ја више ништа немам додати ономе што сам већ казао — одсечно прекиде разговор Пожарски, лако климнув главом.

— Молим да ми ваше превасходство опрости што сам га узнемирио и допусти да се опростим — рече Смолин скрушена изгледа, поклонив се до црне земље и устукнув корак у страну.

Пожарски, седећи, равнодушно пружи му руку и рече:

— Збогом.

Смолин ћутке и с пуно поште стиште пружену му руку и ћутке, поклонивши се још једанпут, изађе.

II

Павле Константиновић не остаде дуго за својим столом по одласку Смолинову; он одабра неколико аката, стрпа их у торбицу, позва слугу, те капут замени вицмундиром и оде.

У званичном послу он је, по обичају, заборављао све сем оних питања, која могу искрснути приликом решавања; али ствар једног акционарског друштва подсети га на посету Смолинову, и Пожарски, савршено против своје воље, заборави тај предмет и замисли се због понуде, коју му учини Смолин.

...Није мала ствар!...

...И од куд сад да се мислима врати на то, кад је одсечно одбио понуђене му акције и чак ни помислити није дао да прими... мито. Јест, мито, — он га назва већ његовим правим именом.

...Сад се некако опомињаше те понуде без икаква негодовања. Па и саслушао га је мирно... Смолина није најурио одмах чим је отворио уста... Шта то може значити?... Колебање?... Никако. Просто положај му не допушта да кога грди. Он се мора узнети над страховањем од сумњичења, над ситничарским негодовањем. Није чак требало ни изговорити ону реч: *мито.* Јер на што то? Није могао примити *понуду*, и мирна крајина. Зар је вредело говорити о том тако дуго...

...Можда је још најбоље било никако и не примати Смолина?... Ну то би значило показати своју неприступачност, а он баш то неће: он се увек плашио да му се не добаци прекор, како, као јучерашњи „мештанин," хоће да игра улогу великог господина. Он је стекао угледан положај једино умом и трудом и гледао да увек буде подједнак наспрам свију у опхођењу, као мислећи да, земан по земану, сваки може задобити тако угледан положај у друштву, као што је и он.

...Наравно он Смолина не би примио, да је знао због чега је дошао. Али .. враг би га знао зашто је он дошао, тај мало познати му господин. Он је тог Смолина виђао код својих познаника, па и код Алексија Христифоровића; знао је да је то пропали адвокат и умешан берзански комисионар, који по поруџбини других купује и продаје хартије од вредности, па и сам тим послом шпекулише. Од куд је он могао знати шта жели тај господин, који му је право у кућу дошао и пријавио се!...

Павле Константиновић поново загвири по актима раширеним на столу, али непријатни траг, што га је у његовој глави оставила посета Смолина, не да му никако да се прибере.

После пола сата рада он запали цигару, остави започети посао и поново се даде у мисли.

...Оне за њега нису нове, те мисли о миту. Прошав све степенице чиновничке хијерархије, он је бар хиљаду пута право или косо наишао на то проклето питање. Он се поноси што му је службена каријера беспрекорна; он је горд унутрашњим сазнањем да је беспрекоран не само споља, но и у дубини душе; он није подлегао искушењу, и ако га је атмосфера, у којој се кретао, често мамила на то. Примању мита противила се сва његова природа. У свакој ствари њега је интересовала њена суштина, општи напредак, а никако корист појединаца...

...Па ипак живот га је натерао да пође путем попуштања. Навикао се гледати кроз прсте на опште познате подмитљивце. Па не само то, него им је још морао пружати руку, називати их „превасходством", а с некима стајати и у пријатељству... Шта да се ради? То је некако само по себи испало, корак за кораком. У почетку није ни знао с киме се пријатељи... Али не! — и знао је чак! Па шта, зар се могао држати од њих у страни, кад његов службени положај тражи зближење?.. Ти људи не бејаху потврђени, жигосани подмитљивци. Могло се само сумњати, о њима се шапатом причало, по кад што наговештало — и то је све. А они једнако стоје на својим положајима, и још теку чинове и награде. Па баш и кад би се, не једном већ стотину пута, уверио да су они тад и тад узели толико и толико, зар би се могао држати у страни од њих? Све су то точкови једне машине и, вршећи у њој своју улогу, он се није могао засебно кретати; он се морао закачињати за њих и окретати се заједно. Сам за себе он може бити беспрекоран — то је истина; ну дићи глас противу подмитљивости других, могао је или доставом или оставком. Улога достављача била му је мрска. А дати оставку — још је питање, шта је савесније: помирити се с неизбежним злом, кад се већ не можеш против њега активно борити, не уступајући му при томе доброво.њно бар оне положаје којима владаш: или, тешећи се сазнањем своје часности и непомирљивости са стањем, склонити се и пустити да се зло слободно све више шири?.. Он је искорењавао и подмитљивост и непотизам, где је могао, у своме подвлашћу: али тамо где је зло било ван његова домашаја, налазио је да би било залудно и нетактично „дражити гускове". Помиривши ѕе с мишљу да се у политици не може бити увек искрен, он се навикавао пропуштати мимо ушн много што-шта, против чега би требало подићи урнебесан протест.

Благодарећи томе такту, он је успео поставити себе тако, да му већ одавно нико није смео прићи с каквим наговештајем на мито. Он није имао љубазнице, која у таквим стварима врло често служи као посредник, а жена се опет туђила службених разговора. Па и ако би јој смео поћи с каквим прљавим послом: сви су знали да она искрено воли свога мужа и на све гледа његовим очима.

...И сад наједаред ова понуда акција, устројства... истина не на његово име, него на име жене или сродника... До сад му се нико није

обраћао с понудом у таквом облику... Да се због тога, случајно, он не показа онако снисходљив спрам Смолина?

...У самој ствари шта му је понудио Смолин? Суму равну његовој трогодишњој плати с изгледом на њено увећање. Није шала! И за што? *Само* за једно задовољство, да га имају међу другим маскираним учесницима новог предузећа. „Сад те акције не вреде скоро ништа — говорио је он — ну ако се за успех предузећа заинтересују лица од утицаја, цена им може скочити за два или три пута преко номиналне.“ О, он добро зна у чему се састоји „заинтересованост“ и каквој се помоћи надају од њега господа оснивачи. Јасно је да ће, чим се друштво склопи и акције на берзу дођу ради котирања, они вештачки ствар раширити и постарати се да акције скупо теслиме држави. О, он лепо види циљ и обележени пут! Ма да ће правила бити потврђена мимо њега, они ипак знају шта раде кад се њему обраћају. Јест, утицај што га он може имати у овој ствари, вреди онаквог мита! Нису пошли другим, правијим путем; познали су да је ту он један покретни точак, који може и кренути и укочити... И поштени Алексије Христифоровић је пажљив човек... новаца он не би дао, кад не би био уверен да ће бити успеха... Наравно он сам може протурити свој план... његове су везе јаче... „Али не, они су тачно прорачунали колико је овде јак мој утицај!“ — осмехну се Павле Константиновић.

...И како је управо, све то лепо удешено. Можеш све карте показати и опет не наћи ништа формално противзаконито. — не, не само ништа противзаконито, него чак и ништа формално — неморално! Само тек онако... некакво унутарње осећање шапуће поштеном човеку да не треба прљати руке око овог посла.

„Па какво је то осећање? На чему се оно оснива, то тако звано морално осећање?“ — питаше се Павле Константиновић, палећи угашену цигару.

Наједаред сену му у глави; кад се ствар тицала прављења познанстава с подмитљивцима, он је тада налазио за пробитачно да шене с најкраћег пута поштењу, њему је тај прави и кратки пут изгледао пре штетан но користан по општи напредак.

„Проклети опортунизам! — подвикну он самоме себи. — Сувише саблажњива и неверна ствар! Обично сваки опортунист започне корисношћу општег напретка и заврши најочајнијом беспринципношћу и култом егоизма.“

Павлу Константиновићу наједаред постаде тешко, што тако дуго мисли о једној сасвим случајној ствари — тешко, што је у опште ступио у овлашан разговор са Смолином. Сећање на неке фразе, изговорене Смолином, натерало му је румен стида у образе. И каква је невоља била исповедати се некаквом берзанском зецу, како он троши сву своју велику плату... како има велику породицу! Просто као да је тим хтео да искамчи што веће мито. „Па то је Смолин могао и помислити“! — на-

једаред сену мисао кроз главу Павла Константиновића, од које му постаде врућина.

Сад се присећао сваке, најобичније речи из разговора, и свака му се чинила као значајна и замашна. Зашто он рече „тим горе“, кад му Смолин напомену да га је послао Алексије Христифоровић. Шта је то „тим горе“?! А зар је оном послу личило „тим боље“? Један једини кратак одговор у свакоме случају могао је бити: „не“!

Ове мисли тако су га растројиле, да је некаквом грозничавом журбом привиснуо да прегледа донете му акте, желећи тиме да скрене пажњу на другу страну. Испрва је хтео оставити на страну проучавање предмета акционарског друштва, који је пред њим на столу лежао, ну мало после он га намерно узе у рад, како га други пут не би опет бацао на непријатне мисли. Сад се старао да у свакој речи реферата по овој ствари пронађе какву незакониту закулисну корист акционара-оснивача или управе.

Веома рђаво расположен отишао је кући на ручак.

III

Прође месец и по. Смолин не долази више Пожарскоме. Пожарски нигде не виде Смолина ни ван куће. Павле Константиновић још никако не могаше се отети утисцима, што му их остави ова изванредна посета. Понекад за послом или на забави он и заборави на то, али је требао најмањи повод, па да понуђено мито постане предметом његовог дугог размишљања. За то време неколико пута виђао се са Алексијем Христифоровићем. Пожарски, ма да је избегавао да сам поведе разговор о томе, очекивао је да му овај што напомене. Ну Алексије Христифоровић не помену чак ни име Смолина, као да не само о предузећу није ништа знао, него ни о самоме Смолину. Међу тим Павле Константиновић је био уверен да Смолин није слагао, да се он никошто не би усудио поменути име Алексија Христифоровића забадава: после, и предузеће је било такве врсте, да је учешће у њему Алексија Христифоровића не само на свом месту, него и неизбежно, а што пак ћути — то је његова особина.

Негда велики чиновник Алексије Христифоровић Мироковец, сад већ није више у служби. Располажући великим капиталом, радо је учествовао у разним предузећима, која не захтевају великог труда, а дају велику добит. Али у обичном разговору није волео да што о том помиње; с људима „посленим“, кад се потреба указала, умео је говорити кратко, израђеним већ техничким језиком, и схватити ствар по једној речи. Посленици су га знали и увек се њему обраћали, кад се замишљало какво ново предузеће, за које је ваљало порадити у „сферама“. Алексије Христифоровић, ма да није био ни кнез ни гроф, него господин — који је у осталом у своје сроднике убрајао доста и светлих и светлејших —

имао је велике везе, а његов независан положај давао му је утицај и моћ тим већу, што су га непрестано намењивали за какав велики положај. О њему се говорило као о кандидату на које му драго место и у ком му драго одељку државне машине, и причало како он или сам одбија да прими на се тешко бреме, или како за сад неће још ништа да предузима да буде постављен. Једни су то говорили са сигурношћу, а други у иронији, али ипак није било ни једнога лица, чак ни међу онима од највећег утицаја, које не би било готово да испуни сваку његову поле испуњиву молбу, рачунајући да Мироковец може сваког часа засести на такво место, где ће им бити потребан. Па и сад он је могао бити свакоме потребан и добро дошао, ако ни зашто а оно да дâ новаца у зајам, а већ да се и не говори о његовим луксузним доручцима, на које се радо скупљао цео послени Петроград.

Ну кад би требало упрети прстом у кога и отворено казати да прима мито, погодило би се у Алексија Христифоровића. Овај је, не презајући ни од чега, узимао све и увек масније, омирско, прикривајући се шалом: „кад се једе свињетина, нека је бар масна.“ Сви су то знали, па ипак нико није мито митом називао, него: комисионом, хонораром, куртажом, уделом и другим згодним речима, јер Мироковец није био чиновник него човек независан. Алексије Христифоровић врло је често говорио „даваоцима мита“ да за себе узима само толико и толико, а остало мора дати лицима од утицаја, чија имена није свакад помињао.

— Ја сам овде само привремени „митодржац“, — шалио би се у таквим приликама.

Да ли је он у истини те или мање суме давао „подмитљивцима“ о којима је говорио, не зна се, тек успех ствари, ако је само ту био и Мироковец, био је свакад осигуран, чиме је његов ауторитет непрестано растао како у очима послепика, тако и у очима „сфера“. Бивало је да у извесним приликама он не прими мито, него само покаже на који начин, коме и колико да се да.

Једна од главних црта Алексија Христифоровића, која му је стекла глас заузимљива и наметна човека и која је стављала у изглед да ће он кад било, „кад дође његово време“, заузети угледан положај, — то је његово фрондерство, управо лармање. Он је вечито грдио или боље рећи грдушао цео постојећи ред, бунио се против мнења, с помоћу ког је једино и свршавао све своје послове. Није штедео ни либерале, ни конзерваторе, ни управнике ни управљане. У једном је случају грдио кочење, рутину, бирократизам, у другом — застој, недостатак енергије, површност, сталешку поделу, вечно очекивање некаквог блага и уређења озго, и непредузимање ничега са своје стране за поправку општег стања. Понекад је, подстичући друге, напомињао како ми преживљујемо прелазно стање, а понекад, напротив, падао у очајан песимизам, сагледао мрачну будућност Русије и говорио:

— Све иде сигурним путем пропасти, тако да човек, хтео не хтео, мора постати космополита. А пошто ни у Европи нема много примамљивог, то паметном човеку, човеку који ствар како ваља разуме, остаје само једно — да живи за сопствено „ја“, држећи се принципа: après nous le déluge!

По кад што је из тих његових речи провиривала иронија на рачун малодушних, оних који не умеју чекати у границама дужности, или устати противу препреке; по некад је пуштао на вољу своме беспринципном цинизму, гледећи према томе какво је расположење требало изазвати код слушалаца, те да се осигура успех послу који је у питању. Ако би се ко год усудио да му по кад што примети како није никаква заслуга, ако се човек само бури и бури једнако, он би лукаво избацио већ познату фразу:

— On ne boude pas, on se recueille.

— Il serait temps d'agir, — одговарали би му.

— Mais c'est ce que nous faisons en nous recueillant — клибио би се Алексије Христифоровић.

А кад је било потребно, он је вешто умео напоменути како има чак читаву своју партију. Томе би сви или драговољно или с извесном дозом сумње поверовали, и Алексије Христифоровић би после овога остао опо што је и био — лице доста јаког утицаја, у свима сферама, и ако ни у којој није имао какве власти.

Све је то одавно и добро било познато Павлу Константиновићу, те га је сад ћутање Мироковца у неколико интриговало, у неколико радовало: бојао се да разговор с Алексијем Христифоровићем о понуди, коју му је учинио Смолин, не изазове нове компликације, пошто срдња још никако не попушта Павла Константиновића. Он сам није знао шта хоће, какво задовољење тражи нарушена равнотежа његовог унутарњег живота, али му је нешто шапутало да тим, што је он одбио Смолина, ствар још није свршена, да ће она опет избити.

Беше му најтеже, што му баш сад, кад има посла око одласка у летњиковац, Смолин паде на памет. Пожарски је имао свој летњиковац у Павловску, који му је заједно са животом у њему и непрестаним одласцима у Петроград на службу, толико дојадио, да се свакога лета селио у Павловск стегнута срца. Сад му је Павловск нарочито одвратан изгледао, а лекари опет запиткивали да оде у коју инострану бању, и то баш на само море.

Пут на страну изазвао би ванредне расходе, којих је и без тога у тој години имао доста. Сем тога син му Коља свршавао је коњичку школу, и по свршетку логоровања постаће официр; ваљало је купити му добра коња и одело, а све то кошта! О јесени опет Ољина свадба, која је изазвала праве ванредне расходе. Павле Константиновић већ је размишљао где би могао закључити што повољнији зајам. При помисли на посреднике, неизбежне у оваквим приликама, Смолин му не избијаше из главе.

„Да ме како није хипнотисао? Да ме није обмањивао, да морам узети

његове акције“? — смејао се самом себи Павле Константиновић. При том се у његовој души кртолило ружно осећање, никло из сазнања, да је ово његово смејање изазвано вештачки и да подла помисао на Смолинову понуду — која је искакала од некуд, као из рукавице, сваки пут, кад се ствар тицала новаца, — прелази сад од помисли на акције у опште на помисао о суми тачно означеној Смолином. А та је сума тако згодно покривала све ванредне расходе у тој години.

Кад су се почели спремати на летовање, Павле Константиновић усни грдан сан. Сања он као да се пробудио изјутра и види озго на јоргану на ногама сколутану црну змију — слепца. Гадећи се и не без страха, он баца слепца на патос, где се овај расколута, пружи и усправи на реп пред њим. Гледа Павле Констатиновић и на једаред види на слепцу Смолинову главу, која се кесери и клања, а слепац једнако расте и расте до самога тавана, од куда му последњи пут намигну, па се провуче кроз таван. Павле Константиновић се пробуди.

„По асоцијацији идеја, мисао о искушењу“, — рече за сан Павле Константиновић и, гадећи се, пљуну.

У Павловск се преселише рано. Летњиковац Павла Константиновића беше зимски, топал, те Пожарски, немајући могућности отпутовати на страну, реши се да отпочне пијење прописаних му лекаром минералних вода у летњиковцу, и да се редовно шета по врту. Но служба је захтевала да већи део времена проводи у Петрограду, време је било хладно и влажно, пијење воде и шетње нису ништа ваљдили, него су га једнако дражили подсећајући га како тамо, негде у иностранству, има и топло и плаво небо и пријатни изгледи. Здравље Павла Константиновића окретало се све на горе, а доктор све више наваљивао за промену климе.

Некако одмах после пресељења у Павловск, Павле Константиновић на својој обичној јутарњој шетњи, у једној удаљеној стази врта, сукоби се са Смолином, који је, како се види, такође био изишао у шетњу. Не спазити Смолина било је тешко; ишао је право к њему и већ се из даљине клањао. Павле Константиновић, у души желећи да Смолин у бездан пропадне, махинално одговори на његов поклон, кад му овај приђе.

— Диван, редак дан за шетњу, ваше превасходство, — одрешено започе Смолин, подижући још једанпут капу, и, као што се пристоји независноме човеку, поврати се натраг у намери да шетњу настави с Павлом Константиновићем.

Павле Константиновић махинално одговори „да“, али руке му не пружи.

— Ваше превасходство изволи становати сваке године овде — наставља је Смолин, не зна се, да ли питајући, да ли саопштавајући Пожарскоме да он то већ зна.

— Да — опет немарно одговори Пожарски.

Смолин поћута мало као обескуражен хладноћом свога сабеседника, али се брзо савлада и настави обичном одрешеношћу:

— Ја сам се пре клонио Павловска, налазећи да је сувише скуп и многобројно похођен за летњи одмор. Али сад ми је драг пошто сам јевтино купио овде летњиковац.

— Е? — овог пута већ извештаченим гласом упита заинтригавани Павле Константиновић.

— Мој летњиковац није далеко од летњиковца вашег превасходства. Ви јамачно знате.

Смолин помену улицу и име пређашњег сопственика.

„Враг би га однео! — помисли Павле Константиновић. Па то је... то је, да га ђаво носи, богат летњиковац!“ — и нехотично изговори:

— Знам, а јесте ли скупо платили?

Смолин каза суму и додаде да је летњиковац купио с дугом.

— Велика сума — рече Пожарски — али спрам летњиковца врло је јевтина.

— Па ко други да купује јевтино, ако не ми, ваше превасходство, — засмеја се Смолин: због нечега нас „посленицима“ и зову. Наравно ја га за исту цену ни по што нећу продати.

— Шта, зар га већ продајете?

— У нас једино живот није на продају, ваше превасходство, — шаљаше се Смолин: — а све остало, што се може купити, може се и продати. У осталом ја сам овај летњиковац сад купио не ради продаје већ ради себе.

„Каквим ли срествима мора располагати овај! Његов је летњиковац много бољи од мога“, — мислио је у себи Павле Константиновић. За тим рече:

— Како видим, ви се у велико намештате?...

Дођоше на раскрсницу. Пожарски скрену у побочну стазу, Смолин пође за њим.

— Шта да се ради, ваше превасходство! — настављао је у шали Смолин, одговарајући Пожарскоме: — посао то тражи. У нас је, знате, све зарад посла. Пошло ми је за руком да срећно продам хартије, проширим круг клијената, сад остаје још ово акционарско друштво, у ком сам један од оснивача и будућих чланова управе. Ваше превасходство није изволело заборавити: ја сам вам објаснио ту ствар.

— Да, с...сећам се, — одговори Константиновић. Хтео је рећи „опомињем се“, но пошто му је то изгледало сувише натегнуто, прећутао је. Је ли се већ саставило то друштво?

— Сасвим, ваше превасходство. Правила су нам већ потврђена, и на јесен ћемо отпочети рад. Акције су већ протуреие, и ми се уздамо да ће им цена у брзо скочити... Једино још што су се оснивачи споразумели, ако би се до јесени показала потреба, у интересу предузећа увући још кога за акционара, да уступе од својих акција известан део по номиналној вредности.

Ову је реченицу Смолин изговорио с неком тајанственошћу, као

дајући тиме на знање Пожарскоме, да се ствар, ако жели узети понуђене му акције, може удесити.

Павле Константиновић појмио је напомену, али ућута, и ћутећки наставише пут. Смолин је сваког тренутка био готов, као запета пушка, да се пусти у подробно излагање, али је нашао за боље да ћути док му Пожарски не зада какво ново питање. Међу тим Павле Константиновић био је љут на самога себе. И на што да почиње разговор са Смолином? Глупа добродушност! Први пробисвет, кога сретне, патури му се за сапутника, а он не уме да се од њега отме, да га отури!...

Али грдећи тако себе, Павле Константиновић осећао је да у тој грдњи лежи некаква унутарња лаж, као да он намерно буди у себи такво расположење, и да у ствари не би био с раскида задовољити своју радозналост односно тога, ко су акционари и колико је акција сваки узео. Али, ућутав једанпут и расположив себе противу тог разговора, ишао је тако, док нису стигли на нову раскрсницу стаза.

— Е, ја ћу одавде одмах кући, — рече Павле Константиновић, желећи да се отараси Смолина; а да би га се са свим отресао, пружи му руку на растанку.

И Смолину је било успут кући са Пожарским, али нађе за боље да се сувише не намеће.

— А ја још морам свратити код једнога пријатеља послом. Имам част клањати се, ваше превасходство, — рече на растанку, љутећи се у себи што мора, хитајући кући на доручак, заобићи другом стазом.

(Наставиће се)

ЧАРЛС РОБЕРТ ДАРВИН

„На земљишту органске природне науке *Дарвин* је други *Њутн.*"

Е. Хекел.

„Прво и последње што се од ђенија захтева, јесте *љубав ка истини.*"

Гете.

„То је особина ђенија, што не допушта да се његови назори помраче предрасудом *тренутка.*

Ламартин.

(НАСТАВАК)

II

Дарвин у успомени свога сина*)

Личност Дарвинова, позната је по фотографији готово свима образованијим људима. Те га фотографије представљају са дугом густом брадом, и великим густим обрвама, наднесеним над очи као стреја. Био је 6 стопа висок, али није изгледао тако висок, јер је био мало погурен. Као млад човек био је веома издржљив, као дете хитар, и могао је прескакати висину, која је допирала до гуше. Кад је ишао љуљао је се, поштапајући се гвозденим штапом, којим је јако о земљу ударао, правећи тако по песковитим путањама ритмичан шушањ. У кући је ишао полако и тешко, уз степенице једва је се пењао. При раду, ако га је рад интересовао, био је брз и окретан, често је у сред диктирања брзо отишао у предсобље да узме бурмута, остављајући врата отворена, и из-

*) Дарвинов син Францис, изнео је у једном одељку Дарвинове биографије своје успомене о оцу, у којима је хтео да „направи површну скицу дневног живота у Дауну," и те синовљеве успомене износимо ми овде у изводу.

говарајући последњу реч при идењу. У кући је употребљавао штап од растовине, и то је био знак да има несвестицу. Покрети су му били троми, с рукама није био спретан, и није умео добро да црта, с тога је јако жалио, напомињући да млад природњак треба да је добар цртач; разглабање нарочито снеђушних делова животињских, сматрао је за особиту вештину, као и прављење микроскопских просека, што му је ишло врло тешко. Имао је сигуран поглед, и да координира своје покрете, а то с тога што је био добар ловац. Тако је он једанпут, каменом из руке убио зеца у башти, а као одрастао човек убио је каменом једну крстокљуну (тицу), и дуго је жалио за тим. При ходу кретао је прстима (навика старих људи, како је он доказивао). Кад је мирно седео често је једном руком хватао другу, а седео је претурив ногу преко ноге, па како је био мршав, то је могао ногу много да прекрсти. За њега су биле нарочито направљене столице, које су морале бити високе, јер му је на ниским било тешко да седи. Браду није никад подсецао, а бркове врло мало. Глава му је била ћелава, само је мало по зади имао косе, лице му је било румено, очи плавкасте испод испупчена чела, које је било пуно бора. Кад је био пријатно расположен, био је живахан, смејао се од свег срца, и при томе дизао је руке, или пљескао њима. Кад је нешто објашњавао гестикулирао је рукама. Хаљине је носио затворене боје, и удобне, последњих година није ни у Лондону носио цилиндер, већ зими црн мек шешир, а лети велики сламни. Кад је куд одлазио носио је кратак огртач, а у кући је увек имао шал преко леђа, и велике постављене ципеле, које је навлачио преко других ципела. Као већина осетљивих људи, патио је од врућине као и од зиме. Јутром је устајао рано, и пре првог доручка шетао, од прилике у 7 и 45 доручковао је, и одмах седао за рад, јер је од 8 до 9½ сматрао као најбоље доба за рад. После 9½ одлазио је у другу собу да разгледа писма, радујући се ако их је било мало, а кад кад невесео ако их није било, и лежећи на дивану, слушао је читање породичних писама. До 10½ читали су му између осталог и одељак каквог романа, па је после опет ишао на рад, и радио је до 12 часова или четврт после тога, и тада је био довршен дневни ред, говорећи задовољно: „данас сам доста радио“, па би тада одлазио у поље, не обзирући се да ли је киша или лепо. Кад је лепо време пратио га је бели пинч, назват „поли“; псе је много волео. Његов „поли“ имао је нарочиту корпу поред камина, у соби за рад. Шетајући тако ишао је до своје ботаничке баште, посматрајући усеве и биље над којима је чинио опите, и гледајући за тицама. Путање посуте песком, биле су са стране засађене лешњицима, јовама, липама, грабом, брезама и т. д. У познијим годинама шетао је док се није уморио, лети је седао под какво дрво на траву, и гледао играње деце. Цвеће је волео неописано, и дивио се лепоти његовој. Кад је хтео да изиђе куд даље, волео је да јаше, јер тада није морао да размишља, што је при пешачењу било обратно, али како је једног дана коњ под њим цркао, а и с

другим се опет десила несрећа, од тог доба није више никад јахао. Из његове автобиографије види се да је био добар ловац, тако, причао је он, да је у Јужној Америци из 24 метка убио 23 шљуке, додајући уз то да су тамошње шљуке биле и много питомије од инглеских.

Други доручак у Дауну (Down) био је после шетње. Веома је волео слаткише, ма да их није смео јести. Вина је пио врло мало, и грозио се пијанства, опомињући децу да никад не пију много, и кад га је једном његов синчић наивно упитао, да ли је кад год био пијан, он му је врло озбиљно казао: да се стиди што мора рећи, да је једном у Кембрицу врло много пио.

После другог доручка отишао би у другу собу, легао на диван и читао новине, то је једино било што је сам читао, све друго: романе, путописе, историју, читали су други, а он је слушао. Радо се бавио и политиком, ма да о њој није озбиљно размишљао. Пошто је прочитао новине, писао је писма, а сва писма која је добијао остављао је и чувао; то је још од свог оца научио. Међутим, добијао је писма од свакојаких, па и безобразних људи, који су тражили одговора, и он је свакомодговарао, јер је сматрао да је неучтиво ћутати са одговором. За досадне кореснодентe имао је спремне штампане формуларе, али их ипак није употребљавао. Тако, једном добије од једног странца писмо оваквог садржаја: писац је се подухватио да у једном друштву које се вежба у дебатовању, брани Науку Развића, али како је он у великом послу, те нема кад да чита његове књиге, то би се радовао кад би му Дарвин послао скицу његове теорије. Какав безобразлук! Па чак и овај безобразни млад човек добио је учтив одговор, али материјал за говор мучно да је добио. Свакоме који му је какву књигу послао, благодарио је, с тога веома га је изненађивало што му многи од оних којима је слао своје књиге, — а у томе је био врло либералан — нису ништа одговарали. Имао је обичај да ради по више предмета у једно исто време. У новчаним стварима, и у послу, био је брижљив и тачан. Рачуне своје водио је марљиво, и завршивао их је на крају године као какав трговац. Волео је да штеди хартију, то му је била страст, тако н. пр.: кад добије какво писмо, па ако је други лист био чист, он га одсечи, и оставља у мапу, да на њему прави забелешке. Спрам деце био је врло либералан и издашан, нарочито у новчаним приликама; имао је обичај да сав сувишак што му претекне преко године, подели на крају године деци. Поштовао је људе од тековине, о себи је често у шали говорио да се дичи са новцем који је уштедио, а било му је мило и за новац што га је од својих књига добијао. Све се бојао хоће ли му деца моћи зарађивати што им треба, „Хвала Богу имаћете сира и хлеба." говорио је обично деци док су још била мала.

После писања писама, ишао је у спаваћу собу да се одмори, и тада би легао на диван, запалио цигарету, и слушао кад му се чита какав роман или друга научна књига. Пушио је само кад се одмара, а бурмут

је употребљавао само кад је радио, шмркање бурмута научио је још као ђак у Единбургу, и имао је лепу сребрну бурмутицу, коју је добио на поклон. Једном је — по причању његовом — оставио, и месец дана није шмркао, али тада је се осећао, „летаргичан, без мисли и меланхоличан." У познијим годинама пушио је стално. Читање га је често успављивало, а после је жалио што неке делове из романа није чуо, јер му је жена читала гласно и пошто је заспао, не хотећи да га прекидањем буди. У 4 часа устајао је и ишао да се шета, од 4½—5½ радио је, а у 6 часова отишао би у другу собу, где би се одмарао, пушио цигару и слушао роман. У последње време није тако доцкан ручавао, но је у пола осам узимао чај са јајетом или мало парче меса. После јела одмах је устајао извињујући се, и играо је са женом „Puff" (трик-трак) сваког вечера по две партије, дуго година водио је списак партија, колико је ко од њих добио. При том игрању био је врло живахан, кад је губио горко се жалио на несрећу која га је спашла. После играња читао је сам какву научну књигу.

Вечером кад би се уморио од рада, и пре но што отпочне читање, лежећи на дивану, слушао би клавир, на коме би жена свирала. Само је једну једину песму могао до краја да певуши, а то је: „Ar hyd y nos": никад није могао никакву мелодију да упамти, па и кад је најмилији комад слушао питао је како се зове; волео је Бетовенове симфоније и Хендла. Радо је слушао лепо певање, а величанствена и патетична песма доводила га је до суза. У старијим годинама, вечером био би уморан, и с тога је у 10½ већ је био у постељи, и лежао је будан, или седећи у кревету и премишљајући.

Односно вештина није се обзирао на мишљења професионалних критичара које је тога ради исмевао, говорећи, да они своје назоре мењају по моди. Фотографију је више ценио од слика у бојама.

Највећи део његове научне лектире био је немачки, али му је то врло тешко и споро ишло; немачки је називао „verdammte" са инглеским нагласком, љутио је се на Немце што не пишу простије, немачки је читао помоћу речника, читајући по једну реченицу неколико пута. Због тога што није знао француски, одбио је секретарство у геолошком друштву. Био је у опште слаб у језицима, с тога и пише једном свом другу (Rodwell-у) да је врло глуп за језике, и да има респект пред лингвистима. Интересовао се за све гране Биологије. А и сем Биологије читао је нпр: у „Nature" све што је у њему, било из математике и физике, налазио је — вели — задовољства да чита чланке које не разуме.

Његов је живот био тачан и правилан, ни један дан није био другојачији, сви су му били подједнаки, ма каква измена у одступању његових навика била му је тешка, с тога је избегавао друштва и свечаности. Године 1871 присуствовао је венчању своје најстарије кћери у малој сеоској цркви, па је чак и ту свечаност једва издржао. Његов син спомиње се, како је изгледао, при погребу свога брата Еразма стојећи

у снегу, озбиљан и погружен. Један пут је с тешком муком присуствовао скупштини Линеовог друштва, и доручку код *Џемса Паџета* (James Paget,) где су били искупљени сви виђенији чланови медицинског конгреса. Зато је ради одмора, преко године чешће о распусту правио излете у колима, а сем тога ишао је и у завод за лечење хладном водом, јер му је то у почетку чинило добро.

Са женом је живео лепо, и она му је правила живот лепшим и задовољнијим; спрам деце је био нежан отац; у његовим „успоменама" он се обраћа својој деци говорећи: „Кад сте били још мали, уживао сам да са вама играм, и ја са уздахом помишљам, да се такви дани неће никад повратити." Никад рђаву реч није рекао деци, а учтив је био и спрам млађих, никад им није другчије заповедио до: будите тако добри. Као домаћин био је изредан, љубазан, учтив, и предусретљив спрам гостију. Врло лепу симпатичну скицу о посети код Дарвина, написао је *Декандол* (Darwin considéré au point de vue des causes de son succès. Geneve 1882.) Он се диви простоти његова карактера, која продире чак и у метод његова рада. Дарвин није био од оних људи — вели Декандол — који зидају дворце за смештај своје лабораторије, и онде где је Дарвин правио своје занимљиве опите над хибридизмом, нашао је само випову лозу. *Рихтер* (чији ћемо опис изнети после), *Сарсеј* и други писали су такође о посетама код Дарвина. У говору је при првој речи какве реченице муцао, и тешко је изговарао „w," и као дечко није га могао никако изговорити, давали су му „Six-pence" (5 пара) ако изговори „white wine" (бело вино), које је он изговарао „rite rine". Кад је имао више гостију, са сваким је ступао у разговор, или је двојицу тројицу прикупљао око себе разговарајући и шалећи се. Највише се радовао *Хекслију*, јер је овај био пун хумора, недељом пак после подне долазио би *Џон Лобок*; али највише љубави и пријатељства показивао је спрам *Хукера*, за кога је говорио да је то најљубазнији човек на свету.

Спрам сељака у месту где је живео, био је учтив и љубазан, интересујући се за њихово благостање, помажући им да оснују „Friendly Club" (друштво за потпомагање), и 30 година био им је благајник. Свакад о Тројицама, друштво је са заставом и музиком пролазило, па је стало пред његовом кућом на ливадак, и он их је тада поздрављао, износећи им финансијско стање друштва, зачињавајући обично свој говор вицевима. Био је такође благајник и „угљеног клуба," а неколико година био је као члан суда грофовије. Све што би се односило на школе, цркву, и добротворне заводе, био је вазда готов да помогне. Миран сеоски живот правио га је збуњеним кад је долазио у већа друштва. Др. *Лан* прича, како је једном Дарвин отишао на предавање Д-ра *Сандерсона* (Sanderson) у „Royal Institution," и кад је он ушао, цео је се скуп дигао са својих седишта да га поздрави, а он се није ни сетио да се та почаст њему чини. Као и сваки Инглез умео је да цени време, зато је и радио све док је могао. Од природе волео је простије методе, и зато је ретко

кад употребљавао сложен микроскоп, и много инструмената. Његов сто за сецирање била је дебела даска, која је стајала у прозору његове собе за рад, инструменти су му били прости, говорећи: да нико не може бити добар посматрач, ако није вешт у теорисању; често је експериментисао оно што су многи сматрали за излишно, и он је те покушаје називао „лудачким експериментима.“

Књиге није много ценио, сматрао их је само као оруђа за рад, није их ни повезивао, па кад би се свим распале, (као нпр.: Милерово „Оплођавање“.) чувао их је да се не распадну тиме, што им је преко леђа метао металне штипаљке. Ако је књига била дебела, цепао ју је на двоје, да би се удобније држала. Од брошира остављао је само онај лист који му треба. При читању књига, правио је са стране примедбе, подвлачећи места која га интересују, и њих је после исписивао. Коректуру од „Постанка видова“ држала је његова жена, доцније ћерка му г-ђа Личфилд а пошто се она удала, син му Францис. Што се писања тиче, жалио се, како му је тешко, добро и просто инглески да пише, и како му то никад неће бити лако.

Завршујући ове своје успомене о оцу, син његов вели: да готово четрдесет година није се његов отац осећао здрав ни једног дана. У тим синовљевим успоменама има један важан одељак о религији: у списима његовим не може се о томе ништа наћи, он је о томе ћутао, сматрајући да је религија приватна ствар сваког човека, која се другога не тиче.

У писму писаном 1879 год. Ц. Фордајсу (а штампаном у „Aspects of scepticism“ 1883) вели он о религији ово: „Што се мојих сопствених назора тиче, то је питање, које нема важности ни за кога другог, до за самог мене. На Ваше питање могу Вам рећи, да се мој суд о томе колеба. . . . *Кад се највише колебам, нисам никад атеиста у оном смислу, да одричем егзистенцију Бога.* Ја држим у опште (и у толико више што сам старији: — али не увек — да је агностичар, најкоректније назначење за моје душевно стање.“ Новембра 16, год. 1871. пише он Д-ру Аботу у Кембриџ: „*ја потписујем са свим реченицу, да је дужност свакога, да распростире оно што мисли да је истина*, и ја Вас веома поштујем, да Ви то чините са толико преданости и воље. Вашу жељу не могу испунити из следећих разлога; — извините што их ја наводим у појединостима, јер би ми жао било да Вам изгледам неблагодаран —. Моје је здравље врло рђаво, ја не проживим никад 24 часа, а да неколико часова непријатности немам, и када ништа не могу да радим. Због тога сам ове године изгубио једно за другим два месеца. Услед ове слабости, и што често патим од несвестице, то нисам у стању да нове предмете — који изискују много размишљања — савладам, и само старе ствари могу да обрађујем. Никад ја нисам био брз мислилац или писац, и све што сам у науци урадио, то је било после дугог размишљања, стрпљења и вредноће.“

„Нисам никад много систематски размишљао о религији у односу према науци, или о моралу у односу спрам друштва, и док дуже времена, и стално о томе не мислим, ја нисам у стању да шта напишем што би било вредно да Вам за „Index" пошљем."

Више пута је мољен да каже своје мишљење о религији. Једном холандском ђаку пише он 2 Априла 1873 године:

„Ви ћете ме извесно извинити, што Вам тек после толиког времена пишем, јер сам дуже времена био слаб, и да бих био мирнији морао сам се удалити од куће."

„На Ваше питање не могуће је одговорити, и ја нисам сигуран, да бих то могао урадити, све и кад бих много више писао. Хоћу само да кажем, *да је немогуће себи представити, да је ова величанствена и чудноватa Васиона, са нама свесним бићима, постала простим случајем, и то ми баш изгледа да је главни доказ за егзистенцију Божију*; да ли је пак овај доказ од стварне вредности, ја нисам у стању да оценим. Знам врло добро, да ако узмем први узрок, то наш дух, тежи да сазна одкуда је дошао, и како је постао. У томе ја предвиђам тешкоће, које нам даје огроман број страдалника у целоме свету. *Ја сам такође приморан да се до извесне мере поклоним пред оценама толиких одличних људи, који са свим у Бога верују*, премда и сам увиђам да је то слаб доказ. Најсигурнији закључак изгледа ми да је тај: да цео предмет лежи ван моћи схватања човечијег, но човек треба да врши своју дужност."

Године 1879 обратио је се један немачки ђак са истим питањем. На писмо је одговорио један члан породице ово: *Он* (Дарвин) *је мишљења да се теорија развића са вером потпуно слаже*, али да и Ви морате предпоставити, да разна лица, разне дефиниције имају о томе шта разумевају под Богом." Али то није задовољило младог Немца, с тога се поново обрати и Дарвин му пошље следећи одговор:

„Много сам у послу, као стар човек и слабог здравља, немам времена да Вам на Ваша питања потпуно одговорам, а у главном на њих се и не може одговорити. Наука нема ништа општег са Христом... Што се мене тиче, ја не верујем да је и кад било „откровења". А што се будућег живота тиче, то мора свакисеби да дâ одлуку о противуречним, неопредељеним могућностима."

У његовој автобиографији писаној — као што је напоменуто 1876 године, овако је мишљење његово о религији:

„За ове две године (Октомбар 1836 до Јануара 1839) много сам мислио о религији. Кад сам био на броду „Бигл", био сам са свим ортодокс, и сећам се да сам од више официра (и ако су и они били ортодокси) био срдачно исмејан, што сам Библију цитирао као неоспорни ауторитет, ма о каквом делу морала, и њих је чини ми се амизирала новина доказивања. Али сам у том времену т. ј. од 1836 до 1839 године, постепено увидео, да се Старом Завету не може више вере поклонити, но светом писму Индуса" и т. д.

„Размишљајући даље о томе, како су најјаснији докази потребни, да ма ког човека са здравим разумом увере о чудима, на којима се хришћанство оснива; и у колико више упознајемо сталне природне законе, чудо ће у толико невероватније бити; узев у обзир: да су људи у оно доба били до невероватноће глупи и лаковерни; — да није доказано, е је Еванђеље писано у једно исто време, кад су се и догађаји дешавали: да ти догађаји у многим значајним појединостима одступају, много значајнијим како ми се чини, а да би се обичним нетачностима очевидаца могли објаснити; — ето оваквим размишљањима, не што би била нова или од вредности, него што су била од утицаја на ме, ја сам полагано дошао до тога да не верујем у хришћанство као Божије откровење.“

„Стари доказ о циљи у природи, како га је *Пели* постављао, и који ми је од пре изгледао одлучујући, сад је са свим пропао, пошто је изнађен закон о природном одабирању. Ми на пр. не можемо веровати да је ванредно лепу браву двољуштуре шкољке, направило какво интелигентно биће, као што је човек направио шарке на вратима. У варибијалитету органских бића, и у дејству природног одабирања, не лежи више целисходности, но у правцу у коме ветар дува“ и т. д.

„Али ако ми бескрајно дивно прилагођавање — које свуда сусрећемо — оставимо на страну, то се може питати, па како се да објаснити ово опште дивно уређење света. На неке је писце мера трпљења у свету направила дубок утисак, да... они сумњају, да ли постоји више беде или среће, да ли је свет у главноме добар или рђав. По мом мишљењу преовлађује срећа, премда је то тешко доказати“ и т. д.

Говорећи даље о томе, о егзистенцији Божијој и бесмртности душе, *Дарвин мисли, да је најјачи доказ да има Бога тај: што ова огромна и дивна Васиона, није могуће да је резултат нужде или слепог случаја, већ производ једног интелигентног духа*, „с тога — вели — заслужујем да се зовем „Деиста“; то је било његово мишљење кад је писао „Постанак видова“, али је после то мишљење полако ишчилело... „Тајна почетка свију ствари за нас је неразрешљива, и ја што се мене тиче морам остати скроман агностичар“ завршује Дарвин. А да целисходност нема смисла објашњава нам он (Јула 1860 г; д-ру *Грељу*) овим примером: „Ја видим тицу, која ми је потребна за храну, и убијем је, ја то учиним *намерно*. Невин, и добар човек, стоји под дрветом, и удари га гром: — верујете ли Ви (то бих збиља хтео сазнати) да је Бог хтео човека *намерно* убити? Многи или већина у то верују, ја не могу веровати и не верујем. Ако верујете, то верујете ли, да кад ласта муву ухвати, да је Бог хтео да баш та ласта, ту исту муву, и у том истом тренутку ухвати? Држим да се човек и мува налазе у једнаком положају“.

Још у једном писму *Грагаму* (3 Јула 1881 године). Дарвин понова вели, да „*Васиона није резултат случаја*“. Он истиче сумњу у поузданост убеђења духа човекова, који је се развио из нижих животиња, јер ко би се — вели — ослонио на убеђења у души једнога мајмуна. Сем

тога, Дарвин примећује што се сувише велики значај придаје великим људима, јер је навикао да сматра људе од другог, трећег или четвртог реда за врло значајне; најзад, тврди, да је природно одабирање учинило више за цивилизацију но што мисли Грахам. „Опомените се — вели — колико је пре неколико векова била опасност за европске народне, да их Турци не савладају, и како је сад смешна таква замисао. Цивилизована, тако звана кавкаска раса, савладала је Турке у борби за опстанак“ и т. д.

Ово је врло кратак извод Дарвинових назора о вери, ма да је он о томе ретко и не радо говорио.*)

Узгред напомињем једну карактеристику Дарвинову од *Џ. Д. Хукера*, у писму писаном сину Дарвинову: „Ваш отац разликовао је три периоде у своме животу, као биолога: прво, прост скупљач у Кембрицу; друго, скупљач и посматрач на „Биглу“, и дуго после тога; и треће. изучен природњак после дела о ‚Цирипедијама‘ “.

Колико је Дарвин био цењен у својој отаџбини, и на страни, доказ је најбољи тај, што је био члан 71 научног друштва; и то 9 научних друштава у Лондону, 9 у провинцијама и колонијама, а 53 научна друштва на страни.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

*) Др: *Е. Фери* (у књизи: „Социјализам и позитивна наука,“ а у преводу Р. Н. Раденковића, стр: 41) тврди такође, да се Дарвин није издавао за атеисту, али, да је Дарвин (1882) у једном писму писатом Бихнеру признао, да су га научне студије после четрдесет година одвеле атеизму.

ЈЕДАН ПОПУЛАРАН ФИЛОЛОГ

(ИЗ „LA REVUE HEBDOMADAIRE“, PARIS, № 47, 23/11 ОКТОБРА 1897).*)

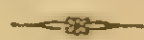

Београд, 2. октобра, 1897.

Да један филолог може бити популаран; да га више покољења славе као хероја и на домаћем огњишту, и по календарима, па чак и у каванама: да о преносу његових костију, на четрдесет година после смрти његове, не само потеку валови мастила, но да се узбуди једна гомила, а сам пренос узме размере националног догађаја — то су појави на које ми нисмо никако навикли, и које тек једва можемо схватити. Али баш ради тога, потребно је да дубље уђемо у дух тога „пријатељског и савезничког“ света, — да употребимо формулу у моди. Београд, одавајући прекјуче ретроспективну почаст своме славном научењаку Вуку Караџићу, није задовољавао само љубопиство очију: љубопиство духа имало је шта да види, и човек је могао да се занима психологијом „славизма“.

Тај Вук, савременик наше Револуције, који је умро у Бечу 1864., веома је особена физиономија. Истрајан, радан, учен, новатор, то се разуме више но што је потребно — а потребно је по мало од свега тога да би се прешло у потомство, — али преко свега непоколебљив демократ, користан и увек искрен. Као зрео човек доживео је доба Свете Алијанције. Србија још није била примљена у ред Држава. Турчин догорује у тврђави београдској, — у којој ће бити до 1867. Народ је сиромашан, непросвећен, један део као бунтовник, један део као роб, под батином и на кочевима отоманским. Да дубока филологија изиђе са те средине, да утиче на њу, и то толико да моћно помогне њеном изграђивању, то је оно што је најчудније. То је учинио један сељак. До душе његов рад пронашао је на словенској земљи, то јест у крилу света који би готово могао узети за девизу: Све за језик и језиком.

*) Као што смо раније обећали доносимо овај чланак о значају Вукове прославе, уверени да мисли изнесене у њему заслужују да их и српски читаоци чују.

Још из рана, тај будући доктор Бечких*) Универзитета — коме је учени па чак и политички Беч, устима Луегера, мора се признати, одао сјајну почаст — прелази Балкане пешице, обувен народним *опанцима*. Он бележи дијалекте и песме, диви се сродностима које свуда налази; натоварен тим пленом налази начина да дође у Беч, да научи латински и немачки, да се зближи с научним ауторитетима тога доба, да се образује у њиховој школи. Он има материјала, има методе, он страсно воли своју земљу, земљу која се једва види нацртана на карти, али која се простирала у глави његовој, на све пределе где се говори српским дијалектом. И тој отаџбини он оставља неупоредљиво завештање — које може испунити један мали раф у библиотеци, али које обнавља, с временом политичке и социјалне услове седам до осам милиона Јужних Словена: граматику, речник, дивну збирку народних песама, *језик* најзад, оруђе одбране, напретка, изнад сваке етничке класификације. Данашњи *српско-хрватски*, који се говори од врата Загреба па до испод Скопља, у Маћедонији, па јадранском обалом јесте, научно говорећи, дело Вуково.

И какав борац! Он има инстинкт онога што треба једном језику, он осећа шта ваља да избегава, да би могао служити сједињавању група раздвојених границама, па чак и појединаца у истој групи. Он води рат са архаизмима, старим облицима, црквеним језиком, свим оним на основу чега сталежи теже да се издвоје. Он тврди да је Академија народ, да треба говорити као говедар да би се добро говорило. И њега називају говедаром, безбожником, револуционаром. Касте и навике су га каменовале, али не сатрле. Он се свети још саблажњивијом револуцијом, и побада заставу фонетичког правописа посред логора конзервативаца. Он је одмакао за три четврти столећа — а да се не узме у рачун периода која остаје да се то постигне — од Француске Академије.

Најзад победио је. Данас учена тела се клањају, школе се поводе за њиним одлукама, цела демократија српско-хрватска осећа инстинктивно да је њој учињена услуга, и што је главније, осећа благодарност. Ти несрећни Јужни Словени, већ толико векова у свачијој служби, задобили су праву победу само у језику. До душе победа је потпуна, и задобивена је противу удружених Турака, Немаца, Маџара, Талијана, Грка, Арбанаса. На тај начин с успоменом Вуковом меша се углед и сјај великих војсковођа. — Има ли су Наполеона каквога се могло.

* * *

И одиста, у оној дрхтавици Београда, у полу-магловито јутро 30. сентембра, било је нечега од осећања која су била у грудима нашег поколења од 1840., када је пренео Наполеонов враћен у Париз. Цела је ва-

---

*) Ово је погрешно: Вук је добио докторску титулу у Липисци, а био је дописни члан бечке Академије Наука. Ур.

рош на ногама. сви су сталежи измешани, изасланства Срба тако рећи „спољашњих,“ из Јужне Угарске, Славоније, Далмације, нарочито Босне; дужином тротоара шарени шпалир капута и гуњева, свилених шешира и *калпака*; деца и жене у првом реду, сељанке у везеним јелецима и чарапама — спровод и породичан и величанствен, где је, изузев свештенство и министре, сваки, официр, научењак, трговац, радник, био на своме месту и ишао за сјајним мртвачким ковчегом. Од железничке станице где је бечки воз донео остатке до Милапове улице, раширио се други Дунав, у чијем се запљускивању губиле црквене песме и звук звонцади, река са несталним обалама која се разливала и слагала своје напосе. А нарочито ред — онај словенски ред, потпуно унутарњи, коме је корен у заједништву јединака са једном мишљу водиљом, она наслеђена флегматичност народа који је много трпео, много се падао, али који осећа да ће доћи његово доба. Полиција нема готово никаква посла; гарнизон је био потпуно у миру. Сав тај свет ступа кораком спорим, смишљенијим но на каквом париском погребу, без извештачености нарочито — као да се ради какав свакодневни посао, или какво ходочашће чије је понављање постало са свим обично.

Сунце продре за један тренутак када је чело спровода пролазило поред краљевског двора. Удвојени ред владика, архимандрита и православних свештеника сија у помпи и крајњој разноликости црквених украса. Злато се меша са свима бојама на стихарима, од којих сваки личи на кубе са дугом косом. Махом црквене фигуре, као у источњачким мистеријама, иконе које говоре и озбиљно се крећу. Одједном, на савијутку једне широке улице у којој су накићени балкони били препуни гледалаца, једна од тих испупчених артерија које пролазе дуж београдског брега открива Земун и огромну равницу, воде величанствено разливене по бескрајним ливадама, или боље разнобојно море, нежно зелено са сребрном површином, са расутим адама и сивим селима. У томе миру и у тој покорности природи, Калемегдан диже своју охолу тврђаву. Некада турски, данас хришћански, он данас стоји као неко географско светилиште у корист Београда. Природа га је створила владаром степе с оне стране Саве и Дунава; не само природа, но и етнографија, вера, језик. Вук најзад — изузев политике, која поставља немачке или мађарске власти у тим „српским земљама.“ На тај начин Калемегдан је изврстан белведер да би се могли оцењивати они концентрични кругови који се опажају међу јероглифима Источног Питања: једна конкретна држава, а ван ње један апстрактан народ — кога она привлачи.

* * *

У скоро дође ред и на „полагање венаца.“

Црквена се служба свршила у тако чудесно сливеном хору да је изгледало као последњи акорди оргуље. И тада, пред немом и гологлавом публиком, носиоци венаца, већином млади људи, брзо су покривали

свети ковчег зеленилом венаца. Док су они дефиловали, један церемонијал-мајстор објављивао је име даваоца, друштва, научне установе, вароши па чак и варошице; и свакога пута дизало се једно *слава*! час кратко, час продужено жамором публике.

И све је то говорило у том поименичном презиву. За неколико тренутака Балкан је изложио своју историју, своје амбиције, па чак и своје сукобе. Несталности овога отимапог, расцепканог и обновљеног света, који је бачен на милост свима ћудима рата и уговора, пролази брзо као муња: најглавнији је утисак, утисак хармоније, или још боље једне *целине* која почиње проналазити саму себе и која се платонски ствара на рачун званичних организама. Човек се не осећа више у престоници мале краљевине Србије, но у средишту народа кога је Вук предвиђао. Изгледа да самовољне препреке на Балкану падају, да политичка граница нема више смисла, или боље да има застарео неблагородан смисао: да један народ излази тако рећи на моралну смотру, у батаљонима српским, хрватским, бугарским и ако неки још носе турску униформу или аустријске ширите — али који се одзивају на глас: Јужни Словени.

Венац из Карловаца: он долази из Угарске, из свете вароши православних Срба, столице патријаршије пренете с оне стране Саве, када су гоњења Ислама принудила сто хиљада њихових предака на исељавање. Венац из Дубровника: то је далматинска обала, или боље њен урес који још једном прилаже од своје јужњачке топлине словенској браћи у једноликим и замагљеним равницама. Венци из Сарајева и Доње Тузле: то је Босна, српска земља у којој је, од 1878., Аустријанац заменио Османлију, као да је та несрећна покрајина проклета да буде вечита пљачка. Венац из Мостара: то је Херцеговина, осуђена на исту судбу истим берлинским решењем, још више предентистичка, још сиромашнија, којој је иронија судбине оставила само један накит: појас од аустроугарских тврђавица. Венци из Цетиња, Софије, од загребачке академије — приноси Црне Горе, Бугарске, Хрватске у апотеози човека који је створио јединство основног језика балканског. Нека се воде препирке о границама па чак и о називима те идеалне Србије: нека јој се тражи друго име; нека се критикује тај сан и историјски процес који је још само једна апстракција — али ипак се осећа како око ове скромне краљевине гравитују милиони људи исте крви, који теже или да постану њени поданици или њени пријатељи; и да у основи свега тога, под пирамидом зеленила, кључају симптоми аналоги оним симптомима који су наговештавали велика уједињења овога века.

То је поезија, тако рећи, те балканске конфедерације о којој се тако много говорило пре грчко-турског сукоба. И у тој поезији налази се кључ прозе, на име да је први чинилац организације словенског Балкана очевидно вера „Балканаца“ у заједничку судбину.

На чији ће се рачун та судбина извршити? Постанак тих венаца, од којих је половина из саме Аустро-Угарске, довољно казује. Некада је

на балканском полуострву словенски патриотизам све ишчекивао од каквог потреса у Цариграду. Данас се са интересовањем прати оно што се дешава у Бечу. Борба народности започела се с таквом силином у Цислитавској, а Немци, изгубивши своју парламентарну хегемонију, и понашају се тако, да је у питању да ли ће будући потреси на европском Истоку доћи од *пангерманизма* или од каквог новог грча отоманске царевине. Дванаест милиона Јужних Словена од Трста па до Црнога Мора, стављени својим старим исељавањима између немачког и турског света, свесни данас јединства своје расе, логички се морају радовати свима распадањима која се јављају код њихових суседа. Извесно је да има међу њима, бар у интелектуалној елити, много људи који мисле на те могућности, мерећи догађаје и у Рајхсрату и у Илдиз-Кошку, и који међу њима траже прилике да се покажу, да се чује њихов глас, да заједно створе мало идеала, који је можда оронуо с временом.

Фонетика, етимологија, изједначење дијалеката, о томе се много говорило у Београду над пепелом честитога Вука; чак се поглавито говорило о томе.

Али ви сада знате зашто Јужни Словени страсно воле филолошке свечаности, и зашто је пештанска влада, која не дели њихову љубав за филологијом, наредила да њени алгуазили у Земуну строго мотре на пасоше и брижљиво записују имена путника.

Шарл Лоазо

ТРЖИШТЕ ЉУДСКИХ ТАШТИНА

РОМАН БЕЗ ЈУНАКА

НАПИСАО

ВИЉЕМ МЕКПИС ТЕКЕРЕ

ПРЕВОД СА ЕНГЛЕСКОГ

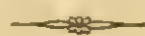

ДРУГИ ДЕО

— НАСТАВАК —

Писмо је било написано добро познатим рукописом Ђорђевим. То је било оно писмо, које је он писао 16-ог јуна изјутра, пре што ће се опростити са Амалијом. На воску је био печат с грбом, који је себи Озберн скрпио по схематисму племства са натписом *Pax in bello**) и грб је био оне војводске куће чијим се рођаком трудио Озберн представити. Рука, која га је писала, неће се више никад латити пера нити мача. И сам су печат украли са његовога мртвога тела, док је оно лежало на бојном пољу. Отац није знао ништа о том него само седео тако и гледао у писмо у несвесном страху. Кад га је отварао осекоше му се ноге.

Јесте ли кадгод имали чегрсти са којим од својих пријатеља? Како вас само кори и како вам пребацује његово писмо, које је писано још за пријатељевања. Како ли је само тупа туга што се станила на ове жарке доказе охладнеле љубави! Како ли су лажни гробни натписи над овим мртвим телом! Како мрки, сурови коментари о животу и таштинама! Већина од нас има пуне фиоке њих својеручних или добивених. Они су затворени скелет, који ми чувамо и којега се клонимо. Озберн је дуго цептио пред писмом својега упокојенога сина.

*) Мир у рату.

Писмо јаднога покојника није много зборило. Он је био и сувише охол да би могао признати шта му је на срцу. Само је рекао: да овако у очи велике битке жели да рече оцу збогом и да га најсвечаније замоли да буде мукает његовој жени, или можда и детету, које за собом оставља. Скрушено је признао да је са неуредности и настраности докусурио скоро оно мало материнства. Захвалио се оцу на ранијој дарежљивости, и обећа му: пао или жив остао, да ће радити тако, како ће бити достојно имена Ђорђа Озберна.

Његова енглеска навика, понос, а можда и плашљивост, не дадоше му да рече више. Његов отац није могао видети пољубац, који је пао на адресу овог писма. Г. Озберн испусти то писмо у најужаснијем болу од љубави и ометене освете. Он је сина волео, а није му опростио.

Али два месеца доцније, кад су Ђорђеве две сестре дошле са оцем цркви, опазише како он седе на сасвим друго место, а не на оно, на које је обично седао, кад би присуствовао божјој служби, и како је са својега седишта преко њихових глава гледао на зид. С тога и те две младе леди погледаше у истом правцу, који им показаше туробне очи њиховога оца, и опазише подигнут споменик на зиду. Споменик је представљао Британију како тужи над једном урном а пребијен мач и прилегнуо лав показују да је споменик подигнут преминулому ратнику. Скулпторима тога доба биле су пуне руке посла око подизања сличних емблема, које сте могли гледати на огради цркве Св. Павла, која је покривена масом тих многобожачких алегорија. За првих педесет година овога столећа они су били стално тражени. Под тим спомеником извијен је био добро познати бомбасти грб Озбернов, а натпис је казивао да је то подигнуто „у спомен Ђорђу Озберну, Млађем, Есквајру, преминулому капетану — тог батаљона у пешадији Његовога Величанства, погинулому 18 јуна 1815, у 28 години, у борби за својега краља и отаџбину, а у славној битци на Ватерлоу. Dulce et decorum est pro patria mori.“*)

Поглед на тај споменик потресе сестре тако да је Мис Марији ваљало изаћи из цркве. Свет у цркви с поштовањем отвараше пут овим девојкама што излажаху јецајући, у црнини, и сажали се на туробнога, старога оца, који је седео спроћу споменика онога погинулога официра.

— Да ли ће опростити он госпођи Ђорђевој? — питале су се ове девојке, чим им мало бол одумину. Много се говорило о том међу познаницима Озбернове породице, јер су они знали за прекид међу сином и оцем услед оне женидбе. Било је и опкладе о том међу људима из Расел Сквера и Ситиа.

Ако су се девојке колико толико бојале да се Амалија неће примити за члана породице, та је бојазан постала сад већом, кад при крају јесени стари изјави да ће преко канала. Он им није рекао куда ће, али су оне погодиле одмах да ће се његови кораци упутити Белгији, а знале

*) Слатко је и красно умрети за отаџбину.

су да је Ђорђева удовица још у Бриселу. Оне су имале тачне податке о њој преко Леди Добенове и њених кћери. Наш је честити капетан Добен услед смрти другога мајора у батаљону постао још на бојном пољу мајором, а јуначни О'Дауд, који се јако одликовао и овде, и свуда, где је ваљало опробати му ладнокрвност и јунаштво, постао је пуковником и витезом ордена Бање.

Велика већина оних што су она два дана борбе пострадали лечила се још у Бриселу те јесени, где се опорављала од рана. Тај град је био пространа војничка болница за толико месеца после велике битке, и кад војници и официри почеше долазити на снагу, све градине и јавни састанци бејаху прекриљени инвалидима ратницима, који се тек отргнули од чељусти смрти, бацише на коцкање, уживање, љубакање, како то већ чини свет са Тржишта Људских Таштина. Господин Озберн се нађе лако са некима из тог батаљона. Познао им је униформу а и пратио им је измене у њему и тако волео о том говорити, као да је и сам из тога батаљона. Сутра дан по њеловом доласку у Брисел, кад је излазио из гостионице, која је била према парку он виде једнога војника у добро познатој му униформи, који је седео одмарајући се на каменитој клупи у парку, те приђе и посади се покрај тога реконвалесцента.

— Јесте ли ви били у батаљону капетана Озберна — рече, па, пошто мало поћута, додаде: — он је био мој син, господине.

Војник није био из Озберновога батаљона, али подиже ону здраву руку те се дотаче њом своје капе тужно и са пуно поштовања према бедном старцу, који га је питао. — У целој војсци није било лепшега ни бољега официра — рече војник. — — Овде је у граду и наредник из капетан Озберновога батаљона (сад је то капетан Рајмондов), прездравио је од ране у плећу. Ви бисте се могли састати с њим ако хоћете: он би вам могао причати о свем што се тиче тог батаљона. Али сте се ви без сумње виђали са капетаном Добеном, присним пријатељем јуначнога капетана Озберна. Ту је и госпођа Озбернова, и како се прича, за мало није с ума сишла. Није била на чисто читавих шест недеља. Али ви зацело знате о свем том, и извините — додаде војник.

Озберн му тури у руку једну гвинеју и рече му: да ће добити још једну, ако доведе наредника у гостионицу код Парка. То обећање ускоро доведе жељенога наредника старому Озберну. Онај војник оде, и пошто исприча једному другару како је дошао отац пок. капетана Озберна, и како је то дарежљив човек, они заседоше за сто и частише се догод је трајало оне две гвинеје из пазуха ожалошћена старца.

У друштву са овим наредником, који се већ опоравио, оде Озберн до на Ватерло и Катр Бра. Он је посадио наредника поред себе и прође кроз оба бојишта под његовим вођством. Он је видео оно место на друму, где је батаљон ушао у борбу 16-тог и низбрдицу, којом су одагнали француску коњицу, што је гонила Белгијанце, који су узмицали. Ту

је било оно место где је храбри капетан Озберн оборио француског официра, који се са младим заставником борио око заставе, па заставника већ и оборио. Сутра дан су се повлачили истим друмом и ево места где су коначили под пљуском између 16-ог и 17-ог. Мало даље је позиција, коју су они заузели и одржали одбијајући од времена на време силовите нападе француске коњице и прилежући под ровове од ужасне ватре француских топова. Пред вече доби наредбу да наступа, кад се и непријатељ после последњег напада стаде повлачити. И капетан Озберн викну ура! завитла сабљом по зраку, али га зрно погоди и он паде мртав. — Мајор Добен је пренео тело капетаново у Брисел — рече наредник ниским гласом — и сахранио га као што већ знате.

Око ове двојице облетали су сељаци и продавци реликвија са ових места, док је војник ово причао, и нудили им свакојаке успомене на ту битку: крстове, еполете, поломљене токе и искрхане орлове.

Озберн царски обдари наредника при растанку, кад је већ разгледао позориште јуначких дела својега сина. Гроб му је већ раније био видео. По доласку у Брисел он је одмах одјурио тамо. Гроб је био у лепом гробљу у Ликему, близу Брисла. Ђорђе је једном шетао био у то лепо место, и изразио жељу да га на случај смрти ту закопају. Младога је официра његов пријатељ довезао и сахранио у једном неосвештаном куту ове баште, који раздваја само једна мала ограда од крстова, купола, цвећа и дрвећа, под којима почивају римокатолици. По мишљењу старога Озберна за његовога сина, енглеског племића, и капетана у тако прослављеној војсци право је понижење било, кад га нису удостојили сахране заједно са осталим странцима. Ко ће од нас признати колико само таштине провирује у нашим најжарчијим осећајима према онима, који су нам драги, и како је наша љубав себична? Стари Озберн није много разбијао главу око својих испреплетаних осећаја и о том: како су се у њему борили инстикат и себичњаштво. Он је чврсто веровао да је оно све онако, како он мисли, да му се у свакој прилици ваља само својега држати и његова би се мржња устремила као жаока у осице или језик у змије на све што би њему у наточ ишло. Он се поносио својом мржњом, као што би и ма чим другим. Увек бити у праву, само напред ићи, и никада не посумњати, зар нису то особине којима се у овом свету свуда глупост протура за вођу?

Кад се са Ватерлоа у сунчев заход приближавала г. Озбернова кола градској капији, сретоше они једна отворена кола, у којима бејаху две жене и један господин. Поред њих је јахао један официр. Озберн се брзо окрете на другу страну. Наредник што је до њега седео погледа га зачуђено а официра поздрави, што му овај механички врати. То су били Амалија и поред ње хроми заставник, а према њима њихова верна пријатељица, г-ђа О'Даудова. То је била Амалија, али како само друкчија од оне девојке, коју је Озберн познавао.

У лицу је дошла суха и бледа. Под удовичким шеширом раздељена јој је била црна, лепа коса. Јадно дете! Очи су јој биле укочене и неодређено су гледале. Кад се кола мимоилазила она је бленула у Озберна, али га није познала. Није ни он њу познао, док није подигао очи и погледао у Добена, који је поред ње јахао. Тада се тек сетио ко ће то бити. Он је њу мрзео. Није ни сам знао колико је мрзео, док је није видео овде. Кад њена кола прођоше, он се окрете и загледа у наредника, а на лицу му се могла читати клетва и пркос према његовом пратиоцу којим је говорио: „Како смеш *ти* мени у очи да гледаш? До беса и с вама ја *њу* мрзим. Она је порушила све моје наде и мој понос.“ — Реците овом слепцу да брже тера — рече уз неку псовку за кочијаша на боку.

Минут доцније чуо се неки коњски топот за колима. Дојаха Добен. Кад је пролазио мало час мимо Озбернова кола његове су мисли биле негде на другој страни, и тек се после неколико корачаји сетио да је то био стари Озберн, што сад прође. Тада се окрете да види: да ли је сусрет Амалије са њеним свекром учинио на њу каква утиска. Али јадна удовица није ни опазила била ко је прошао. Тада Виљем, који је у тој шетњи пасведневно пратио, извади часовник, извини се неким обећањем, којега се сад изненада сетио и врати се. Она ни то није опазила, него је седела гледајући пред собом у леп предео и шуму у даљини, за коју је Ђорђе замакао некада.

— Господине Озберне, господине Озберне! — повика Добен, кад приђе и пружи своју руку. Озберн не маче ни прстом да прими ту руку, него само поново викну на кочијаша да брже гони.

Добен мету своју руку на заклоп од кола па рече: — Ваља ми се састати с вама. Имам за вас једну поруку.

— Од оне жене? — рече Озберн охоло.

— Не — одговори Добен. — Од вашега сина.

На то се Озберн само завали у своје седиште, а Добен продужи јашући поред кола, и све тако кроз град до Озберновога стана, а нису ни речи прословили. Он ту пође за Озберном до у његово одељење. Ђорђе је у тим собама често бивао. Ту су становали Кролеови за својега бављења у Брiселу.

— Имате ли каквих налога, молим, за мене, капетан Добене, извините, да речем *Мајор* Добене, јер бољи од вас труну, а ви се китите њиховим *перјем* — рече Озберн серкастично, како му се погдешто свиђало говорити.

— Заиста бољи труну — одговори Добен. — И ја имам да говорим с вама о једном од њих.

— Само што краће — рече други уз неку псовку, гледећи испод ока на својега госта.

— Ја сам овде као његов најближи пријатељ и извршилац његовог завештања. Он је то учинио пре него што смо ступили у бој. Знате

ли како траљаво стоји са његовом заоставштином и како су скучена срества његовој удовици.

— Не знам ја за његову удовицу, господине — рече Озберн. — Нека иде својем оцу.

Али онај којему је ово речено решио се био да остане миран не освређући се на ово упадање.

— Знате ли ви, господине, околности г-ђе Озбернове. Њен су и живот и ум дошли у опасност од удара, који је њу снашао. Сумњиво је јако да ће се опоравити. За њу има један исход ипак, и о том сам дошао да са вама говорим. Она ће ускоро бити матером. Хоћете ли да за увреду очеву испашта невино дете? Или ћете опростити детету за љубав Ђорђеву?

Озберн се окупи сада неограничено хвалити и сипати прекоре, прво: да себе оправда пред сопственом савешћу; друго: да преувелича Ђорђеву непажњу према њему. Нема ниједнога оца у целој Енглеској који би био издашнији него што је он био према својем сину, који се према њему показао безбожним и бунтовником. Умро је а није ни признао да је крив. Сад сам нека сноси последице од своје неисправности и будалаштине. А што се њега самога тиче, г. Озберна, то је он човек од речи. Он се зарекао да никад с том женом не проговори ни речи, нити да је призна за своју снаху. — И то је што јој можете рећи — заврши са једном псовком; — и тога ћу се до гроба држати.

Са те стране није се било надати. Удови је ваљало сад живети од својих ништавних срестава, или од онакве помоћи, какву би јој До могао дати.

— Могао бих јој то и казати, али она неће разумати — тужно помисли Добен. Мисли ове јадне женице нису биле ту никако од дана катастрофе и онако отупелој од прекомерне потиштености и туге, њој су били подједнаки и зло и добро.

Тако је било и са пријатељством и нежношћу. Она је то обоје примала равнодушно и опет се подавала својој тузи.

Замислимо да је у животу јадне Амалије протекло дванаест неких месеци од онога дана, кад се овај разговор водио.

Први део тога времена она је провела у тако тешкој и тако сажаљења достојној тузи, да ми, који смо пратили и описивали по неке осећаје овога нежнога срца, сад морамо стукнути пред ужасним болом, који га је раздирао. Ступајмо нечујно око ненадежног лежишта ове оболеле душе. Затварајмо полако врата оне мрачне собе, где она пати, као што су чинила и она добра створења, која је неговаху за првих месеца њених мука, и не напуштајмо је никако, док јој се не пошље утехе озго.

Освану дан, дан претераног чуђења и уживања, кад бедна удовица притиште на груди чедо, чедо са Ђорђевим очима, лепо као анђелак. Како је чудотворно било кад се чу његов први крик! Како се она над њим смејала, како плакала! Како се опет пробудише љубав и нада у

њеним грудима, кад она на њих притиште чедо своје. Она бејаше спасена. Лекари, који су је надгледали, а који су се бојали за њен живот или памет, плашљиво су очекивали кризу пре него што ће изрећи, да је које било од њих ван опасности. За оне који су с њом провели толике месеце у сумњи и страховању права је награда била видети: да њене очи још једном у њих нежно погледе.

Међу њима је био и наш пријатељ Добен. Он је њу довео назад у Енглеску, њеној матери, кад је г-ђа О'Даудова принуђена била оставити своју болесницу, на изричнп позив својега мужа, пуковника. Свако, у којега срца има, овеселио би се видећи Добена како држи малишана, и слушајући поносни смех Амалијин, кад га очима прати. Виљем је био детету кум и вежбао је своју дарежљивост у куповању свакојаких ситница за својега малога Хришћанина.

Како га је мати дојила, како одевала, лебдела над њим; како није хтела ни чути о другим дојкињама, и како би тешко допустила да га се ма која друга рука дотакне, сем њене; како је држала да је то нешто највише што она може учинити за својега кума, мајора Добена, што ће му допустити да га покаткад љуби, о том не треба ни говорити. То је дете било она сама. Она је и постајала у материнској љубави. Она је загрлила немоћно мало створење љубављу и обожавањем. Она је уживала кад би се оно хранило из њених груди. Ноћу, кад би сама била њу би спопадао потајни а силни нагон материнске љубави, какву је само чудесно божје провиђење за матере очувало, радости и жалости без разлога, слепа дивна оданост, какву само женско срце познаје. Добенова је дужност била пратити те покрете и бдити над тим срцем, и ако је толика љубав његова њему издала све што то срце потреса он је, ах, могао опазити: да у њему није било места за њега. И тако је он сносио своју судбину знајући је, и био задовољан што је сноси.

Држим да су отац и мати Амалијина потпуно знали за намере мајорове, и да нису били рђаво расположени према потпомагању истих, јер је њихову кућу Добен походио свакога дана, и проводио по читаве сахате или са њима, или са Амалијом или са г. Клапом и његовом породицом. Под којим било изговором доносио је он свима поклона, и скоро свакога дана, и код ћерчице г. Клапове, коју је Амалија особито волела, био је познат као мајор са третанским воћем. Она је била церемонијал, кад је ваљало њему ући г-ђи Озберновој. Она се једнога дана смејала, кад мајорова кола дојездише из Фулема, и он из њих изађе носећи дрвенога коња, добош, трубу и друге ратничке ствари за малога Ђорђа, којему је једва било шест месеци и за којега су те ствари биле сасвим рано.

Дете је спавало. „Пст!“ рече Амалија, којој је можда криво било на шкрипу мајоровах чизама. Она пружи своју руку и смејала се што је Виљем не могаше прихватити, док не поспушта свој товар.

— Иди ти Марице доле, имам нешто да разговарам са г-ђом Озберновом.

Она погледа у њега готово зачуђено и спусти дете у његову постељу.

— Дошао сам да речем збогом — Амалија — рече он прихватајући њену витку, белу, нежну руку.

— Збогом? А куда идете? — рече она смешећи се.

— Писма пошљите мојим агентима; они ће ми их одашиљати. Ја мислим да ћете ви мени писати. Хоћете ли? Ја ћу бити дуго на страни.

— Писаћу вам о Ђорђу — рече она. — Драги Виљеме, колико сте ви били добри према мени и према њему. Погледајте га. Зар није право анђелче?

Румене се мале ручице махинално склапаше око официировог прста, и Амалија погледа у овога погледом највећега материнскога задовољства. Ни најсвирепији поглед не би њему тежи био од овога, у којем се огледала љубазност без трунке наде. Он се наже над матер и дете. Један мипут тако није могао речи прозборити, и са силним напорима једва изговори збогом.

— Збогом! — рече Амалија подиже главу и целива га.

— Пст, не будите ми Ђорђа! — додаде она, кад Виљем Добен пођe тешким корацима к вратима. Она није чула шум од точкова, кад он оде. Гледала је у дете, које се у сну смешило.

XI ГЛАВА.

Како се може добро живети од никаквих доходака.

Нема, мислим, у овом нашем Тржишту Људских Таштина ни једне живе душе, која би била толико непажљива да се покаткад не би занимала и светским стварима својега ближњега, или која би била тако мало милосрдна, да се не зачуди: како саставља крај с крајем сусед Џонез или сусед Смит. Свака част и поштовање породици Џенкинсовој, на пример (преко лета, сам ја два до три пута код њих на ручку), али признати им ваља: да ће ми све до суђенога дана остати загонетка и чудо: откуда им толико, да се они извозе у Парк у парадним великим колима, са послугом особито одевеном. И ако знам да су та кола и ти коњи узети под најам, и да се сами укућани имају чиме исхранити, опет она три послужитеља и коњи коштају годишње најмање шест стотина фуната стерлинга,*) на оне гала ручкови, на два мушкарца у заводу код Етона, на најбоље гувернанте и професори за девојке, на путовање ван земље или у Истборн или у Вортинг о јесени; на сваке године по једна забава са ручком из Гунтерове гостионе (из које су, узгред буди речено, сви *пр-*

*) 15.120 динара.

вога реда ручкови, које Ценкинс даје, што ја врло добро знам, јер бејах позван једном да попуним једно празно место, и где сам одмах познао да су ти ручкови много бољи од оних, на које Ценкинс позива *мање* значајну класу својих познаника). Ко ће, велим, па ма како добричина био, устрпети да се не запита: како тај човек излази на крај. Па ко је и шта је Ценкинс? Знамо сви: само чиновник са годишњом платом од тисућу и две стотине фуната стерлинга.*) Је ли му што жена донела? Ха, ха! Зар Мис Флинтова, једна од једанаесторо деце малопоседника из Букингешира? Преко целе године не добије она од породице ништа до по једног ћурана о Божићу, а зато јој ваља лети држати на стану и храни по двоје или троје својих сестара, и да даје стан и храну браћи, кад у град дођу. Па како она излази на крај? Ја, као и сваки други његов пријатељ питам само: како он није одавно с оне стране катанца због дуга; и како то да се он прошле године врати из Болоње, чему се све живо чудило?.

Овде је узето ово „ја“ да персонифицира свет у опште; свако од нас може прстом показати на своје познанике за које нико не зна од чега живе. Многу смо чашу попили гостољубиву даваоцу, куцајући се с њим и чудећи се откуда му да плати.

На три до четири године по боравлењу Родена и жене му у Паризу, кад су се они сместили, кад су они чашћавали своје пријатеље у удобном стану у Керзон Стриту у Ме Феру, тешко да ко од толиких угошћеника није постављао такво питање о њима.

Рекли смо већ раније да вам приповедач све зна, и како сам ја у стању казати свету: како су Кроле и његова госпођа живели без икаквога дохотка, молио бих новинаре, да нипошто не прештампавају ову истинску приповетку и рачуне, којима бих се хтео сам користити као њихов проналазач (а у неку руку и сувише проналазач). Сине (ако ми те кад дадне Бог), ти ћеш другим проматрањем и дружењем с тим човеком поздраво научити: како се господски живи без икаквих доходака.

Али је много боље не бити тако близак са господом од те врсте, и њихове рачуне добити из друге руке, као што чиниш и са логаритмима, који би те много стали, да их сам изналазиш.

Кроле и његова жена проживише дакле у Паризу, и то ни са каквим дохотком, две до три године врло угодно и срећно, о чему ћемо у кратко испричати. У то време некако он изађе из гарде и напусти војску. Кад га опет находимо, бркови и титула пуковничка на посетницама једини су му остаци од војничкога занимања.

Већ је поменуто да је Ревека у брзо по доласку у Париз узела врло угледно место у друштву те престонице и како је примана у прве домове повраћене француске аристократије. Њој су се удварали први енглески гиздавци у Паризу, на саблазан жена њихових, које нису могле подносити ту племићку из опанака. За неколико месеца салони у

*) Нешто преко тридесет тисућа динара. Прев.

предграђу С. Жермен, где је њој било све широм отворено, и сјајност новога Дворца, где је примана са много одликовања, раздрагавали су и опијали г-ђу Кролеову, којој су за време овога одликовања постали мало досадни честити официри, који су били понајвише друштво њеному мужу.

Али је пуковник мучно зевао међу великим госпођама на двору. Старије госпође, које су играле *écarté*,*) толико су дизале галаму око каквих пет динара, да за њега није вредно ни седати за карташки сто. Он није умео схватити финоћу у њиховим разговорима, јер им није знао језика. И чега ради да његова жена чини подворења тим кнегињама по читаве вечери? Он остави Ревеку да посећује та друштва сама, а сам се врати својим простим навикама међ драгим пријатељима, које је сам изабрао.

Кад кажемо да когод живи господски од никаквога дохотка, онда оно „никаквога" значи нешто непознато, а то ће рећи: да ми просто не знамо ни како тај исплаћује своју кирију за стан. Истина наш пријатељ, пуковник, има особитога дара за игру на билијару и, како се он вечито вежбао у разним врстама игара на биљару, може се замислити да је он у том послу дотерао до такве вештине, какву ни из близа не науче они, који играју овда онда. Руковати штапом на биљару исто је тако вештина као и сликарском кичицом, у флауту свирати, или се са мачем борити. Ма којим од ових оруђа служити се нико не може одмах него ваља и труда и времена и природне наклоности па да се то постигне. Од великога љубитеља тих забава, постао је Кроле првокласни мајстор на биљару. И као што великому војводи са већом опасношћу и геније јача, тако би и он приликом каквога неуспевања при крају игре са неколико удара поправио свој положај великом вештином и дрскошћу, те најзад и побеђивао на велико чудо свију, који би били непознати са његовом игром. Они који су га знали, добро су отварали очи, кад ће се кладити противу човека тако сјајне и надмоћне вештине.

Исто је такав вештак био и у картама. Јер, и ако би редовно губио новац у почетку игре с вечери, играјући небрежљиво и правећи такве грешке, да би новодошавши већ стекли мишљење да он доста слабо игра, кад би се дубље у посао ушло, и он прилично изгубио, опажало се да Кроле отпочиње са свим друкчије играти и постајало је више него поздраво да ће тући противника, пре него што ноћ мине. Заиста их се врло мало могло похвалити: да су надиграли Родена Кроле.

Он је тако редовно добијао, да није ни чудо што се нађе надбијених и завидљивих, који су покаткад огорчено против њега говорили. И као што Французи веле за Дуку од Велингтона, који није био никад побеђен, да је само услед чудноватога низа срећних случајева остајао сталним добитником, па опет тврде да је ставио све на коцку, на Ватер-

*) Нека врста игара у картама.

лоу, да би обезбедио за себе онај славни мегдан, тако се у генералштабу у Енглеској поверавало: да пуковник Кроле непрестано добива само због какве смицалице.

И ако су у то доба у Паризу били отворени и Фраскати и Салон, страст је коцкања тако силно била завладала у Паризу да је оно просторија за коцкање било недовољно, те се на све стране коцкало и по приватним домовима, као да за то није имало доста начина и у јавности. О ноћном réunions*) код Кролеових све се одавало овој кобној забави на велики јед мале г-ђе Кролеовице. Она је са највећим сажаљењем говорила о страсти за коцкањем код њенога мужа; она се на то тужила свакому, ко би јој праг преступио. Преклињала је млађе официре да се никада не дотакну кутије са коцкама. И кад су Грим или Рајфл једно вече изгубили силан новац, провела је Ревека целу ту ноћ у плачу, како је несрећним младићима причала њена служавка, и заиста клекла је пред мужа да га моли да опрости људима дугове и да спали њихове менице. Како би он то учинио? Па и он је толико исто изгубио кад Блекстона, хусарског официра и Грофа Пунтера из хановеранске коњице. Он Грива може само дуже причекати. Али што се тиче плаћања, платиће као девојка. То би баш било, да спали меницу!

И други, нарочито млађи официри, који су се обично купили око г-ђе Озбернове, враћали су се отомбољена носа са њенога карташкога стола. Њена кућа поче излазити на лош глас. Старији су стали указивати млађима на опасност, која им тамо прети. Пуковник О'Диду, један од окупатора, чувао је поручника Спунна. Између пуковника О'Дауда и жене му с једне стране а г. и г-ђа Крола с друге наступио је јаван и силан fracas**) у Cafe' de Paris, где су заједно ручавали. Дохватиле су се госпође прво. Г-ђа О'Даудова зврцнула је г-ђу Кролеову прстом по лицу и назвала њенога мужа ни мање ни више него „правим коцкаром". Пуковник Кроле позвао на двобој пуковника О'Дауда, витеза ордена Бање али главнокомандујући чувши за ово позва к себи пуковника Кролеа на неки разговор, баш кад је овај спремао оне исте пиштоље којима је убио капетана Маркера, после ког разговора не би ништа од двобоја. Да г-ђа Ревека није клекнула пред ђенералом Туфто, Кролеа би вратили у Енглеску. После још неколико недеља он је играо само с цивилашима.

Али упркос несумњивој вештини и редовним успесима Роденовим, Ревеки постаде јасно: да им је положај критичан у том погледу, и да ће, поред свега тога што су ретко шта кому плаћали, једног дана од његове готовине остати нула..

Коцком, драги мој, могу се само потпомоћи дохоци — говорила му

*) Скупови.

**) Окршај

је — али она никад не може бити доходак. Једног ће се дана овима досадити коцкање, а куда ћемо ми онда?

Роден се сложи са женом у том. И заиста, он је и опазио да после само неколико његових посела господа су већ била *сита* игре с њим, а поред свију дражи госпође Роденове и не долажаху радо.

Ма како да су угодно живели у Паризу, то је ипак поред свега тога била једна угодна разбибрига, и Ревека увиде да она мора потражити Родену среће у сопственој им отаџбини. Она је ваљало да му изради какву било службу или плату, или дома или у колонијама. Она се реши да се крене за Енглеску чим јој за то угодно буде. Прво што је учинила било је да натера Кролеа да напусти гарду и добије пенсију. Још пре тога престао је бити ађутантом ђенерала Туфто. Ревека је у свим друштвима исмевала тога официра, његовој *toupet**) (коју је у Паризу метуо), његовим брковима, његовим лажним зубима, а особито тому што се све правио као да даме погибоше за њим, и његовом претераном лудовању: да се у њега свака заљуби с којом се он упозна. Све своје симпатије пренесе сад г. Туфто на црнокосу г-ђу Брент, жену комесара Брента: и букете, и ручкове у гостионици и ложу у опери и накит. Јадна г-ђа Туфто није ни сад била боље среће. И сад јој је ваљало свако вече преседети са својим кћерима, кад је знала да је њен налицкани муж отишао да џоња иза столице г-ђе Брентове у позоришту.

Око Ревеке би тада облетало најмање туце обожавалаца, зацело. Али као што смо рекли њој је већ дојадио био тај великосветски живот, оперска ложа и ручкови у гостионицама јој огадили; ките цвећа не могу ни чему служити у будућности; а не може се живети од ситног накита, марама са чипкама и гласе рукавица. Она осети колико су задовољства ништавна и зажеле се опипљивијих користи

У том стаде кружити по Паризу међ толико повериоца вест веома угодна Кролеовим повериоцима: да му је на умору тетка, од које има да наследи велико имање. Пуковнику је ваљало пожурити болесници. Г-ђа Кроле са дететом остаће у Паризу, док их он не позове. Он отпутова за Кале и пошто је дотле стигао рекао би човек да ће стићи и у Дувр. Али он оде у Дункерк а одатле у Брисел, камо је још од раније тежио. У ствари он је више дуговао у Лондону него у Паризу, и сад му је милија била ова мала престоница Белгиске него оне две велике, шумне престонице.

Тетка му је била умрла. Г-ђа Кролеова наручи и за себе и за малога Родена све саму црнину. Г. пуковник се бавио око уређивања свејега наслества. У место досадањег неугодног стана могу се они преселити у скупљи у истом хотелу. Г-ђа Кролеова је се већ договорила са гостионичаром и о новим завесама и мало се кошкала с њим око нових тапета, и најзад је све уређено сем исплате. Она оде у једним његовим

*) Мала барока на врх главе.

колима, са Францускињом дадиљом; дете јој је седело до ње саме. Услужни гостионичар и гостионичарка смешећи се испратили су је до капије. Ђенерал Туфто да цркне од муке што је она отишла; а г-ђа Брентова опет да цркне од муке што он цркава од муке. Поручника Спунна до срца то заболе; а гостионичар убрзо спреми све просторије да буду готове, пре него што дође она чаробна женица и њен муж. Он врло брижљиво затвори оне шкриње, што их г-ђа Кролеова повери његовому старању. Кад су после некога времена отварани нашло се да нису били од толике вредности.

Али пре него што ће отићи своједу мужу у Белгију, г-ђа Кроле отпутова до Енглеске, а сина остави на континенту на чување оној Францускињи.

Ни мамици ни младом Кролеу није пао растанак богзна како тешко. Право да кажемо, она није често ни виђала своје дете, од кад га је имала. По прецењеном обичају матера Францускиња она је то дете дала дојкињи у једном селу до Париза, где су младому Родену протекли први месеци, и то не тако зло, међу његовом браћицом у дрвеним цокулама. Отац му је одилазио врло често, и родитељско се срце у Радена топило од милине кад је гледао како су му уста румена и прљава, како весело виче и како је срећан што се може ваљати по брљи пред очима своје чуварке, баштованове жене.

Ревека се није морила много похађањем својега сина и наследника Једном јој је испрљао нову бунду. Он је више волео да га милује дадиља него мама, и, кад је најпосле отргнут од дадиље, за дуго је и дуго плакао. Једва се нешто умирио што му је мати обећала да ће га водити дадиљи сутрадан. И самој су дадиљи рекли: да ће га што пре вратити (којој би такође тешко пао растанак), и она је задуго бојажљиво очекивала његов повратак свакога дана.

Можемо рећи да су наши ови познаници били први пар дрских пустолова, какви су после један за другим плавили континенат варајући по свим европским престоницама. До година 1817-те и 1818-те свуда се много полагало на новац и част Британаца. Како сам слушао, дотле они још нису знали варати на̂ све стране онако дрско, чиме се данас одликују. Велики европски градови нису били тако отворени операцијама ових несрећника. И док сад у сваком градићу Француске и Италије можеш видети по којега нашега племенитога земљака, онако напућена, каквима се ми свуда показујемо, где обмањује гостионичара, протура лаковерним банкирима лажне чекове, диже фабрикантима кола̂ на веру хинтове, златарима накит, непажљивим путницима новчанике, па чак и књижарима књиге, дотле је пре човеку ваљало само да се каже е је „Милорд Енглез“, да путује у својим колима, па је било кредита, куда се макне, и тада су нашу господу варали, у место тога што они сада другога варају.

Тек после неколико недеља од одласка Кролеових видео је гостионичар, код којега су они становали, како је са њима награисао, и то тек пошто је г-ђа Марабу, модискиња, неколико пута долазила са својим

рачуничићем. о набавкама за г-ђу Кролеову, и пошто је г. Дидело из Бул дор у Палероајалу бар шест пута распитивао, да ли се вратила с пута она дражесна госпођа, која је од њега узела сат и гривне. Сушта је истина да није ни сама баштованова жена добила ни паре за шестомесечно дојење и усрдно чување малога Родена. Не, није се ни њој платило. Кролеови у сувишњој хитњи нису имали кад ни мислити на ништавно дуговање њој.

А што се тиче гостионичара, он је после целога својега века грдио Енглезе. Он је свакога путника питао: да ли не познаје некојега пуковника Лор Кролеа, што има жену, једну врло духовиту женицу. „Ah monsieur,“ — додавао би — „ils m'ont affreusement volé.“*)

Туга је било слушати како он прича о том својем јаду.

Циљ Ревекиноме путовању у Лондон био је: да на неки начин измири Родена са његовим многобројним повериоцима, давши им извесан проценат од целе суме, како би се он могао дома вратити. Није наше овде да изнесемо све куда је и како прошла она у извршивању ове теоретне операције. Кад им је показала: да је то што им она нуди једино што има Роден од вредности; на после, да би он радије остао на Континенту него што би се вратио овако притиснут дугом; и пошто им је показала да он ни на који други начин не може доћи до више новаца, нити да ће они икад више што добити, него што им она нуди, наговори лепо пуковникове повериоце те сви као један пристану на њен предлог и намире се са сумом од тисућу и пет стотина фуната стерлинга за суму дуговања више него десет пута толику.

Г-ђа Кролеова није ову ствар уређивала преко адвоката. Ствар је била по њеном мишљењу врло проста: да добију нешто или ништа, и допустила је да за њу све уреде поверилачки адвокати. Г. Љује заступник г. Давидса из Ред Лион Сквера, и г. Мис који је радио за г. Манасија из Курзитор Стрита (поглавити повериоци пуковникови), честитали су госпођи пуковниковици на савршеном начину како је она посао извела, и изјавише: да ни један адвокат не би могао издржати такмичење с њом.

Ревека прими њихова честитања врло скромно, наручи једну боцу шерија и колача, те у свом скромном стану почасти адвокате својих противника; при растанку пружи им врло задовољно руку и оде да се састане са својим мужем и сином и да првом однесе радостан глас: да је чист од дугова.

Што се тиче малога Родена, он је остављен био на милост и немилост госпођице Беновеве, оне Францускиње дадиље, којој је замакло било око за једним војником из гарнизона у Кале, те постала тако заборавном да се једном малишан умало није удавио у мору.

Тако пођоше пуковник Кроле и г-ђа пуковниковица у Лондон и показаше у својем дому у Керзон Стриту, у Мејферу, каква је то мајсторија, којом се може живети од доходака, именованих у наслову ове главе.

(Наставиће се)

* Ах, господине, они су ме страшно похарали.

БОЉЕ ИКАД НЕГО НИКАД

КРИТИЧКА ОПАЖАЊА **Ив. Гончарова.**

Одавно сам оставио перо и нисам штампао ништа ново. Тако сам мислио и свршити своју књижевну каријеру, држећи да је прошло моје време а заједно с њим да су прошла и моја дела тј. прошло њихово време.

Одлучио сам само поново издати скице с пута око света *Фрегату Паладу* из узрока који су изнети у предговору к томе издању. Путовања по удаљеним крајевима света имају у опште ту привилегију да се читају дуже од осталих књига. Свако такво дело оставља задуго неизгладљив траг или колотечину, као какав точак, док се пут дотле не утре да се све колотечине слију у један општи, широк пут. Путовања око света још су далеко од тога.

Друга је ствар с романима и у опште с уметничким књижевним производима. Они живе за свој век и заједно умиру с њим; само дела великих уметника преживљују своје време и постају историјским споменицима.

Остала пошто одслуже своју службу у даном часу иду у архиву и заборављају се.

Ја сам очекивао такву судбину и својим делима, пошто су она доживела нека два, нека три издања, и нисам их спремао, а и сад не мислим, штампати их поново.

Али у публици где је још много живих савременика мога књижевнога рада почесто се сећају мојих романа, каткад у штампи, а врло често у личним обраћањима на мене.

Једни питају зашто нема мојих дела по књижарницама? Други ме ласкаво коре што не пишем ништа ново, каткад ми чак предлажу да напишем о овом или оном предмету, да обрадим ову или ону тему, говорећи како од мене публика као очекује још какво дело. Трећи — а таквих је највише — траже мој лични поглед на ово или оно моје дело, ишту да им објасним шта сам разумевао под овим, шта сам хтео рећи

оним, кога сам или шта сам имао у виду сликајући некога јунака или јунакињу, јесу ли измишљена та лица и ти догађаји, или су доиста они били итд. Таквим питањима нема краја!

При том, као што се догађало готово свима писцима, гледају да мене сама подведу под овога или онога јунака, упознајући ме то овде то онде, или нагађајући у јунацима и јунакињама ове или оне личности. Најчешће ме виде у Обломову, корећи ме љубазно за моју списатељску леност и говорећи како сам то лице снимио са себе. Каткада су се напротив мучили куда да ме дену у каквом роману, на пример у *Обичном догађају*, да ли у стрица или синовца.

Други ме отворено прекоравају то за једно, то за друго, то за треће, указују на слаба места, налазе нетачности или претеривања, и за све то зову ме на одговор. Ту скоро негде у штампи читао сам једну критичну црту о мојим делима.

А ја сам непрестано мислио да ако сам ућутим у штампи, то ће и други прозборити коју за неко време па ће најзад заборавити и на мене и на моја дела, и с тога сам на постављана ми питања одговарао што ми је падало на памет у том тренутку, и што је зависило од личности онога што је питао и из других случајности.

Али та питања, информације, тражена објашњења не само да нису престала с појавом новога издања *Фрегате Палладе*, већ су се напротив умножили. Журим се додати да ме то не замара и да ми не досађује, напротив сматрам као изјаве ласкаве пажње. Некад ме само помучe одговори, које морам држати свагда тако рећи готове на постављана ми питања, при чему дакако, неизбежно морам упадати у непрекидна понављања.

Да бих изишао из тога положаја оптуженика за своја дела и критичара њихова, и да бих једном за свагда објаснио свој рођени поглед на своје ауторске задатке, одлучио сам да наштампам овај рукопис који одавно налихо лежи у мом портфељу.

Ова критичка анализа мојих књига постала је из предговора који сам спремио уз засебно издање *Обронка* 1870. г., али тада, из казаних само разлога, нисам је наштампао. Потом сам се 1875. опет вратио к њој које што додао, и опет је оставио на страну.

Сада прегледајући је поново држим да може служити довољним од моје стране објашњењем и одговором готово на сва постављана ми питања с разних страна и лично, и штампом, каткад ласкаве, претеране похвале, чешће покуде, недоумице, укоре, како што се тиче општег значаја мојих ауторских задаћа тако и што се тиче радних лица, ситница итд.

Нимало не држим ову анализу својих дела за критички неизмењив критеријум, не намећем ја никому, и чак предвиђам да се с њом у многом и многи читаоци из разних узрока неће сложити. Саопштавајући је само желим да они дознаду како ја сам гледам на своје романе, и да је

приме као мој лични одговор на постављана ми питања, те да не остаје више за што питати мене сама.

Ако читаоци нађу да је овај мој кључ од мојих дела нетачан, то им је слободно да усталe свој. Ако би, напротив против мога очекивања, мени устребало издати поново сва своја дела, *то ова анализа може им служити као читчев предговор*.

Закаснио сам с овим предговором, рећи ће ми се: али ако он не буде сувишан ни сад то, могу овговорити на то, *боље икад него никад*.

Откако се појавио роман *Обронак* 1869. г. прочитао сам не мало суровиx, чак раздражљивих осуда у штампи; напротив у друштву, лично, нашао сам много топлине која се изражавала у ватреним, каткад занесеним, дабоме претераним похвалама.

Добавио сам и писма од некојих љубитеља књижевности пуна истих похвала које су се највише тицале мога „живописа“: и у *Обронку* и у другим мојим романима налазили су читаве галерије слика, личности, портрета због којих су ме хтели подићи на висок пједестал у књижевности.

Али ја сам се у својим одговорима, и писмено и усмено, склањао од свих сувише ласкавих похвала. Те би похвале имале за ме куд и камо више цене да су у мом *живопису*, због којег су ме особито хвалили, нашли били оне идеје и уопште све оно што се увлачило у почетку инстинктивно потом, у колико су моји ауторски послови ишли напред, очигледно за сама мене у личности што сам насликао, слике, и просте, једноставне догађаје.

Други нису налазили или нису хтели налазити у мојим личностима ништа друго до више или мање живо нацртане портрете, пејсаже, можда живе копије с природе — и ништа више.

Што онда ту хвалити? Зар је тешко уопште таленту, ако га већ има, нагомилати гомилу провинцијских старица, учитеља, жена, девојака, слугу и т. д.? Каква је то заслуга? Све то не би заслуживало ni excès d'honneur ni excès d'indignités*) којима су ме тј. последњим обасипали не тврдички, особито у штампи.

Тек кад сам довршио своја дела и удаљио се од њих на извесан размак и на неко време, тада сам стао сасвим поимати и њихов скривен смисао, њихов значај, идеју. Узалуд сам очекивао да ће неко и осим мене прочитати што међу редовима, и да ће личности, пошто му се свиде, свезати у једно цело и увидети шта управ значи то цело, — тога није било.

То би могао учинити и учинио би Бјелински, али га није било. Затим су с појавом реформа на ред дошла друга питања, важнија од питања уметности, и потисла ова последња у други ред. Цело младо и свеже поколење жудно се одазвало на поклич времена и жртвовало свој дар и снагу слоби и раду дана. Није било до естетичких критика. А уз то је још захватио друштво нов појав, тако звани *нихилизам*, појав ком-

*) ни сувише части, ни сувише поруга. Пр.

пликован — и заглушио, у последње време, чист укус, здраво поимање у уметности, уплевши у то Бог зна шта. И критика као и сама уметност са снажне, мисаоне и разумне синтезе прешла је на ситничарску анализу.

И у огромној гомили мојих личности она је пала у ситничарску анализу њихову не досегнувши до синтезе. Читаоци су се губили у пространом оквиру романа, устављајући се час с одобравањем час с покудом, ко пред *Бабушком*, ко пред *Мартом*, други опет пред *Вјером* а готово сви су се одбијали од Волохова, држећи га, „суровим, отвореним,“ непогодним и непотребним у роману. Многи су нашли у њему тобож оштру карикатуру младога поколења, други су слегали раменима, *чудећи се* како сам могао метнути такву наказу напоредо са чистом красном *Вјером!* О том ћу потанко рећи ниже. И тим су свршили, метнувши дело у архиву.

Више нису ништа видели и ућутали су. Ћутао сам и ја. Шта сам и могао да радим: не може човек да посредује за своје *дете*, да га изводи пред публику, да прича како је оно тако и тако, једном речи да га препоручује. Ћутао сам зато што, ако други нису опазили и нашли то што опажам и налазим ја са̂м, значи да сам ја слаб уметник и да моје личности и слике не изражавају ништа друго до што изражавају портрети по зидовима, лепи и ружни, погођени или непогођени, с добрим, злим или охолим лицима — и ништа више!

Добро је још што су хвалили колорит, верност личности, живост пејсажа — и за то хвала Богу!

Хтео сам, ипак, у 1870. одговорити коју некојим критичарима, баш поводом *Волохова* и *Вјере*, заштитити њих и себе, али сам се предомислио, да се не бих излагао новим, још раздражљивијим позивима него тадашњим упућеним на ме зато што сам ја тобож у Волохову насликао представника новога поколења! Ти су одговори били предмет доста великога предговора, који сам намеравао штампати при засебном издању *Обронка*, али сам одустао, велим, и сад ћу отуда узети оно што ми се учини умесно.

Кад сам ћутао толико време, зашто се сад прихватам сам да објашњавам своју књигу или, боље рећи, своје књиге, пошто ће требати мимогред дотаћи се и прва два моја романа говорећи о последњем, јер да кажем пре свега они су, особито *Обломов* и *Обронак, тесно и узрочно међу собом везани*, као што су везани периоди рускога живота што су се у њима рефлектовали као у капи воде.

Пишем пре свега за оне што сад не чине већину међу љубитељима уметничке књижевности, који се и сад још често у разговору са мном дотичу *Обронка* и међу којима се нађе више топлине и по томе више осетљивости, одређености и непристрасности у оцени и самих личности и онога што оне изражавају, ако оне изражавају какав други смисао осим добро погођена портрета и живости кичице. Ако и они не нађу ништа, тада ћу и ја сам, после експеримента, престати налазити кључ од својих дела.

Дакле, пре свега, мени то треба себе ради да знам да ли имам право или криво: и ако се са мном сложе и други, и нађу да ја у многом имам право, тада ће се објашњењем унутрашњег значаја мојих слика објаснити само по себи и то, у чему је управо заслуга *романсијера* ако је он уметник.

Уметник мисли у личностима, рекао је Бјелински, и ми то видимо на сваком кораку код свију даровитих романсијера.

Али како он мисли, то је оно давнашње, вражје, спорно питање! Једни веле свесно, други несвесно.

Ја мислим и тако и овако, према томе да ли у уметнику преовлађује ум или фантазија и тако звано срце.

Он ради свесно ако му је ум танак, посматралачки и јачи од фантазије и срца. Тада се идеја често исказује и мимо личност. И ако таленат није јак, идеја заклони личност и јави се као тенденција.

Код таквих свесних писаца ум прича и оно што не казује личност. и њихови створови бивају чисто сухи, бледи, непотпуни, они више говоре читалачком уму но машти и осећању. Они уверавају, уче, доказују, тако рећи, али мало потресају.

И обратно, при обиљу фантазије и при мањем уму бар спрам талента, личност гута у себи значење, идеју, слика говори сама и уметник често сам увиди смисао помоћу танана критичнога тумача, као што су били на пример, Бјелински и Добролубов.

Ретко се у самом аутору удружују и снажан објективан уметник и сасвим свестан критичар.

Да се не мисли да ја такву улогу задржавам за себе. Такве се величине налазе врло ретко, и ако већи део познатих књижевника доиста влада у знатном ступњу и критичким тактом.

Готово су сви они више или мање кадри судити и о другима и о себи, ма како да је уопште тегобан суд о самом себи.

Можда ће се и у мене наћи донекле критичкога такта, бар ја готово свагда тачно оценим значај туђих књижевних производа, зашто онда да не могу тачно одредити но нешто и код сама себе? Без сумње, ризикујем бити пристрасним и, можда, упасти у самообману и самохвалисање. Но, они којима ја саопштим своје критичке примедбе о себи указаће ми, дашто, ту смешну црту и поучиће ме на мој рачун.

Прилазећи па интересантан процес свеснога и несвеснога стварања, рећи ћу пре свега за себе, да припадам ка последњој категорији тј. сав се занесем (како је то оназно Бјелински) „своею способностью рисовать".

Цртајући ретко знам тога тренутка шта значи моја личност, портрет, карактер; ја га само видим жива пред собом и гледам да ли га тачно цртам, видим га у радњи с другима, дакле видим сцене и цртам у њима те друге, каткад далеко унапред, према плану романа, не предвиђајући још сасвим како ће се уједно свезати сви, за сада разбацани не

глави, делови целога. Хитам да не заборавим набацати сцене, карактере, по листићима, које где по парчићима, и идем напред као пипајући; пишем испочетка млако, невешто, досадно (као почетак у *Обломову* и *Рајском*), и ја сам чамим пишући, док одједанпут не бризне светлост и не осветли пут којим ми треба ћи. Имам свагда једну личност и уједно главни мотив: он ме и води напред, и на путу дохватам што ми дође под руку тј. што је у вези с њим. Тада радим живо, крепко, рука једва стиже да напише, док опет не упрем о зид. Радња, међутим, врши се у глави, личности ми не дају мира, пристају за мном, излазе на сцену, чујем одломке њихових разговора, и мени се често чинило, Боже опрости, да ја то не измишљам но да све то лебди у ваздуху око мене, и мени треба само да гледам и да се замислим.

Мени је на пример пре свега падала у очи лена личност *Обломовљева* — код себе и код других — и све јасније и јасније ступала преда ме. Најзад сам инстинктивно осећао да се у ту личност скупљају мало по мало елементарна својства свакога Руса, и готово доста је био тај инстинкт на да личност буде верна карактеру.

Да су ми тада казали све што смо касније у њему нашли Доброљубов и други и, најзад, ја, ја бих поверовао, и поверовавши стао бих намерно јачати једну или другу црту, и далеко бих је покварио.

Изишла би тенденциозна личност! Добро те нисам знао шта радим.

У *Обронку* највише и пре свега су ме занимале три личности: *Рајски*, *Бабушка* и *Вјера*, али особито Рајски. Најтеже ми је било уживети се у ову неодређену, тада још магловиту за мене личност, компликовану, несталну, ћудљиву, готово недостижну, која се стварала постепено, с током времена, у којој су се огледали сви његови преливи светлости и боја тј. фазе душевнога развића. Ја сам је морао више него икад сликати инстинктивно, гледајући час на себе, час на друге, непрестано говорећи о њој у кругу тадашњих књижевника, тражећи њихово мишљење, читајући им поједине главе, објашњавајући шта ће бити даље да видим какав утисак производи и да сигурније идем напред. И то је почето 1855. (роман је био замишљен 1849. када сам после четрнаестогодишњега одсуства дошао на виђење к рођацима на Волгу) Ту су гомилом јурнуле на мене старе, познате личности, ја сам видео још непреживели патријархални живот заједно с новим изданцима, смесу младога и старога. Вртови, Волга, обронци Поволжја, родни ваздух, успомене из детињства — свега ми је тога била пуна глава и готово ми сметало да свршим *Обломова*, од којега је први део био написан а остали ми се врзли по глави. Ја сам однео собом нови роман, возио сам га око света у глави и у програму немарно написану на хартицама, и говорио, причао, читао на глас свакоме коме сам стигао, радујући се својој готовини.

Свршио сам *Фрегату Паладу*, свршио сам 1857. године, у иностранству, на мору, *Обломова*, и тада право из Маријенбада отидох у Париз где застадох два три пријатеља од руских књижевника и прочитах им тек

написана у усамљености, на мору, три последња дела *Обломова*, изузевши последње главе, које сам написао у Петрограду и опет их прочитао већ тамо истим личностима. После тога сав сам прилегао на *Обронак*, који је тада био познат у нашем кругу просто под именом *Уметника*.

Приступам сада право к ономе што видим у та три своја романа, и њихову општем смислу.

Горе сам споменуо да видим ***не три романа него један***. Сви су они везани једном општом нити, једном консекутивном идејом прелаза од једне епохе рускога живота коју сам преживео на другој, и рефлексом њихових појава у мојим сликама, портретима, сценама, ситним појавама и т. д.

Пре свега треба се сетити и објаснити себи ово: ако су личности типичне, оне ће јамачно у себи рефлектовати више или мање и епоху у којој живе, због тога су и типичне. То јест у њима се огледају као у огледалу и појави друштвенога живота, и обичаји, и стање. А ако је уметник сам дубок то ће се у њима показати и психолошка страна. На дубину не претендујем, журим се приметити да је и савремена критика опазила већ у штампи да ја писам дубок,

Ја сâм и средина у којој сам се родио, васпитавао, живео, све то, несвесно, рефлектовало се у моме уображењу као што се у огледалу огледа пејсаж спрам прозора, као што се каткад у малом рибњаку огледа огромна околина: и разастрто небо над рибњаком са разноврстим облацима, и дрвеће, и брдо с каквим зградама, и људи, и животиње, и кретање, и непомичност, све у минијатурним сликама.

Тако се и нада мном и над мојим романима вршио овај прости физички закон готово неприметним за ме путем.

Када сам писао *Обичан догађај* ја сам, дакако, имао у виду и себе и многе друге који су као ја учили код куће, или на университету, који су живели у затишјима под крилом добрих матера, и који су се, потом одвојили од неге, од домаћега огњишта, испраћани сузама (као у првим главама *Обичнога догађаја*), и који су се јавили на главној арени радљивости, у Петрограду.

И овде у сусрету мекушнога, лепошћу и господштином разнежена синовца с практичним стрицом, изражен је наговештај на мотив што се истом стао појављивати у најживљем центру у Петрограду. Мотив је овај у слабом светлуцању сазнања о прекој потреби рада, правога, не рутинирана ***но живога рада*** у борби са сверуским застојем.

То се огледало у мом маленом огледалу у средњем чиновничком кругу. Без сумње је то исто у таквом истом духу, тону и карактеру, само у другим размерима, бивало и по другим, и вишим и нижим сферама рускога живота.

Представник овога мотива у друштву био је стриц. Он је достигао знатан положај у служби, он је директор, тајни саветник, и сем тога

постао је и фабрикант. Тада, од двадесетих до четрдесетих година, то је била смела новина, мало те не *понижене*, (не говорим о племићским фабрикама. које су улазиле у број породичнога имања, давале се под закуп, и којима се саме спахије нису занимали). Тајни саветници мало су се решавали на то. Чин није допуштао, а знање трговца није било ласкаво.

У борби стрица са синовцем огледао се и тадашњи тек почет преврат старих појмова и обичаја: сентименталности, карикатурнога претеривања осећања пријатељства и љубави, поезија беспослице, породична и домаћа лаж усиљених, лажних осећања (на пример, љубави са ***жутим цвећем*** старе уседелице тетке итд.) празно траћење времена у походе, у непотребно гостопримство итд.

Речју, сва она празна сањалачка и афектациона страна старих обичаја с обичним младићским заносом према оном што је високо, велико, изврсно, према ефектима, са силном жељом да се то искаже у бомбастој прози, а особито у стиховима.

Све се то преживљавало, одлазило, јављали су се слаби проблесци нове зоре, ничега трезвенога, активнога, потребнога.

Прво тј старо извесено је у личности синовца, и због тога је он испао рељефнији, јаснији.

Друго тј. трезвено сазнање о неопходности рада, труда, знања, изражено је у стрицу; али се то сазнање тек рађало, показали се први симптоми, било је далеко од потпуна развитка, и појамно је што се начело могло изразити слабо, непотпуно, само које где у оделитим лицима и маленим групама, те је и личност стричева испала блеђа од синовчеве.

Нада, девојка, предмет Адујевљеве љубави, била је такође израз свога времена. Она већ није безусловно покорна кћи ма каквих родитеља. Њена је мати слаба пред њом и једва је кадра сачувати само *десетину* материна ауторитета и ако уверава да је *строга* ***ма*** *да ћути*, и да Нада тобож ***неће без ње крочити*** ни корака. Али то није истина, она сама осећа да је слаба и слепа дотле да допушта кћери односе и с Адујевом и с графом, не појмајући у чему је ствар.

Кћи је за неколико корака напред од матере. Она је без питања заволела Адујева и готово то не скрива од своје матере или ћути само из пристојности, сматрајући да је њено право да управља како хоће ***својим укућанским светом*** и самим Адујевом, којим је, пошто га је добро проучила, овладала и командује. То је њен послушни роб, нежан, добар, бескарактеран, што обећава нешто, али самољубив, прост, обичан, јуноша каквих је свугде — легион. И она би га узела, удала би се за њ, и све би пошло обичним током.

Али се јавила личност графова, свесно умна, вешта, сјајна. Нада је увидела да се Адујев не може с њим поредити ни по уму, ни по карактеру, ни по васпитању. Нада није стекла у свом животу сазнања ни о каквим идеалима мушкога достојанства, снаге.

Тада није ни било тих идеала као што није било никаквога рускога самосталнога живота. Оњегин и подобни њему, ето то су били идеали тј. кицоши, лавови који су презирали ситан рад и нису знали шта да раде са собом.

Имала је само да види како млади Адујев није снага, како се у њему понавља оно што је видела хиљаду пута у свих других младића с којима је играла или мало кокетовала. Она је за тренутак ослушнула његове стихове. Писање стихова било је тада диплома за интелигенцију. Она се надала да се ту крију снага, таленат. Али се показало да он пише једва сношљиве стихове но да за њих нико не зна, и да се још дује на графа зато што је он прост, уман и држи се достојанствено. Она је прешла на страну последњега. У том је био *свесни корак руске девојке*, њема еманципација, протест против немоћна мајчина ауторитета.

Ну ту се и свршила та еманципација. Она *је сазнала, али то своје сазнање није претворила у дело* но се зауставила у *незнању*, пошто је и сам историјски моменат био моменат незнања. Нико још није знао шта да ради са собом, куда да иде, шта да почне. Оњегин и њему подобни „идеали“ само су чамели у беспослици, не имајући одређених циљева и рада а Таћане нису знали.

— Шта ће из тога да изиђе? У страху пита Адујев Наду, граф се не жени?

— Не знам, одговара она тужно. И доиста није знала Рускиња девојка како ће да поступи свесно и рационално у том или другом случају. Она је само нејасно осећала да може и да је време протестовати против *удадбе жене по вољи родитељској* и само је могла несвесно дакако, као Нада, изјавити тај свој протест, одбацивши једнога и пренесавши осећање на другога.

Ту сам је оставио. Више ми није била потребна као тип, а као личност није ме се тицала.

И Бјелински је једаред приметио то. „Докле му треба, дотле се њом и забавља, а после је остави.“

А мене су питали многи шта је било с њом даље? Откуд ја знам? *Ја сам цртао не Наду но Рускињу девојку данога круга те епохе*, у дани тренутак. Сам лично нисам познавао никакве Наде, или сам познавао многе.

Рећи ће ми се како је она, као и друге личности, бледа и како ни једне не образују типове! Можда је тако, о том се не могу препирати. Говорим само што сам сам под њима разумевао.

Почетком четрдесетих година када сам замишљао и писао овај роман, нисам још сасвим јасно могао прозрети у наредни период, који се тек приближавао, али који сам предосећао, јер наскоро после штампања *Обичнога догађаја*, у *Савременику* 1847. г., мени је у глави већ било готов план *Обломова*, а 1848. (или 1849. не сећам се) штампао сам у *Илустрованом*

зборнику, који је излазио уз *Савременик*, и *Сан Обломовљев*, ову увертиру целога романа, дакле, ја сам преживљавао у своме уображењу и тај период и захваљујући својој осетљивости предосећао сам шта ће бити даље. Сад могу одговорити „шта је било с Надом“.

У *Обломову Олга* није нико други до *Нада* друге епохе. Но до тога ћемо доћи ниже.

Адујев је свршио као већина тада: послушао је дедину практичну мудрост, примио се службе, писао је и по поиппама (али већ не у стиховима) и преживевши доба младићких заноса заузео је у служби леп положај и добро се оженио, речју, свршио човек свој посао. У том је и *Обичан догађај*.

Он је у мојим књигама *прва галерија* што је служила као предворје наредних двеју *галерија* или *периода* рускога живота, већ тесно свезаних међу собом т. ј. *Обломова* и *Обронка*, или *Сна* и *Буђења*.

Могу ми приметити да се дуго пре мене налазе наговештаји на сличне односаје међу личностима, као што су код мене у *Обломову* и *Обронку* и делом у *Обичном догађају*, у нашега великога песника Пушкина на пр. између Таћане и Оњегина, Олге и Ленскога и т. д.

На то ћу одговорити пре свега да се од Пушкина и Гогоља за сада још не може никуда у руској књижевности. Школа Пушкин-Гогољева траје до сада, и сви ми белетристи само разрађујемо материјал што су нам они завештали. Чак је Љермонтов, колосална личност, сав, као најстарији син очев, права слика Пушкинова. Он је ступао тако рећи његовим стопама. Његов *Пророк* и *Демон*, поезија *Кавказа* и *Истока*, и његови романи, све је то развитак оних образаца поезије и идеала које је дао Пушкин. Ја сам казао у критичној студији о Грибоједову, *Милион трзања*, да је Пушкин отац, родоначелник руске уметности као што је Ломоносов отац науке у Русији. У Пушкину се крију сва семена и заметци из којих су се потом развили све врсте и облици вештине у свих наших уметника, као што су се у Аристотелу крила семена, клице и наговештења, на све касније гране науке и знања. И код Пушкина и код Љермонтова веје један сродан дух, чује се један општи склад лире, каткад се јављају као исте личности — у Љермонтова можда моћније и дубље, али зато мање савршене и сјајне по форми него у Пушкина. Сва је разлика у времену. Љермонтов је отишао даље у времену, ступио у нови период развоја мисли, новога европскога покрета и рускога живота, и претекао је Пушкина дубином мисли, смелошћу и новином идеја и полета.

Пушкин је, велим, био наш учитељ и ја сам се васпитао тако рећи његовом поезијом. Гогољ је на мене утицао много касније и много мање: ја сам већ писао, када Гогољ још не беше завршио своје каријере.

Сам Гогољ је обавезан за објективност својих личности Пушкину. Без тога угледа и претече уметности, Гогољ не би био тај Гогољ који

је. Лепота, строгост и чистота форме — све је исто. Сва је разлика у животу, приликама, и сфери деловања, а творачки је дух један, који је у Гогоља сав прешао у одрицање.

Отуд није чудо што црте Пушкинске, Љермонтовске и Гогољске творачке снаге све до сада улазе у наше тело као што тело и крв предака прелазе у потомке.

Треба рећи да се код нас у књижевности (а ја мислим и свугде) јављају непрестано у књижевним производима особито две главне женске личности упоредо као две супротности: позитиван карактер, Пушкинова *Олга* и идеалан, његова *Taћана*. Један безуслован пасиван израмај епохе, тип што се прелио као восак у готову форму. Други с инстинктима самосазнања, независности, саморадње. Отуда је први јасан, отворен, разумљив одједном (Олга у Оњегину, *Варвара у Олуји*). Други, напротив, оригиналан, тражи сам себи изражаја и форме, и отуда се чини ћудљив, тајанствен, мало схватљив. Њих има у наших учитеља и узора, има их у Островскога *Олуји* — у другој сфери; они су се, смем додати, јавили и у моме *Обронку*. То ту два главна карактера на које се у основним цртама, с разним нијансама, више или мање деле све жене.

Ствар није у изналажењу нових типова — а општечовечанских типова и није много — но у том како су се они у кога изразили, како су се свезали с околним им животом, и како се овај у њима рефлектовао.

Пушкинова *Taћана* и *Олга* одговориле су не може бити боље своме времену. Таћана загушена својом грубом и бедном средином бацила се Оњегину, али није нашла одзива и покорила се својој судбини пошавши за генерала. Олга је умах заборавила свога песника и пошла је за улана. Родитељски ауторитет решио је њихну судбину. Пушкин као велики мајстор тим двама потезима своје кичице и још неколиким цртама дао нам је вечне угледе по којима се ми и учимо несвесно сликати као живописци по античким статуама.

Код мене (у сасвим другој епоси) и Надежда и Олга или боље рећи *Надежда-Олга* (пошто тврдим да је то исто лице у разним моментима) радила је друкчије, сагласно с временом. Од незнања Надина природан прелаз је ка *свесноме* браку између Олге и Штолца, представника рада, знања, енергије, речју, снаге.

Нећу се дуго заустављати над *Обломовом*. У своје време њега су растумачили и значај му критички оценила и критика, особито од стране Доброљубова, и публика, веома топло.

Олличење сна, застоја, непокретнога, мртвога живога, *пузање из дана у дан* — једнолично и при истим приликама — сви су нашли да је тачно, и ја сам срећан.

Свршио сам своју другу слику руског живота, *Сна*, не пробудивши нигде самога јунака Обломова.

Само му је Штолц с времена на време износио огледало обломов-

ске бездане лености, апатије, сна. И он и Олга истрошили су сву снагу да га пробуде, и све узалуд.

На последњем састанку са Штолцем, извлаче се из Обломова неколико свесних речи, али узалуд сам их изнео. Ставио сам их на крај када ми је један пријатељ што увек јури у уметничким делима за свесном мишљу, али мало уопште приступачан непосредном утиску, када ми је он приметио: „На шта је с њим, хоће ли се одазвати Штолцеву позиву?“

Ја сам изнео неколико речи из којих се види сазнање и самога Обломова.

И личност његова мало је тако рећи тим дирнута, мало је изгубила целине у карактеру: у портрету се показала мрља. Но то је срећом на самом крају. Али није требало никако. Није ме узалуд Бјељински у својој рецензији на *Обичан догађај* укорио што сам тамо стао на „земљините свесне мисли!“ Личности су личности: кроз њих треба и говорити.

Штолц одлазећи последњи пут кроза сузе вели: „*С Богом остај, стара Обломовко: ти си преживела свој век!*“

И то није било потребно рећи. Обломов сам довољно објашњава себе, молећи Штолца *да иде, да га не дира*, говорећи да је *он прирастао једном осетљивом половином уза старо: покушај да ме отргнеш — настаће смрт!*

Тим би и требало свршити другу слику *Сан* т. ј. непробудним сном зато што ми се даље за *обломовским эритом* (израз Херценов негде у *Звону*) откривала далека, трећа перспектива — то је слика *Буђења*.

Ја сам, понављам, већ 1849. г. носио ову гомилу (тиче се *Обронка*) личности, сцена, пејсажа, у памети и у програму набацану без реда, онако како ми се све то врзло по глави. На првом месту јављала се у свој величини *Бабушка*, потом *Вјера*, *Рајски*, па *Марта*, *Козлов* и жена (универзитетске другарске успомене), млађи, врт с обронком. Све се то гомилало у уображењу и требало је само усредсређености, усамљености и покоја па да се излије у форму романа.

А свега тога код мене је било мало, и ја сам све сумњао у своју снагу, све нисам поверовао себи, све сам консултовао туђа мишљења и утиске, причао све до ситница Боткину, Дудишкину, Дружињину, а особито једноме још живоме књижевнику, тражећи од њих мишљења, савета, но ове нисам ни од кога добивао, и свршавао сам тим што сам све приводио лагано после брижљиве обраде, крају. Ретко сам могао наћи доколице у иностранству — међу службом, светским и сваким другим нерадом — и радити. Највише ми је задавала посла архитектоника, да сведем сву масу личности и сцена у складно цело, и ето, између осталога, узрока мојој спорости.

„Зашто би другоме требало десет приповедака,“ опазио је једном Бјељински говорећи о мени, још поводом *Обичнога догађаја*, „њему је довољна једна.“

И периоди што су ушли у та три оквира заузимају на неких тридесетину година, отуда су се и романи, или огледала живота, морали протезати исто толико.

Предамном се ширио и четврти период који је обухватао савремени живот, али сам одбацио тај план зато што стварање иште да човек мирно посматра већ утврђене и сталожене животне форме, а нов је живот сувише нов, он дрхти у процесу врења, данас се слаже, сутра разлаже, и мења се не данима но часовима. Данашњи јунаци нису слични на сутрашње, и могу се огледати само у огледалу сатире или лаке скице, а не у великим епским производима.

Пре но што пређем на *Обронак*, казаћу неколико речи о *Штолцу* у *Обломову*.

Мене су корели за ту личност и с једне стране с правом. Он је слаб, блед; из њега сувише голо избија идеја. То ја сам признајем. Но мене су корели зашто сам га унео у роман. Зашто сам Немца а не Руса изнео као супротност Обломову.

Могао бих на то одговорити да приказујући леност и апатију у свој њеној ширини и укорењености као елементарну руску црту и само једино то, ја бих, изнесавши с друге стране Руса и као пример енергије, знања, рада, уопште сваке снаге, упао донекле у контрадикцију са самим собом т. ј. својом задаћом да прикажем застој, сан, укоченост. Покварио бих јединство једне стране рускога карактера коју сам сам изабрао за роман.

Но ја сам ћутке слушао тада покуде, слажући се потпуно с тим да је личност Штолцева бледа, нереална, мртва, просто идеја.

Особито, чини ми се, словенофили и због неласкаве личности Обломовљеве а највише због Немца, нису хтели тако рећи знати за ме. Покојни Ф. И. Тјутчев корећи ме једном љубазно, са својственом њему благошћу упита ме: зашто сам узео Штолца! Признадох погрешку рекавши да сам ту случајно учинио: испод руке, рекох, омакло се!

Међутим, канда, мимо моју вољу, ту погрешке управо није ни било, ако се узме у обзир она улога коју су играли и играју до сада у руском животу и немачки елеменат и Немци. Још су они и сад у нас учитељи, професори, механичари, инжењери и техничари. Све бољи и богати изданци индустрије, трговачких и других предузећа у њиховим су рукама.

То доиста није пријатно али је тако, и узроци таквога стања ствари долазе из те исте *обломовштине* (између осталога из сељачког ропства) којој сам главни узрок изнео у *Обломовљеву сну*.

Ипак видим да ми није Немац случајно пао под руку и, јамачно, тада ми нешто није дало (сада сам заборавио) да узмем чистокрвнога Немца. Ја сам узео Немца који је код нас рођен и који се порусио, и немачки систем неразнежена, крепкога и практичнога васпитања.

Такви Немци (н. пр. Остзајци) стапају се, и ако лагано и споро, с руским животом и, нема сумње, стопиће се једаред са свим. Одрицати

корист од овога притока туђега живота к рускоме животу и неправедно је, и није могућно. Они уносе у све врсте и облике радљивости пре свега своју стрпљивост, persévérance своје расе, а за тим и многа друга својства, и ма где, — у војсци, на флоти, у администрацији, у науци, речју, свуда, — они служе с Русијом и Русији, и већином постају њеним синовима.

Одбијати их при таквим приликама, као приток што се слива с општом реком, било би тако исто бунтовнички и неправедно од наше руске стране као што је бунтовнички и неправедно од стране некоје партије остзајских Немаца који живе у Русији, с Русима, који налазе у њој поуздану потпору свога политичкога живота и све погодбе благостања, што сматрају њу као туђина себи, своме немачком духу, што одбијају стапање с њом и старају се одржати status quo.

Свега ће тог дакако нестати у будућности и ако можда не врло блиској. Јогунство наших домородаца Немаца попустиће духу времена када се они са својом замишљеном остзајском цивилизацијом нађу иза напредне Русије. И само ће словенофилство, остајући то што је т. ј. израз и чувар правога словенско-рускога духа, моралне народне снаге и историјскога карактера Русије, искреније пружити руку ка свеопштој т. ј. европској култури, јер ако су осећања и уверења национална, оно је знање једно за све и у свих.

Прелазим на *Обронак*. Ту су на првом месту *Рајски* и *Бабушка*, потом Вјера, Волохов, Марта и Викенћев, даље учитељ Козлов са женом, остала многобројна послуга и, најзад, Тушин.

Шта представља та група? Зар ништа више до портрете, индивидуалне карактере, мало свезане с општим животом у даном тренутку?

Тако су неки и гледали. Неки су ме корели зашто умножавам или развлачим ове или оне сцене? Зашто их претрпавам ситницама? Довољно би било, веле, једним наговештајем, с неколико речи, цртицом, маленом сценом изразити мисао...

Но ја сам изражавао пре свега не мисао но ону личност, ону фигуру, ону радњу коју сам видео у фантазији. Да сам поступио по савету ове критике, не би испала ни једна жива и потпуна личност, ниједан довршен портрет, него би изишли сухи цртежи, силуете, ескизи писаљком. Што ће ми плајваз ако имам, како веле, кичицу?

Сада ћу рећи шта ја сам видим у тим личностима.

Шта је *Рајски*? Нико други до Обломов, т. ј. прави, најближи његов син, јунак епохе *Буђења*.

Обломов је био потпун, чист израз масе која је чамела у дугом и непробудном сну и застоју. И критика и публика налазили су ово: готово сви су ми моји познаници на сваком кораку смејући се говорили, кад је књига на свет изишла, како познају у том јунаку себе и своје познанике.

Рајски је јунак наредне т. ј. *прелазне* епохе. То је пробуђени

Обломов, снажна, нова светлост блеснула му је у очи. Но он се још растеже, обазирући се око себе и осврћући се на своју обломовску колевку.

Нешто ново и живо пропело се по ваздуху, некаква нејасна предосећања: потом су се чули гласови о новим начелима, реформама: показао се покрет у науци, у уметности, с професорских катедара чуле су се одушевљене речи. Називали су их „људима четрдесетих година.“ Рајски је, дакако, један од њих, и можда још нешто.

Рајски је уметничка природа: примчив је, упечатљив, богато обдарен, али је ипак син Обломовљев.

Он је, умом и савешћу, примио нова, животворна семена, али остаци још неизумрле обломовштине сметају му да усвојене појмове приведе у дело. Куд се није мотао, али није био озбиљно спремљен научно и практично ни за какав државни, друштвени или приватан рад, јер је на свим тим сферама лежала још обломовштина, тихо, монотоно кретање сањивих навика, рутина. Прави, живи рад тек што се будио. Русија је доживела век Петровмх реформа, и очекивала је нове.

Рајски нигде нема мира и, најзад, захваљујући природном таленту или талентима, баца се на уметност: живопис, поезију, скулптуру. Но и ту, као какав магнет, вуче га натраг иста „обломовштина.“

И њива уметности била је такође пуста, необрађена и оделита, ма и велике појаве у њој биле су случајности. У књижевности тако исто.

Није било читаве војске писаца, расадника, књижевне школе, готово није било журналистике: све је радило бојажљиво, тихо, по кутовима. Само велики таленти Пушкина и Љермонтова јављали су се као оделите, сјајне звезде, а око њих готово нико није био. Тако је исто и у живопису, и у вајарству: била је и академија, и класична школа. Али није било земљишта кругова, друштва, који би живели једино у уметности и за уметност. Није било приватне иницијативе; оригинална руска уметничка снага није могла избити кроз обломовштину напоље.

Тако је било до наших дана, до садашњега царства. Гогољ се истина јавио пре, али школа коју је он створио раширила се и утврдила са слободом штампе, пошто се развила и журналистика, образовали се кругови, партије и велики круг значајних писаца.

Али то је све после, а ***Рајски*** и ***Бабушка*** јавили су се, понављам, мени у глави 1849. г. Чим сам дошао на Волгу, па мене је као сан слетео цео план романа. Ја сам већ био разрадио у глави Обломова до краја, и у исто време расплела ми се у уображењу наредна епоха, и све — и радња, и личности — ишло је паралелно с развитком самога живота. То ми је, понављам, постајало очигледно када сам свршавао роман.

У Рајскога су улазиле, испочетка несвесно за мене сама, и многе типичне црте мојих познаника и другова. У друштву, у створеној средини, изданци нових, свежих тежња мешали су се и бркали још с трњем и бодљикама обломовштине разне врсте, и вољне и нехотичне, с разним мамцима празнога живовања и с тешкоћама упорне борбе са

старима. Застој, одсуство специјалних сфера радљивости, служба, која је захватила и способне и неспособне, и потребне и непотребне, и која је ширила бирократију, све је још у густим облацима лежало на хоризонту друштвенога живота: група нових људи устремила се да их растури.

Уметност је све још била раскош, забава за богате а горка потреба за беднике; књижевност, изузимајући велике таленте, била је у ствари сумњива. Писцима се признавао значај када су они помоћу службе стицали виђен положај у друштву.

И ми смо сви радили на по се ћутке, опрезно и бојажљиво, и више из невоље.

А коме није било невоље, тај је дилентовао. На пр. један је знао одлично технику музике, био је меценат и пријатељ свих иностраних и својих знаменитих људи, носио се плановима озбиљних музичких композиција, опера, можда, ораторија, симфонија, говорио о њима са жаром и знањем ствари. Сви су очекивали од њега што озбиљно, а он се извукао саставом једне лепушкасте романсе (гр. Виелгорски). Други с необичном снагом лирскога патоса, написао је свега двадесетину прекрасних песама (Ћутчев.) И то су најбољи људи тога круга. Трећи с многоструким образовањем, с великом начитаношћу написао је свега неколико лаких прича у којима се крију клице озбиљнога таланта (кн. Одојевски). Могућно је навести много примера као pendant овима.

По свима вретама уметности таленти као што је Рајски нису били садржајем и циљем живота него само средством да се пријатно проводи време.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

Ур. Петровић

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

Гордана, глума у четири чина, од Др. Лазе Костића.

(НАСТАВАК)

Но то није све. Начело хармоније није важно само по томе, што му је примена тако честа и разгранаата, што је оно, као што рекосмо, најнеобилазније и најопштије од свих начела која уметничким делом управљају: оно је, нарочито, важно још и с тога што огрешења о њега могу у прилици бити и врло *крупна*; крупна у смислу да се као мане *јако* осећају, крупна по *степену* у коме се осећају — не крупна с тога што су у делу многобројна. Појамно је доиста да огрешења о хармонију не могу бити сва једнака, и да ће се поједина међу њима у толико већма осећати у колико буде важнија прилика, ствар, околност, у којој је погрешено. Ако се погрешка буде тицала само једне речи, погрешка ће, наравно, остати погрешка, али неће бити велика. Ако, напротив, погрешка буде задирала у основу дела, буде захватала основно ткиво, и простирала се, тако да кажемо, на главне органе; ако се писац буде огрешио о хармонију, не више у једној ситници, не у једној речи, или реченици, или неважној епизоди, но у каквом крупнијем мотиву свога дела: ако склад буде покварен између главних делова или у целокупној замисли дела, онда погрешка може бити врло велика, и осећање нелагодности у читаоца или гледаоца, као што горе поменусмо, врло јако. То је међутим случај с комадом о коме је овде реч. Призори о којима рекосмо да нису у складу с општим тоном комада, нису споредни призори, нису незначајне епизоде; да су то, јасно је да се поштен оцењивач не би на њима смео ни задржавати: они, напротив, иду у најважније у целом комаду. Они спадају међу најглавније и по својој унутрашњој и спољашњој каквоћи, како би Немци рекли, тј. и по своме односу према комаду и по својој дужини. Прво, у њима делају најглавније личности у комаду; у првом призору, Гордана и Михат: у другом, Гордана и Вукосав. Даље, они су у најтешњој вези с главном радњом; управо они су

главна радња. Најзад, они су по готову и најдужи у целом комаду: један од њих износи више од половине другог чина; други је скоро сав четврти чин. Они су дакле главни саставни делови комада; и у њима повређено начело хармоније не тиче се, према томе, какве ситнице, но се тиче основнога мотива у комаду. Из тога излази да је овде наступио онај горе поменути случај у коме огрешење о хармонију може да буде врло крупно и поменуто осећање нелагодности врло јако. *Отуда*, дакле, ови призори, и сасвим независно од њихових других особина, просто с тога што су ван склада с комадом коме припадају — могу бити највећа мана г. Костићеве *Гордане*.

Додајте томе да се овде на речено непријатно осећање калеми ново једно, које прво чини у толико јачим. Ови трагични призори у једној комедији чине те гледалац остаје још и у недоумици у погледу намере коју је писац имао са својим комадом. Међутим, за човека који је дошао да из своје наслоњаче гледа и слуша уметничко дело — то јест једну уметнички заокругљену, и у свима својим деловима јасно изведену целину — нема непријатнијега осећања од такве неизвесности: то знају сви који имају ма и просечног критичарског искуства. Гледалац је у том случају као човек коме се земља колеба под ногама. Он не може више мирно да прати развој комада, ни поуздано да цени ствари које чује: он се труди да претходно расправи једно питање; он за сад неспокојно тражи једну једину ствар — решење загонетке која га мучи. Је ли писчева намера била дати комедију? Је ли му намера била дати озбиљну драму? Шта му је у комаду било главно: шала или збиља? И онда је појамно да, док он овако тражи да одгонене ту загонетку, за њега не може бити говора о каквом уметничком уживању.

За искуснијега гледаоца — истина и за њега тек пошто је драму видео до краја — и за гледаоца који зна да је предмет за њу позајмљен из народне песме о Љуби хајдука Вукосава — јасно је да су догађаји, испричани у песми и комаду, могли бити само погрешно узети као потка за озбиљну драму. Нема сумње да у великом броју случајева све зависи од начина обраде, и да се врло често један исти догађај може обрадити и шаљиво или озбиљно: тако су, да ми сами дамо пример, од оне крваве бајке о Витезу Плавобрадом, Мељак и Халеви начинили једну скоро сулуду лакрдију. Али то има својих ограничења. И, на пример, једно од првих је ово: ако се трагичан предмет може обрадити и шаљиво, од шаљива предмета, то јест од предмета у коме је једна од главних пружина које драму покрећу шаљива, *није* могуће начинити озбиљан комад. А овде је баш то случај: у *Гордани* је зацело главна пружина — прерушавање жене у делију — позајмљена правце из области шаљивих драмских „начина“. Овај предмет, дакле, није био прикладан за озбиљну драму. То ће искусан гледалац који је драму видео до краја погодити, и на свршетку комада њему ће бити јасно како је комад требало узети.

Али за гледаоца који драму прати и цени у њеном току, и који не зна одакле је драма извађена (а таква је већина гледалаца и, најзад, за *такве* се гледаоце драме пишу, Сарсе то говори тридесет година) ствар стоји сасвим друкчије. Такав ће гледалац бити непрекидно у недоумици о томе како треба драму да разуме — са потајном бојажњу да је можда томе он сам крив. И осећање које тада буде имао биће оно исто непријатно, збуњујуће осећање — само у већој мери, јер дуже траје — које човек има кад у разговору с неким не зна да ли му овај говори у шали или збиљи, озбиљно или иронично....

Међутим, изгледа да је г. Костић хтео заиста да напише озбиљну драму, и да су му баш они трагични призори у комаду били главно. Њему се није учинило да ти призори стоје у буди каквој опреци с фабулом комада. Ону оштру несугласицу између трагичне обраде и комичног предмета он није осетио. Он је догађај испричан у *Гордани* узео сасвим озбиљно, као догађај који се у истини могао десити. Ако се не варамо, он верује да се жена заиста може успешно прерушити у делију, и то тако да је, као што раније рекосмо, ни њен рођени муж не може, на два корака пред собом, познати ни по гласу ни по стасу, и ако није ни глув ни слеп. И, узимајући сам ствар као вероватну, он је покушао учинити је таквом и за нас. Он нам објашњава како се могло десити да Вукосав не позна Гордану прерушену у турског пашу. Његов Вукосав, кад чује глас тобожњег паше, узвикује прво: „Свемогући Боже, овај глас!“ Но одмах затим тужно се тргне и вели: „Не лудуј, Вукосаве јадни! Из вјечитог мука твоје тамнице ти си понио у души онај глас који ти се највише причуја, и у сну и на јави, па га чујеш и из уста овог бијесног туркуше, који је по прилици дошао да те посијече...“ Њему се, дакле, доиста глас учинио познат. Али како је он могао помислити да се ту под тим бесним Турчином, на том месту, код Алила, крије Гордана? Сасвим је дакле било природно да он ту невероватну мисао отури од себе, и да пашу пред собом прими за оно што је, то јест за пашу.

На жалост, ово објашњење ништа не објашњава. Реченица којом је казано врло је лепа и мелодична, али само објашњење не чини драму ни по чему ни вероватнијом, ни јаснијом, ни хармоничнијом. Напротив, оно је само нова погрешка. На који начин? То ћемо сад видети. Јер како је та погрешка у исто време нова и врло занимљива илустрација за начело хармоније, ми преко ње нећемо прећи муком — пошто, као што сте извесно погодили, ми, критикујући *Гордану*, развијамо на њој, која је необично згодна за то, уметничко начело хармоније.

По чему је, дакле, поменуто објашњење погрешка, и по чему је, нарочито, та погрешка погрешка против хармоније? Зар писац, покушавши да неку ствар учини вероватном, није, баш по истом начелу хармоније, учинио само корак ближе ка доследности, ка оправданости, истинитости, природности онога што нам казује? Откуда то може бити погрешка, и погрешка против хармоније?

Ево откуда.

По начелу хармоније, као што смо видели, све појединости уметничког дела морају бити у складу с његовом целином. Из тога излази, пошто су делови потчињени целини, да ће логику појединости одређивати логика целине. То опет значи да ће се нека појединост у неком делу моћи назвати логичном, или вероватном, или истинитом, само тако ако она буде доследна целокупној логици истога дела. Сама за себе, дакле — то треба добро утувити — нека појединост у неком делу није никад ни вероватна ни невероватна; она ће бити једно или друго према томе да ли одговара или не, захтевима вероватноће који важе за врсту дела коме та појединост припада. Увек је меродавна једино нарочита логика дотичне ствари или случаја. Та логика, разуме се, може бити подложна некој, тако да кажемо, другој широј логици; и кад на ствар будемо гледали у њеној вези с другим стварима, ми ћемо је моћи оцењивати по начелима те шире, општије логике: али и у том случају — обратите пажњу, и видећете — потврђује се малопређашње правило, да логика целокупнога одређује логику појединости: јер у том случају ствар о којој је реч била би и сама састојак, део, а не више засебна и заокругљена целина. Кад год, дакле, будемо имали да ценимо да ли је нека појединост у неком делу вероватна или не, ми ћемо то моћи чинити једино на основи опште логике тога дела.

Е сад, у комадима као што је *Гордана*, с оваквом или сличном фабулом, утврђено је да се жене могу тако прерушити у људе да их људи не могу познати; то иде са самом природом таквих састава. Њихова поетика, то јест њихова нарочита логика, допушта те и сличне ствари, које би се на другом месту учиниле невероватне. Јер, као што смо видели, вероватноћа није никад нешто апсолутно, непроменљиво, нешто што вреди за све предмете и за све прилике; она се, напротив, непрекидно мења с предметима и с приликама. Из тога излази да *једна иста* ствар може у једном делу изгледати вероватна, у другом невероватна. Отуда се, шта више, може десити да нека ствар, потпуно вероватна по општој логици, може у неком делу изгледати невероватна; и обратно, да друга нека, апсурдна по општој логици, буде у другом делу без тешкоће примљена. Кад се у *Воденици на Флоси*, за време поплаве у Св. Огу, на крају романа, Маги Туливерова удави, нама се тај крај чини неприродан и Магина смрт невероватна: међутим, чега ту има по себи неприродног, или невероватног, кад се неки човек или жена удаве за време поплаве? У Ожијеову *Бележнику Герену* Геренов син се охоло и некористољубиво одриче очевога блага с тога што је било сувише трговачки стечено, и нама се и та жртва средње каквоће чини невероватна; међутим, зашто нам се чини невероватно да се један човек одриче извесне суме новаца кад има других људи који се, ради својих *мисли*, одричу *живота*, и кад нам се у трагедијама о Бекету, о Хусу, и толиким другим, жртве које чине Бекет и Хус чине природним? Тако је, бојзад, да још један пример наведемо, Вакеријева

Љубомора на првој представи сахрањена под грохотним смехом скоро само с тога што се гледаоцима учинило неприродно да муж неверне жене, *љубоморни* муж неверне жене, прислушкује два три пут на вратима у истом комаду; док тим истим гледаоцима нимало неприродно не изгледа што се у том истом позоришту, на пример: гласно шапуће; што се кроз дебеле тамничке зидове види тамничарев жижак; што светлост долази одоздо; што собе имају три зида... Па ипак, све те појединости, које су по себи потпуно могуће и, према општој људској логици, сасвим природне, биле су заиста невероватне на месту на коме су. Јер како поменута дела имају претенсију да су тачни снимци живота, не измишљеног, но стварног, не изузетног, но обичног, то се од њих доследно тражи да се држе опште, просечне, вероватне логике живота. А по просечној логици живота све те појединости нису вероватне.

Обратно, у другим делима, ствари потпуно невероватне, често апсурдне, не вређају, зато што су у складу с целокупном логиком рода коме та дела припадају. У баснама, на пример, говоре животиње: и то не само да не изгледа неприродно, но је шта више јасно да би тим самим што би животиње престале говорити, нестало и басана. У *Фаусту* Мефистофел не изгледа невероватан. У једној старој француској драми, у пратњи арханђела, силази сам Христос да служи службу, пред једном сиромашном женом. У другој једној побожној причи, силази Богородица да обрише зној са чела једном пајацу који је у њену част играо. Међутим не само да нас та два призора не вређају као неприродни, но је шта више утисак који они на нас остављају узвишен и патетичан у тој мери да ћете патетичнији и узвишенији узалуд тражити у сличним делима средњевековне књижевности. Кепеци, џинови, Међедовићи, Дивљани, Баш-челици, Биберчад, Пепељуге: горе са златним лишћем и сребрним деблима којима врх „дотиче до месеца“; долине патосане дијамантима, језера с очараним дворовима на своме дну, реке које иду у назад, чаробни шедрвани, дрвета што певају, тице што говоре, виле у златним колицима на сунчевом зраку, људи који лете по ваздуху и роне на морско дно — све су то врло обичне и природне ствари у таквим делима. Тако у оном старом спеву о Александру Великом, *Александриади*, Александар не само што плови по ваздуху и рони по мору, но је шта више решио проблем управљања ваздушним и подморским бродовима на један врло прост начин. За лак чунић од коже упрегао је два јастреба; у руку је узео дуго копље, на врху којега је претходно утврдио парче меса; и то копље држи пружено предсобом, седећи у чунићу. Јастребови, наравно, лете за месом; и Александар има само да дигне копље кад хоће у вис, да га спусти кад хоће на ниже, да га окрене лево или десно кад хоће на једну или на другу страну: и ствар је готова. На сличан начин, у једном стакленом бурету, он рони по мору у свима правцима. Може ли, сад, од ових ствари бити апсурднијих, по нашој обичној људској логици? Па ипак, ни Александрова путовања, као ни она ранија чуда, неће читаоца вређати као невероватна. Она су у

складу с општом логиком делâ којима припадају, а појединости које су у складу са својом целином никад не вређају као неприродне и неверовате.

Напротив, — и сад ћемо видети због чега је оно горње објашњење било погрешно — оне би се чиниле невероватне, и почеле би вређати, баш онда кад би их неко почео објашњавати, представљати као вероватне по нашој општој, свакидашњој, просечној логици. Оно, на пример, што нас, у оној апсурдној форми, није вређало као невероватно у *Александриади*, то исто нам се у научним романима Жила Верна: *Пет недеља у балону* и *Двадесет хиљада миља под морима*, у пркос цифрама и теоријама, то јест баш због цифара и теорија, чини напротив невероватно; и то тачно за оно време док трају те цифре и објашњења; јер кад ова престану ток догађаја добија опет свој стари природни, вероватни изглед. Разлог је томе врло прост: како су сличне појединости саме по себи невероватне, како оне могу бити вероватне само по логици фабулâ којима припадају, јасно је да ће оне, чим за њих престане важити логика тих дела, *престати* бити вероватне. Сва њихова вероватноћа лежала је у логици фабулâ у којима се налазе. Чим ову последњу затурите, а то чините сваким објашњењем позајмљеним са стране, мимо њене законе — ви поништавате и вероватноћу тих појединости. Објашњење их не може учинити вероватним пошто су оне по себи невероватне; с друге стране, хармонија која је постојала између њих и делâ, и благодарећи којој су оне могле изгледати вероватне, сад је, истим објашњењем, нарушена. Тако да сада те појединости нису више вероватне ни по каквој логици.

Јер то је неизбежна последица мешања разнородних логика, да се те тако помешане логике узајамно потиру и ствар чине неразумљивом. У једној прилици, познати француски песник, Сили Придом, у разговору са једним „инструментистом“, рекао је једну дивну реч, која је ванредан пример за ово што говоримо. Као што је познато, француски су инструментисти песници који своје песме састављају по музичким, не по књижевним начелима. Они се не труде да својим стиховима искажу неку мисао или осећање; они траже да речи тако сложе да на тај начин постигну неку хармонију, мелодију, ритам у гласовима, и да на читаоца утичу музичком страном језика; да им речи у стиховима и гласови у речима буду као један низ тонова у мелодији, слатких, нежних, или силних, громких, итд., итд., Са таквим једним песником разговарајући о теоријама његове школе, Сили Придом га беше у једном тренутку упитао:

— А водите ли ви при том рачуна и о смислу речи?

— Водимо донекле, био је одговор инструментистов.

Пазите, рекао му је на то Сили Придом, ако то учините, *може вам се десити да будете нејасни.....*

Ова изванредно духовита реч Силијева није мање тачна по духовито. и ванредно показује како мешање разнородних логика у истом делу

само бунп: како свака ствар, ма она по себи била и најприроднија, само ако није у складу са приликом, изгледа неприродна*), и како је према томе, посебна логика дела за његове појединости једина меродавна. Инструментисти, дакле — ако *не буду* пазили на смисао речи, ако се буду задовољили да им речи утичу на нас само својим звуком, да им речи имају смисла колико поток који жубори или лишће које шушти — онда ће бити разумљиви и њихове песме имати смисла; напротив, ако би допустили да им песме имају овда онда и смисла, онда ће им песме бити неразумљиве. И са свим је тако. Смисао који се уноси у песме с времена на време, збуњује само; оно чему је циљ да каже мисао, то треба да има смисла од почетка до краја; иначе није ништа. С друге стране, смисао може само сметати, бунити, заводити на рђав траг, у саставу који има сасвим друге циљеве. Јер тако то хоће начело хармоније, по којем појединости имају да се управљају једино по логици целине. Овај пример то нарочито јасно показује, јер овде *смисао* чини ствар нејасном. Још једном, дакле, само је оне у неком делу вероватно што је у складу са законима вероватноће који важе за то дело; и свако објашњавање појединости позајмљено са стране, мимо те законе, ма оно било и најприродније, може бити само погрешка.

Сад је, мислимо јасно — да се вратимо на *Гордану* — зашто је било погрешка, и погрешка против хармоније, објашњавати како је Вукосав могао мислити од своје жене да је паша. То је, дакле, значило забадати трн у здраву ногу. Прерушавање Горданино било је вероватно већ по природи самога комада: што је било потребно правити га вероватним и по обичној логици, по којој оно *не може* бити вероватно? (Јер осим писца *Гордане*, ми мислимо да нико неће озбиљно веровати да будан човек, на два корака пред собом, не може распознати човека од жене, страног човека од своје рођене жене.... Једна париска глумица, једна од оних које се више цене ван позоришта но у позоришту, имала је у једној улози да се прерушни у човека. Прерушивши се, она је упитала управника позоришта да ли мисли да ће се њени пријатељи X., У., и Z., досетити да она није мушко. На то јој је управник врло досетљиво одговорио да би њени пријатељи морали имати необично рђаво памћење кад се томе не би досетили. Тако би и Вукосав морао имати врло рђаво памћење кад у Гордани не би познао жену. Таква су преоблачења у ствари немогућа. — Зашто Шекспир, чији су комади пуни прерушених жена, није никад осећао потребу да прерушавања представља као у истини могућа? (Горње објашњење, дакле, ништа не објашњава, нити драму и по чем чини вероватнијом, јаснијом,

---

*) У Француској Комедији, у *Пријатељу Фрицу* од Еркмана и Шатриана, обичај је вешати о једну трешњу на позорници *природне* трешње. Познато је колико се Зола у свом чланку о истом комаду радовао том триумфу истине и реализма. Међутим, никад није било смешније погрешке, и никад ствар није изгледала мање природна од тих природних трешања на једном дрвету од картона!

или хармоничнијом. Оно, напротив, као у примеру Силијевом, само буни гледаоца, који се и иначе колебао, и коме сад ово не само што повећава забуну но још чини да он на крају крајева нисца хвата у две погрешке... Ако би нам, дакле, у одговор на нашу замерку, г. Костић рекао да је он фабулу *Гордане* узео озбиљно, као догађај који се заиста могао десити, и да је он намерно, с убеђењем, унео у свој комад оне трагичне призоре, ми бисмо му на то само то могли одговорити... да му ми за то нисмо криви, и да би свакојако боље било да није тако урадио. —

Ако сада пођемо даље, опазићемо да ми са овом првом и најкрупнијом маном комада нисмо исцрпли сва огрешења о хармонију која се у комаду налазе. Анализујући комад, ми смо видели да поред поменуте мане имају у њему још две друге, скоро исто тако крупне. То су, погодили сте: (1) онај неразумљиви Вукосављев ударац ногом, и важност коју тај ударац неочекивано добија у току комада; и (2) недоследност личности у комаду. И једна и друга од тих мана, огрешења су о начело хармоније. И ништа боље не доказује важност тога начела и разгранатост његове примене, но та околност да се све три крупне мане овога комада објашњавају повређивањем тога начела.

На првој од сада поменутих мана ми се нећемо дуго задржавати. Но не с тога што би она, као мана у комаду, била мања од последње: напротив, она се као мана од ове јаче осећа; но с тога што је лако разумети у чему се она састоји. По начелу хармоније, по којем све треба да је у складној вези једно с другим, средства треба да су у складу с циљем и узроци с последицама. Према томе, у уметничком делу не сме бити ни узрока без последица ни последица без узрока. Све што је неочекивано према ранијим догађајима, погрешка је. Отуда свака појединост (и у колико важнија, у толико пре) мора бити приправљена; „вештина драмског песника је вештина приправљања.“ Сећате ли се онога сељака у *Валенштајновом околу*, онога незнатног сељака што се коцка с лажним коцкама? Гете је тражио да му Шилер у комаду објасни (и Шилер га је послушао) откуда код сељака лажне коцке! Ствар је, међутим, била ситна, и могла се примити без даљих тумачења; али добри драматичари пазе да ништа што би могло изненадити не остане немотивисано. Према томе, кад, као овде у *Гордани*, остане немотивисана каква крупна појединост, погрешка је у толико већа и може бити велика. Ко је комад гледао (или је пажљиво пратио нашу анализу, која је тако удешавана да и читалац који није био на представи прође, што је могуће тачније, све утиске које смо и сами имали гледајући представу), сећа се како му је неразумљиво изгледало да Вукосав онако *без икаквог оправдања* удара Гордану ногом, и да тај ударац, који као састојак драме остаје у почетку савршено безначајан (пошто га Гордана прима онако хладно), доцније неочекивано, постане главни мотив за читаве потоње призоре. Кад је тај ударац доцније имао да игра толику улогу, неопростива је погрешка писчева што је допустио да га Гордана прима онако равно-

душно, што она ни најмањом речном није показала да је тај чудни ударац изненадио или разгневио: она сећате се, на Вукосављев ударац није ни оком трепнула. Један пример. У *Млетачком трговцу* онај капитални призор у судници доведен је оним познатим условом Шајлоковим, да има права узети Антонију фунту меса у случају да овај не би имао да му исплати дуг на уречено време. Услов је тај потпуно фантастичан: али ми призор примамо, јер нам је тај услов био раније изнесен и, осим свега, још био оправдан оном изузетном мржњом Шајлоковом. Али замислите да је Шајлок свој услов поставио први пут у судници: и замислите да на то судије и остале личности у комаду одмах пристају да са Шајлоком улазе у препирку о том услову — шта мислите да бисмо ми на то рекли? Шта друго, но да би и једно и друго било којешта. Исто нам тако изгледа којешта кад видимо Гордану где из убаха нагне да се свети, и то тако много, и то тако дуго, топузањем у трећем чину, метањем на муке у четвртом, — пошто је раније тобожњи повод својој освети дочекала онако равнодушно. Ми нисмо на то били ничим припремљени. Овде, дакле, имамо последице без узрока: па како су те последице радње које иду међу најважније у драми, то је лако разумети у исти мах и величину учињене погрешке и важност начела хармоније у везивању појединих догађаја.

Обратно, као да је било суђено да у овом комаду имају примери за све могуће врсте огрешења о хармонију, у другим призорима имамо узроке без последица. Таква су она два призора с оним приморцима и с оним женама у првом и другом чину. Ниједан од њих нема никакве везе с комадом. Ми узалуд ишчекујемо шта ће из њих да се изроди; њих односи ветар као што их је и донео. Бар да је Вукосав ухваћен на походу на који га је позивао Дубровчанин! И бар да је Гордана из уста оних жена дознала за лажну смрт Вукосављеву! Али не; да би ти призори били сасвим оцепљени од комада, Вукосављев полазак у чету нема никакве везе с позивом приморца, и Гордана дознаје за Вукосављеву судбину из уста четника... Врло је занимљиво — и ми ћемо, ако се не предомислимо, извести на крају закључак из те околности, као значајан прилог за писчеву карактеристику — врло је занимљиво, да се г. Костић стално греши о начело хармоније. —

Трећа је мана, рекли смо, недоследност личности у комаду. Она ће нам дати прилике да видимо примену начела хармоније на цртање карактера, то јест на најнежнији и највиши посао драмскога песника.

Али ми молимо за допуштење да то оставимо за идући број, да не бисмо морали прокрустовски скраћивати оно на чему се највише вреди задржати.

(Свршиће се)

Богдан Поповић

ДРУШТВЕНА ХРОНИКА

Стари и Нови Трговински Уговор наш.

У очи отварања велике модерне *Кланице*, која је један нов и важан привредан добитак наш, подигнут старањем свију нас, из пера једнога сарадника нашега донео је *Нови Одјек* у свом 53. броју од 20. марта ове године и две врло поучне табеле о ресултатима новог трговинског уговора с Аустро-Угарском, упоређене с ресултатима које је, у најбољим годинама, дао стари наш трговински уговор с Аустро-Угарском од 1881. године.

Сматрајући да ће бити од интереса и за наше читаоце да се упознаду с овим ресултатима, основаним на службеним подацима, ми саопштавамо овда те табеле, заједно с главним објашњењима која их прате.

*

У најбољим годинама својим, 1890., 1891. и 1892. године *стари трговински уговор* дао је овакав ресултат:

I

	Царина	Узгредне таксе	Трошарина	Обрт	Свега
1890	3,329.000	405.000	846.900	1,968.900	6,549.800
1891	3,271.800	428.000	1,264.300	2,316.200	7,280.300
1892	3,488.400	442.800	1,439.600	2,642.300	8,013.300
Свега	10,089.200	1,275.800	3,550.800	6,927.400	21,843.400
Просечно	3,363.000	427.000	1,183.000	2,309.000	7,282.000
	3,790.000				

Да видимо сад *ресултат од новог трговинског уговора* у години 1896., 1897. и 1898.

Да то нису биле врло јаке године, нарочито 1896., признаће без сумње, сваки. Па ипак ево какав је ресултат:

II

	Царина	Узгредне таксе	Трошарина	Обрт	Свега
1896	4.250.100	262.600	2.116.900	2,094.800	8,644.400
1897	5,295.000	326.600	2.322.600	2,639.800	10.584.000
1898	5.316.800	346.900	2.461.000	2,453.800	10.578.500
Свега	14,861.900	936.100	6,910.500	7.188.400	29,826.900
Просечно	4,953.000	312.000	2.303.000	2.392.000	*9,960.000*
	5,265.000				

Помињемо овде да су изузети из трошарине после новог уговора монополисани артикли, те од њих има горњим цифрама да се дода један вишак прихода од 1,500.000 динара.

Исто тако морамо поменути да су под владом новог трговинског уговора укинуте на сав извоз узгредне таксе, и да је смањена извозна царина на жито, и још на неке артикле, што се има сматрати као премија на извоз, као један привредни добитак, који с укинутим узгредним таксама износи 743.000 динара годишње.

Кад сад скупимо у једно ове цифре, па их упоредимо, онда добијамо ову слику:

Пре новог уговора трговинскога целокупни просечни приход царински за годину дана износио је:

7,282.000 динара

После новог уговора целокупни просечни приход царински за годину дана без монополисаних артикала и поред укинутих узгредних такса и смањене извозне царине износи:

9.960.000 динара

А то чини разлику годишњу у *2.678.000 динара* у корист новог трговинског уговора.

Кад овоме додамо вишак прихода од монополисаних артикала у 1.500.000 динара и премију на извоз у 743.000 динара (што су такође добици новог трговинског уговора, онда имамо целу разлику између новог и старог трговинског уговора у 4,921.000 динара, *или у округлој цифри 5,000.000 динара годишње!*

Да није учињена погрешка с *обртом* у 1894, ова би разлика, и поред 1896. године била још прилично већа.

НАУЧНА ХРОНИКА

Геологија.

10. марта ов. год. имало је Српско Геолошко Друштво свој LXIX збор, на коме је ово рађено:

1. Размотрен је један леп велики комад н е ф р и т а, који је *Геолошки Завод* добио из Сибира, добротом г. К. Николића трговца овдашњег. Том приликом је Ј. М. Ж у ј о в и ћ изјавио, да је по прегледу овога тела вољан изнети га из реда минерала, уз које га је у својој *Петрографској Минералогији* описао, и уврстити га у ред стена, као што су то већ неки страни аутори учинили. С. У р о ш е в и ћ пак истакао је разлоге с којих држи да нефрит треба и даље рачунати као минералну врсту.

2. П. С. П а в л о в и ћ саопштио је претходне резултате својих проучавања другомедитеранских морских јежева (ехиноида) у Србији. „Материјал за проучавање набављен је из једанаест места. Највећим мноштвом родова и врста одликују се лајтовачки кречњак у В и ш њ и ц и и Л е ш т а н и м а, и крупнозрни, местимице јако цементовани песак у В о ј и л о в у. Прво место нарочито карактеришу крупне врсте рода Clypeaster. На многим и лепо очуваним примерцима предавач је показао велико и поступно варирање облика из серије Clypeaster altus L e s k. У овом погледу сличан ће случај бити, како он држи, и с клипеастрима који се налазе код К о в и љ а ч е, близу Лознице, само што ово не може поуздано тврдити, јер има мало (6) примерака. Кречњак у Л е ш т а н и м а садржи мноштво махом рђаво очуваних примерака од родова Echinolampas (E. hemisphaericus) и Scutella (S. vindobonensis). У В о ј и л о в у је поред ова два рода нађен и род Amphiope. У већини осталих места заступљени су родови Schizaster, Scutella и Psamechinus, а у Т а ш м а ј д а н у и род Brissus. Дефинитивне одредбе изнеће се пошто се прибави потребна литература и добави још материјала за проучавање.“

3. П. С. П а в л о в и ћ саопштава, да је у каменом мајдану близу [illegible] механе [illegible] Карабурме нашао фосиле, на основи којих је могао

видети да је, супротно ранијем његовом мишљењу, и тај кречњак другомедитерански.

4. С. Урошевић приказује псевдоморфозе азбеста по биотиту, које је нашао у поткопу „испод Крша“ на Руднику. „Обичне су и опште познате појаве у природи претварање биотита у хлорит, вермикулит и гвожђевиту глину, под утицајем воде, кисеоника и угљ.-диоксида. По Сенфту биотит може дати материјала и за стварање азбеста, но само тада, када је изложен утицају угљо-киселе воде а без кисеоника. Према овоме биотит се не може претварати у азбест на површини земљине коре, већ само у таквим дубинама, на којима је метеорска вода потпуно изгубила свој кисеоник. И доиста пример са Рудника потврђује ово, јер је азбест, као продукат метаморфозе биотита, извађен из дубине — из рударског поткопа.

Ове псевдоморфозе азбеста, интересантне већ самом појавом својом (јер показују да се претварање биотита у азбест може вршити изменом материје на самоме месту), још више су интересантне у погледу структуре. Хексагонална контура биотитових кристала врло је лепо очувана, а на место љуспасте, хомогене масе примитивног минерала образован је правилан сплет танких иглица од азбеста. Правилност распореда азбестових иглица састоји се у томе, што су ове увек параралне базисним ивицама биотитовог кристала, образујући на тај начин мрежасто ткиво са троуглим пољима. — Псевдоморфоза је уоквирена јако лимонитичним слојем, но и овај је од азбеста, само је јако импрегнисан лимонитом.

Иглице и праменови овог продукта, испрани у хлоро-водоничној киселини и посматрани у микроскопу, показују оптичке особине азбеста. — Хемиска испитивања показала су поред познатих састојака азбеста у знатној количини и хидратне воде.“

5. Велимир Илић саопштава друштву садржај Де-Лонејеве расправе *о географском распростирању минералних извора*, у којој се поглавито истиче њихова зависност од главних планинских — дислокационих — зона у кори земљиној. Највише минералних извора има у области најмлађих дислокационих зона, и број њихов бива све мањи, што се залази у старије дислокационе зоне. Сем тога минералних извора махом има више на унутрашњој страни планинских зона, но на спољашној.

Зоологија.

Нестајање ласта. Примећено је последњих година да се број ових корисних тица нагло смањује. Истражујући узроке тој појави природњаци су примили и потврдили поставку: да непогода сатре многе ласте приликом њихове сеобе. У прилог свом тврђењу пружио је професор Marek још један доказ. Он је неколико узастопних година посматрао до-

лазак ласта. 1898. год. ласте су дошле у Осек (Славонија) 3. априла пре подне. Тада је дувао хладан северозападни ветар са кишом и снегом. Свега је дошло у јату од прилике петнаестак ласта. Летеле су тромо, уморно и одмах попадаше на прве осечке куће. Како се ласте селе обично у великим јатима, то онда и ово мало јато поуздано је било преостатак каквог великог јата, које је уз пут десетковано. Верујући у горњу поставку Marek загледа у синоптичку карту ветрова, из које је видео да је с пролећа 1898. год. било јаких непогода у целој јужној Европи. Ствар је сада била јасна и очигледна. Непогода је сустигла ласте на путу, многе сатрла, а само незнатан део огромног јата једва је доспео до Осека.

Највећа температура коју могу рибе издржати. Ихтиолог Карл Кнауте (Knauthe) посматрао је приликом случајног пролома једног рибњака температуре на којима рибе могу остати живе. Заостала вода је била дубока $1^1/_4$ стопе. Није била у хладу. Мерена је неколико пута. 10 пута је нађено да је температура воде 18—20°; 10 пута 20—30°, 5 пута 23—25°. У рибњаку су биле пастрмке. На 26°С. угинуле су све младе индивидуе; 10 одраслих јединака издржале су температуру од 27°С. која је посматрана 26. и 27. јула.

1893. и 1894. год. било је лето такође топло. Исушени су многи потоци. У заосталим барама тих потока Кнауте је посматрао опет рибе и мерио температуре. Већ између 23° и 25° угинуше сви гргечи, најпре мањи и млађи па после старији. После њих младунци мрене, штуке, а доцније на 27° веће штуке. На жези од 35° која је трајала око пет дана скапаше караши, црвенперке, љињаци и т.д. Тек на 37° угинуше шарани и још неке рибе.

Ново средство против змијског отрова. Dr. César Phisalix у Паризу извршио је низ разних огледа да би пронашао лек против змијског отрова. Поред осталих материја, он спомиње *тирозин* као успешан лек. Како у гљивама има материја сличних тирозину, то је дошао на ту мисао да и сок од гљива може корисно послужити као лек против змијског отрова. Он је извршио 200 огледа са излученим материјама из отровних и неотровних гљива. Најчешће је употребљавао млечницу (Boletus edulis) која се најлакше находи. Ради добијања потребних материја треба најпре гљиве опрати, исецкати па их после потопити у смешу хлороформа и воде. Ту их треба подржати 24 часа. За тим се течност цеди кроз цедило од хартије. Она је најпре мрка; што дуже стоји постаје све затворепије боје док најпосле са свим не поцрни. Реагује неутрално, мирише непријатно, добро затворена у флашицама дуго се одржава, ако је држимо у заклону од светлости.

Кад се 5—10 кем. ове течности убризга морском прасету под кожу, онда му температура мало порасте, чега за дан-два опет нестаје. Ако се 15—20 кем. ове течности убризга у артерију питома зеца, смрт одмах наступи. Кад се 5—20 кем. ове материје убризга под кожу морска пра-

сета, то у току истога дана животиња подноси толику количину змијског отрова од које би иначе неминовно угинула за 5—6 часова. Ако би се животињи сваки дан убризгавала ова течност, онда се она навикне тако, да се доза знатно може повећати без осетне штете за здравље животињско.

Које баш материје у гљивама дејствују против отрова змијског за сад није доказано. То ће, ваљда, бити задатак потоњих Phisalix-овиx огледа.

Ботаника.

О значају еритрофила (Erythrophyll) код биљака. До ту скоро се држало, да шаренило и црвене пеге по лишћу и осталим биљним деловима имају задатак, да плаше животиње и да на тај начин сачувају биљку да је што не обрсти! Чувени физиолог Dr Stahl је правио у томе погледу врло разноврсне опите, који су га довели до негативног резултата. Он је те експерименте правио на најразноврснијим биљкама са пужевима, зечевима, козама и овцама и уверио се, да је животињи, на крају крајева, било са свим све једно да ли је лист зелен или не. До душе, из почетка док имају избора, животиње радије нападају зелено лишће него шарено, али кад огладне прићу постепено и ка осталом те све поједу. Stahl је увидео да то мишљење није на темељној бази, те је почео да тражи озбиљнији какав разлог еритрофилској појави, што му је у ствари и испало за руком, пронашавши, да је то шаренило лишћа у вези са транспирацијом. Он је дакле на темељу дугих студија дошао до убеђења, да еритрофил служи биљци као неки регулатор транспирације и да спречава нагло и прекомерно испаравање. Ма да је Stahl-ова претпоставка врло вероватна и скопчана са озбиљним студијама, ипак зато чувена два физиолога Wiesner (Беч) и Kny (Берлин) нису тога мишљења и устадоше против истог, држећи да ће задатак еритрофила (антоцијана, родоцијана) пре бити у вези са светлосним приликама.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

Pjesme Mihovila Nikolića. Zagreb 1898. Tisak Dioničke tiskare. Sanjarskoj njezinoj mladosti posvećeno. Str. 61.

У руској се литератури развила жена у посебан, индивидуалан тип. Жена у тој литератури добија свој посебни свијет, свијет више еротичног осећања, него ли интелектуалне проницавости, који са свијетом мушкога пола чини синтезу људскога живота. Напредак се руске литературе у овоме типу састојао у томе, што се почели нијансирати појави љубави, која се до тада схваћала доста паушално: као заплет или расплет у драми, као слијепи мотор радња јунаковиh у роману и као напразно булажњење у пјесми. Другим ријечима: почели се психолошки аналисати сви облици људског живота и погодбе душевне, под којима се она у појединим карактерима појављује. Тако се добила љубав као резултанта цијелог живота наше унутрашњости и околине. Тако се љубав из оних опћенитих фраза индивидуалисала на поједине карактере. Таких индивидуалних типова љубави пун је Тургењев. Видимо у њега све скале љубави: од племенитости њене све до демонизма (г-ђа Ратмирова у „Диму“).

У модерној се литератури та индивидуализација још даље наставила. Док се је на име у тој литератури оцртавао само спољашњи облик њен, сада се иде у унутрашњост њену и проматра се као процес: како настаје и у разне се фазе претвара. Плод је то понајвише лирског духа модерне литературе, јер се њиме дала пјесницима прилика, да проматрају своју властиту унутрашњост. И тако љубав добија од објективног облика више субјективан лик. Можемо рећи, да су за њу врло карактеристичне ријечи Мориса Метерлинка у „Аглавени и Селисети“: „Гледамо је у дубини своје унутрашњости као јастреба или чудноватог орла у крлетци... Крлетка је наша но птица не припада никоме. Гладимо је с немиром, гријемо је, оживљујемо је, но никада не видимо, што учини, да ли из крлетке утече или се о мрежу крлетке утуче или запјева...

Ништа на свијету није тако удаљено од нас као наша љубав... Не преостаје него чекати, да се научимо разумјети је."

Даље се од индивидуалног субјективизма не може. Али како опет врста спољашњег живота утиче на индивидуум, може он имати двоструко лице: или да стоји више затворен, а у њ допиру само последњи дрхтаји спољашњега живота — инстинктивно осећање љубави прелази тада у апстракцију: — или је пак отворен, те даје, да се тајанствене прасиле живота споје буди са интелектуалном анализом телесног нагона буди са чежњом за неограниченим уживањем женске љепоте у разнобојној симфонији. Метерлинк — Пржибишевски — Ђалски. У првом случају проматрају пјесници љубав у себи као неки заостатак, што се налази у свим људима, проматрају контрасте, што настају услед оних последњих дрхтаја свијета. Тако та љубав изолована од осталих коријена живота расте као биљка, на коју не грије божје сунце живота и носи пјеснику посебни спиритуални свијет, створен само на унутрашњости властитога *Ја*. Није стога чудо, што је таква љубав обливена сумраком меланхолије.

Овој би групи по својим пјесмама припадао и Миховил Николић. Није та љубав код њега плод обожавања женскиња, као појма, који синтетизује у себи цијело биће љепо, него је то плод његове властите душевне диспозиције. Слична је нешто онијем горе наведеним ријечима Мориса Метерлинка:

А никад тога ни шапно ти нијесам —
Ко цвијет сам вено под погледом твојим,
И растао сам с тобом се без ријечи...
И хладан пошо даље путем својим...
А сад тек ћутим љубав, с које патим,
Осјећам сузу са твог ока тећи
И гледам тебе из даљи ко звијезду.
Што не ћу, не ћу никад је досећи.

Његова поезија и није друго него обожавање љубави, али без реалне жене. Последица је то оне његове диференцијације живота на поједине елементе: а индивидуализација појединих његових сила је такође једна психолошка црта његова талента. Одатле његова љубав постаје некако аскетична, спиритуална. Потиче то из односа према животној сласти, који је изражен у пјесми „На рушевинама." Не песимизам, него скептицизам према животној сласти, акорд је ове пјесме. Он као да се колеба између два свијета: свијета тихе суптилности, азурних сфера и свијета земаљске љубави и уживања. Има и у њега заметака животне сласти (На чисту сриједу), али никада не прелази у пуни ритам. Из тога и излази његова тежња, да гледа у људскоме животу само синтезу очајања и надања, прегарања, љубави и чежње, што све као да запада у заборав (Ундина).

Из тога се у њега порађа титанизам, који жели за изолацијом од живота реалнога (Ланци, Ми смо двоје...). Види се то из ових двају контраста. Кад хоће да нам прикаже трагику свога положаја на земљи (Ланци), хоће да буде циничан, пјесник отроване крви, еротик пролазности живота, опсјена, оскврна и отрова његова, кроз који пири „дах ништавила“; а кад говори о етеру и прекогробном животу, онда прелази у мистицизам, који се не порађа из жеље за стварањем новога индивидуалнога живота — јер у „Ми смо двоје...“ жели, да му се индивидуалност расплине у етеру, — него из чежње за угодном тишином. Овај потоњи „Stimmung“ превлађује у његовим пјесмама. Видимо дакле да је његов свијет диференциран од реалнога. Његово појимање живота је у опће неко будистичко прегарање уз примјесу песимистичне резигнације, која не потјече из саломљености душевне, него из чежње за нечим неодређеним.

Све је то као синтетизовано у „Мирној лирици“. Ту видите разлику између чежње германске и славенске. Германска је чежња индивидуална, то се порађа из жеље за бурним животом, хоће да силовито до дна искапи чашу живота, док је славенска мека, јер потиче из душе, која прегара. — Цијели живот проматра он као један појам, као појам прегарања, а љубав, сне, чежњу само као моторе у томе животу.

Љубав поима сасма апстракно: она му није мотор распиривања живота, да букти и пламти, него више као подражавање угодне тишине и угодног сањарења. Он сам као да сабира поједине моменте те љубави: а и сам живот његов није него синтеза таквих момената.

Видимо дакле у кратко у његовој лирици: диференцовану љубав, смућивање живота, којему су често узроком успомене прошлости и љутост као millieu-ом, у којем живи. У њој превлађују инстинктивни живљи осећаји. У њега је осећање — дотично инстинкт — сасма диференцован од интелектуалне примјесе: па зато су му пјесме лирске илузије о спољашњем свијету; карактеристично је, кад те илузије продру до ума, онда он постаје песимистичан и саркастичан, као у „Ланцима“ итд. Одатле ваљада она његова скепса живота. Али под тим скептичним гледањем живота крије се мекана и одана унутрашњост пјесника чистог умјетничког стила, необично фине и дубоке диспозиције, који тежи по оном примитивизму умјетности, који су лијепо изразили Гонкури, да пјесник лирик „види, чује, изриче“. Та жеља за примитивизмом културе особито се код њега јавља. Типична је „Моје родиште“. Управо њему је свијет декаданса, јер значи уфињено мозгање, значи бјежање од природе до умјетне компликираности. За то и јесу његове пјесме монотоне, јер као да нијесу никле на земљишту доба кристализовања и прочишћавања. Оне не иду даље од нежне суптилности и импресионизма, који нам говори: „Љуби, што љубим и ја.

⁂

Његова нарав избија особито у оним крајалицама. Сам каже у „Новембру“:

— — — — — Та говори лишће свело,
А једна је цијела прича ово небо невесело — — —
Газимо по сухом лишћу; када је жуто нека свене —
Ми ћемо у души чуват' своје свете успомене.

Баш та способност обраћати сву своју богату осетљивост прама спољашности к природи, сачувала му ону наивну лирску непосредност, која га чува од медитативне шаблоне. У свим пјесмама такве руке он је, што по каже Жил Леметр (Jules Lemaitre) „un être purement sensitif“. Тој његовој сензитивности узрок је баш у природи. Проматрајући њене разнолике појаве, он никада не појима живота синтетички: као синтезу свих интелектуалних, психичких и живчаних функција човјечјих. Зато он и не проматра природу као нешто само за себе: животно прегарање његово лијепо је изражено у „Новембру“, гђе и природа умире. Зато и даје својим пјесмама те руке за колорит своје душевно расположење.

На ту сензитивност, која се очитује као њешто свјеже и младо, као игра душевних осећања у наравним бојама, као неки мирис, који се нагло развија, али затим слаби, вене и блиједи, прелазећи у илузије о непријатељској реалности, могу се све његове пјесме редуковати, па макар му стихови звонили кадкада оштро или огорчено, мирно или саломљено. Оне као да опјевавају увек једну те исту тему: трагику душе, која блуди по свијету, а не може да у њему правога мира нађе, јер је умара: а ипак би га хтјела уживати, макар да тежи у више сфере. Шта више на ту сензитивност можете свести и пјесме, које имају неку врло малу философску примесу, као „Змија“. Та је змија, која је завела првога човјека симбол судбине, која човјека гони до спознавања, а опет не да, да до дна истини дође, јер човјечје спознавање скупа са чезнућем прелази у маглу и заборав. Ту је означена његова трагика. То је и узрок, да се он прама реалноме свијету држи пасивно.

Он је у својим пјесмама више човјек, који подлијеже најближим детаљима живота, те ради кратковидности своје душе не може да догледа до центра његова. Реалности се и не опире, него пушта, да своје биљеге меће у његову душу и да његов властити живот деформише. Резонанса су тог искоришћавања његове душе реалним свијетом његове пјесме. —

У његовим пјесмама као да су синтетизована два свијета. Свијет који потјече из дјетињске нарави, гдје владају понајвише инстинктивна осећања, гдје се култура појављује истом у етичном облику и свијет социјални: биједа околине, у којој се налази, која га сили, да на свијет гледа као на позориште експлоатације једне душе, којој се тиме шири само појам зла. Са становишта те душе, тих нерва приказује се свијет црним, неком сфингом зла. „И гледах, гдје широк смије се свијет, како

ми сни се руше...." То је свијет пјесникове прошлости и садашњости, што се особито истиче, када њева патриотичку диспозицију.

Нема сумње, да је представљање живота код Николића доста опсјенито. Он види само оно, што се под његовим точковима догађа: његово рушење и гажење појединих индивидуа. Али оно, што је над точковима живота, не захваћа као величину, красоту и силу животну, него као сјене животне, постављене на даску умности и илузорности. То га чини у неку руку индивидуом депримованим, изгубљеним, сломљеним. Ту смо депримованост могли видјети и у његовом поимању љубави из оних стихова, што смо их напријед цитовали. А избија најбоље у овим версовима из „Ланаца":

И слушам звекет и целујем лед ваш
И пјевам вам суморну пјесму роба. — —

А особиту депримованост осећа од судбине, која је симболизована у „Змији":

Сикћеш на мене; судбину своју
Гледам у твојему оку,
Носиш ми печал и немир у животу,
Печал и рану дубоку — — —

Ради тога и не гледа свјетлост живота, него само његове одбљеске: мјесто уживања у конкретном животу тежњу за апстрактним, мјесто близког земаљског живота живот у етеру, мјесто садашњег свог стања своје дјетињство. Зато и нећете наћи у његовој поезији ни силе ни еруптивности, ни оштрине. Мјесто јаке ироније видимо код њега резигнацију. Црте су његова дакле карактера сломљена активност и умртвена воља.

Погријешио би, тко би томе узрок тражио у болесној и погрешној осетљивости — јер то код њега не постоји. — То је као у његовој нарави, која тежи за миром и монотоношћу и у које је превећ развијено оно напросто и пасивно подавање осећањима, која им без икаке скептичности вјерује. Мислим, да се све то може најбоље проматрати у његовој пјесми „Ја лијетам по том свијету" — —:

Ја љубио бих, пјево и шапто у чезнућу,
У боли бих прегаро тек умријет не бих хтио!

Или:

За нечим силним тежим што никад знати нећу
А нада мном се смије тек хладна васелена.

Та депримованост његове нарави знаде ипак протестовати против ниskости (Несхваћени), знаде гледати цинички на живот (Крај ње), грози се, да ће растргати ланце, који га сапињу и сатрти змији главу, која под њим рије. Но и ту охолост инспирује безнађе у живот, које је опет последица његове депримованости. И ту дакле црта илузије и дисхармонију.

У кратко, да на послетку формулујемо основни тон његове лирике! Није то еротика наслађена и опојена уживањем, испуњењем својих снова, него некака имагинарна еротика, живећи и хранећи се једино својом незадовољеном чежњом.

Он је, како смо видјели, омеђен у својој умјетности, омеђен само на једну ноту: пасивну и сиједу меланхолију. Његова је умјетност често пута слатка али примитивно рафинована и наивно компликована. У томе знаде запасти до прекомјерне млитавости, до апатије, што даје његовим пјесмама често ретор ички облик, који је увијек смрт синтезе и сугестије пјесме. Опажа се то у пјесмама, што их је по разноликим листовима послије ове збирке написао. А што је још горе тим му се сужава психички круг.

Пак ипак његове пјесме производају у нама толику емоцију. Плод је то оне неукроћености темперамента, којему се чини, да мора изрећи ону опћенитост човјечанства коју осећа у себи. Та опћенитост то је она скепса према животу, коју људи у различитој мјери похрањују у себи и оно тражење илузија о другом свијету, које потиче одатле, да се задовољи она скепса а развијено је такођер у људима. За то он инстинктивно изражава једну карактеристику доба, у којем се налази. Ту опћенитост доба да изражава умјетник, тражи особито Бјелински.

Из тога илузионизма о свијету потиче његова воља за апстрактношћу, за љубљењем душе апстраховане од тијела, што се може лијепо опажати код његове љубави, јер он не љуби код жене тијело него дух. Па као што је тај дух разноличан тако ни та љубав није одређена, јединствена, него опћенита. То сам споменуо само зато, да се види, како је Николић само с једне стране дијете својег доба, како се у њему не кристализује оно цијело. —“

Николић не савлађује материју путем интелектуалним, него чисто импресионистичким: илузијама, жеђу за новим утисцима, јер он није геније, који би, ослободивши се свију ланаца умјетничке медитације и тако слададавши саму умјетност: дајући у срцу своме предност ономе вјечному, које га спаја са бескрајним животом и које је вјечни немир својим питањима у нашему бићу, и ради тога ишао до пакла или до неба тражити одговора томе немиру. Он ту вибрацију немира очито избјегава. Зато и не настоји, да даде своме поимању живота неки стални индивидуални облик, него се покорава судбини. Зато и не живе на разочарањима ума него на разочарањима срца. Зато и његов песимизам није дубок: не досеже наиме до коријена људског живота, него се јавља као негодовање над животом земаљским.

Није дакле његова поезија синтеза цијелог људског напрезања, није ни синтеза цијелог бића једног човјека. Ми ћемо мјерити величину

једнога талента не по томе, колико он даје, него колико он садржава: колико садржава у себи синтезе цијелог једног доба, у којем живи, синтезе акорда душе цијелог човјечанства: његовог напрезања, његовог титанског нећања. Такво нешто су Данте, Гете, Шекспир итд. Је ли дакле Николић широки таленат? Значај нам његове појезије и индивидуалности каже, да није. Та он увјек опјевава пасивно осећање: трагику душе, која би хтјела далеко гледати, а ипак је околина чини кратковидном. У њега се из тога порађа досадност, јер је дух, који, пошто је свладао материју, не може ипак да потпуно усише онај трансцендентални живот фантазије, не може га наиме тако погутнути, да буде господаром у њем и да му престане бити предметом жеље. —

*

Зборник његових пјесама састоји се у главном из пјесама од г. 1897. и 1898. Главни је напредак између обих година у томе, што му се у последњој години шири интуиција према ономе свијету, што га је створио 1997. Тај свијет све више продубљује. То продубљивање као да слаби ове године. Као да иде мјесто у дубљину све више на површину. — — Можда је томе нешто криво и то, што се је љетос тако јако распјевао и тиме му пјесме довивају још монотонији облик. —

Ј. С. Миков

Добриловски учитељ, сличица из учитељског живота. Написао *Мил. Сретеновић.* Београд. Парна радикална штампарија. 1899. Стр. 16. Цена 20 пара дин. — Најпре штампано у „Учитељу“ св. 6. стр. 526.—536.

Мишљење је, да и о најмањој радњи писца, који хоће или може претендовати на име српског приповедача, треба проговорити, те да се таким прегледима свих радова, који један за другим долазе, види: или напредовање пишчево или његово заостајање на истом нивоу или (не било овде примењено) његово опадање. Сваки дакле рад г. Сретеновића подлежи овом правилу; с тога и ја исказујем своје немеродавно („наивно“, рећи ће неки критичари) мишљење о овој његовој најновијој, засебно штампаној, причи.

Скоро сви наши *признати* приповедачи имају по коју од својих приповедака, које су величином као ова г. Ср. Свака, ма и најмања, прича свих тих приповедача ипак носи на себи тип свога писца, његово главно обележје, његов стил, његову душу. Они се, другим речима, огледају и у најмањој као и у највећој радњи. У свакој мора бити и има оно, што приповетку чини приповетком. Ево узмимо само два примера: Глишићеву „Прву бразду“ и Јанков „Град“. Обе ове приповетке величином су скоро

равне (нису веће) овој г. Ср., па ипак је у њима пуно живота, лепоте, изванредног описивања: у првој мајчине радости, што јој син стасао на снагу те је одмењује, у другој описане страхоте једне елементарне појаве.

Лепа је то ствар извадити из живота сеоског учитеља моменат, па га на 7 листова саопштити у облику „сличице". Али то мора бити особито вешто урађено, јер то је оно што кажу „са мало речи много рећи." Моменат је овај (опет ћу ја по старој погрешци „како неки „критичари" раде" да споменем мало садржаја): Иву, учитеља, лове дућанџика и њена „набељена, нарумењена и намолована"*) ћерка, али Ива, иначе красан младић, који увиђа те замке, ни главе на њих не окреће. Он воли Продану, попову ћерку, а и она њега. Ива ти лепо једног дана после службе Божје исповеди попу, да он „љуби" његову кћер (ма казао сам ја прошли пут, да је незгодно употребљавати овај неспосни и опасни глагол *љубити*, кад га свет свакојако разуме). Поп се помами, јер, сиромах, држи (поп је ваљда некад учио Богословију и некад бар прочитао ма какву романчину, где има доста глагола „љубити" у свима његовим облицима, али ваљда заборавио), да је Ива његову кћер стварно, љубио, т. ј. загрлио, па пољубио у уста, у образ, у очи или већ где је он волео. Изгрди учу, оде кући, и с пошом изгрди Продану, која се брани. Зову Иву на суочење (чудо, што г. Сретеновић воли те судске процедуре: испитивања, доказивања, суочавања, јер тога и таких сцена он има готово у свима својим пословима), и Ива разрешава све: он *воли* попину кћер, проси је за жену; и попа, доброћудни попа, који је давно зар заборавио коњугацију и преносно значење глагола „љубити", радује се томе и — благосиља Иву и Продану. „Срећи и радости њиховој не беше краја" — крај је приче. Дакле да је попа разумео значење глагола *љубити*, прича би се завршила одмах по Ивиној исповести, и према томе отпала би два последња листа. Овако рачунам с тога, што је то, „*како неки „критичари"*" кажу, једини догађај у причи, који ствара нов ток нове ситуације (у овом случају: љутњу попову, његову грдњу и учитеља и своје кћери, „секирацију" попину, исповедање Проданино, звање учитеља Иве, његово признање и објашњење). Јер тек нећемо рачунати у сличицу оно фразирање о нашој лепој домовини, историју постанка добриловске школе, па ни историју дућанџије, дућанџике и њихове горокупне кћери, што све заузима без 6 редп читава 3 листа. И према томе, да оно што остаје не може бити приповетка, или ако хоћете, ни сличица, и то лепа сличица, увидеће ваљда свак, па ма и не био „критичар".

Приповедач, који се нада повољној оцени својих радова, никако не треба да себи допусти, да му испод пера изиђе каква неугледна, неозбиљна, скоро рећи несмислена приповетка, јер такав приповедач таким својим радовима губи и оно мало књижевнога гласа, што га је дотле, мало добрим мало некритичким радом, стекао, С.

*) Ова је „сличица из учитељског живота" читана на забави, коју је учитељско удружење давало. Овде нам би пезгодније да и то споменемо, да је читана на забави! . .

Материали за флората на Търновския округъ. Отъ Ив. К. Урумовъ. Трново 1897. стр. 102. вел. осмине цена?

Занимљива бугарска флора, коју је и наш неумрли *Д-р Ј. Панчић* с великим успехом проучавао, те написао два повећа рада о њој, привукла је у врло великој мери на се пажњу многих јевропских флориста, међу којима је *Д-р Ј. Веленовски* за цело стекао највеће заслуге, издавши потпуну флору целокупне Бугарске и Источне Румелије. У новије доба, пак, почели су и сами синови те земље, да обраћају пажњу јестаственици своје отаџбине. Међу највредније спада г. *И. К. Урумов*, који је у току последњих година издао већ неколико прилога за познавање бугарске флоре (неке и на немачком језику). Брошура са горњим натписом садржи преко 1000 биљака, које расту махом у трновској околини. Међу тим биљкама има неколико врста нових за флору Бугарске. Највећу заслугу стекао је г. Урумов тиме, што је он први Бугарин, који је у народу почео да скупља имена биљака. Надати се да ће перо г. Урумова обогатити још којим важним прилогом флористичку литературу братског нам народа.

Д-р Л. В. А.

Прилози за грађу Ентомологије Краљевине Србије. II. Макролепидоптера околине Београда. II. Heterocera. Од Др. *Рад. Лазаревића*. Прештампано из Гласа LVI Срп. Краљ. Академије Наука. У Београду у штампарији Краљевине Србије. 1898. — 8°. 53. Цена 1 динар.

Одмах да признам да ме је г. Лазаревић обрадовао штампањем свога свога рада. Мило ми је што продужује свој започети посао на проучавању фауне околине Београда. Он је у свима нама оживео наду да ће се једном трајно засновати и биолошко друштво у Србији, као што га имају абиолози и хемичари.

Немогућно је обићи питање: зашто се биолошко друштво није одржало, кад је било већ засновано? И биолози имају своју војску, и они ваљда раде, али се од њихова рада не види стварних резултата. Разлог је овоме лако уочљив. Наши су абиолози организована војска са спремним и вредним војсковођама, који знају и шта хоће и шта могу; ми биолози смо војска без војсковођа или тачније, нас су војсковође оставиле после једне једине чарке. Биолози немају човека који би их организовао у једну целину, око кога би се скупљали; нису имали *првака* који би хтео и био спреман и вољан да продужи започете радове пок. Панчића и Докића. Тек у новије време прилике се успешније развијају. Мисао о Музеју Српске Земље заинтересовала је и најпозваније факторе, који ће је, уверени смо, и прихватити и помоћи, г. Лазаревић својим радовима већ озбиљно привлачи пажњу свих оних који се интересују про-

учавањем наше лепе и богате земље, а Велика Школа већ добива професора Зоологије. Овим згодним стицајем прилика треба се користити. Биолози ће се груписати и прихватити проучавање флоре и фауне заједно с људма који су већ учинили лепе почетке; они ће с абиолозима и хемичарима створити доиста праву природњачку војску која ће смети, хтети и умети проучавати природу српских земаља и ван граница данашње Краљевине.

Најпотребнија сресгва да се оживи ова замисао мора пружити држава. Разлога за то има и сувише. И Сарајево и Загреб суревњиво гледају на Београд. Добро прорачуњени интереси налажу босанској влади да у Сарајеву буде научни центар за све балканске земље. Колико би то штете нанело и Србији и Српству, не треба нарочито ни истицати. То се само собом казује, то ја толико јасно, да би било апсурдно и доказивати. Босанска влада не жали новаца, да Сарајево истакне пред Београд. Да напоменем само једну ситницу. Она немилице троши на Земаљски Музеј у Сарајеву. На прикупљање предмета за Музеј буџетом редовно одређује годишње око 7000 динара. Том сумом, тако рећи, неодговорно рукује наш садањи гост г. Рајзер. Тиме се и објашњава зашто Сарајевски Музеј има свега чега има не само у Србији но и у свима балканским земљама. Он има ексемплара, каквих нема *ни један музеј на свету*. А ми? Да не упоређујемо у овом погледу наш Музеј са сарајевским. Уштедећу и себи и читаоцима приличну меру горчине. Али још није доцкан. Српски природњаци ће *хтети*, а српска држава треба да учини и *да могу*, и у овом погледу истаћи Београд испред Сарајева. Пропусти ли се овај моменат, заостане ли Беогад иза Сарајева, онда се не треба чудити, ако Србија не могне и даље остати преходница свих балканских земаља!

* * *

Да се вратим г. Лазаревићевом раду. У овој је књизи изнесен систематски преглед Heterocera из околине београдске. Посао је израђен зналачки, брижљиво и прегледно. Одмах у почетку свога рада писац је навео за 114 врста лептирова и биљке на којима им ларве живе. Сва Heterocera подељено је у четири групе и 29 фамилија са 93 рода. На крају дела находи се и бројни преглед колико је свега фамилија родова и врста до сада г. Лазаревић проучио у околини београдској. Интереса ради напомињем да је проучио: 38 фамилија, 128 родова и 228 врста.

Српској Краљевској Академији Наука захвални смо на објављивању овога лепог и исцрпног рада. г. Лазаревића. Њега бих замолио да продужи овај корисни посао, уверавајући га, да ће међу нашим биолозима свагда наћи искрених помагача.

Љ. М. Д.

БЕЛЕШКЕ

ДРУШТВА

Српска Краљевска Академија. — 5. априла држало је *Председништво Академије* скуп, на коме су одлучене ове ствари: 1. Да би се убрзао рад у Државној Штампарији решено је да се Глас LV заврши са расправама, које су до сада у њему готове. 2. Примљена је са захвалношћу одлука г. Министра просвете да се у Дом Стевче Михаиловића смести привремено и јестаственички Музеј Српске Земље. 3. Са захвалношћу је примљена на дар од Министра привреде X књ. Статистике Краљевине Србије. 4. Решено је да се за библиотеку Академије набави ново издање Глаголитскога Еванђеља из Рајмса; и 5. Одлучено је да се спис П. Срећковића уврсти у XXXVI Споменик (32 другога разреда).

Матица Српска. — *Књижевни Одбор* држао је 8. априла седницу под председништвом А. Хаџића, председника друштвеног. Предмети, свршени на овој седници, ови су: Умолиће се др. Лаза Костић да говори приликом прославе Змаја Јована Јовановића; уједно је решено да се прослава одржи на дан рођења песникова 24. новембра ове год. — Умолиће се чланови Матичини, да потпомогну, у колико се даје, при купљењу речи по народу за Речник Срп. Краљ. Академије. На опширан и образложен предлог члана Милутина Јакшића о новом начину издавања Матичиних књига (Летописа, Књига за народ и иначе), решено је да се предлог штампа и свима члановима Књиж. Одељења разашље с молбом, да у тој ствари искажу своје мишљење. — Приповетка Луке Лазаревића „Весник лепших дана“ издаје се на оцену члану П. Марковићу Адамову. — Расправа Миленка Вукићевића „Кратак преглед имаовинских облика земље у Срба средњега века“ издаје се на оцену Др. Станоју Станојевићу. — Студија др. Миленка Веснића „Хамлет под призмом правне историје“ издаје се на оцену др. Лази Костићу. — Саставак В. В. В., „Ткање у Лопуду“, као сувише специјална расправица, враћа се писцу. — Примљени списи за Летопис: студија др. Љуб. Недића „Ђ. П. Ненадовић“, која чини први део пишчевих „Критичких студија о новијим српским писцима“; Радивоја Врховца приказ о трећем издању Вукова Речника; расправа члана Милутина Јакшића о Митрополиту Вићентију Јовановићу на основу оцене архимандрита Иларијона Руварца. — Примљени списи за „Књиге за народ“: др. Милана Јовановића-Батута „Трудна жена“, „Породиља“, „Дете у првој години живота (док је здраво)“, према оцени Др. Лазе Станојевића; III и IV део „Писма о пчеларству“ од Ивана Маширевића, према оцени Стевана Милованова; Мите Нешковића „Не хули имена Божјег“ и приповетка Панте Поповића „Чува свеце српске“, према оцени Саве Петровића. — Не прима се за Летопис саставак непознатог писца „Леђан град“ према оцени Тихомира Остојића. — Умолиће се А. Ђукић, да према својој повољној оцени сам узме да редигује „Дневник поп-Јована Ковачевића“. —

КЊИЖЕВНОСТ

Краљ Стефан Драгутин. — Наша историјска књижевност добива лепе прилошке сваке године у тематима, које београдска општина о Видов-дану сваке године награђује. И ово је такав рад, који је награђен првом наградом, по оцени г. Боже Прокића, проф. Вел. Школе. Ту историјску расправу написали су *К. Н. Костић* и *Ф. Ар. Станојевић*. Расправа је подељена на 3 главна одељка: I Драгутин као престолонаследник; II Драгутин као врховни српски краљ; и III Сремски краљ Драгутин. Ови главни одељци су као натписи мањим одељцима, којих је 10. — Београд. Штампарија Д. Димитрије-

вића 1899. Издање београдске општине. Стр 165. Цена? — На нашим историцима је да кажу коју више о овој расправи.

Покрет Срба. — Расправа Јована Томића „Покрет Срба у околини Клиса 1603· год. по до сад необјављеним документима" оштампана је из LV. Гласа Срп. Краљ. Академије.

О дводомном систему. — Питање о оснивању Гор. и Доњега дома у нас није тако скорашње; оно је било претресано још пре тридесетак година. Ево још једног прилошка томе питању. Расправу је написао *Слободан Јовановић*, а поделио је на пет одељака: I Историја дводомног система у Енглеској и у Француској; II Теорија о подели законодавне власти; III Односи између два дома; IV Организација Горњег Дома. V Питање о Горњем Дому код нас. Расправа је најпре штампана у „Браничу". а одатле оштампана. Београд. Штампарија Д. Димитријевића. 1899. Стр. 86. Цена?

Из старог јеванђеља. — Такав натпис има збирка приповедака *Борисава Станковића*. Има 5 приповедака: Ђурђев дан. Прва суза, У ноћи, Станоја, Увела ружа. Као предговор књизи написао је Андра Гавриловић неколико речи о вредности ових прича. Књига је штампана 1899. у Београду у радикалној штампарији. Има 90 стр. Цена?

Ђулићи Змајеви. — Одбор за прославу педесетогодишњице књижевнога рада нашег ветерана песника Змаја Јована Јовановића одлучио је да Змајеве *Ђулиће* и *Ђулиће увеоке* изда у раскошном издању, што ће бити као један део прослављања песникова. Издању ће бити приложена и слика Змајева, коју ради признати академски сликар Машић.

О књигама С. Књижев. Задруге. — Ново коло књига Српске Књижевне Задруге било је срећно да се о њему опширније говори у нашој критици. Тако је. сем онога што је речено у прошастој свесци „Дела", „Звезда" донела најпре опште, а затим прегледан реферат о целом колу од Милорада Митровића и засебан реферат о првој свесци „Приповедака" Л. К. Лазаревића од Јов. Скерлића. Сад је у подлиску „Српскога Гласа" написао М. Цар опширан реферат о целом колу, задржавајући се повише на „Уједињењу Немачке" др. Драг. Павловића, о коме се врло повољно изражава, на „Горе доле по Напуљу" др. Милана Јовановића, на „Приповеткама" Л. К. Лазаревића и на Голдсмитову „Векфилдском свештенику".

Библиотека Матице Српске. — Изишао је штампан „Списак књига и рукописа" у Матичиној библиотеци. Било је збиља потребе да ова књига изиђе, а како је приређен, проговорићемо коју у другој свесци.

Низ родно Приморје. — У издању мостарске књижарнице Пахера и Киснћа изишао је путопис Марка Цара „Низ родно Приморје". То је пре неколике године штампано у „Бранкову Колу", и већ је тада обратило на себе пажњу читалачку. Сад је путопис. како бисмо рекли, прештампан с неким малим допунама, и приступан је и оним читалачким круговима који га не могу лако читати у „Бранкову Колу". Они ће бити захвални за могућност што им се сада пружа да прочитају књигу у којој се, поред других лепих особина Царевих путописа, налази предмет занимљивији и ближи срцу њихову од *Венеције, Умбрије и Тоскане.*

Ко ће као Бог. — После најразличнијих приповедача. званих и незваних, не чудимо се кад добисмо и ову „слику из рабаџијског живота у Србији". Написао *К. Т. А.* учитељ. — Београд. Штампарија Св. Николића 1899. Стр. 40 Цена 0·40 дин. Згодом ћемо рећи коју више о овом послу.

Најлепши пар. — Мијаило Сретеновић је написао још једну сличицу под овим натписом, и пошто је прочитао на забави „Струч. Обућ. Друштва" оштампао је. Штампано у Београду у штампарији Св. Николића. 1899. стр. 30. Цена је 0·20 дин.

Лутајуће душе. — Какав је натпис, мучно да очекујете што особито. То је ипак приповетка за поуку, намењена задругарству. Писац је *Велимир Јањић*, економ. Београд. Штампарија Савића и комп. 1899. Стр. 182. Цена 0·80 динара.

Васкрсеније. — У прошлој свесци јавили смо да су Хрвати почели издавати превод овога романа Лава Толстога. Мило нам је што можемо својим читаоцима јавити, да се јавља и српски превод. Преводиће Јован Максимовић професор, а издаваће Књижарница Вука Ст. Караџића (Свет. Ф. Огњановића) у Ср. Карловцима. И овај ће превод излазити у свескама од по 3 табака, са ценом 20 новчића од свеске. Биће око 10 свезака. Претплата се шаље издавачу. Препоручујемо својим читаоцима да се претплате на ову књигу. — Узгред додајемо да је и „Бранково Коло" почело у свом 14. броју преводити споменути роман.

Чика Јова српској деци. — И Српска Књижевна Задруга исказаће своју особиту пажњу и поштовање према великом песнику тиме, што ће у своја издања уврстити и најодабраније дечије песме, којима се Чика Јова прославио као први и најбољи песник дечији. Избор песама и редакцију Задруга је поверила професору - педагогу др. Милану Шевићу.

Ђурђевско цвијеће. — *Радоје М. Вуксан* „убрао и скупио вриједној омладини“ 6 приповедака и издао као „Ђурђевско цвијеће“. — У Пакрацу штампарија Ј. Зоричића 1899. Стр. 67. Цена је 60 потура или 0·80 дин.

Сељаче. — То је „први низ дечијих поука“, који издадоше учитељ *Ник. Јовановић* и економ *Драг. Лапчевић*. Овде је 20 чланчића (18 као причица с поукама и 2 песме), за овим: Мудре речи, Загонетке, Питалице и Ребуси. — Књижица је штампана у Београду у парној радикалној штампарији. 1899. Стр. 37. Цена?

Корисне поуке за децу. — У последње време добисмо већ неколико књижица намењених деци, дакле из дечије књижевности. И ово је књига за децу, а преведена је са 26. француског издања. Писац је позната француска списатељка *Е. Дипи*, која је до сада написала за децу неколико врло корисних књига, које у Француској доживеше много издања, као и ова, што је сад преведена. Преводилац је *Влад. Т. Спасојевић*. У књизи су и 92 слике. Штампана је у Београду, у новој трговачкој штампарији. 1899. Страна има 149, а цена је 1·20 дин.

Бићеш раденица. — Тако се зове приповетка која је као читанка намењена девојчицама. Написао је *Л. Ш. Демезон* с предговором *Жила Симона*, члана француске Академије, а превео на српски *Милован Ђ. Глишић*. — Београд 1899. г. Издање Учитељског Удружења. Књига XVIII. Цена 1·20 дин. Књижица је написана лаким и занимљивим стилом, те ће послужити веома корисно и одраслој младежи као поучна лектира. Износи скоро пуних 14 штампаних табака.

Познавање домовине. — *Крста Јонић*, учитељ, написао је „Познавање домовине с нарочитим погледом на читање карата“. Штампано у Лесковцу у штампарији Ж. Д. Обреновића. 1899. Стр. 66. Цена? —

Моралне и грађанске поуке. — Изишла је књига под тим натписом коју је за школу и породицу написао *Стева Чутурило*. Штампано у Београду накладом Књижаре Велимира Валожића. 1899. Штампарија С. Хоровица, код „Просвете“. Стр. 178. Поуке су исказиване у параграфима, којих је 739.

Наше основне школе. — Питање о основним школама, ако је икада било у нас „горуће“, то је у данашње време. С тога је сваки приложак разматрању тога питања од користи. И ова књижица говори о том. И ако непозвани да о њој изречемо суд, рекли бисмо да писац мало претерује у осуди досадашње наше основне школе. Књижица је најпре била штампана у „Трговинском Гласнику“, па је сад одатле оштампана. Писац је *Благоје Т. Нешић*. Штампано у Београду, у штампарији Д. Димитријевића, 1899. Стр. 29. Цена је 0·50 дин.

Задруге у Немачкој. — У нас захвата све више земљишта лепа и корисна установа оснивање *земљорадничких задруга*. Колика је корист од тих установа, може видети свак, ко само прати рад наших задруга те врсте. И ова књига говори о таким задругама у Немачкој царевини. Писац је, д-р. *М. М. Поповић*, начелник министарства народне привреде, изнео у књизи развитак и рад таких задруга у Немачкој, а све своје погледе о тој установи стекао је лично, пробавивши месец дана у самој Немачкој, испитујући сам или дознајући од компетентних лица све што се тиче рада у појединим задругама. Књигу је издало министарство народне привреде. Штампана је у Београду у државној штампарији. 1899. Има 233 стране. Цена? Ми је топло препоручујемо.

Статистика. — Министарство народне привреде издало је X књигу Статистике Краљевине Србије. У овој је књизи статистика *грађанског суђења* за период од 1888. до 1893. године. Има 1 картограм и 2 диаграма. Штампано у државној штампарији. Београд 1899. Стр. 279. Цена?

Путовођа кроз Србију. — Књига коју је саставио Мих. Радивојевић, рачуноиспитач у пензији, готова је. Она садржи 222 стране с картом Србије у елегантном повезу, и подесна је за џеп. Цена је 2 динара. Ова је књига новина код нас, марљиво је израђена и преко је потребна свима сталежима: чиновнику, официру, занатлији, финансијским, полицијским и општинским органима, свакој радњи и кући, а да и не говоримо за путнике, па је с тога сваком топло препоручујемо.

Подизање врба. — За добро развијање плетарства свакојако потребно је и паметно култивирање врба. Књижица, чији натпис истакосмо, говори о том. Има и слика у тексту. Написао је *Драг. Н. Лапчевић*. Штампано у радикалној штампарији. 1899. Стр. 24. Цена?

Државна Штампарија. — Од почетка ове године до данас Државна Штампарија наштампала је ове књиге: *Глас* Срп. Краљ. Академије LV; *Годишњица* XVIII, Чупићеве Задужбине; *Зборник зак. и наред.* књ. L; *Римско приватно право* од Живка Милосављевића (почето штампање у децембру, а у априлу свршено); *Значај Главинићеве сушнице*, од Косте Д. Главинића; *Уговор о размени поштанских пакета*, издање министарства привреде; *Школе и ширење писмености*; *Годишњак* XI, издање Срп. Краљ. Академије; *Кратко упуство за орезивање лозе*, од К. Д. Главинића; *Тасин Дневник*, књ. 7.; *Задруге у*

Немачкој, од Др. Мих. М. Поповића; *Односи између Србије и Бугарске*, од Р. Агатоновића; *Уништавање гусеница*, од Б. Тодоровића; *Извештај дунавског Кола Јахача* за 1898 г.; *Како се оснива земљорадничка задруга*, књ. 3.; *Забавник* Српске Књижевне Задруге, књ. 7.; *Посланица* Митрополита Инокентија за Цвети ове године; *Поштанске конвенције* кн. I—V (уједно); *Познавање гусеница на лишћу воћака*, од Б. Тодоровића; *Правилник* за извршење закона о уништавању штетних животиња и биљака; — Листове: *Тежака* 17 бројева; *Витеза* 7 бројева; *Архив и Нар. Здравља* 4 бр.; *Просветног Гласника* 5 бр.; *Полицијског Гласника* 17 бр.; *Домаћицу* (до марта); *Зорице* 8 бр.; — На раду су ови послови: *Документи* уз књигу Дубровник и османско царство; *Зборник* закона и уредаба књ. LI; *Латинска граматика* (синтакса) J. Туромана; *Геолошко развиће животиња* књ. 3; *Забавник* С. Књ. Задруге књ. VIII; Академијин *Глас* LVII; *Загоркиња*, J. Миодраговића, 3. издање; *Трговачко право* за ученике трговачке школе, од Јов. Миловановића. — О некојим од свих ових књига ми смо у ранијим свескама *Дела* донели белешке, али их овде све спомињемо прегледности ради.

НОВИНАРСТВО

Просветни Гласник. — Априлска свеска поред *службенога дела и записника Главног Просветног Савета* има и ове радове: *Извештаји школских надзорника* (овде М. Влајића за Београд, и Љ. Ћирића за округ ужички); *Статистика испита зрелости за 1897—98 школску годину*, од З. Р. П. — *Наука и настава* има 4 чланка: Основне школе у Штокхолму од *J. Милијевића;* Основне школе у Србији прве половине овога века, од *М. Вукићевића*; Две лекције из практичне педагогије, по француском *А. Станојевић*; Латинска класична проза у српским преводима од † *М. Р. Димитријевића*. — За овим су *оцене:* Годишњице Н. Чупића и Смрти Смаил-аге Ченгића. — *Ковчежић* доноси неколико ситнијих радова. Последња рубрика, *Нове књиге и листови*, марљиво је израђена.

Задругин Забавник. — Срп. Књижевна Задруга издала је VII свес свога Забавника. У њему су ови радови: *Богородичина црква у Паризу* од В. Ига, у преводу Д. Ђокића (продужење), *Давид Коперфилд* од Чарлса Дикенса, у преводу Драг. М. Јанковића; *Анта* од Болеслава Пруса, у преводу Рад. Кошутића; *Јунак нашега доба*, од Доменика Ровете, у преводу Марка Цара; и *Стратоника*, од Јулија Зејера, у преводу Симе Томића. — Довршује се у штампи и VIII. свеска Задругина Забавника. У њему је завршетак Игова романа *Богородичина црква у Паризу* и продужење Дикенсова *Давида Коперфилда* и Зејерове Стратонике. — Од 9. свеске у „Забавнику“ ће почети излазити *Војна и мир*, од Лава Толстога, у преводу пок. Ок. Глушчевића и Милована Глишића

Prosvjeta. — Већ је седма година како Prosvjeta, овај илустровани лист, излази у Загребу Лист је за „забаву, знаност и умјетност“. До сада је ове године изишло 9 бројева. *Забава* је заступљена оригиналима: приповеткама и песмама бољих хрватских белетриста, где видимо Ђалскога, Крањчевића, Козарца и друге, а и преводима, одакле спомињемо Сјенкијевића, у преводу Харамбашићеву, и Потапенка, у преводу Марковићеву. Рубрика *Књижевност* врло је лепо уређена, у њој се налазе споменуте, наравно у кратко, све најновије књижевне појаве свих књижевности, увек пропраћене са по неколико речи. Скоро у сваком броју има згодних приказа о загребачком казалишту. Заслужују пажње и *Писма* Prosvjeti, писана из разних центара других књижевних народа, где се у кратко износе нове књижевне појаве у тих народа. Завршетак је скоро свакога броја *Библиографија*, где се исцрпно спомињу најновије књиге. Лист је илустрован, и он заиста с правом носи то име, јер су му илустрације лепе, са укусом биране, и правилно репродуковане

„Prosvjeta“ излази у Загребу, два пута месечно на четири табака. Годишња је цена 7 форината

УМЕТНОСТ

Српске музикалије. — Трошком Српске Краљ. Академије издао је на свет наш признати композитор *Даворин Јенко* ове своје композиције: *12 српских песама* за мушки збор (на 8⁰, 53 стране нота), међу којима су песме: Сундечићева „Српска звезда“ и „Устај рајо!“, Радивојевића — Вачића „Зорина химна“, Абердаров „Хај!“, Љубинково „Наш кршни доме“ и „Крв за род,“ Шантићеве химне пев. друштвима „Гусле“ и „Застава“, Илијћеви „Двори Даворови“, Петровићева „Химна др. Даворје“. Шапчанинов „Цара Душана марш“ и неозначеног песника „Љубмо, браћо, отаџбину;“ Цена је књизи 5 динара; — *Увертира Милан*, за гласовир (9 страна нота на 4⁰), којој је цена 2·50 дин.; — *Увертира Косово*, за гласовир (на 4⁰, 11 страна), такође 2·50 дин.; — *8 српских песама*, за један глас с пратњом гласовира, а то су (на 4⁰, 33 стране нота) песме: Шапчанинова „Черго моја, чергице“ и „Лаку ноћ“ Љубинкова „Домовино, земљо красна“, непознатога „Море ми је љубав твоја“, Бранков „Укор“, Банова „Млада Јелка“, Драге Дејановиће „Твоје очи“ и Брзаков „Козак“; и овој је свесци цена 5 д. — Сем ових издао је исти музичар и своју композицију „Српска народна химна“ (речи Јована Ђорђевића), којој је цена 2 динара, а има 3 стране (на 4⁰) нота и једну страну текста. На њој је означено да је „својина композитерова.“

РАЗЛИЧНОСТИ

Астрономске белешке. — Мај 1899. —

1. *Дан траје* (са сутоном и прозорјем): 1. маја 16 с. 10 м; 10. маја 16 с. 31 м.; 20. маја 16 с. 47 м; 30. маја 16 с. 57 м. — Сунце се рађа 1. маја у 4 с. 37 м., а залази у 7 с. 17 м.; 10. маја се рађа у 4 с. 26 м.; а залази у 7 с. 27 м.; 20 маја се рађа у 4 с. 19 м., а залази у 7 с. 36 м.; 30. маја се рађа у 4 с. 16 м., а залази у 7 с. 43 м.

2. *Месец.* Прва четврт 5. у 6 с 35 м. по подне; пун месец 13. у 7 с. 11 м. пре подне; последња четврт 20. у 0 с. 17 м. пре подне; млад месец 26. у 7. 43 м. пре подне.

3. *Планете.* Меркур се може видети изјутра пре изласка сунчева на 1—2 сата; Венера се види око 3 сата по поноћи; Марс у вечерњим часовима до 1 сат по поноћи; Јупитер се види још с вечера скоро до 4 с. по поноћи; Сатурн око поноћи (од 12 с.) па до 6 с пре подне; Уран од 10 с. у вече па до 4 с. пре подне, дакле око поноћи; Нептун тек у вечерњим часовима до 11 с. ноћу. Последње две планете виде се само дурбином.

4. *Падалице.* Овај је месец најсиромашнији у падалицама. Ваља их мотрити око (7 маја када су врло споре; 8 маја су брзе и имају дугачке трагове; 26 и 29 маја су врло споре, а могу се тих дана видети и *болиди.*

5. *Звездано небо.* Око зенита: Вел. Медвед, Лав, Пси, Коса Беренице.

На северу: Мали Медвед, Касиопеја, Кефеј.

На истоку: Скорпија, Теразије, Херкулес, Змија, Боотес, Сев. Круна. — На СИ: Лира.

На југу: Хидра, Гавран, Дјевица.

На западу: Рак, Близанци, Кочијаш. — ЈЗ: Лав.

6. *Особене појаве.* — Делимично помрачење Сунца биће 26. маја. Почетак општег помрачења у 6 с. 3 м. изјутра у месту чија је географ. дуж. 9°32′ западно од Париза, а геогр. шир. 45°20′ сев. шир. Свршетак ће бити у месту чија је геогр. шир. 167°9 ист. од Париза, а ширина 45° 13′ сев. шир. у 9 с. 48 м. пре подне. Величина помрачења изнеће 0·6 пречника Сунчева. Код нас се неће видети, већ у западној Европи, северној Азији и т. д.

Јеленко Михаиловић.

ЛИЧНИ ГЛАСОВИ

Педесетогодишњица Змајева. — Ове се године навршује педесет година обилатог и опште признатога књижевног рада нашег песника *Змаја Јована Јовановића.* Змај је најпознатији песник свему нашем свету: ми смо га читали и као деца, јер је он једини и најбољи песник дечијих песама; он нас је одушевљавао као младиће својим, и љубавним и патриотским песмама; он нам је најбоље пресадио и препевао чувене туђе песнике, јер је у томе прави мајстор; он је песник љубави, васпитања, патриотизма. Стога се и јављају на све стране одбори за прославу педесетогодишњице Змајева певања. У Загребу је основан *централан одбор за прославу*, под председништвом д ра Богдана Медаковића. Прослава ће бити о Видову дану ове г. Сем осталога Одбор спрема раскошно издање Змајевих *Ђулића* и *Ђулића увелака*, о чем доносимо белешку на другом месту. *Матица Српска* прославиће такође педесетогодишњицу Змајеву, и то 24. новембра на дан песникова рођења. На тој прослави говориће о Змају др. Лаза Костић. И *Српска Књижевна Задруга* одужује се своме првом потпредседнику и признатом песнику издавањем његових *дечијих песама.* За главну свечаност пријављено је било 16 песама као *химне Змају.* Од њих је изабрана као најбоља химна Стевана Бешевића-Петрова, српског књижевника у Загребу. — Да ли ће у овој свечаности имати удела и Српска Краљевска Академија, чији је члан слављеник? И редакција *Дела* од своје стране честита ово ретко слављe песничком ветерану српском с топлим жељама, да још дуго поживи на понос српске књиге и српскога народа!

Иван Трнски. — Хрвати су прославили осамдесетогодишњицу рођења чувенога им песника старца *Ивана Трнскога.* Трнски се јавио у књижевности 1842. год. својом првом књигом „Pjesme“, коју велики песник Ст. Враз оцени најповољније. Од тада почиње књижевна каријера Трнскога, у којој је дошао до највишега ступња, те је и данас овај доајен хрватских песника најомиљенија личност. За тај дуги низ година Трнски је својим и лирским и епским песмама, â и преводима, потпуно заслужио сву хвалу и славу, којом га и до сада обасипаху и сада прослављају. Он је један од оних бораца, када Илирство беше идеал све омладине хрватске и свих бораца за заједницу Хрватства и Српства. У Загребу је био образован нарочити велики одбор, у ком је заступљења Југословенска Академија, Матица Хрватска, Друштво Св. Јеронима и др., и цео одбор за прославу поздравио је песника у име целог хрватског народа. Vienac је цео свој 18. број посветио прослави Трнскога. У том је броју и кратак преглед књижевнога рада Ивана Трнскога од проф. Мил. Шрепела. И ми упућујемо наша топла честитања уваженом слављенику!

† Радоје Рогановић Црногорац. — На Цетињу је преминуо песник Радоје Рогановић, чије су песме штампане по скоро свима српским листовима. Родио се 1851. у селу Прогоновићима, а школовао се у Београду, где је и богословију свршио. Песама има највише патриотских и пригодних; опевао је догађаје и личности важније у Српству. Најчувеније су му епске песме: *Роиство Владике Данила*, и *Милена, књагиња црногорска*, и драматске: *Царев Лаз* и *Бој на Трњине.* Бог да га прости!

ПРОМЕНА УРЕДНИКА

Како се није знало да ће, пре изласка прошле (априлске) свеске „Дела“, бити свршена код власти пријава нашега новога уредника г. Љ. Давидовића, остало је у њој неспоменуто да је досадашњи уредник, г. д-р Драг. Павловић, спречен другим својим радом, оставио уредништво, које је услед тога поверено г. Давидовићу. Растајући се с г. Павловићем под чијим уредништвом, смемо рећи, „Дело“ није изневерило своје задатке, надамо се да ће читаоци својим одзивом сачувати поверење листу и под његовим новим уредником.

Власништво Дела.

ИСПРАВКЕ

У чланку: *„Павле Петровић од Соколовић“*, што је изишао у мартовској свесци стр. 453—466., сем других омањих грешака, поткрале су се и ове:

на стр. 459., 461., 463. и 465, је погрешно стављено у место: Петровић — Поповић.

на стр. 464. изостављен је цео овај став, који је требао доћи после последњег става: „Да поменути. . . .

Исти је гласио: „Г. Веснићев Павле Соколовић, капетан биће унук оног знаменитог Србина, писара патријарха Арсенија Чрнојевића од 1706., народног посланика од 1708. и секретара митрополитског од 1711. Теодосија Соколовића.*)“

У расправи: *Један прилог о односима Србије и Аустрије* у мартовској свесци *„Дела“*:

на стр. 357., реду 17. озго у место *германских* треба *германске*;
на стр. 359., реду 9. озго у место *Али-планина* треба *мора*;
на стр. 369., реду 15. озго у место *турскога* треба *пруског*а;
на стр. 370., реду 17. оздо у место *Бага* треба *Бала*;
на стр. 375., реду 8—9 оздо у место *Марцибрани* треба *Марцијани*.

А. Пушкинъ

ЈЕДНА КЊИГА О ЛЕГИТИМНОМ ПРАВУ АБЗБУРШКОГА ДОМА
НА БОСНУ И ХЕРЦЕГОВИНУ

Possano le chiese e le città gareggiare, non di diritti ma di doveri, non di titoli ma di fatti.

Н. Томазео.

Четрдесетих година овога века штампао је учени Сплећанин Фрања Карара књигу о „Сплетској, некадашњој солинској, цркви,“ и том приликом износио историска права сплетске архијепископије на велики део земаља између мора и Дунава. О тој је књизи Томазео, пажљиво пратећи прилике на нашем, и његову, приморју, реферовао у талијанским новинама, и назва је: ученим радом који хоће да поврати сплетској цркви права која су њена по пореклу њену. С изношењем таких права он се није ни мало слагао; за то пише: „Нека се цркве и градови такме, не правима него дужностима, не титулама него делима.“ Златне речи, као и многе друге Томазеове, које би требало увек памтити и по њима се управљати! оне не вреде само за цркве и градове него и за земље и народе.

На њих би требало да гледа она наша хрватска интелигенција која, као и учени старинар сплетске цркве, износи само некака чудновата стара права хрватска те на ово те на оно. Али та господа истина почесто својатају Томазеа и бане се њиме, не гледајући на то што је он за живота многе

њихне поступке изречно осуђивао, као што духом свога рада и својих списа још жигоше много и много у њихову данашњем поступању; диче се њим, велимо, али га слабо слушају. А кад би та господа пазила и на друге и на споменуте речи знаменитога Шибеничанина, јамачно би, место што истичу своја права, схватила дужност која је на данашњим Хрватима да стање, у коме су према Босни и Херцеговини, употребе као браћа и људи и Словени, и помогну, свим слободним средствима, јадном и гоњеном народу у окупираним земљама.

Да, али да се поступи братски, треба имати самоодрицања и пожртвовања а не саможивости; да се могне радити човечно, треба по зрелости бити на висини савременога човечанства; да се понаша словенски, треба осећати словенски, треба и у души бити Словенином. Многи угледни Хрвати, међу тим, кад им се деси да немају куд него признати да је аустро-угарска окупација Босне и Херцеговине ударац колико свему нашем заједничком народу, толико и Словенству, па с тим и правом напретку људске цивилизације, само слежу раменима на приговоре што нису противни тој окупацији и евентуалној анексији. Та они ту — правдају се — не могу ништа помоћи: њих, на послетку, везује лојалност према монархији и династији под којом су. На жалост, за тим пилатским прањем руку, за којим би требало да стоји само епикурејска морална немоћ за племенита велика дела, крије се у ствари дубока фарисејска лаж. Велики део образованога садашњега нараштаја хрватскога врло мало има у себи народнога духа, још мање словенскога а много туђинскога (што они ту невољу не осећају и не познају, не значи да она није врло дубока); с тога ни њихово жаљење судбине окупиране браће не може бити искрено. Кад би они искрено мислили, можемо слободно рећи да би рад њихов, и појединаца и просветних и научних друштава, у Босни и Херцеговини био друкчији него што је. Он би био задахнут чистом, несебичном љубављу према ономе народу, носио би на себи знаке братства, просвећене уманости, Словенства.

Од свега би се најмање радило ово што се данас ради. Хрвати су данас из целе Аустро-угарске монархије најглав-

нији међу чиниоцима који раде да Босна и Херцеговина остану трајно и управо дефинитивно потпадну под абзбуршку династију, и то против воље готово целога становништва тамошњега. Али, као да није доста, радећи на томе, сметати народу да сам расположи: кака ће бити његова судбина, кад престане ова привременост створена берлинским конгресом, и како ће испунити своју мученичку жудњу за правдом и слободом, — хрватска интелигенција иде још један корак даље. Она ради да народу поништи и отме његове специфичне српске особине и натури своје, туђинским утицајем помућене, специфичне хрватске, нарочито свест, тежње и име: она је за то задобила и сарадњу окупатора који без ње, по својој прилици, не би ударао на много што шта што је тамошњем народу мило и свето. (Збиља, стара Аустрија није нашем народу у својим земљама, најпре у Угарској и Хрватској, па после у Далмацији, ударала непосредно на националност; једино према православљу српском није била праведна и трпељива.) Па ни ту се није стало. Један се део хрватске интелигенције удружио с трећим једним чиниоцем, завојевачким по духу своме: католичком пропагандом, те сад ова и окупаторске власти и хрватски просветитељи имају солидарно три непосредна објекта да унесу у Босну и Херцеговину: абзбуршку власт, Хрватство и католичку веру. Тако је босанско-херцеговачки мученик, пошто је на крсту био разапет четири века, дочекао да се на њему примене речи из јеванђеља: „Разделише хаљине његове бацајући коцке за њих ко ће шта узети." Савремени наследници старих римских легионара бацише коцке између себе, те један узима босанском и херцеговачком Србину душу, један народност, један мишице његове и имање. Трбух му остављају, да може метати у њ, ако имадне шта. Због саучешћа у такој деоби и у свему раду на њој, образовани хрватски нараштај носи, да отворено кажем, тежак грех на души својој. А таке грехове, не треба се варати, историски живот не опрашта, и ако ће Срби, можда, и бити готови да га некад опросте. Историска будућност није опростила ни народу чији је син, Понтије Пилат, с искреним жаљењем прао руке од невине крви,

а камо ли онима који претворно викаху: „Ми немамо цара осим ћесара!“

Да посведочи и утврди везе између два од горња три чиниоца, као и да послужи остварењу споменуте деобе босанско-херцеговачкога бића, написана је и штампом објављена на свет, пре неколико месеца, у Загребу књига: „*Босна и хрватско државно право*. Историско-правна студија“ некакога „др. Петрињенса“ („Петрињскога“ или „Петрињца“), и то на немачком језику („Bosnien und das kroatische Staatsrecht. Eine historisch-juridische Studie, verfasst von Dr. Petrinjensi.“ 1898). То је типски примерак свега што смо говорили о ненародном, несловенском и несавременом правцу којим главнина данашње хрватске интелигенције води свој народ.

I

Кад се већ по натпису ове књиге не би могло погодити куд ће она шибати, кад у њој самој не би било речитих признања за чији је рачун и по чијој поруџи написана, њено би порекло, њене би инспираторе одавао дух који је прожима. Он је сав аустриски, а специјално је аустриски — дух легитимности у који се обукла. Пошто је легитимисам ширим редовима српских читалаца, срећом, ближе непозната ствар, што није чудо у народу који за готово све што је у овом веку створио има да захвали свом револуционом духу и прегнућу, потребно је да о том принципу кажем коју поиздаље.

Било је јутро новога доба у историји јевропских народа, кад се почеше јављати нове струје у друштвеном животу јевропском, које ће најпре зањуљати па лагано из основа преобразити стари друштвено-политички ред који се утврдио после пропасти римскога царства и велике сеобе народа, у средњем веку. Кад се прва кретања новога живота показаше у другој четврти XVI века верским проповедањем Мартина Лутера и његових присталица у Немачкој, аустриски се Абзбуршки беху познатом „женидбеном срећом“ затекли на висини величине и славе, реткој и у летописима целе светске историје. Та њи-

хова сила даде прилику да постане, први пут у човечанству, реч, која је данас већ постала обичнија: да у њиховој држави никад сунце не залази. Крајњи Исток азиски, већина, у оно време, најпитомијих крајева јевропских, све најбогатије земље америчке — беху, овако или онако, под њихном влашћу. На такој се висини, више но и на којој другој, најинтимније осећа сласт и потреба начела „beati possidentes" : благо томе ко шта има. Богаташ, који је у великом граду подигао низове дворова, гледа с непријатељством свакога превратника, свакога, што рекли стари Римљани, „жељнога нових ствари (промена)", јер зна да ти људи носе у прсима бунтовне буре и пожаре који могу часком у прах и пепео претворити његове величанствене грађевине. Ни српски кнезови — певао је Вишњић — нису били ради кавзи с дахијама, него сиромашна раја. То је исто и са светским кнезовима и господарима: непријатељи сваке промене, свакога покушаја са стране оних које су они учинили бесправним стадима, они су заковани браниоци „законитости", „правнога стања" које је њихна сила створила и које сад треба да ту силу заштити. Тако се осећање потребе да се чува „законити ред ствари" претвара код државника и њихних правника у — принцип легитимизма. С тога је абзбуршки дом, да би одржао ону дотле невиђену силу, и био најзаинтересованији заточник и бранилац старога стања, те се истакао као најљући противник новога реда и живота који се у XVI и XVII веку пробија у облику црквене реформе (протестантства) па у XVIII и XIX најпре у облику бујања „трећега сталежа" па за тим шире демократије, уставности и националности.

Познато је како је у борбама, које тако настаие, абзбуршка кућа имала грдних губитака. Мало по мало, па јој пропаде све у Азији, у Африци и у Америци; тако исто и све у западној Јевропи (Португалска и Шпанска), па јој, нарочито у овом веку, оде више од пола онога што је некад било њено и у средњој Јевропи. Тако се она данас не би могла више познати, да се само за ова четири века (XVI — XIX) ограничила да одржи оно што јој се затекло. Али, видећи како јој се измиче једна земља за другом, она се рано стала машати.

где је само могла, туђега, како би се одржала на својој вртоглавој висини. Тада настаје оно несито грабљење по Италији, по Немачкој, по Пољској, по Отоманској, које већ два века никако не престаје. Али и тада, знајући да она има увек много да изгуби, није смела потурити начело одржања законитога стања. Она је и после све, што је радила, старала се да обуче у облик конзервативнога или рестауративнога легитимисма: свако се насиље правдало као нешто што се само преко воље учинило а с честитом намером — или да се том новом тековином једино обезбеди оно што се већ имало или да се њом само враћа у живот некадашње правно стање, које се у несрећама историским тек привремено било изгубило. Таки је легитимисам постао и остао принцип и спољашње и унутрашње политике аустриске.

С тога и дан дањи под Абзбуршкима све узима облик легитимности. Угарска (а на челу Угарске Маџари) заснива своју недавну борбу с Бечом на својим старинским уставним правима. Чеси, и данас као и 1848 године, траже *васпостављање права круне св. Вацлава*. Који народ хоће да му у „оквиру" који застире црно-жута застава дају живети, мора се заклонити за каки „државноправни" грудобран. Како бива ономе који нема тога или дајбуди каких ћесарских „привилегија", као угарски Срби, — види се најлепше по Словацима у Транслитавској и по Русима у Цислитавској.

Читаоцима ће сад бити јасније за што се данас, како ћемо видети, с бечке стране истиче абзбуршко државно право на Босну и Херцеговину. Ипак не можемо не констатовати иронију истицања таке легитимности у време кад не само јучерашње пепељуге међу аустро-угарским народима, него кад милијуни аустриских Немаца говоре све чистијим гласом не легитимнога него националнога права. Немци, некадашњи стожер Аустрије и њена легитимисма, остављају начела која су од пре били усвојили, осећајући да ће под њихним знамењима, заједно с Аустријом, наћи свој гроб.

Легитимисам је у ствари свој век оджив… после свега што га је снашло од велике француске револуције на овамо. Залуду су биле реакције извршене у његову корист. 1815 го-

дине у целој Јевропи а у земљама под аустриском влашћу или утицајем и после 1848: он је новом духу морао чинити веће или мање уступке на свим пољима. На пољу унутрашње политике он је стално уступао испред таласа који се дизаху „по вољи народној“: а на пољу међународном одјекиваху као његови поразн без пребола оне сјајне победе које је славио национални принцип ослобођењем и уједињењем талијанскога народа и немачкога. Место друштвених сила које су стари ред држале, дошле су поступно на снагу, те их смењују, нове с новим правима и погледима. Савремена наука бацила је светлост и на порекло свих тих легитимистичних права и открила да за свој постанак дугују, на крају крајева, само освојењу, дакле не праву него простој сили.[1] А по чему би акат силе који се са животом није никако помирио, те се од првога тренутка, као на пр. Османлије у Јевропи, па до послетка одржавају само новим чиновима силе, по чему би, велимо, таки основни акат, за то што је извршен први пут пре неколико стотина година, имао више разлога да буде поштован, него други који се може извршити у свако друго доба?

Кад се данас износи некакво хрватско и абзбуршко „државно право“ на Босну (и узгред на Херцеговину), шта то може у суштини значити? Што они тврде да су некада владали Босном, и кад би збиља тако било, а видећемо да нису никад, треба ли да има данас чаке практичне вредности, каких последица? Је ли та Босна кака ствар или у опште нешто на шта се може имати права? То њихово „право“ значи: да неко оглашава својом својином Бошњаке и Херцеговце и њихову домовину заједно, да на пр. Загрепчани, Крижевчани, Вараждинци имају некаких права над Мостарцима, Сарајевцима, Тузланима, и ако чак никад нису с њима ништа имали! Шта су ти Бошњаци и Херцеговци, да неко на њих права

---

[1] Албер Сорел (у својој збирци „Lectures historiques“, у чланку, „Napoléon et Alexandre“) вели за старе државе и њихово легитимистично гледиште, кад се бујаху против отимачинâ Наполеона I, да је и за њих, као год и за овога, „право“ било — право освојења, дакле право јачега.

има? Нису ли и они људи, или зар човек има неких господарских права над човеком, над „ближњим“ својим?

Срећом данашња међународна заједница не зна више за принципе „државнога права“ које неко полаже на туђе земље[1]; она рачуна с другим чињеницама: с реалним чињеницама и чиниоцима данашњега живота јевропских народа. Међу тим чиниоцима јавио се већ у првој поли овога века национални принцип; он није победио само у Италији и у Немачкој него донекле већ до сад и на Балканском полуострву, као што сведоче четири националне државе: Србија, Црна гора, Бугарска и Грчка, и до њих још, пета, Влашка. Да је стварање националних држава циљ коме у суштини теже, свака за себе, све народности од Крушне горе у Чешкој до Босфора, нико паметан а искрен не може порећи. Да се те тежње све више намећу политици јевропској и њеној примени правних принципа, кад год које тако питање искрсне „на дневни ред“, савременост нам не одриче доказа. Споменућемо уједињење Источне Румелије с Бугарском 1885 године и јучерашње изузимање Крита испод власти султанове а постављање једнога грчкога краљевића за критскога поглавицу, чим се неминовно спрема његово уједињење с Грчком. Све што се у Маћедонији ради, с више или мање знања и учешћа међународних чинилаца јевропских, ради се у ствари у име националности српске, бугарске, грчке, или влашке.

Што пак данас још има доиста врло великих тешкоћа да се многа унутрашња и међународна питања одлуче у смислу народносном, није узрок у самом овом принципу: не доводи *он* у сукоб Грке са Власима, Србе с Бугарима, Чехе с Немцима, као што не доводи ни Хрвате са Србима. Не би створио он сударе које Petrinjensis назива „bellum omnium contra omnes“ „рат свачији против свакога“[2], замишљајући да би

[1] Dr. Petrinjensis изрично тврди друкчије (с. 258—60). Пошто су његови разлози само карактеристични за његову појаву у савременој публицистици, а никако од какве научне вредности, о њима ћемо проговорити коју доцније, с те стране. У осталом, видећемо да ни он не остаје свуда веран принципу који брани.

[2] Види с. 260.

његова примена у одлучивању међународних питања значила општу пропаст и несрећу. Ти сукоби настају што се стари легитимисам увлачи у националне тежње, узима на се њихов облик, те, увек пун старих апетита, уноси у савремени живот старинске беде и невоље. Да је тако и у српско-хрватском раздору, показаћемо опширније мало после.[1]

Национализам, како су га схватали и проповедали најбољи родољуби талијански, немачки, словенски, па и српски и хрватски, као год што би сваком народу ујемчио maximum могућности да своје домаће послове најбоље средује, тако би свакоме најправилније одредио и његове везе са суседима. Напротив, примена државнога права на уређивање међународних питања донела би несумњиво онај Петрињенсов „bellum omnium contra omnes.“ Нећемо се устављати на слици онога шта би настало с другим земљама и државама кад би се огласило да се на њих могу истицати права кака тврде Загреб и Беч да имају на Босну и Херцеговину, и ако би те слике биле по свом шаренилу врло занимљиве.[2] Доста ће бити да

[1] Сукоб између Чеха и Немаца потиче, кад се остали чиниоци оставе на страну па узму на ум само ова два принципа, из сукоба два легитимисма: Немци хоће да одбране своје привилеговано место које им је у Аустрији створио абзбуршки легитимисам; Чеси, рачунајући с духом монархије у којој су, хоће да у земљама чешке круне буду они онаки господари каки су били и каки су још сад Немци у целој Цислитавској, и каки су сад Маџари (некадашње жртве тих истих Немаца) у Угарској. Борба је у Маћедонији замршена што су заточници народности заведени легитимистичним реминисценцијама те једни полазе од старих византиских, други од старих Симеунових, трећи од старих немањићских граница; борба је заплетенија што Грци, имајући патријархиску цркву и њене *привилегије*, не признају ни Бугарима њихов схизматични јексархат ни Србима њихове захтеве да не остану изузетак међу народима које је Исус преко апостолâ позвао да уђу у његову цркву; борба је заоштрена што се и Бугари држе према Србима принципа „beati possidentes“, те немогући увек располагати отоманском државном силом, заптиским кундацима и низамским плотунима, организовали су праву сицилијанску maffi-у па ножем и револвером доказују маћедонским Србима да нису Срби.

[2] Кад би се пошло нп. од „права“ које су чији стари стекли у време четвртога крсташкога рата (1202–4), изишло би да већину приморја

покажемо шта би било кад би се позвало да узму Босну и Херцеговину они који имају на њих својих „државних права“!

Први би се пријавили Арбанаси, потомци и „наследници“ старих Илира, најстаријих становника и господара Босне и Херцеговине. Они би у осталом то своје наследство, као и Petrinjensis, могли пренети на абзбуршку кућу. — Од Илира су били преотели Гали сав север босански, те би се за тај део могли јавити... не знам ко, на пр. Французи, а не верујем да не би и Инглизи нашли каку своју титулу. — Гале су и Илире покорили Римљани, па би се у римско име могли огласити Талијанци, а можда и папа или и когод други. — Хуне, Остроготе и друге представнике „државних права“ велике сеобе народа нећемо бројити. Него, од Римљана господство за Босну и Херцеговину прелази на Ромеје (Византинце), а њихни су наследници, као што се већ зна, садашњи атински и фанарски Грци. — После, како ћемо у другом чланку видети, настаје до данас словенско, српско, доба; али сад о Србима и њиховим правима, као ни о Хрватима нећемо говорити. — У време Карла Великога северозападни крај Босне заузели су Фрузи (Франци), а после верденскога уговора (843) он припада источно-фрушкој краљевини. За њ би се дакле могли јавити они који би се сматрали наследницима старога цара Карла: Немци и Аустријанци (па можда и Французи и Талијанци? — За тај исти крај добили су били од Византинаца „право“ у један мах и Млечићи, па не знам да и то не би била кака титула садашњим Талијанцима). — У дванаестом веку почињу Угри дизати „право“ на неке крајеве Босне и Херцеговине, и они мало по мало шире своје претенсије на цео простор тих земаља. Од Угарске то „право“, разуме се, сад имају и Абзбуршки. — Али, упоредо са ширењем угарских претенсија у XV веку, ширила се фактичка власт османлиска на Босну и Херцеговину, те се њихним освојењем заврши низ легитимних права на те две српске земље.

и острвља балканскога треба да добију садашњи Талијанци, а сам Цариград — ваљда — Белгијанци, „наследници“ старих фландриских крсташаца.)

И ако би можда било згодно, не мислим овде сводити преглед свих претенденаа који би се створили тим што би се прогласило да некадашња власт над овим земљама даје још и данас нека права над њима, и који би према својој круни имали „свету дужност“ да јој те земље поврате. Чудноватост ресултата легитимистичне логике довољно је јасна за свакога.

Према свему реченом, државно право које једино није изгубило своју вредност, јер је било признато и освештано толико пута међународним уговорима, имала је на Босну и Херцеговину до 1875 године само Отоманска царевина. То је њено право било један од главних факата међународнога правнога стања јевропскога. Од пролећа те године унесен је потоцима крви српске (херцеговачке, босанске, црногорске, србијанске и т. д.) и руске нов правни елеменат у дотадашње стање. Он је добио израза најпре у сан-стефанском миру а за тим у берлинском конгресу. Ту је султану очуван суверенитет, али је и Бошњацима и Херцеговцима признато право да се о њином добру има озбиљно, међународно старање[1]. Изван тих, нема данас других државних права на Босну и Херцеговину.

С тим данашњим државно-правним стањем Босне и Херцеговине долази у сукоб аустриска тежња да присвоји две окупиране области. Аустро-Угарска стоји, као сила, према праву: султану, босанско-херцеговачком становништву и јевропској међународној заједници. Али легитимитет аустриски не сме радити у име силе; он хоће да ради само у име права. Немајући пак право у садашњости, па ни у ближој прошлости окупираних земаља, он тражи та права у давнини бо-

[1] О томе види опширну расправу професора и академика Г. Гершића: „Поглед на међународни и државноправни положај Босне и Херцеговине и острва Кипра према научним оценама представника данашње међународно-правне теорије“ (Српска краљевска академија. Глас, XXXVII. Београд, 1893). А ономе који се жели уверити мисле ли о овој ствари и туђински научници онако као и српски, стоји на расположењу у преводу др. М. Веснића расправа др Х. Шнелера „Државо-правни положај Босне и Херцеговине“ (Београд 1895).

санске земље. Али, и то је најлепше, он то право не може да нађе ни у најдаљој и најтамнијој старини босанској. Кад се босанска прошлост запита, она говори истим гласом којим и садашњост: кроза њу проговара само право босанскога, српскога, народа.

Али, и онда кад се нема историскога државнога права, хоће се, пошто по то, такво право, и онда се — измишља. Тако је пре двеста година радио француски „краљ—сунце“ Луј XIV, кад се после мира нимвегенског осетио у напону снаге своје. Установи чувене „chambres de réunion“ са задатком да испитују: које туђе земље у његову суседству припадају правно којој од његових владавина и, по томе, њему. Тако је он, у сред дубокога мира, присвојио, силом, многе пограничне земље.

Против грабежа Луја XIV закукала је онда и стара Аустрија. Одјеци се тога налазе и данас у свих службених и полуслужбених историчара и у свим историским књигама по школама аустриским. Па ипак је сама Аустрија дала довољно примера за таке исте поступке.

Ни један нам таки пример није можда толико леп колико онај који нам је пружио Кауниц, министар Марије Терезије и Јосифа II, оним што је почео „безазлено“ изводити 1769 године а завршио га учешћем у првој деоби Пољске (1772). За време тадашњега ратовања руског у Пољској, ћесаровци, *да би заштитили своје границе од случајних напада зараћених страна*, почну ударати граничне белеге између Угарске и Пољске. У том их раду спопадне недоумица шта ће с неким малим пољским округом Ципсом. Беху се присетили да је то у ствари угарски округ и да га је, још пре две ста педесет и више година, угарски крал Жигмунд само заложио пољском краљу. С тога, бојећи се *да не окрње и не оштете право угарске круне*, њихови комесари за обележавање границе *захвате, за сваки случај, тај округ као угарско земљиште.* Пољској се међу тим, и свим туђинским министрима опуномоћеним на бечком двору, нотификује како се окупацијом Ципса не мисли ни по што вређати права пољска на тај округ. Треба прочитати А. Сорела „Источно питање у XVIII веку.“

које је недавно изашло и у српском преводу (одштампаном из „Одјека"), па видети како су ћесаровци наставили и завршили оно што су почели оглашавањем старих угарских права на малениЦипс. Заузели су они тада још скоро целу Црвену Русију с Галичем, с Лавовом, с Белцем, с делом Подолије и Волхиније с Тарнопољем, јужни део Мале Пољске с вјеличким и бохнинским сољаницима и, у свему томе, 2.600.000 душа а, како неки други писци броје, и 3.500.000. То је био залогај маснији но што би била и Босна с Херцеговином. Кад ко данас чита то Сорелово приповедање, не може се отети да не налази огромне сличности и истоветности у ондашњем поступању аустријском у Пољској и данашњем на Балкану.

Књига, о којој се бавимо у овом чланку, један је од гласника онога што бечка политика спрема својим балканским суседима. Тесну непосредну везу између ове књиге и те акције, између писца и камариле одаје читав низ места у спису.

У предговору се већ писац хвали „да говори у име народа који може с чистом савешћу и с оправданим поносом ступити пред свога краља и тврдити пред њим да никад није ништа за себе тражио што не би у једно било на корист славној династији и целокупној монархији", па даље: да говори „у име народа чија ја верност дала више пута прилике славној абзбуршкој династији да га осталим својим подложницима истави за углед. Па и сада — наставља — ми само на корист целокупне монархије и династије доказујемо да окупација Босне и Херцеговине није био никакви чин песничкога права већ да је извршен(?) ослањајући се на историску и несумњиву правну основу, правну основу која ће моћи пред очима Јевропиним оправдати и коначну анексију."[1]

[1] „... Im Namen desjenigen Volkes zu sprechen, welches mit reinem Gewissen und berechtigtem Stolze vor seinen König treten und behaupten kann niemals etwas für sich verlangt zu haben, was nicht zugleich im Interesse der erlauchten Dynastie und der Gesammt-Monarchie gewesen wäre..." Даље: „dass wir im Namen jenes Volkes sprechen, dessen Treue die erlauchte Dynastie der Habsburger von 1527 bis 1849 mehr als einmal veranlasst war, ihren anderen Unterthanen als Muster hinzustellen.

Пошто окупација има своју правну основу, не у историским везама абзбуршко-босанским, него у берлинском уговору и његовим одредбама, те је не треба правдати оваком књигом, ова је, очевидно, намењена да спреми оправдање за анексију коју Беч жели и спрема.

Пошто ће те аргументе пружити Хрвати, писац мисли да и треба да они буду учесници у подели добити. Он мало доцније вели: „Данас ми (*Хрвати*) имамо, нека је хвала Свемогућему, племенита краља, али немамо краљевине“; тај недостатак тобож треба да подмири Босна с Херцеговином: „Биће народу задатак — вели писац — да краљевину опет стече“[1]. Доста леп начин за стицање краљевинâ! Штета само што није и поуздан. Така се добра не добивају издајом браће нити пузењем пред господарима. Народни песник пева дубоком философијом:

„...народ ниједан
до народне среће
допузио до сад није,
па̑ ни од сад неће“.

Да оваке идеје и у нашега писца иду онако, како сам спомињао за велико-хрватску интелигенцију, упоредо с нема-

„Auch diesmal — наставља — geschieht es nur im Interesse der Gesammt-Monarchie und der Dynastie, wenn wir der Nachweis erbringen, dass die Occupation Bosniens kein Act des Faustrechtes war, sondern auf Grund einer historischen, unanfechtbaren Rechtsbasis vollzogen wurde, einer Rechtsbasis, die auch die schliessliche Anexion in den Augen Europas zu rechtfertigen geeignet ist“ (с. IV).

[1] „Zu jener Zeit (*у време арпадско*) hatte die kroatische Nation ihr Königreich, ihren selbstständigen Staat aber keinen König; heute haben wir, dem Allmächtigen sei es gedankt, einen edlen König, aber kein Königreich (wenigstens im historischen Sinne nicht). Es wird Aufgabe des Volkes sein, sich auch dieses wieder zu schaffen“ (с. 49). Тај задатак хрватски народ као да треба, у колико до њега стоји, да постигне — молитвањем, јер писац у том погледу има само на завршетку целе књиге ово звучно место: „Unser glorreich regierender König that den ersten Schritt, um seine heilige Pflicht, Bosnien wieder seinem Mutterlande Kroatien reincorporiren, zu erfüllen, und Kroatien sendet heisse Gebete zum Allmächtigen, damit er den Monarchen noch viele Jahre erhalte, auf dass Er auch den zweiten und letzten Schritt thun und mit demselben sein unwandelbar treues kroatisches Volk beglücken könne!“ (с. 260—1).

њем никаке словенске свести, показује и ова књига. Он с хвалом и поносом прича, без и једне речи жаљења, како су Хрвати силно тукли чешкога краља Отокара II и помогли да се у борби, која је по сложном мишљењу словенских историчара одлучивала о словенској или немачкој превласти у претежном делу садашњих аустриских земаља, сатре словенски заточник Отокар а помогне Рудолф Абзбуршки, заточник Германства, и његов савезник Бела IV, заточник Маџарства.[1]

Али камарилској души није довољно тећи заслуге у господара говором о догађајима што су били или што могу од сад бити, него без икакве потребе истиче комбинације и слади: како ли би лепо било, да су нешто Хрвати позвали Абзбуршке на Звонимиров престо још много и много раније![2]

II

После констатовања ових веза ишичевих неће бити чудно од куд у овој књизи онај дух аустриског легитимизма. Али да ни оваки предани браниоци тога принципа не могу њему данас до краја остати верни, да се и они понекад тргну испред њега, понесени силним гласом живота, сведочи нам поред других и сам др. Petrinjensis. И самом њему блесне, ако и у ретко, истина о суштини легитимности, кад му дође да брани Хрватску од туђих државних права. За наше је ни-

[1] „Aber auch später waren es die Kroaten, die diesen König (*Белу IV, угарскога*) am kraftvollsten unterstützten. Wer das nicht glaubt, möge Ottokars steierische Reimchronik lesen, und er wird an mehreren Stellen finden, wie der „Herzog von Agram" — Stefan (der kroatische Banus Šubić) das Heer des mächtigen Böhmenkönigs Přemysl Ottokar II. geschlagen hat.

„Rudolf I. von Habsburg hat denselben Böhmenkönig nach den übereinstimmenden Berichten aller deutschen Geschichtsschreiber nur mit Hilfe des Königs von Ungarn besiegt. Rudolf hatte ja in der Schlacht am Marchfelde nur einige hundert schwäbische Ritter und beiläufig ebenso viel Fussvolk zur Verfügung. Und auch in dieser Schlacht war der Banus von Kroatien einer der obersten Führer der ungarischen Hilfstruppen" (с. 146).

[2] Упореди с. 215—6.

тање особито згодно разгледати један леп пример који нам за то он даје[1].

При крају XI века, кад је Хрватска с Далмацијом била слободна и независна краљевина, деси се те Млечићи бацише око на њих и обратише се за то Византији. Ова је сматрала да су те земље, пошто су некад збиља биле римске на њој после остале, још државно-правно њене, и она их у име свога „државнога права“ поклони, за неке учињене услуге, Млечићима (1085). Ови примише таки дар и стадоше чекати згоду да стечено право остваре на њ, као што је збиља и дочекаше 1097 за далматинске градове.

Какс то „државно право“ византинско (а, после преноса, млетачко) сматра Petrinjensis? — Као право, одговара он, за које се, пошто је потицало из старога римскога времена, и онда знало колико је лабаво и које се у редовним међународним приликама није могло остварити[2]. Он сматра да је ондашњи цар цариградски имао на Хрватску и Далмацију толико исто права колико и на тадашње земље у старој Галији, Шпанији или Британији; али да су Млечићи тражили то право *само да би стекли оправдање насиљу које су спремали*[3].

[1] Стр. 75—9.

[2] „Der Doge Vitalis Phaledro verlangte im Jahre 1085 von dem Komnenen Alexius I., derselbe möge ihm Titel und Rechte der Byzantiener auf Dalmatien und Kroatien, als Belohnung für die im Kriege gegen die Normanen geleistete Dienste abtreten. Der Doge wusste wohl, wie hinfällig diese aus altrömischer Zeit stammende „Rechte“ seien. Thatsächlich machte der Doge auch zur Zeit Zvonimirs und selbst Stefans II. gar keine Miene, von dem „kaiserlichen Geschenke“ Gebrauch zu machen.

„Erst im Jahre 1097, in der königslosen Zeit, ergaben sich, wie bereits erwähnt, die dalmatinischen Seestädte mehr oder weniger freiwillig der venetianischen Herrschaft.“

[3] „Den Venetianern war an dem wirklichen Werthe des angeblichen Rechtes der Bysantiner auf die von den Kroaten eroberten Provinzen gar nicht gelegen. Sie wussten, dass Alexius I. ihnen mit demselben Rechte hätte auch Hispanien, Gallien oder Britannien schenken können, doch das genirte die venetianiche Politik weder dazumal noch zu einer anderen Zeit. Sie brauchten dieses „Geschenk“, um ihren gewaltthätigen Politik wenigstens das Mäntelchen scheinbarer Berechtigung umhängen zu können“ (с. 76—7). Али овде морамо нешто исправити, јер Petrinjensis, као што у говору о Босни изврће факте, тако и ина-

Млечићи су с тим правом изашли и пред новоизабранога краља хрватскога Коломана.[1] Али се овај на тако право њихово не осврташе.[2] Није се — вели Petrinjensis — ни смео освртати, као краљ „изабран једним слободним народом", на тај „чудноватн поклон" нити га „признати легитимним" (ни Бошњаци и Херцеговци не признају хрватско-абзбуршку легитимност!)[3]. Не само то, него писац у дуготрајним млетачким сукобима с Хрватском

че не мари много за праву тачност и чисту истину. Византиско право на Хрватску и Далмацију није било баш онакво какво и право им на некадашњу римску Галију, Шпанију и Британију. На ове су земље цариградски цареви полагали и могли само полагати право као римски („ромејски") цареви, а за оне наше земље било је још нешто, па и то друкчије за Хрватску, а друкчије за Далмацију. За Хрватску ћу у кратко рећи (пошто се цео овај сукоб млетачко-хрватско-угарски тицао на делу у главном само Далмације) да су на Хрватску Византијани имали права колико и на остале слободне словенске земље на Балкану. Оне су некад биле њихне, али дошли Словени па их узели и у њима се населили и своје државе подигли; па ипак је факат да су цареви *увек* износили претенсије свога суверенитета над њима. Много је друкчије било с Далмацијом. Она је у време словенскога (дакле и хрватскога) досељења на Балканско полуострво остала под Византијом, и тако је остала без измене (осем ратних догађаја) све до 924 године. Тада је део Далмације на хрватском приморју дан хрватскоме кнезу Томиславу а део на српском приморју — српском поморском кнезу Михаилу Вишевићу, обојици као царским људима („консулима и патрицијима"), значи да је државно право на оба дела Далмације царевина себи ресервисала. Она је то право и стварније вршила, учествујући више или мање у њиховој управи. Тек у време велике борбе цара Василија II с царем Самуилом Византија одузима поклон од Хрвата и предаје га (први пут) Млецима. Доцније га опет губе и повраћају, док им га не узе хрватски краљ Петар Крешимир, и тако оста све до 1085, кад га опет измолише Млечићи у цара. Против такога „државнога права", много реалнијега од абзбуршкога на Босну, устаје Petrinjensis, како ја мислим, с разлогом и правдом, и баш за то сам хтео обележити шта је оно против чега он, на реченом месту, устаје.

[1] „... Sich nur auf diesen geschenkten Titel stützend, wagten sie auch ihre angeblichen Rechte auf Dalmatien und Kroatien jenen Kolomans entgegen zu stellen".

[2] „Der neue König Kroatiens (*Коломан*) respectirte aber diesen Rechtstitel des Dogen nicht".

[3] „Hätte übrigens Koloman die „Schenkung" des Komnenen an den Dogen anerkennen wollen, so würde diese Anerkennung eine viel weitere Tragweite

и Угарском око далматинских градова уме видети, иза остваривања тобожњега права, историски или боље историско-географски узрок. Он види да су далматински градови део, и то најглавнији, онога приморја која је с једне стране хрватској и Угарској отворало врата у свет, а с друге стране био Млецима један од чинилаца њихове силне снаге. Зна он да је то само мена у борби између Балканскога и Апенинскога полуострва око тих земаља, која се од римско-илирских времена наставља све до данас. Он увиђа да је то борба сила у којој учествују: „*снага*“, „допуштена и недопуштена средства“, „сплетке“.[1] То је ипак у овакога писца помешано заједно с

gehabt haben. Sie würde gleichbedeutend mit der Abdikation Kolomans als König von Kroatien und mit der Vernichtung des kroatischen Staatsrechtes gewesen sein, da ja Alexius dem Dogen nicht einzelne Städte sondern Dalmatien und Kroatien geschenkt hatte; — allerdings Länder, die ihm gar nicht gehörten! (*Видели смо како је о овоме мислило државно право византинско*).

„Wenn nun der von Kroaten nach ihrem unzweifelhaften guten Rechte als freies Volk gewählte König, der durch Vertrag und Krönungseid verpflichtet war, die Integrität des Landes aufrecht zu erhalten, diese sonderbare Schenkung nicht als legitim anerkannte, vielmehr sofort seiner Pflicht gemäss dazu schritt, sich die kroatische Seestädte wieder zu unterwerfen, konnte dieses Vorgehen wohl nur von einem venetianischen Chronisten als Meineid bezeichnet werden“.

[1] „Wir glauben wohl, dass der Verlust der dalmatinichen Städte für die Republik sehr schmerzlich war, doch dieser Umstand machte ihren Anspruch um nichts legitimer (*то се исто може рећи и за Босну и Херцеговину и њихове „легитимне“ а незване окупаторе, који у њима траже накнаду за оно што су по другом свету штетовали*).

„Das Streben Venetiens, sich die dalmatinische Küste zu unterwerfen, war keine Rechts, sondern eine reine Machtfrage. Es war nur die Fortsetzung des alten Kampfes zwischen der appeninischen und der Balkanhalbinsel um die ungeschmälerte Herrschaft in der Adria.

„Zuerst sehen wir diesen heissen Kampf zwischen den Römern und den Illyrien entbrennen, dann kam der Kampf zwischen den Venetianern und den Kroaten, und wer mit offenen Augen sieht, wird wissen, dass der Kampf, wenn auch latent, noch gegenwärtig besteht.

„Venedig gab sich keineswegs besiegt und strebte mit allen erlaubten und unerlaubten Mitteln und mit dem Aufgebote all seiner Macht darnach, sich die dalmatinischen Städte wieder zu unterwerfen, was der machtigen Republik auch wiederholt für kürzere oder längere Zeit gelang.

„Diser wechselvolle Kampf zwischen Venedig und den ungaro-kroatischen Königen wurde zu einer Quelle steter Beunruhigung und leistete schon durch

таким појмовима као што је „интегритет“ краљевине Хрватске и „поништење државнога хрватскога права“.

Свакојако је карактеристично што је крај XIX века толико јак, да се пробија и у легитимистичне душе. За то у писца имамо још један пример. Као што се изјаснио противу византинско-млетачкога легитимитета, тако стаје и на страну револуције хрватске против последњих Арпада. Он правда „насиље“ (Gewaltact) којим је 1299 године „арпадска династија у Хрватској de facto збачена а суверено право хрватско добило тим пуног израза“[1]. Не знам само поима ли писац да је то суверено право хрватско — са свим револуционога карактера и ни мало легитимистично[2].

Да је то његово сматрање збиља противно легитимистичном принципу, могло га је опоменути и очи му отворити то што он долази у сукоб с мађарским легитимистом Феслером, који неке доцније са свим једнаке хрватске поступке сматра просто бунтовничкима[3]. То Феслер са свим доследно ради гледајући са стране „државнога права“, и ко хоће „државно право“ да износи према Србима — треба да смерно приклони главу и пред „државним правом“ пештанских правобранилаца.

Ту и јесте трагичност у раду хрватске интелигенције: она, и онда кад јој на ум дођу стара насиља византинска, мле-

---

das Intriguenspiel der Venetianer der Machtentwickelung der kroatischen Vasallen zum Nachtheil des Ansehens der Könige grossen Vorschub.

„Übrigens lehrt uns die Geschichte, dass der vom Meere abgeschnittene Continentalstaat Ungarn nur durch den Bund mit Kroatien die Bedingungen zur Grösse erhielt, und nur dann wirklich mächtig war, wenn er sich auf die dalmatinisch-kroatische Küste stützen konnte“.

[1] „Durch diesen Act wurde die Dynastie der Arpaden in Kroatien de facto entthront und das Souverainitätsrecht Kroatiens kam hiebei zum vollen Ausdrucke“. (стр. 189).

[2] Још јаче обележава своје револуционо сматрање Петрињенсис на крају стр. 189 и на 190. Види за целу ствар његове с. 187—89. Ипак он меша чудновато насилне (револуционе) чинове с легитимистичним принципима, те ове тражи у првима. То се нарочито лепо види при дну стр. 191 и при врху 192.

[3] В. с. 193.

тачка, угарска или кад погледа садашња насиља маџарска, и при том осети где у њој проговара повређени живот народни, где у њој проговара своја рођена крв, — ипак нема моралне и умне снаге да послуша до краја те гласе живота, да у њима потражи водиљу за спас себи и за понашање према браћи својој. Ти се природни гласови брзо изгубе у партикуларистичној преживелој тесногрудости, и одмах отму, с новом снагом, мах застарели, прашином архивском застрвени погледи.

И ова Петрињенсова књига о „Босни и хрватском државном праву" сведочи врло ружно за средину у којој су се развиле идеје, што писац износи, и у којој су васпитани пишчеви поступци. Ја сам у првим редовима овога чланка споменуо да се та средина одродила од својих, и само та одрођеност може објашњавати појаву оваких књига. Али замерити читавом нараштају одрођеност врло је крупна ствар, која се не сме олако изрећи. Ја то овде чиним дубоко жалећи што је тако. А да у томе, из каки било узрока, не застрањујем, да је та хрватска отуђеност врло дубока, *јер има своју снагу у целој историји хрватској*, дају нам довољно не само потврде него и признања и они данашњи Хрвати који *своју* одрођеност најмање виде а најдубље су њом заражени. На томе ћемо се малко зауставити.

Причајући догађаје у Хрватској крајем XI века казује Petrinjensis за једну домаћу странку: да је урадила оно чим се помажу „у сва времена и свуда сви слабији" (који немају своје народне свести, — то треба додати) а то је: „да је туђу силу позвала у помоћ, да би том силом дошла до господарења у рођеној земљи". То је било онда, кад је по истрази народне династије једна хрватска странка довела на престо угарске Арпаде[1]. Од тога ненароднога поступка, потиснута је била, вековним туђинским утицањем, национална и словенска свест са свим из душе горњих редова народних на убијена и у саме масе хрватске.

[1] „Gehen wir nun nur noch einen Schritt weiter, so müssen wir auch dieser Partei dieselben Absichten zuschreiben, welche die Schwächeren zu allen Zeiten und überall leiteten, — nämlich, dass sie eine fremde Macht zu Hilfe rufen, um durch diese Macht im eigenen Lande zur Herrschaft zu gelangen" (c. 58—9).

Да је опадање националне и политичке свести почело у Хрвата врло рано, приповеда сам Petrinjensis на више места своје књиге[1], и тај се пад више није устављао: све веће слабљење политичке свести вукло је за собом слабљење националне. На стр. 229—33 Petrinjensis опширно говори како је већ на крају XV века почело и дубоко опадање националне свести хрватске. Он вели да тако стање траје пуне четири стотине година! „У опште речено — то су његове речи — наста време, кад се наш јадни народ за све издавао (*за Угрина*, *за Млечића*, *за Турчина*), само не за оно што су били његови оцеви, кад је он свачији слуга био а никад свој господар. Последица је те *националне несвести* морала бити, што су *Хрвати постали верним слугама својих господара, неосетљива оруђа својих експлоататора*, наравно на велику штету рођену“[2]. А колико су штете од свега тога виделн толики други народи по средњој Јевропи: Талијанци, Немци, Маџари, против којих су Хрвати употребљавани, већ је крвавим и мрачним словима забележено на листовима опште историје.

Така одрођена друштвена средина може и данас много зло радити, колико по својој иницијативи, толико, и још више.

[1] В. с. 128, 129 итд. Међу другима значајно је место на стр. 155, где поводом хрватскога трпљења, да им Арпади вређају права, вели: „Auf diese Weise wurde das Volks-Bewusstsein — paulatim et succesive eingelullt“ und der Standpunkt des Urvertrages als Grundgesetz zu Gunsten des ungarischen Einflunes verschoben“.

[2] So begannen sich die Kroaten, die unter türkischem Einflusse standess, mit der Zeit in „Türken“ zu verwandeln, obwohl sie es lebhaft fühlten, dass sie etwas anderes seien, als die rechten Türken, die sie in Bosnien Osmanli's nennen aus dem dalmatinischen Kroaten wurden mit der Zeit „Venetianer“ und im engeren Kroatien brüsteten sie sich sogar und waren stolz darauf, „Hungari“ zu sein. Und selbst der unsterbliche Dichter Kačić, dem das Nationalbewusstsein des kroatischen Volkes, welches er auch „slovinisch“ nennt, so am Herzen lag, wurde nicht müde, die „Ungarn“ zu popularisiren, die unter Banus Zrinji Sciget, und unter Nikolaus Juričić Güns vertheidigten. Im allgemeinen gesagt es kam eine Zeit, in der unser armes Volk sich für alles ausgab, nur für das nicht, was seine Väter waren, wo es Jedermanns Knecht, nie aber sein eigener Herr war.

„Die Folge dieser nationalen Ohnmacht musste die sein, dass die Kroaten treue Diener ihrer Herren wurden, gefühllose Werkzeuge ihrer Ausbeuter, natürlich zum grössten Nachtheile für sich selbst“ (c. 231—2).

кад је гурну њени господари. Хоће ли за њу бити чудо, ако је сада стала радити главнина народна оно што је, како смо видели, већ крајем XI века радио један део, мањина његова? Предавши једном (пре осам стотина година) себе туђину, Хрвати му сад, у лицу већине својих образованих синова, издају и свога најрођенијега, како би они, мањина у целокупности нашега заједничкога српско-хрватскога народа, могли владати над браћом својом, над том целином или над што већим делом ње. При том им њихова слаба политичка свест не да да виде како им циљ није само грешан него и недомашан за њих. Призивајући тако и помажући туђина противу свога, они, и то је оно што им је свакако најцрње, не раде то ни по што за праву корист и срећу хрватску (ако би у опште могло бити каква добра хрватскога у злу српском или српскога добра у злу хрватском) него просто за туђ рачун: абзбуршко-аустриски.

Да би се пак могло разумети *како* образовани синови хрватски могу тако за туђина радити шездесет година после „хрватскога препорода", потреба је погледати на историју хрватскога живота баш за тај најновији одсек времена. Ту ће се видети како се од почетка чудновато провлаче неке значајне нити све до данас.

Она је одрођеност царовала у Хрватској, кад је свуд у наоколо, у Срба, у Маџара, у Немаца, у Талијанаца, кипео нов живот: национални покрет. И баш је један од тих покрета, маџарски који се хтео наметнути и Хрватској, том својом акцијом изазвао у Хрвата против себе реакцију која брзо узима на себе савремени, национални, облик. Али, да се сами боре с Маџарима, у Хрвата не беше срца; они беху далеко од оне моралне силе која је некад задахнула стару Јеладу, доцније Холандију, после у нас Црну Гору и Србију београдскога пашалука, да саме, не осврћући се ни на кога око себе, устану против онаких светских сила каке су у она времена биле Персија, Шпанија и Отоманска. Њима добро дође што се под утицајем свесловенских идеја Коларових осетише чланови велике заједнице словенскога света, а још им прече беше да се наслоне на најближе рођаке: Јужне Словене, међу којима су Срби већ тада, на готово свим народним пољима,

били показали необичне, чудесне сведоџбе животне снаге. У тој заједници са Србима, Словенцима и Бугарима, Хрвати већ осећаху довољну снагу, да се могу понети с Маџарима.

Али је занимљиво какви је израз нашла та струја, где је она потражила елементе. То је познато Гајево Илирство које проповедаше да су данашњи Јужни Словени не само један народ него огранци и просто потомци и правни наследници балканских староседелаца — Илира и Трачана. Нису дакле биле довољне реалне чињенице савременога живота хрватскога и јужнословенскога, него се том животу тражило оправдање у давнини и то најстаријој до које се у опште могло трагати. Ту дакле видимо онај старински дух поште према прошлости, дух тако сродан легитимизму аустриском, да је ту сродност значајно наћи већ на прагу новога живота хрватскога. Тако је у осталом радио и ондашњи панславенизам, тражећи силном и многобројном Словенству још силније и многобројније рођаке по историји и у свету.[1]

Нашавши тако у Илирству израз прикладан развићу њихових идеја, вође хрватскога покрета нађоше с њим прву формулу хрватске национално-политичке акције. Илирство је могло годити и ширим круговима образованих Хрвата, јер им није вређало никакве дотадашње дубоке свести и појмова, него их је још и привлачило тим што је у великој историско-етнографској заједници илирској одређивало и Хрватима угледно место.

Па опет је у ствари незгодно било што су таке прешироке историско-националне идеје наметане народу чија дотадашња врло слаба свест није ишла даље од „хорватских" и других покрајинских граница. С тога није чудо што тај покрет није пратила јака национална и политичка свест и што су се њим могли користити, на рачун хрватски и нашега на-

[1] Са свим је друкчија слика српскога тадашњега покрета, који је Вук подстицао. То је покрет са свим модеран: он се окреће савременом народном животу, њега проучава и у њему тражи директиве и снаге. Значајно је да се ни Вук ни његови сатрудници на ни последњици не бave много науком о прошлости народној: Вукови се историски радови тичу сви савремене историје српске.

рода у опште, други — туђинци. Још је можда мање чудо, што је довољна била једна полициска наредба бечка па да нестане илирскога имена и етикете.

Ипак су у хрватске интелигенције од илирскога покрета остале две, за наше излагање значајне, добити: заједница књижевнога језика са Србима и, за подуже време, нека свест о заједници с осталим Јужним Словенима. Али ово није била чиста свест о заједници, свест која би добро знала и за себе и за остале чланове у том колу. Дотадашњи је партикуларисам узимао нов облик: бановински Хрват није могао сматрати своје јужословенске рођаке као браћу једнаку; он се издвајао између њих, као први, као старији који има над њима неких права, већих и мањих. Па ипак осећање потребе за наслон на браћу и рођаке бејаше и даље јако, те после Илирства настаје, полагано, доба „југославенско“. Тада је збиља неки број људи у Хрвата имао широке јужно-словенске и српско-хрватске погледе. Наука хрватска тога доба, прегнувши да оштрим проучавањем историје и филологије народне осветли савремене и потоње стазе народу, даде Српству и Хрватству, а уједно и јевропској науци, два светла имена као што су Фрање Рачкога и Ватрослава Јагића.

Али такав беше само мали, можда врло мали, број, док се за огромну већину, која је покрет посматрала па и уза њ пристајала, у ствари Хрватска рачунала као главно. То беше она Хрватска коју је створило хиљадугодишње туђинско, несловенско утицање. Та је Хрватска с једне стране требало да буде јужнословенском Тосканом, и то је био најплеменитији облик хрватскога сепаратистичнога духа; те су тежње добиле свога тумача у свему оном културно-научном раду који је увршен академијом загребачком. С друге стране, Хрватска је требало да прикупи под а се што више „хрватских“ земаља, већином на основи свога државнога права. (Ова је тежња живела и онда, кад су неке вође покрета мислиле и радиле о ствараньу српско-хрватске политичке заједнице, којој би Србија, балкански Пијемонат, била на челу.) С треће па последку стране, та је Хрватска требало да буде носилица католичке пропаганде на Балканском полуострву. Цео је цео јужнословенски

покрет схватао више у једном, неко у другом, неко у трећем правцу; сваки је уз покрет пристајао уносећи у њ, више или мање, једну, другу или трећу од ових тежња и циљева. Ипак је све застирала заједничка етикета.

Нека се међу тим, према југословенској идеји, погледа друго и треће од ових схватања (Хрватска као политички силна краљевина у колу југословенских сестара, и Хрватска као заточница католичанства међу „шизматицима" и неверницима): одмах се види да је у људи из последње две струје пристајање уз југословенски покрет било очевидна лаж. Тим се настављало оно што се „bona fide" почело с Илирством — историско етнографском лажју: да су данашњи јужни Словени тобож рођени потомци у ствари несловенских Илира и Трачана. И други је дакле обрт хрватскога новога живота, „југославенски," поред реалних елемената својих, носио у себи, и то квантитативно много више, осталих — Југословенству са свим супротних, за њ деструктивних елемената. Ти елементи, покренути и умножени спољашњим, туђинским утицајима, и убише југословенски покрет у Хрвата, те ће из њега настати нова једна мена у јавном животу њихову.

У њој Бугари са свим отпадоше из комбинација хрватских, осем што их се по кад кад сете кад их затреба истакнути противу Срба. Исто тако и Словенци или се заборавише или их прогласише Планинским Хрватима, те о њима, у главном, само у том смислу водише рачуна. Тако оста заједница на Србима, али ту се сад јавише две струје: једна српско-хрватска (хрватско-српска), а друга велико-хрватска. Првој су припадали најсвеснији синови хрватски, најбољи елементи њихове интелигенције; другој оно што је у овој било најназадније и најодрођеније. Ови последњи беху у почетку, дајбуди с поља, слабији, па после 1875 године отеше мах и захватише огромну већину хрватске образоване врсте. Овај покрет полази од хрватскога државнога права на све земље од Алпа и Муре с једне стране, до Мораве и до Бојане с друге[1]. Та је полазна тачка и створила великом Хрватству

[1] Граница се постављала на Бојану и на Мораву (некад и на Дрину), јамачно за то што су и за велико-хрватске апетите све српске зем-

успех у онакој легитимистичној средини, а, што је главно, она га је начинила подесним да постане савезник камариле, кад овој буде потребан.

Прогласити такво хрватско државно право значило је милијунима нехрватскога становништва казати: ви сте по нашем историском праву политички Хрвати, ви се морате одрећи свога имена, своје славе, своје прошлости, својих снова за будућност, и погнути послушно главе на ући у „оквир“ који вам ми обележавамо. Али, ако је велико Хрватство то у ствари значило, оно је, имајући на уму да је ово XIX век а не седамнаести, проспало звучне речи о праву, слободи, напретку, просвети, те тако прикривало ругобу своје суштине. И посебице та хрватска струја везала се, да постигне свој циљ према браћи, с туђином и упрегла се у његова кола[1]. Данас, после смрти Старчевићеве, више нема његове странке, така је за живота му била; али су њени погледи продрли у велику већину хрватске образоване врсте.

Цело то понашање заточника савременога хрватскога покрета може се само тако разумети, ако се има на уму она њихова одрођеност и она назадна аустриско-легитимистична

ље биле сувише крупан залогај који они, толико су могли видети, не би могли сварити. С тога су најисточније и најјужније српске крајеве или великодушно остављали Србима, као што ћемо видети да им Petrinjensis оставља један део јужних, или су их просто одређивали Бугарима (како им Petrinjensis даје источне), а Србе са свим брисали из списка народâ.

[1] Нешто више како се постигао компромис између хрватских вођа и бечке камариле разлагао сам пре две године у овом листу (књ. XV. с. 105—12) у чланку „Сава Бјелановић и Српство на Приморју“. — Најистакнутијим носиоцем идеје хрватскога државнога права била је у Хрватској Старчевићева „странка права“. Petrinjensis, не обележавајући нигде иначе свога места према политичким струјама у Хрватској, само један пут спомиње ту странку: „Damit der Leser weiss, wie dieser Cetiner Vertrag (*при избору Фердинанда I Абзбуршкога*) beiläufig lautete, auf welchen sich die kroatiche Rechtsparte stets beruft, und auf den sie sich stützt, als jene Basis, auf welcher unser ganzes Verhältniss zu unserem glorreich regierenden König und seinem erlauchten Hause beruht, wollen wir diesen Vertrag auszugsweise mittheilen“ (с. 249).

атмосфера. Живећи у њој, они, већином, са свим слабо имају савремених појмова: о бићу народном, о његовим појавама и правима. С тим ћемо се фактом често сретати и у Петрињенса. Место да на живот гледају прȁвце и да из њега и његових појава црпу правила за рад свој, они живот мере и хтели би га дотерати према којекаким старудијама. Од туд је у њих и дан дањи сулудна пошта пред старинским остацима, пред архивским и другим документима. Ти прашљиви објекти прошлости прави су објекти науке тих прашинара. Да, прашинарā, колико по њиховој прашљивој љубави, толико што они ту прашину завитлавају и бацају свету у очи, да би га заслепили и обманули. —

Језик не приказује само дух појединога народа, него је огледало и дух свакога појединога краја његова, свакога времена, сваке друштвене средине. По језиковним појавама може се судити о духу некога народнога нараштаја, некога друштва. А шта ће се мислити о друштвеној средини у којој је поникла, примила се и удомаћила се, као права стајаћа реч, изрека: „за опсјенити простоту“? То је читава синтеса душе тога света. Чисто их видите, као оне римске аугуре, како намигујући један другоме пружају профанима („простоти“!) под чисту науку гомиле лажи и предрасуда, често срачуњених да их заведу или да угоде њиховим неразвијеним погледима и поласкају, науком и истином неоправданим, тежњама.

Само то чудновато стање хрватске интелигенције према народу хрватском и одсуство иницијативе из средине народне у менама националнога покрета може објаснити ову, иначе тешко објашњиву, појаву: да се национална струја, нешто дакле што се најмање мења, у једном друштву за шездесет година роди и јави у четири разна облика. Најпре нису имали праве народносне свести, па су постали Илири, па Југославени, па Хрвато-Срби, па чисти и велики Хрвати. Језик су свој, пошто оставише латински и узеше тадањи књижевни српски, звали: „илирски“, „југославенски“ и „славјански“, „хрватско-српски“ („хрватски или српски“) па сад „хрватски.“

Не знам да је тога игде још у свету било. Од куд то у хрватском делу нашега народа? — По моме мишљењу, све

је то с тога, што све те струје долазе озго, а не истичу из оне несвесне масе. У ове се јавља само оно што јој се озго проповеда. Па како год лако што дође, тако и прође. Пошто се данас крупна питања не могу с успехом одлучивати у затвореним собама, у државничким канцеларијама или каноничарским сабориштима; како је ово време јавности, јавнога мишљења, учешћа народнога у културном и политичком животу, — хрватске вође, чим до које националне концепције дођу, гледају да је унесу у масу. Њима је потребно добити себи и својим циљевима народну сарадњу и помоћ: треба дакле вештачким средствима задобити духове, унети своје истине и лажи у свест савременога нараштаја, опити га, и тако га начинити носиоцем њиховим. Како су, од илирскога времена, навикли тако обавештавати свој свет у Хрватској, тако они, претпостављајући свуда исто одсуство националне свести, мисле да им треба радити и са светом у границама до којих простиру хрватско државно право.

Дуго би било овде низати, шта се све радило за ту агитацију код куће и за пропаганду изван ње. Факат је несумњив да у Хрвата велики део данашње литературе па и један део саме науке (а поименце историје народне) стоји на са свим лажном темељу и да полази од са свим лажних претпоставака. Стварање лажних слика о свагдашњој величини и сили хрватској, понижавање „туђе“ прошлости и садашњости а особито српске, приказивање што већега броја пространих земаља као чистих хрватских области — то је задатак те књижевности. У том погледу монументална је „Poviest hrvatska“ Тада Смичикласа (у издању „Matice hrvatske“), која је од много већега утицаја на историске идеје садашњих Хрвата него знаменити радови Рачкога. Од другога су писаца, Вјекослава Клајића, излазиле (у истим издањима) неке књиге о хрватским земљама; од њега је и „Atlas“ за хрватску историју, све у велико-хрватском духу[1]. Ко је тобож нешто ширега схватања, као др. Ђ. Шурмин, који пише „Povijest knji-

---

[1] Сад излази нов Клаићев спис „Poviest Hrvata“, али о њој ће, надамо се, у „Делу“ бити засебнога говора.

ževnosti hrvatske i srpske“, тај свој задатак појми тако: да силом растави и вештачки подели оно што се не може поделити нити природно и научно нити праведно. Он је све књижевне појаве у нашега народа поделио на *две засебне литературе*: хрватску и српску (с. 35): при том је у област хрватске књиге захватио не само све оно што не носи довољно јасно посебни печат српски, него и подоста од онога чему се то обележје не може ни по што одређи.[1]

Све ово добива свој прави значај, кад се узме на ум да ово нису каки незнатни радници него људи који руководе данашњим научним покретом, а и иначе угледни у хрватском друштву. Идеје, које они „научно“ заступају, шире се после даље целом школом и свом нестручном литературом по Хрватској и Славонији, по Далмацији и по Босни и Херцеговини.[2]

---

[1] Каква научна норма може захтевати да се у Шурмина Медо Пуцић Дубровчанин уврсти у хрватске а Матија Бан Дубровчанин у српске књижевнике? За што је Огњеслав Утјешеновић међу Хрватима, а Јован Суботић и Јован Сундечић међу Србима? Ако је Бан за то Србин што живи и ради у Београду, за што није Даничић Хрват, кад је толико живео и урадио у Загребу? Ако је Прерадовић за то Хрват што је био покатоличен, за што католик Бан није Хрват, а православни Утјешеновић Србин? Ако је Павлиновић Хрват због политичкога му рада последњих година његова живота, за што није по томе Пуцић Србин? Ако је Љубиша Србин за то што је из најјужнијега Приморја, а оба ова (Павлиновић и Пуцић) Хрвати за то што су из средњега, за што није Хрват и Матавуљ, који је још севернији? Ако су Дивковић, Јукић и Мартић Хрвати за то што су Бошњаци, за што није Хрват и Сима *Сарајлија*? Где је ту икаке критерије, колико толико научне? — И такога су „Југословенина“ нашли Чеси да им у Отову „Научном речнику“ пише о књижевности у Срба и Хрвата! Колико се сви још мало знамо!

[2] У Срба сав новији живот иде потпуно друкчијим путем. Почео га је пре сто и више година Доситије својим критицисмом, па је овај, прихваћен Вуком, остао принцип којим се српска књижевност руководи према животу. Да све остало махнемо, доста је подсетити како су се српска наука и њени представници понашали према Милошу Милојевићу, П. Срећковићу и другим парњацима оних „научника“ хрватских. Срећковић, поред свега што је тридесет година професоровао на Великој Школи, није имао, може се рећи, никакога позитивнога утицаја на оне силне

III

Кад бисмо хтели тражити у стручној књижевности научно порекло хрватском државном праву на српске земље, том стожеру око кога се окрећу све остале савремене хрватске заблуде, морали бисмо отићи до учених летописаца прошлих векова. Али тај пут за читаоце „Дела“ не може бити занимљив а није ни потребан. Поћи ћемо из ближе, од књиге, која је изашла 1861 године, дакле у почетку новога уставнога доба садашње Аустро-Угарске. То су „Odlomci iz državnoga práva hrvatskoga za narodne dynastie. Pokušao Dr. Franja Rački.“ Они су за нас баш за то значајни што их је Рачки писао.

То је једна од првина научнога рада његова. Рачки није на поље народне историје ступио као стручно спреман радник,[1] него се тек поступно израђивао марљивим учењем предмета. С тога није чудо што му је та књига више одјек дотадашњега, мало критичнога, стања хрватске историографије. Па ипак је већ у „Odlomcima“ он куд и камо одмакао од Петрињенса, тако да би се пре рекло е је Рачки писао четрдесет година после њега, него овако обрнуто. Рачки пише о „јавном праву“ (како се онда говорило), али не да њиме поништава народно „природно право“, не против тих закона „богом урезаних у његовом срцу“, него да их потпомогне и подупре. Најмање је мислио да треба од „јавнога права“ хрватског начинити вериге зароб‌љеној браћи: „Ограђујемо се проти сваком југословјенском домољубу кој би у нашој расправи о цјеловитости државе хрватске видио повреду своје посебне домовине или раздор наше југословјенске слоге и будућности“. Пето је тако далеко био од помисли да својом књигом послужи туђину:

великошколске нараштаје (а било је време, кад су слушаоци *свих* факултета били дужни полагати испит из његова предмета). С друге стране може се рећи да би појава и опстанак онаких критичара, каки су Љ. Ковачевић и, особито, И. Руварац, просто на просто била немогућна у друштву, какво је данас хрватско.

[1] Види о томе потврдâ и у књизи „Život i djela D-ra Franje Račkoga. Napisao Tade Smičiklas. Zagreb 1895“.

„Када наш народ потпуноме познао буде своју повјест, те из ње проучио да имаде самосталну прошлост у свакој струци јавнога живота: онда неће славу или јамство своје политичке слободе у том тражити *да буде привјесак икога народа у икаквом облику*"![1]

На питања, која је расправљао у „Odlom ima", враћао се Рачки у току целога свога века. Управо се може рећи да је оно, што је први пут написао у главном по тадашњем стању домаће историографије, после до смрти разрађивао самосталним студијама. Тим је доиста створио за првих пет векова хрватске прошлости (до 1102 год.) научну зграду каку, о том добу, на словенском југу нема ниједан народ. Тим се радом Рачки попео на висину првих савремених научника словенских, па му не изостајаху ни признања научнога света из туђине.

Природно је дакле што се у току тога даљега рада Рачки враћао на оне стране својих „Odlomaka" у којима је говорио о хрватском „јавном праву" на садашње окупиране земље. Тим својим доцнијим студијама, које је нарочито изнео у својој знаменитој збирци „Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia" (Загреб, 1877) и у низу расправа о „Nutarnjem stanju Hrvatske prije XII stoljeća" (у „Radu jugoslavenske akademije"), *он је та историска питања одлучио са свим друкчије него први пут*. С тога познији браниоци хрватских „државних права" на Босну и Херцеговину и обилазе подалеко око тих његових радова,[2] а кад им се учини згодно заклонити се и научничким именом Рачкога, као В. Клајић, у тексту уз „Atlas" историски, онда спомињу његове „Odlomke"! Ту и јесте разлика између Рачкога, савременика и сарадника Даничићева и кнез-Михаилова, и данашњих хрватских радника, што су се ови вратили на траг, на узане и плитке погледе прошлости.

Тај неприродниназадак извршен је, како рекосмо, туђинским утицајем. Бечки је двор, да би накнадио своје губитке

[1] Види све на с. III—VII „Odlomaka"

[2] Да такоради и Petrinjensis, лако се домислити. Он сматра да је доста урадио према успомени великога научника, кад га је назвао: „unser unersetzlicher Rački" (с. 59).

у Немачкој и у Италији (1859—71), почео 1875 године, у духу својих освајачких предања, своју акцију на Балкан. А као год што су сто година пре тога према Пољској почели с проналаском права на Ципс, тако сад натурише своје „хрватско државно право“ на земље до Дрине (или Мораве) и до Бојане. Првим се трубачем те политике начинио познати приморски политичар дум Михо Павлиновић својим „Hrvatskim razgovorima“, а после тога је дошло потпиривање и распиривање устанка херцеговачкога. Од тога времена, а особито од кад је Аустро-Угарска добила берлински мандат за окупацију, не престаје проповедање хрватскога државнога права. Од њега се полази као од постулата без кога се не би могао замислити цео прошли ни садашњи живот јевропски. Али за све то време, нико није поумио да тај постулат оправда колико толико; а незгоде се тога, канда, већ почињу по мало осећати. Наштампаше се толике скупе публикације о Босни и Херцеговини и о њихову садашњем „благостању“, а нема ни једне о ономе чему ове дугују ту срећу! Тако ваљда умују ти људи. Ту празнину треба да попуни ова књига Петрињенсова: она долази да научно оправда абзбуршко-хрватске претенсије.

Њој је задатак да докаже континуитет тога права од почетка VII века па до данас. И она је то урадила на доиста најнеобичнији начин. У томе јој се оригиналност, ако је до оригиналности, не може одрицати. Сам писац вели да су **сви** историчари пре њега друкчије о овоме мислили.[1] Већ би то довољно било да стручном читаоцу обрати пажњу на таку књижевну појаву. Јер, куд ће необичнијега догађаја него узети да нешто онако крупно у историји *постоји већ хиљаду и десета година* (као хрватско „право“ на Босну), па да га тек од једном неко пронађе као нову Америку! Зар оне онолике историске књижевнице, тобож, постојале, па да „*сви*“ историчари буду слепи за њих или да јок знали за њихов карактер: хрватско државно право. Је ли та наука о прошлости хрватској и босанској тако нова,

[1] Види и на с. 254. Писац се, дакле, не позива на Рачкога „Odlomke“, и то му је са свим умесно, јер би тим, видели смо, само навукао против себе сав аукторитет главне научне радње његове,

да су могућна така открића? Биће дакле да истинитост шишићевих погледа на прошлост Босне и Херцеговине и на њихове везе са суседним земљама није тако очевидна, кад је њу тек Petrinjensis први сагледао, поред све видовитости и добре воље, да је види, једнога на пр. В. Клаића. То нас подсећа на другу једну прилику.

Треба погледати шта је све, да никога другога не бројимо, издала до сад историских споменика сама Југославенска академија: ту је тридесет дебелих књига „Monumenta" историских, седам таких књига „Monumenta" историско-правних, три књиге старих аналиста, тридесет књига „Starina" историских и литерарних, двадесет књига „Starih pisaca hrvatskih". И да се у свему томе не нађе ни једно једино место које би *изречно* приповедало зависност Босне и Херцеговине, једнога тренутка, од хрватске круне! То је право од почетка VII века живело читаво и неокрњено све до турске инвазије крајем XV века, — тврди Petrinjensis, а овамо у оних деведесет књига академијиних, међу оним хиљадама најразличнијих података, ни једнога за државно право хрватско на Босну! То је право, вели Petrinjensis, живело у свести савременика, домаћих и туђих, и за све време османлиског господарења, па ипак у оним силним књигама нема ни трага о тој свести, него јој трагове тражи писац у немачким конверсацион-лексиконима.[1] Чудна посла доиста!

За то је Petrinjesis принуђен доказивати своју теорију, другим, посредним путевима.

Да разгледамо његов метод. Рећи ћемо да је своју поставку могао доказивати на два начина. Прво: показати кад је Хрватска стекла право на Босну, како га је стекла и у којим приликама, и после би му остало доказивање да она то своје право није после никад изгубила. Али Petrinjensis нигде и не покушава да утврди такав акат тековине хрватске круне. Оно што он на више места по својој књизи говори како су Хрвати, доселивши се у VII веку на југ, основали државу у чији је састав улазила и Босна, не значи апсолутно ништа: он ту тврдњу није ни доказивао, а

[1] Види с. 247—248.

камо ли да је доказао; он је просто не може доказати. У почетку VII века није нигде на земном шару било никакве хрватске државе, она се развила из једне васалије источно-франачке (германске) краљевине тек у току IX века; то је истина за коју зна данашња историска наука, а петрињски доктор није ништа порадио да то стање промени. — Други би начин доказивања био да се поуздано утврде историске чињенице и догађаји, који би несумњиво сведочили, доказујући собом посредно, истинитост тога хрватскога права. Али Petrinjensis, као год што није могао приступити дедукцији, не прилази ни индукцији. Он их тобож комбинује, а у ствари нема у њега ни једне ни друге.

Он поставља теорију да је Босна од почетка VII века била саставни део хрватске државе, па том теоријом, недоказаном, доказује дедуктивним путем да су се десили многи поједини догађаји који се иначе никаквим другим путем не могу доказати, и одмах се по тим, неконстатованим, догађајима своди индукцијом: да је било тога, иначе недоказанога, државнога права.

За ове двоструке операције пишчеве имаћемо, у току овога писања поводом његове књиге, много примера, а ево их сада два. Први показује његову дедукцију, којом он догађаје историске оцењује *јесу ли били или нису*, не према историским подацима о њима, него према томе је ли их смео и, у том смислу, могао урадити „легитимни крал хрватски". Смисливши да угарски и хрватски краљеви анжујске династије у XIV веку нису смели подвргнути Босну непосредно под Угарску, пошто би се, вели, тим повредило хрватско државно право, он тврди одмах да то нису ни урадили, и да је бан босански „остао и даље подложник краљу хрватскоме".[1] — Како пак по недоказаним појединостима индукује општу истину, показаће други овај пример. Нигде он није доказао ни трага

[1] „Ein Unterthan des Königs von Ungarn wäre er (der Banus von Bosnien) nur dann geworden, wenn Karl Robert oder Ludwig Bosnien von Kroatien abgetrennt hätten. Konnte dies aber der legitime König von Kroatien, der den Krönungseid abgelegt hatte, thun?" (c. 196).

о томе да је у Бошњака било каке свести да је Босна била саставни део Хрватске (та како ће он и доказати, како ли те свести у Бошњака и бити, кад никад није било стварности којој би та свест одговарала и која би ту свест створила, кад никад Босна, ни једнога трена, није била део хрватске државе!), па ипак он тврди да су и три века после истраге народне династије у Хрватској ту свест Бошњаци сачували! Тврди то, али ничим не доказује, а место да доказује, он тобож објашњава како се и за што се та тобожња свест *могла* сачувати.[1] Све је пак, разуме се, доказ у корист онога недоказанога „државнога права“.

А ова два примера нису нарочито из целе књиге извучена, него је такво у ствари свих њених 261 страна. Ова моја тврдња, признајем, може лаику који је прочитао књигу бити чудновата код оноликих факата, података и пописа у њој. Али, најлепше је што ни једна од оних чињеница не стоји у ствари онако како је писац казује. Неке су од њих, као год и у она два примера, просто измишљене, без историскога основа, баш и онда кад их писац заснива на тобожњим споменицима историским, јер су му ови лажни и интерполисани. Таких је лажних споменика у Угарској, Хрватској и по Приморју знатан број. Те су фалсификате почели прозирати стручњаци већ у прошлом веку, а у овом се ушло у траг грдном броју њих. Рачки је таки белег ударио на чело многим од тих листина, док је некритичнији Кукуљевић готово све их с реда примао као аутентичне. Кукуљевић је тако и издао своју збирку „Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae“ (I—II).

[1] „Auf diese Weise lässt es sich erklären, warum in den Bosniern das Bewusstsein und das Gefühl, dass Bosnien ein Bestandtheil des Königreiches Kroatien sei, noch drei Jahrhunderte nach dem Aussterben der heimischen Dynastie und der Krönung des ersten Arpaden mit der Krone von Kroatien so lebendig war. Auf diesen Gegenstand werden wir übrigens noch zurückkommen; für jetzt aber haben wir nachzuforschen, worin dieser fremde, in unserem Falle ungarische Einfluss, und worin der ihm entgegengesetzte heimische Widerstand bestand“ (128). Речи „auf diesen Gegenstand werden wir übrigens noch zurückkomen“ не треба да преваре читаоца, јер он о овој истој ствари говори исто тако у ветар у целом одељку који почиње на стр. 155.

Али је и домаћа и туђа критика ту некритичност одмах обелоданила, истина без последица за оваке научнике каки је Petrinjensis. Он у књизи, где се само бави о времену којим и Кукуљевићев зборник, сипа као из рукава исписе из њега. Сад ћемо споменути само оне лажне листине локрумскога манастира код Дубровника, на којима он, на пр. на стр. 111 и 112, заснива своју трошну научну зграду. Исто он тако ради и са споменицима осталих збирака, те ћемо после видети такво лажно место које приписује српско-босанском краљу Стевану Остоји. А на стр. 41 он се не стиди доказивати своје тврдње и једном листином из Рачкога збирке, коју је тај издавач означио као лажну („spuria“).

Тако смо дакле констатовали у писца две врсте података: једно су они које никаким историским извором и не доказује, друго су они које потврђује лажним историским споменицима. Остаје нам трећа врста историских чињеница у њега: то су оне где су факти само делимице истинити и изворима потврђени а делимице су измишљени и без праве историске потврде. У овој трећој врсти, ако су неки догађаји и истинити и потврђени, већином су, и таки, лажно осветљени, лажан им је смисао дат, и тако су неверно приказани. Пошто ћемо се с таким примерима чешће сретати у даљем овом писању, нећемо овде ниједан ближе показивати; доста ће бити ако за сад само споменемо да је тако лажно приказан сав рад краља Твртка I којим се умешао у хрватске догађаје 1387—1391 године. Најгоре је пак што је писац поједине факте и у овој трећој врсти само привидно документовао, оправдао, потврдио. Један је од начина, које при том примењује, у томе што заведе читаоца навођењем псеудо-доказа, т. ј. таких који у ствари не доказују ништа, већ само „опсењују“ нестручнога лаика. Ево један пример:

У тексту вели да од краља Твртка II Тврtковића (1404—8 и 1421—1443) „имамо писмен документ из кога се види да су босанска властела свога краља сматрала само као првога бана, првога васала у целокупној држави хрватској.“ Тај би споменик био особито значајан за целу његову теорију, али он таки документ не може навести, па га и не наводи! Он

просто лаже (ја се не љубим звати његове поступке правим именом) да ишта такво има од руке краља Твртка, јер у напомени за потврду тих речи пише само ово: „*Краљ Ладислав пише...* краљу Твртку II и Бошњацима“.[1] То је дакле документ Ладисављев а не Тртков. Па ипак, безочно слагавши, писац још смелије наставља: да из тога писма излази да су Бошњаци били уверени да је њихова земља и тада, као што је и пре била, део хрватске краљевине.[2]

Научнику таке савесности неће бити ни мало тешко обедити А. Мајкова да је *намерно* фалсификовао историску истину.[3] То он каже човеку коме, као што ћемо видети, ни натпис дела његова није умео превести. За што Мајков да буде намеран фалсификатор? Каква је сумњива веза њега везивала за Србе?

Бедећи тако другога фалсификатом, а сам фалсификујући, Petrinjensis рачуна на „простоту“ која не зна научничку чистоту Мајковљева рада и у опште не може проверавати безобзирне тврдње „докторове“; те простоте ради, он, где год може, трпа латинске и грчке исписе, да више импонују. Осем тога, он ретко где (свега на неколико места) спомиње савре-

---

[1] „Von ihm *(Tvrdko II)* haben wir ein schriftliches Document, aus welchem ersichtlich ist, dass die bosnischen Barone ihren König nur als den ersten Banus, den ersten Vasallen im kroatischen Gesammtstaate ansahen (König Ladislaus schreibt am 16. August 1406 an König Tvrdko II. und die Bosnier: „Omnes et singulas consuetudines statum et iura antiquitus eis observatas et observata, nec non confinia et metas ipsius Regni Bosnae possessa et possessas per quondam spectabilem Culin, olim dicti Regni Bosnae banum... et maxime a dictis Hungariae partibus...“ Lucius, de regno Dalm. et Croat. p. 261—2)“ види с. 206.

[2] „Daraus resultirt, dass die Bosnier der Ueberzeugung waren, dass das Verhältniss Bosniens gegenüber dem Königreiche Kroatien, das Verhältnis ihres Königs gegenüber dem Könige Gesammtkroatiens dadurch, dass der Banus von Bosnien den Königstitel erhielt, nicht die geringste Aenderung erfuhr“ (с. 206).

[3] „Und wenn Maikov sagt: „Vom Jahre 1120 an wurde Bosnien ein Banat. Der Fürst von Serbien Bela Uroš gab es (Bosnien) mit seiner Tochter, seinem Schwiegersohne, dem König Bela II., als Mitgift“, — so zeigt derselbe Maikov damit nur, dass er entweder keine Idee von der Geschichte Serbiens zu jener Zeit hat, oder dass er die Geschichte absichtlich fälschte, wie wir uns bald überzeugen werden“ (с. 89). Ни „bald“ ни „später“ није Petrinjensis приступио да докаже то Мајковљево „намерно фалсификовање“.

мене научнике. Место њих он има „старинске“ компилаторе XVII и XVIII века, особито Хрвата Крчелића, из доба дакле кад огромна већина главних наших историских извора није била ни позната а камо ли науци приступна, кад и оно што је било познато није било критички оцењено и кад историска метода, особито у њихним невештим рукама, није била ни близу данашње своје висине. Али ти су писци писали латински, и то је Петрињенсу главно — може из њих узимати латинске цитате; а што су непотпуни, некритични и збркани — то ништа не смета! „Добри су за „простоту“! Профане треба склањати далеко од тајне истине! Тако нас средњи век учи.

Писац ставља реченога Крчелића испред самих савремених извора. Тако се на њега позива за догађаје крајем XIV века а не на савременика Павла Павловића, кога потискује у засенак[1]. За приповедање тих догађаја (1382—1409 године), у којима имаху учешћа, од наших земаља, цела угарска (Славонија, Хрватска и Далмација), српска Краљевина Твртка I („Босна“) и кнежевина кнеза Лазара (ову писац у осталом и не спомиње!) није узео исцрпну у озбиљну монографију Рачкога „Pokret na slavenskom jugu koncem XIV i početkom XV stoljeća“,[2] него опет — Крчелића. Српски или хрватски исписи из Рачкога не би толико „опсенили простоту“.

Значајно је што он, за тај исти одсек времена, узима поред Крчелића још много другога једнога писца. То је угарски историчар J. A. Феслер, с краја прошлога и с почетка овога века. И Феслер је према данашњем стању историске науке о том добу непотпун, нетачан и неисправан; зашто дакле исписује писац њега, а не Рачкога или друге Словене? — За то: што су Petrinjensis и Феслер, ако и долазе један с другим у сукоб, опет сродни духови: један пише о Бошњацима и другим Србима и о Хрватима гледајући са стране угарскога „државнога права,“ други са стране хрватскога. Тако се Будим и легитимистични Загреб нађу и руку под руку.

[1] Види 1 и 2 напомену на с. 197. Напротив у 3 напомени стоји Крчелић иза Паловића. Што је право, треба признати и Петрињенсу.

[2] У „Radu jugoslavenske akademije“, св. 2, 3, 4, и засебно.

Иначе писац показује само површну ученост. Он тако добро зна руски, да натпис списа онога Мајкова, с којим онако полемише, „Исторія сербскаго языка“ преводи „Geschichte der serbischen Literatur“ (с. 3). Онда није чудо што такн словенпста пише да су речи „бан“ и „бановина“: „специфично хрватски називи, којих нема ни у једном другом словенском језику“[1]. Ово је доиста лепа исповест: да Petrinjensis сматра хрватски као засебан језик према српском! У осталом довољно му је било отворити или Вуков или Даничићев и Будманов (академије загребачке) речник па се уверити да су, колико обе те речи, толико многе друге од њих изведене, општте српске и хрватске народне речи, познате врло добро у свим пространим областима нашега народа. Јест, али то би знање спречило писца да после (с. 6) изводи на основи тога: како Босна није могла бити српска, пошто се њени домаћи владаоци нису звали каквим српским називом, него да је била хрватска, те се они *хрватски* звали — бановима.

Као да ће и историске изворе знати темељно! Он мисли да су Порфироћенитови списи: „De thematibus (Περὶ τῶν θεμάτων)“ и „De administrando imperio (Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν)“ једно дело, а не два[2]. Од човека такога непотпунога знања не сме се тражити да зна и критику појединих места грчких текстова које наводи. Човек би од посла знао да место у византиског хроничара Јована Кинама, које он чита: „Διόκλεα τε πόλις,“ треба да гласи: „τὸ Κλεῖς τε πόλις“[3]. Овако он меша градове који су били у садашњој северној Далмацији с градовима у данашњој Црној гори.

---

[1] „Specifisch kroatische Benennungen, die in keiner anderen slavischen Sprache vorkommen“ (с. 2).

[2] „Im 30. Kapitel seines Buches „De administrando imperio“ oder „De thematibus“ schreibt er über Dalmatien....“ (с. 25).

[3] „Er (*J. Кинам*) berichtet, dass Johannes Duka 57 Städte und unter diesen Traû, Sebenico, Spalato, Dioclea, Scardona, Salona und das Gebiet des Geschlechtes der Kačić erobert habe“ (с. 133—4). По имену града „Диоклеје“ види се да није знао да је у Кинама реч о граду Клису (близу Сплета) а не о Дукљи (у Зети) које је давно пре тога било нестало с лица земљина. Види о Кинамову тексту XIV „Приложак“ И. Руварца у „Гласнику српског ученог друштва“, књ. 49, с. 5—9.

Његова се жалосна некритичност ретко где тако јасно види као онде где говори о некакој повељи српско-босанскога краља Остоје из године 1408, не казујући ништа ближе ни где је оригинал ни где је штампан тај акат. Из те повеље исписује почетак: „Nos Ostoja Dei gratia rex Bosnie, Vsorie, *Inferioris partis Hungarie* et Slavonie“, па не види да је ту нека погрешка, да *такога* документа не може бити, и ево ја тврдим: да такога оригиналнога документа нема и да би га могло бити само тако, ако место речи „Inferioris partis Hungarie“ стоји: „Inferioris partis (*или*: Inferiorum partium), Chulmie“. Оно прво би значило: доњих крајева Угарске, а то је бесмислица; ово пак, што ја узимам, није ништа измишљено, него је така била титула и у другим повељама српско-босанских краљева и значи: босанских *Доњих крајева и Хума*. Доњи су крајеви садашња босанска Крајина (бихаћски и бањалучки округ), а Хум је већи део садашње Херцеговине[1].

Да је ово моје мишљење правилно, даће ми доказа сам Petrinjensis. Он има, на другом месту (с. 223, нап. 1), један испис у коме се понавља та иста титула краља Остоје. Ни ту, истина, не казује одакле је то исписао, али како се мало пре тога спомиње Ферменџинова збирка босанских листина[2] и у њој једна повеља истога краља, треба потражити Ферменџинову књигу и у њој страну 87—9. Ту ће се наћи збиља једно Остојино писмо и у њему она титула с оним речима које Petrinjensis исписује. Читалац сад јамачно мисли да има права запитати: па шта је онда с мојом тврдњом да листине с онаком титулом нема и не може бити, кад је ето у Ферменџина!

[1] Ево како гласи цело место у писца: „Aus dem Titel des Königs Ostoja in einem Documente aus dem Jahre 1408: „Nos Ostoja Dei gratia rex Bosnie, Vsorie, Inferioris partis Hungarie et Slavonie“ ist ersichtlich, dass die Ungarn Soli, Macva (!) und Syrmien, welche damals in Händen der magyarophilen Partei waren, als „partes inferiores Hungarie“ anzusehen begannen“ (с. 206). У ово неколико редака има толико других погрешака, да би се о њима могла написати читава расправица.

[2] „Acta Bosnae potissimum ecclesiastica, cum insertis editorum documentorum regestis, ab anno 925 usque ad annum 1752 (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium. Volumen XXIII). Zagrabiae, 1892“. Издање југославенске академије.

Али моја тврдња добива баш сад своју потврду. Већ је издавачу, оцу Ферменцину, било јасно какво је то писмо Остојино, и он је своје мишљење о њему и исказао, рекав: да је документ „sublestae fidei (сумњив, неверан)“. Та је неверица потпуно оправдана. Да оставим на страну садржину писма, споменућу да ово није никакви оригинал, а ко зна је ли тога оригинала икако и било. Првобитно је повеља морала бити написана на српском језику (било од канцеларије краља Остоје, било од њена фалсификатора) па је тек после преведена на латински, а са тога латинскога превода, или можда каквога његова преписа, преписао је њу 1684 године један Млечић. Ту је последњу прераду и добио Ферменцин па је штампао[1]. Стручњацима је од давно познато шта вреде такве листине а особито колико су таки преводиоци и преписивачи, не знајући смисао појединим речима, лако уносили свакојаке погрешке у текст; с тога се зна с колико обазривости ваља поступати с таким актима. Према томе је и Ферменцин оне речи Петрињенсове („Interioris partis Hungarie“) овако штампао: „Interioris partis, Hungarie(?)“. Он је дакле, прво, одвојио запетом прве две речи и тим упутио и Петрињенса како их треба разумети (да је то босанска Крајина), а, друго, означио је сумњу своју у реч „Hungarie“. Види се дакле како стоји ствар с тим местом. Оно би у ствари, ако би ова повеља била у опште истинита, могло гласити само онако како сам већ казао. Али, Petrinjensis није дорастао за таку критичност: он прима без устезања најбесмисленије податке, само ако их је попала латинштина и прашина и ако, колико толико, годе његовим идејама.

А његовим се идејама не може замерити недостатак смелости. И нестручњацима је познат факат да су Маџари према Рашкој, срцу немањићске Србије, звали Србе „Рацима“ и да их и данас тако зову; од Маџара је тај назив прешао и у неке аустриске споменике, па ипак Petrinjensis тврди да под Рацима треба разумети — Хрвате[2].

[1] Види на реченом месту у његовој књизи.

[2] „Und trotzdem, wenn auch unser Vaterland fast in Atome zerspalten war, war dies den Fremden noch nicht genug: sie nahmen ihm auch seinen Namen und

Кад он тако квари оно што је у науци увек било чисто и што се не може замутити, није чудо што он уималo заплетенијем догађају испретура све податке и појмове, само како ће њему бити најзгодније. Тако ради с речју „Славонијом“. То је име од шестога века до данас, како кад, употребљавано за поједине земље на великом пространству од Босфора и од Рта Матапана до Карпата, до горњега Дунава и до извора Дравиних у Алпима. Према томе га сваки час сретамо у историским изворима и то у најразличнијим значењима. Некад је значило земљу око Цариграда, некад око Солуна, некад близу Букреша, некад близу Задра, некад близу Будима, Беча, Треста итд. Тако је бивало да не само у разна доба него и у једно исто време буде више „Славонија“, и онда нам је лако помислити како их Petrinjensis по вољи претура! Он то ради на многим местима своје учене књиге, па и на стр. 148—51. где опширно говори о неким двема Славонијама. Излишно би било говорити о свему што је само на тим неколиким странама; него ћу, за пример његова дрекога извртања факата, узети само оној одломак где вели да она Славонија, која је потпадала под архијепископску столицу словенскога апостола Методија, није прелазила на десни брег Драве и да по томе није захватала ништа од земљишта садашње Хрватске и Славоније са Сремом[1].

Међу тим се зна да је папа тропошућп Методија за архијепископа обновио стару запустелу и обудовелу митрополију *сремску*, која је била у граду Сирмији (садашњој Митровици) и да је Методија поставио баш за архијепископа сремскога, те се из јуриздикције те катедре може све избацити.

nannten das Land „Slavonien“, und dem wenigen Volke, das noch in ihm übriggebliehen war, gaben sie verschiedene Namen: „Slavonier“, „Morlakken“, „Grenzer“, „Ratzen“ und weiss Gott was noch, nur um den nationalen Namen „Kroate“ ganz zu verdrängen“ (с. 233).

[1] „Jener südwestliche Theil Ungarns, welchen im Norden und Osten die Donau, im Süden die Drau und im Westen die Steiermark begrenzen, und dessen Mittelpunkt der Plattensee (Blatno jezero) bildet, hiess einst Slavonien. Das war das einstige Reich Pribina's und Kozzel's mit dessen Hauptstadt Blatno. Hier bestand auch ein Bischofsitz und ein Metropolit für slaviche Liturgie. итд.“ стр. 151).

али никад не може Срем, а Petrinjensis то и хоће да учини[1].

Али кад неко изврће и прикрива истину, колико је год вешт, опет ће му се она осветити и победити га. То се и на Петрињенсу стекло. На стр. 112, при врху ситнога слога (петитом), има место из угарскога летописца Ј. Туроца о томе где су се у оно време сматрали Босна и Бошњаци: „Неки део Месије — пише Туроц — који ми зовемо Горњом Босном или простим (народним) именом: Врхбосна“[2]. Шта значе ове речи? — да је горња Босна (крајеви око Сарајева) део Месије. А шта је Месија? — Месија је стара римска покрајина на Балкану. Да је Месија у то старо време, или икад, захватала шта у Босни, Туроцове речи не би овде много значиле: али није никад ништа. Него, Месија је једним својим делом обузимала у главном садашњу Србију (Moesia superior) а другим делом данашњу подунавску Бугарску (Moesia inferior). С тога Туроц, по обичају свога времена да савремене ствари зову класичним именима, кад каже Меси, разуме: Срби, а кад каже: Месија, разуме: Србија[3]. Њему је дакле Врхбосна — део Србије. То као да др. Petrinjensis није разумео!

Кад кога потера недаћа, онда му се оне сустижу. Тако се вели, па се то збило и на Петрињенсу. Одмах до исписа из Туроца стоји испис из Кинама, хроничара који је живео крајем XII и почетком XIII века и који говорећи о том времену пише па то Petrinjensis исписује: „...река по имену Дрина која избија од некуд озго и одваја Босну од **остале Српске** (земље)“.[4] Како се ово Петрињенсу промакло.

[1] Види изворе и стручну литературу о обнављању сремске архијепископије у Рачкога збирци „Documenta“, с. 367—8.

[2] „Quamdam partem Moesiae, quam nos superiorem Bosnam vel vulgari vocabulo Werhbozanyam vocamus“. Thurocz, Chronica Hungarorum, ad Schwandtner I. p. 292“.

[3] Некад опет, због доње Месије, под Месима разуме Бугаре. Види Швандтнерово издање на више места.

[4] „Ἐπεὶ δὲ ἐγγὺς Σάσου ἐγένετο (Manuel) ἐφ' ἕτερον ἐκεῖθεν μετῆλθε ποταμὸν Δρυνᾶν ὄνομα, ὃς ἄνωθέν ποθεν τὴν ἐκβολὴν ποιούμενος Βόσθναν τῆς ἄλλης

да га испише? Ја имам две претпоставке: или није разумео шта значе Кинамове речи, или се надао да простота његових читалаца, „опсењена“ грчком ученошћу, неће ни хтети ни умети прочитати грчки текст!

Као што су му се провукле те две савремене сведоџбе да се у XII и у XV веку Босна сматрала делом српске земље, тако му се промакло и једно место на стр. 168 у испису из папина писма (нап. 1), по ком папа прима Босну под заштиту св. Петра изречно напомињући да тим не мисли окрњити права *угарскога* краља („jure regis Ungarie semper salvo“). То је било у доба кад је Угарска почела истицати своје претенсије на Босну, али о Хрватској, види се, нема у том погледу ни помена[1]. Писац се на те папине речи ваљда с тога није много освртао, што по његовим критичким начелима, каки се виде у његову поступању с изворима, савременици нису бог зна каки сведоци за догађаје свога времена. По њему би се рекло да каки позни учени летописац зна о нечем много боље него људи који су то својим очима гледали.

У таким догађајима Petrinjensis без много околишења каже тим савременицима да се просто „варају“ за поједине ствари. Тако Кинам, који каже за Босну у време бана Борића (средином XII века) да „сама за себе живи и влада се,“ не зна забогме шта говори, јер тим речима сведочи да је Босна била независна према хрватској круни! Не зна шта говори ни папин легат *који је у Босни лично био*, те Босну назвао „државом (regnum)“, јер то говори против Петрињенсове поставке да је Босна само покрајина хрватске краљевине[2]! Колико је ту критике, колико ли историскога смисла!

Σερβικῆς διαρεῖ. Cinamus o. c. Lib. III. p. 104“ (c. 112). Једна правописна погрешка у овом испису остала је тако из Петрињенсове књиге.

[1] На с. 184 напротив отворено Petrinjensis протестује против речи краља Матије Корвина (1460 године) да је „краљевина босанска припадала увек и припада Угарској (...de regno Bosne quod pertinuit semper et pertinet ad Hungariam)“.

[2] „Aber wie der griechische Geschitschreiber Joannes Cinamus sich in Bezug auf Bosnien zur Zeit des Banus Borić täuschte, als er schrieb, Bosnien sei „καθ' αὑτό, καὶ ζῶν καὶ ἀρχόμενον“, ebenso täuschte sich auch der päpstliche Legat Joannes de Casamaris bezüglich Bosniens unter dem Ban Kulin, als er es

У опште писац нема онога историскога осећања које не да научнику да се превари и лицима некога времена припише идеје, тежње, навике итд., које тада нико није могао имати па ни они. Тај му се недостатак особито лепо илуструје местом где он за *Напуљца* Карла Роберта *Анжујскога* вели да се према Хрватској понашао са свим у духу угарскога шовинисма![1] Почетак XIV века и шовинисам! Така би анахронистична зборка могла и зачудити, кад писац не би показивао и на другим странама своје књиге, да за њега време, развиће и други таки чиниоци не значе ништа. По *идејама политичким* које су Хрвати, како он вели, показали 1712 године и 1527, мисли да може узети да су они баш те политичке погледе морали *увек* имати, па и средином тринаестога века.[2] Међу тим, нема променљивије појаве на свету но што су политички погледи и схватања, и никака разлога нема узимати да су они у Хрвата остајали непромењени три, четири, па и шест и седам стотина година!

Тако је виспина и савременост погледа о историском и политичком животу у петрињскога доктора. Несавремено схва-

„Regnum“ nannte. — Offenbar täuschte ihn, wie auch heute fast alle Historiker, die Grösse der bosnischen Provinz und die scheinbare Unabhängigkeit, oder besser, die Selbstständigkeit des bosnischen Banus („Im Jahre 1203 schreibt der Legat an den Papst Innoc. III. u. a.: ‚Noveritis preterea, quod in Regno Bani Culini de Bosna non est nisi unus episcopatus, et episcopus modo mortuus est. Si posset fieri quod... etiam ibi tres vel quatuor crearentur novi.... quia Regnum est ipsius ad minus dietarum decem et plus‘. Theiner, Mon. Slav. merid. I. p. 19.)“ (c. 120).

[1] „Er betrachtete ganz im ungarischen chauvinistischen Sinne Kroatien als einen Theil der Krone Ungarns, welcher bestrebt ist, sich loszumachen und daher bekämpft werden müsse, und betrachtete und behandelte die Vertreter des kroatischen Volkes als Hochverräther“ (c. 192).

[2] „Wenn man weiss, wie das kroatische Volk im Jahre 1712, gelegentlich der Annahme der pragmatischen Sanction, und schon vorher, im Jahre 1527, gelegentlich der Erhebung der habsburgischen Dynastie auf den kroatischen Thron vorging, und von seinem Selbstbestimmungsrechte und von seinem Wahlrechte Gebrauch machte, ohne Rücksicht auf Ungarn zu nehmen, so wird man zugeben müssen, dass man sich in Kroatien des staatsrechtlichen Verhältnisses zu Ungarn zu allen Zeiten, also auch zur Zeit Bela IV. bewusst war, auch wenn man nicht immer und sofort gegen Verletzungen der Pacta conventa, welche diese Personalunion begründeten, reagirte“ (c. 153—4).

тање политичких појава показује он и онда, кад вели да су Хрвати показали велику висину морала свога тим што нису имали неповерења и сумњичења према изабраним династијама, и ако су ове заслуживале неповерење и сумњање.[1] Он не види да је ту узрок политичка слабост и недовољна свест, које донесе још гора стања за собом, као што и сам признаје мало даље.[2]

Као да све то не би било довољно да покаже колико је овај писац мало дорастао да говори о крупним а врло деликатним питањима народнога живота, изнео је на видик још једну страну свога духа. Због ње га треба жалити што није био срећан да се роди у време силнога Григорија VII и његових теорија о црквеној и светској власти, а не у веку плебисцита, новинарства, паре и електрицитета. Да, он у књизи штампаној две године пре почетка XX века назива Звонимирово подвргавање хрватске краљевине папи и преображање њено у феуд светога Петра „великим“ и „генијалним“. Јадне оне хрватске „простоте“ с оваким „опсенарима“! Данашњи ће међу тим образован човек тешко веровати да се тако ради, па ево нека се, ко жели, увери да Petrinj sis баш тако пише: оригиналан је испис у напомени под мојим текстом.[3] Ја сам у опште у овом послу исписивао из његове књиге сва места о којима говорим, да свакоме пружим доказа да је збиља тако

[1] „Das stillschweigende Übersehen von Vertragsverletzungen seitens der Arpaden ist übrigens auch auf den hohen moralischen Gehalt des kroatischen Volkscharakters zurückzuführen, der es nicht über sich brachte, dem eigenen, freigewählten Könige zu misstrauen und den Verdacht zu hegen, der König sinne schon in dem Momente, da er die Pacta conventa beschworen, auf Verrath und Eidbruch“ (с. 154—5).

[2] с. 155.

[3] Цео говор о том захвата стр. 96—9. Из тога исписујемо ово место: „Dies war allerdings eine grosse Idee und ein geradezu genialer Weg zur Unterdrückung der allzugrossen Macht und des Uebermuthes der Bane und der Stände. — König Zvonimir proklamirt sein Königreich zum Feudum St. Petri, um seine Gewalt nicht seinen Baronen verdanken zu müssen; er stützt sich auf die Macht St. Petri, um sich von derjenigen seiner Barone zu emancipiren. Nur so kann ich mir seine fast ostentative Berufung und Hindeutung auf die göttliche Herkunft seiner Gewalt erklären“ (с. 98).

наштампано у њега. Јер је доиста за дивљење: да се човек с онаким несхватањем колико савремености, толико историскога живота, с онаком научном неспремом и с моралном неподобношћу за савесне научне радове — усуђује писати „историско-правну“ студију овакога предмета.

Да је среће, о таким елукубрацијама не би требало ни писати, и оне с научне стране заиста и не заслужују, осем као симптоми заосталога развића оне средине у којој су поникле. Али кад се погледа: којим је смером писана и каке су је везе родиле, кад се узме да је она „научна“ теорија онога чим се надева велики део савремене хрватске књиге и новинства, сматрао сам за дужност да о њој ипак говорим. С једне стране треба одринути напаст која налеће на јадне оне земље; с друге стране треба учинити што се може и дати прилику неће ли когод између образоване наше браће хрватске загледати у поступање петрињскога псеудо-аугура и његових другова и у суштину идола коме таки свештеници служе.

У овом се чланку хтела дати карактеристика књиге и њене појаве, а другом ће, после овога, бити задатак да проговори коју о неким доказима из босанско-херцеговачке прошлости у корист оне лажне теорије.

Ђ. Јовановић

ИЗ ЗМАЈЕВИХ „ЂУЛИЋА“

У одаји свећа гори
    Што најбоље зна,
Дркће, пламти, нешто гледа, —
    — Ко би знао шта?

Уздисај се један диже
    Дубок, хитар, смео,
Па угаси ону свећу —
    — Је л' баш тако тео?

Радује л' се она свећа,
    Или јој је жао?
Лете л' и сад уздисаји —
    — Ко би касти знао?

Прим.: Ове песме нема у Певанији и ми је доносимо једино ради њене лепоте, а друго ради самога слављеника. Спевана је 1862 г. („Јавор“).

ДЕСЕТ ГОДИНА У МАВРИТАНИЈИ

(НАСТАВАК)

Од једном, кроз један кланац, нагрну бели свет. Већ из далека чух силну грају и смех и познадох да су женски гласови. На угледах чудну живу слику. Колико је кланац широк, наиђе врста жена погнутих под бременима. За првом врстом наиђе друга, па трећа. Већином беху натоварене дрвима, неке врећама вуне, кукурузове сламе, сена и бог те пита чим још. Склоних бедевију крају, а женске, угледавши ме, прекидоше грају и разбише врсте, те почеше мимоилазити једна за другом, у низу. Чудно дефиловање, згодна прилика, да се нагледам Мавријанака! Највише ми се свиде што махом беху чисте: на свакој кошуља до чланака, бео зубун вунени без рукава и кратка опрегљача. Већином беху младе, развијених ногу и средине, дивних црних очију и косе, али у лицу махом увеле од силнога труда и готово свакој ужасно набрекле вратне жиле. Гдекоја девојка беше и у лицу свежа, у напону здравља, и те заиста беху дивне. Свака ме гледала слободно, — нађе се некоја да и намигне, па прсне у смех. Пошто ме минуше, опет се уврстише и заграјаше.

Сетих се синоћних Атакиних речи, како Мавријани злостављају жене, а чудио сам се, како им је до шале под онаким бременима на онаком путу! И мисли ми се вратише ка драгој Атаки... За бога, зар је то тек синоћ било, а овамо ми се чини да је прошао читав век од кад сам из Ивоније! Уз нежна осећања појави се друго вулгарније, а коме се мора

покорити. — појави се ужасна глад, разбуђена планинским ваздухом у човеку, који готово за двадесет и четири часа ништа није окусио.

Погледах на часовник. Беше већ десет и по́. И бедевија стаде рзати, такође од глади. Потерах је живље.

Из кланца изишавши пењах се још за неколико стотина метара. Стигав на вршак, зауставим животињу, да се још једном нагледам питома приморја, јер кад се почне силазити, оно се губи из видика и тек онда настају страховите урвине, где око не срета ни педи земље, ни травке ни птице, него само крш, који напомиње скамењене валове.

Већ никога нисам сретао.

Требало ми је још два пуна часа, док ми пуче пред очима планинска котлина, раван дугачка може бити пола часа хода, јајаста облика оперважена гомилицама кућа. Преко средине поља беласа се раван, модерни колски пут, који се пење даље уз брдо, до Јамине.

То је село и племе Нељуси, колевка владарске куће Камика̑-Нељуса.

Одмах на уласку у пољице, крај друма видех малу двокатницу, која је, према даљим кровињарама изгледала као дворац.

По упуству које сам имао од Орипса, знао сам да је то крчма.

Сјахах радостан, као да ћу мајку загрлити. Стадох дозивати. Доња сувота беше пуна људи. Изиде неко момче и прихвати бедевију. На моје питање, момче ми каза, да је у крчми збор главара, па стаде викати:

— О, Њуше! О, Њуше!

Према соби у којој су били главари беше дућан. Уђох ту и затекох средовечну гојну Маврићанку где кредом на другим вратима бележи нешто. „Зовеш ли се ти Њуше?“ запитах, а она ми махну руком, да је не бркам у рачунању. Кад сврши, поклони се и с веселим лицем започе: „Добро дошао ошпоју (господине)! Шта ћу с тобом, кукавица! Овде нема ни стола ни столице, ван да те одведем горе, у собу!“...

„Дај ти мени да једем, и то одмах, — донеси што имаш готово, па макар јео с ногу овде на тезги!“... „Е, није то тако!“ вели Њуше замишљена, „треба да зовнем Ајира!“ Она се ућути, али у исти мах изиде из збора неки бркоња, носећи на кругу зделице и чашице. „Колико си забележила?“ запита је он мрко, па, угледавши мене, климну главом, а развика се на њу: „Камо столица, бештијо? Видиш ли да ошпој стоји!?“ Њуше потрча некуд за столицу, а он, пружив ми руку, стаде ме питати, јесам ли уморан, кад сам пошао итд. Па додаде:

„Опрости, брате, али овде су: ојпан, бргадар, балакула и све старешине“... И стаде ми причати зашто се збор састао... „Опрости, брате, и не заборави на којој си!“ прекидох ја њега, „али ја сам мртав гладан, и хита ми се на даљи пут, те ако има што готова, дај да једем!“ На његову лицу указа се израз увређена достојанства и рече хладно: „А то је женин посао! Наћи ће се, ваљда, нешто!“ .. „Опрости, брате!“ опет ћу ја, „али ми жена рече, да треба да зовне некога Ајира: сад ја сам помислио, да си ти Ајир!“... У тај мах неки снажни глас у збору надвика грају и зовну: „О Ајире!“ а мој бркоња одлети као какво шегрче, па се врати носећи скленицу, коју стаде пунити ракијом. То радећи, тешио је мене: „сад ће, брате; сад ће, ошпоју!“ а једним оком посматрао је оне белешке кредом на вратима. Беху нацртани: круг, крст, угао, точак, а поред њих потези. Сетих се неке своје тетке, такође крчмарице у северној Даламарији, која је тако бележила дугове. Кад Њуше једва једном унесе столицу, Ајир јој рече лагано: „Додај ојпану четири шићурла за ракију,“ па онда се развика: „А што не донесе јело ошпоју?“ Она одговори понизно: „Ето има суха меса од синоћ, јаја и сира!“... „Донеси! донеси!“ викнух ја и до мало се наклатих на бравље сушено месо, које се осећало на дим, на тврда јаја и још тврђи хлеб. Никад у животу нисам слађе јео. Њуше, забринута, посматраше час мене, час белешке на вратима. По ономе, кад је по наредби Ајировој додала неколико потеза уз круг познадох да круг означава ојпана (војводу). Закључих да точак са паоцима значи бргадара (од француске речи brigadier), а остали знаци, све по чину на ниже, балакулу (заставника), каптена и фицире.

Пошто се намирих и попих чашу густа, црна и ужасно јака вина, почех обраћати пажњу на речи, које су допирале из друге собе. Разабрах звонки глас онога што мало час зовну Ајира. Он говораше: „Ето тако, ошпоји! Написаћемо извештај, па ћемо послати м'г'лу, па како он нареди!"... „Тако, у здравље његово!" затутњи други глас, који ми се учини познат.

— Бога ти, Ђуше, је ли то па̀ј Гиња? запитах крчмарицу.

— А ту су сви, и ојпан и...

— Знам, знам, него овај последњи што проговори, је ли то пӑј-Гиња?

— Биће, ваљада, — знаш, људи ве́ћају о племенским пословима, па не доликује женској глави да слуша!

У другој соби настаде мртва тишина.

— Да платим! рекох.

Ђуше зовну Ајира, који се сав расплину од учтивости, те, ломећи прсте и застајкујући замишљен, начини ми рачун, који би једва могао поднети, да сам још вечерао и ноћио. Ја се стадох препирати с њим, а у толико уђе крупан старац, са знаком каптена на барети (капици). Беше пај-Гиња, кога сам познао у Ивошији пре рата, али кога одавно не бех видео.

— Бог вам помогао, пај-Гиња! поздравих га ја, туривши капу на потиљак.

— Добра ти стига! Одврати од, додирнув прстом слепо око... А одакле оно беше? запита ме.

Ја му напоменух, где смо се позна́ли, а он ме стаде распитивати за људе у Ивошији и за нове прилике. Пописмо по чашу вина и ја му казах да идем у Јамину неким послом, за који дан. Па онда се потужих на Ајира, који хоће да ме одере, на што се крчмар стаде правдати, да се збунио; да ми је погрешно урачунао неколико питурла више. Пај-Гиња зажмури и рече: „Немој, човече, одбијати путнике, особито Акобљане, јер ако то допре до ушију м'г'лових, могло би ти пресести, још како!" Несрећни Ајир умало се не заплака и стаде грдити Ђушу.

— Бих ли могао поздравити ошпоја ојпана, кад је ту? запитах па̀ја.

— Што да не! вели он и уђе преда мном у собу, тако пуну дима, да сам једва могао разабрати лица.

Било их је десетак око дугачкога стола. У зачељу сеђаше млад човек, а одликоваше се од осталих питомошћу лица, лепшим хаљинама и златним крилцима на барети. — знаком опајства. На другом крају стола писаше неки млад пај, брадат. Старији пушаху из чибукâ, млађи цигарете. На столу беху кавене зделице и чокањци.

— Ево, ојпане Руђо, овај оппој из Ивоније хоће да те поздрави! рече стари пај и седе до њега.

Руђ сврати на мене свој замишљени поглед и пружи ми руку, па ми љубазно постави обична питања, која се управљају путницима. Писар само ме погледа, па настави свој посао. Остали шапутаху међу собом.

Ја се опростим и отидем.

Ојпан Руђ Камик Нељус, првобратучед моголов, држаше власт над својим племеном, ту, у колевци династије Камика. Дабоме, знао сам за њега по чувењу, али га никада не видех. Зачудих се видећи да је тако млад и да нимало не наликује на старијега брата ојпан-Жоба, кога сам више пута виђао у проласку кроз Акобу, и који најпре беше старешина великога већа у Јамини, па кад се и у Мавританији установи министарство, постаде председник истога. Жоб и Руђ имађаху још два млађа брата, о којима ће бити говора доцније.

Стари пај Гиња беше нама у Акоби од најпознатијих Мавришћана. Он је бријао браду и носио оружје као и сви паји из времена опаја Дара. Као најстарији члан куће Ђадорића, која се у старини такмичила са Камицима и њима доста јада задала, пај је био много цењен у народу. Био је на гласу као јуначина, као изелица и као суђа. Пре буне, акопски сељаци често су позивали мавришћанске главаре, да им пресуђују у домаћим и сеоским пограничним споровима, а пај-Гиња је био најчешће позиван. Он се одликовао као бистар суђа, али где падне, ту и зачама, а јести је могао за два гладна брђанина, те остадоше приче о његовим подвизима у томе.

Нови колски пут сече готово средином неључско пољице. По окрајцима виде се на размаке гомилице ниских кућа, без прозора, покривених сламом и ограђених немалтерисаним зи-

довима: готово уз сваку гомилу види се по један мали храм лепо изидан, из чега би се на први мах могло помислити, да су Маврићани веома побожни. Од живих створова, по брдашцима, видела се само стока. Сенка високе планине Лојена, који стрши јужно, између мора и те котлине, прекрилила беше један део равни. Из даљине из подножја планине, допираху глуви ударци секире, а кроза њих кукњава женскога гласа. Обичај је да Маврићанке, кад год су саме у брду или на пољу, наричу за својим мртвима, најрадије за онима, који су изгинули у рату. Те жалостиве песме чудно су у складу са суморном прошлошћу народа. Маврићанин их радо слуша, јер му годи да име добрих јунака живи колико у правој мушкој песми, која се извија уза струне неке врсте гусала, толико и у женској нарицаљци.

Примицао сам се крају пољица и повећој гомили кућа, које су се наврстале с обе стране пута. За собом чух тутњаву корака. Беше висок, необично кракат Маврићанин, који се за божји трецутак упореди с бедевијом. О боку му вишаше голема кожна торба, с кајишем преко груди. На капи му беше значка, по којој нисам могао разабрати његов чин, али по пуној, тешкој торби, по крупним каплама зноја, које цурраху низ његову црну, испијену главу, видео сам, да му није лако. Он ми назва бога, — то је био једини Маврићанин, који ми се тога дана први јави. Онда распознах, да му је на капи метална савијена трубица.

— Ти си поштоноша, пријатељу? запитах га, давши му цигару.

— Јесам! одговори он и успори кораке, омерајући ме са стране... Вере ти, које је доба?

Беше два и по часа од подне.

— Е, добро је! настави он... Мислио сам збиља, да ћу данас закаснити, јер се мало дуже задржах у крчми; частили ме неки моји племеници.

— То, у Ротоку?... Отуда носиш пошту?

— Да. Свакога дана, оппоју мој! Зором пођем из Јамине, а у вече се враћам.

— Богме то значи немачити! А зар ти са̑м носиш пошту између Јамине и Ротока?

— Има још један, који полази с вечера, па преноћи доле, а изјутра се враћа. . Али ја сам главни, додаде напућив уста и намигнув, као да презире онога другога.

— Тако, ваљада, иду писмоноше из Јамине пут унутрашњости, пут мавриђанског приморја, до Раба и Уица?

— А, иду, иду, не баш свакога јутра, него онако, војници, знаш! Али ово је главно, пошта за Дикефалију!... И опет намигну.

— А конзули? Шиљу ли они своју пошту по теби!

Он се уозбиљи.

— Конзули имају своје момке. Такав је, знаш, ред... Ама ти канда ниси никад био у овим крајевима? Ја, барем, нисам те никад видео?

— Нисам... А колико плате имаш?

Писмоноша се већма уозбиљи и гледну ме повлачећи очима:

— У здравље м'г'лово, имам четрдесет талира на годину! Лепо, да бог помогне! То је лепа зарада, је ли де?

— Јест, јест, — четрдесет дикефалских талира, то је двеста франака! Није, да кажеш, премного, али опет!

— Е, није као у свету, да боме! Кажу да у Француској мали писмоноша може имати и по сто франака месечно! Али где је Француска? Где је богаство као у Француској? А код нас четрдесет талира, то је плата племенског капетана. Ја сам, дакле, барабар с капетаном! заврши поносито.

У томе стигосмо међу куће.

С леве стране пута беше нова двобојница од тесана камена, покривена ћерамидом, са пет шест прозора на свакој страни. Око ње беше висок зид. Капци и врата, зелено обојени, беху затворени... Та зграда у Акоби била би незнатна, али ту изгледаше као прави дворац.

Мој намерни сапутник опрезно погледа око себе и запита ме:

Знаш шта је то?

— Кућа!

— Е! То је дворац нашега м'г'ла, бог да га поживи. Ту је он рођен.

— Али то је нова зграда!

— Па јест али ту је он рођен! Дође кадгод у лов, или онако да опочине неколико дана!

— Дакле, ово је постојбина Камика! узвикнух више за себе... Тако ти Бога! А ја сам се баш домишљао где је?... А реци ми, молим те, где су куће Њадорића?

Он се учини као да није чуо то питање, него ми показа главом, у истом реду, неко гумно и другу кућу, веома ниску а дугачку, са прозорчићима, као у дечјим кућицама за игру, али такође нову и озидану од правилна камена и малтера. И додаде:

— А овде се родише онај Свенти и онај Дар. Онде, видиш, на оном гумну, најрадије седи наш м'г'л, кад сиђе на Нељусе. Ту, у вече, бива посело. Скупе се његова браћа и главари. . .

— Ама, м'г'л нема браће!? прекидох га ја.

— Нема рођене, али има рођака, а то ми такође зовемо браћа, као што и јесу, јер је једна крв!... Е, ту он најрадије седи, јер се прича, да је и онај Свенти најрадије на том гумну држао збор.

Опет у истоме реду, а тек до пута, беше кућа сламом покривена, али такође лепо изидана и са прозорима. На коњски топот, промоли се кроз прозор женска глава, белопутна и угојена. На моје велико чудо, поштопоша, назвавши бога, маши се капе! Знао сам да Маврићани не поздрављају тако свечано женске. Али он ми објасни:

— То је ошпоја ојпана Руђа!

— А тако! Сад сам га баш видео у крчми! Дакле ту он настава?

— Ту. Ма кажем ти, све су ово Камици, све су ово гнезда соколова и господе. Осем оне две три крајње куће. Но души, и они су од старине од исте лозе, али се данас не рођакају.

После куће ојпана Руђа, све остале, с обе стране пута, њих двадесет, беху маврићанске кровињаре, сламом покривене, без прозора, са прљавим двориштима, са брдељцима ђубра. Пред њима и за њима виђао се по који старац, која баба, какво голуждраво дете. Поштопоша је зверао лево и десно, поздрављајући са страхопоштовањем сваку живу душу

— што сам и ја чинио, не с тога да се њему не замерим, него баш што сам био дирнут налазећи се у колевци маврићанских владара, у „гнезду соколова и господе."

Подаље иза кућа, на брдељку, беше црквица од тесана камена, укусна слога.

— А ено онде се сахрањују Камици! рече он.

— Али не опаји и м'г'ли?

— Они не! ограничи се на тај одговор мој вођ.

— Ама, не каза ми, човече, у којим се кућама родише м'г'л Ланида и опаји Авас Љисав и први Ланида:?

— А сви су рођени ту! одману он руком неодређено... А што ме питаше, где су куће Њадорића, оне су подаље, иза брешчића. Готово нису то више куће, него кућишта, јер их је већина развалењих! Слушао си за то?

— Слушао сам, слушао! А ја сам мислио, да ти и не чу мало час, када те запитах за Њадориће!? Чудни сте људи, ви, Маврићани! Сви сте лукави!

— Е, јесмо, валај, и лукави и добри! потврди он са задовољством.

Добро ће бити да одмах објасним шта значе те две речи у маврићанском говору. Реч „лукав" значи у неколико то што значи, али још више: разуман, разложит, досетљив, вешт, опрезан. Све то! Зато није никаква погрда рећи некоме да је лукав, напротив, то му је највећа похвала. Реч „добар", кад је придев речи човек, значи само храбар јунак. Каже се: добра њива, добра летина, добро вино итд. али кад се рече: „добар човек, добри људи" значи само: „јунак", „јунаци". — Ко мало размисли о прошлости и животу тога брдскога и ратничкога народа, вечито опкољена непријатељима, од векова упућена на отпор и на грабеж, тај ће разумети, да су те две речи, са таким значењима, веома карактеристичне и оправдане.

Бесмо одмакли пушкомет од последње куће Камика и допрли до подножја брда Фађије, које је високо, мислим, око 1200 метара, ниже од поменутог суседа Лојена за пет, шест стотина метара. По карти сам знао, да се нови пут неће до испод темена Фађије, па да се спушта другом падином не-

ном, па да гмиже даље кроз омања брда докле не сиђе у јаминску котлину; али нисам знао колико је километара дугачак.

— Је ли, пријатељу, како ти је име? запитах поштоношу.

— Нико Воко мн је име, а из области сам оксуитеке, из племена ћинпрског.

— Е мило ми је! рекох, разумевши да помену и област и племе зато, што у прву спада племе нељуско, из кога је м'г'л'а, од племена је ћинпрског м'г'лица! Дакле, дао ми је тим разумети, да и он себе сматра као малог коленовића. Па, је ли, Нижобе Вокој: за колико можемо стићи у Јамину?

— Валај, како ти иде бедевија, једва ако у мрак стигнеш!

— Па да је терам живље?

— Терај, али све једно! До врха не би могла издржати касом, а озго на ниже, мораћеш лакше! Докле ти будеш до врха Фаћије, ја ћу већ бити у Јамини!

— Та је ли могуће!? Ма колико да си брз, ти не можеш ићи коњем упоредо!

— Па ја нећу џадом! Таман! Ја ћу преко, ено онуда, и за сат, сат и по најдуже, ја сам у Јамини!

И показа ми, на десно, другим обронком Фаћије, старински пут, наставак онога куда сам се ломио, а ужи и гори од њега.

— Е, верујем да је пречe старим путем, али је џадом лепше.

— Нека је ђаво носи! И ово мало што је пређем одбије ми ноге! Џада је, брате, добра за стоку и господу!

Очевидно Нижоб није ни помишљао да је у тим речима какав „виц“, а то ме баш и засмеја. А би ми жао што се раздвајамо, те му дадох другу цигарету и два ћићурлина.

— Е, баш ти хвала! рече он. — Хајде брате са срећом! И ако омркнеш на путу, не бој се, валај, каквог насиља, јер тога нема у здраље м'г'лово!... Ма ти нисн трговац?

— Нисам. Идем другим послом у Јамину... Је ли, Нижобе, локанду ћу лако наћи?

— Локанда је последња и највећа кућа у главној улици!

„Локанда“ уопће значи гостионица, а у Јамини тако се зове она најбоља, једина пристојна. Реч је талијанска а унели

су је талијански мајстори, који су од Јевропљана први долазили у Мавританију; они су, као што ћемо видети, оставили многе речи, које су се одомаћиле у Мавританији.

Нижоб се присети:

— А како би било да јавим газди од локанде, да ти дохрани вечеру и преноћиште?

— Па, да видиш, није то рђава мисао! Реци му!... А познајеш ли Даламарце што су у Јамини, лекара м'г'лова Шима, професоре Араба и Ожоба?

— Како да их не знам! Сваки дан их виђам! — Познајем и онога Јозу, што пише војете (новине)! Хоћеш ли, бога ти, да их све поздравим од твоје стране и да им кажем, да те причекају на врху поља јаминскога?

— Не, нипошто! викнух ја узнемирен... Нипошто! молим те, и не помињи им за мене. У осталом не знаш ми ни имена!

— Ма зато бих лако, али кад не желиш, нећу, не бој се! А би, вере ми, сви ишетали у сусрет до врх поља, јер сте ви, приморци, љубокрвни и понесени један за другим!... Ама, може бити, да ћеш ти остати код нас? запита Нижоб, гледајући ме у очи.

— Не знам. Може бити!

— А да ниси и ти лекар, или војетар?

— Нисам, брате, нисам! Ја имам тамо нека посла.

— Па и да останеш, у здравље м'г'олово, тешто! Збогом! заврши он и одмаху руком, што је могло значити: „та нека вас ђаво носи, вас ускогаће из Дикефалије! Има вас и онако доста о нашем хлебу!“

Гледао сам подуже за дугоногим Нижобом, како јури уз оне клисуре, докле га планина не прогута. Би ми смешно помишљајући, да ће ми он вечеру и ноћиште зајамчити. Знао сам и до тада, да је Јамина готово село, али то, да поштоноша зна свакога у главу, то, да он може за час окупити неколико знатнијих људи, да ми у сусрет пођу, даде ми најјаснији појам о њеној величини.

Споро сам одмицао по дугачким тканицама пута, који се ломи на повет (на зиг-заг) по каменитом обронку. Упоредне тканице једва ако су једна над другом по десет метара, те

се путник за дуго враћа на исти видик. За читав час беху ми под очима Нељуси и куће Камика. Наравно. мисли су се врзле око разговора са Нижобом, око догађаја у прошлости. којима је ту била позорница. Мени. грађанину, одраслу готово у јевропском духу. навиклу да господство и властеоство никако не могу схватити без богаства. без префињене углађености. без спољашњега сјаја. не иђаше у главу да се обични. неписмени сељаци могу сматрати као господа по крви, са повластицама које им рођење доноси. да су њихове сиромашне куће без прозора, као историски. поносити споменици! Још ми необичније беше што се свака ситница доводи правце у везу са поглаварем земље. те изгледа, да и живљење и најобичнији поступци и најскровитије мисли. тежње и осећања зависе од „његова здравља.“ А то патријархално схватање сувише је скорашње. да би могло бити дубоко укорењено. јер од искони па до пре четрдесет година, Маврићани су живели племенским животом.

Свако је племе имало свога ојпана, сердара. прит'за (кнеза). балакулу. који су судили и ратнике предводили. Племена су често војевала међу собом. али обично беху сложна против заједничких непријатеља. Агарјана. Наравно јаке задруге имале су претежнији утицај у свему. Сва племена скупа имала су једнога верскога поглавара. опаја. који је бивао биран обично из слабих задруга. а као врховни свећеник конћанске вере није се могао женити. Опај беше представник верскога јединства, у главним одлукама могаше имати претежну реч. али је могао бити кажњен и свргнут. од поглавара племенских... Пре двеста година Маврићани изабраше за опаја Лашиду, од нејаке задруге Камика. Лашида им би погодан целога века. те после њега изабраше на исто достојанство његова синовца Аваса. Па онда се уобичаји, да се из исте задруге бирају опаји. Тако. с временом. дођоше на ред Бисав. Свенти и Дар. Већином су наставали у јаминском манастиру. Још од старине имали су опаји пријатељске везе са француским краљевима, а од Дара Француска се поче сматрати као призната заштитница Мавританије. Овај, човек велика ума, много је путовао по Јевропи. те се врати с мишљу, да укине племенски живот и да заведе државно јединство. Укинути старински

ред међу крутим брђанима, значило је утопити га у крви, пошто се најпре брђани међусобно заваде и поделе. Тако је и било. Настадоше страшна крвопролића. Цар затре силну и бесну задругу Њадорића у Нељусима, — задругу која је његовој доста јада задала. Он умре млад, не довршив наумљени посао, али остави спремно земљиште своме синовцу Јаниди Окезу. Овај отиде у Париз и код цара изради да га призна за наследнога кнеза, па се у повратку ожени и стигав у Јамину прогласи своје ново достојанство и своја права. Већина признаде, мањина испогиба у отпору. Међу противницима новога „мгла“, беше и десетак виђенијих Камика, који морадоше у прогонство, те изумреше по Дикефалији. Јанида Окез погибе млад, без мушког порода, те га наследи синовац Јокин, који за двадесет година утврди оно што започеше onaj Цар и мгл Јанида. Тако у Мавританији нестаде племенске самоуправе, а сва се власт стече у руке једнога човека.

То су, у крупним потезима, најглавнији догађаји из мавриђанске историје, који су ми се ређали у глави, док ми се ређаху пред очима кућишта Њадорића и куће Камикâ. Знао сам за њих из књига, а још боље из причања, али ми постадоше живљи, јаснији, замишљајући их на земљишту где су се збили; схватих сву тежину њихову, разумедох, од прилике, како су у искону, у мраку давнине, постајале државе... Нека ми читаоци не замере на то скретање, јер без тих напомена, тешко би могли разумети много што шта у даљем причању, а ја бих се, свакога часа, морао заустављати и објашњавати.

Кад изгубих из очију нељуску долину, настаде љути крш, кроз који је лазио бели утрвени колски пут. Све што даље уз планину, све већа голет, а небо се поче туштити. Нигде срести живе душе!

Најзад пред сутон, стигох на врх Фаћије, одакле је видик који се за века не може заборавити. Одатле се виде готово свих седам племена, из којих беше састављена некадашња Мавританија. Одатле је поглед на дебело море и на акопско питомо приморје, на Кудрско језеро и аранаулске планине. Али то је далеко, а што је ближе, што ти избија очи, то је страшно, ужасно! Нешто шуме ти је над главом, а иначе, на све стране, про-

стрло се камено море, које се скаменило у маху, кад је по њему бура беснела! На све стране ређају се камени вали, зијају databaseдубодолине, раселине, безданке, пропињу се хриди, клизе литице, стрше кукови и комчићи! Нигде дрвета ни травке, ни птичјега гласа, сем што се по суморним увалама разлежу тужбалице Мавриђанака, јединих славуја у тој пустоши! Ту заиста мора човек узвикнути, као онај чувени књижевник француски, Пјер Лоти, који је туда пролазио: „Буди Бог с нама, та ја нисам већ на земљи, ја сам негде на месецу!“

Под утиском големе суморности, упутих се другом падином Фађије. Сетих се речи кракатог Никоба и позавидех му што је већ под кровом. Сутон се поче хватати, облаци се збијаху, ветар поче фијукати кроз крш‍еве. Бедевија сваког часа стаде презати од фантастичних камених ликова што се кроз невиделицу врстаху дуж пута: стрекне, почне се пропињати, скреће нагло. Сјашем и пођем пред њом, водећи је за узду. Све већи мрак и хладноћа и влага, а ја све брже низа страну вукући животињу за собом. Пут се опет ломио на дуже и краће повети, а да свиснем од муке што се све враћам на исто место.

Тако минем неколико омањих брда, па од једном пуче ми пред очима мрачна раван, осветљена у дну небројеним жижкама.

То је Јамина!

Ни Израиљу није могла бити већа радост кад из пустиње угледа земљу обећану.

Па Јамина је велика! Мени се учини да на хиљаде пламичака играју кроз ноћ! Па и близу је! Ено све чешће искрсавају нови пламенови, ено се распознају ивице зграда!... Него, домало, опет нестане испред очију, па се опет укаже, али даље, — па све тако!

Уз радост што ћу се скоро ослободити пустиње и мрака и ноћних утвара, поче ме обузимати зебња за своју будућност. Какав ћу утисак учинити, ја, неискусан, неспретан у говору? Какву ћу службу тражити? Хоће ли ме конзул дикефалски гањати, као што гони све бегунце левкађане из царевих земаља? Хоћу ли се моћи одмах навикнути на понашање, какво се тражи у Мавританији? Хоћу ли се увек се-

гити, кад устреба, да узвикујем „у здравље м'г'лово?" Хоћу ли се умети претварати као небојша, као луди јунак, као понизан роб, као претерано побожан, — кад све то у истини нисам, а кад се све то тражи у престоници Мавританије, како ми причаше људи?...

За чудо, све те зебње, сва та питања, наврвеше од једаред, кад угледах јаминске свеће! И дотле су оне (тј. зебње) тињале у мени, али се пренуше свом силом на домаку Јамине. Па, одједном такође, искрсну ми пред очи лик драгога Араба — драгога „старог", како га звасмо у шали, а на кога сам дотле слабо помишљао! Предочи ми се у машти Араб-ефендија, са раширеним рукама, са нежном добродошлицом, са мудрим саветима, који ће ме упутити како ваља!

Рекао сам у почетку ових бележака, да сам пошао у Мавританију, без препорука, без познанства. Прво је истинито, друго није тачно. У разговору са Нижобом, видело се да имам у Јамини три земљака, моголова лекара и два професора у лицеју. Доктор, Ожоб као год и „војетар" Јозо (родом из Хунцуске), беху ми слабо познати. Четврти, Араб, беше ми у детињству близу срца, али како одавна не бејах у вези с њим, то се нисам ослањао ни на њега, — него, одједном, као што рекох, искрсну ми пред очи и виде ми се онако добар и мио какав ми беше у почетку живота! То је, дакле, било предосећање, тајанствено уверење, које се ненадно наметне, које често вара, а често и погађа. Араб беше родом из брдске Даламарије, а отац га доведе у основну школу у Вергалију, кад му је било преко шеснаест година и намести га у мојој кући. То је било оне године кад ми отац умре. Мати моја пазила га је као једно од нас, а он је нама нејакима био више него старији брат, готово као какав млади стриц. Тако је трајало три године, па се растадосмо. После, ретко смо се виђали, али увек у љубави. Најпосле, он се настани у Јамини, одакле ми је једном долазио у госте, у Ивонију, па прође више година да не чух за њега.

Најзад сиђох у поље јаминско, које је дугачко око три километра. Кроз густу помрчину пут се белесао као снег. Узјашем и потерам бедевију у трк до првих фењера. Било је већ око девет часова. Прва два низа кућа напомињаху

село, али што даље, то беху угледније, премда беху мале, са малим прозорима. Улица беше права, широка. Било је света по дућанима, гдекоја глава на прозорима, гдекоји пролазник, али ме зачуди мртва тишина. Кад стигох, од прилике, до половине те главне улице, отвори се десно простран трг, а на једној његовој ивици велика зграда. Познадох да је то двор и по стражарама на капији. Главна улица завршавала се повеликом кућом, која се испречила, у правом смислу, затварала улицу. Већ сам знао да је то локанда.

У главном, варош ми се учини много пространија и уређенија него што сам замишљао, али једнако сам се чудио необичној тишини.

Одјашем. На вратима беше неко момче, које се брзо одмаче ходником, отвори нека врата и чух где рече:

— Ошпој Арабе! Ево неког ошпоја на коњу!

Обрадовах се али се и запрепастих, јер ми се учини веома тајанствено, да прва реч коју чух у Јамини беше име човека који ми је једнако био у глави, да ме тај човек очекује! На први мах, помислих на телепатију, на спиритистичко учење, о коме сви имамо нешто појма, али се брзо разаберем и сетим да је поштоноша ипак јавио.

Изиде трбушаст човек у француској ношњи, а за њим двојица у мавријанској. Први, чим ме изближе виде, узвикну:

— А ти си!

И пољуби се са мном.

Беше збиља Араб — знатно измењен, постарео, потамнео у лицу, и пустио „кесер“ (француску браду). По начину којим изговори „а ти си“ а још више по изразу његових очију, учини ми се да се већма изненадио, него обрадовао.

Један од Мавријана приђе и такође се пољуби са мном, а видећи да се чудим, рече:

— Не познајеш ме? Ја сам Ожоб! Јесам ли се толико изменио?

— Јеси се угојио! рекох весело, а ја те никад не видех у мавријанском оделу! Мило ми беше што ме Ожоб предусрете тако по домаћу, братски, а, као што пређе рекох, слабо смо се познавали и никад дотле један другоме не рекосмо „ти“.

Трећи, сух, риђ Мавришанин, млађи човек, поздрави се са мном учтиво, па нареди да се бедевија сprати и позва ме у кућу. Беше власник локанде, по имену Окув. Једном сам га видео у Ротоку, а нисам се познао с њим; сетих се да ми рекоше, да је учио у Албонији.

Ожоб шапну нешто Окуву, а стари стиште ме за мишицу и, такође шапућући, поче талијански, узбуђено:

Реци ми одмах, каквим си послом дошао?

— Па, причаћу ти!

— Не, не, него ми одмах кажи!... Да не мислиш службу тражити?

— Богме, морам!

Араб ме јаче стиште и узбуђеније додаде:

— Пре свега, ни речи о томе не говори у локанди! Пази добро! Па онда ни о буни не говори слободно, — буди опрезан!

То је било за тренутак и кришом од оне двојице.

Ступивши у ходник, чух десно ударање биљардских кугала и мало граје.

Окув отвори врата напрема кафани и рече пропуштајући ме:

— Богме, добро сте учинили што сте поручили, да вам оставим вечеру, јер код нас се вечерава тачно у осам! Па отиде у кафану.

Нас тројица уђосмо у трпезарију, — подугачку а уску собу, са једним само дугачким столом, за којим беше десетак људи, већином у мавришанској ношњи. Сви су пушили. Трепутно прекидоше разговоре, па, кад седох, наставише. Стари седе према мени а до мене Ожоб. Слуга ми донесе јело. На сред дувара беше улазак у другу собу; над вратима писане: „Читаоница". Чим узех први залогај, стари ме гурну ногом. Погледах га. Он ме гледаше нетремимице, сучући кесер, па стаде трљати длан о длан, најпре лагано, па све брже и брже, смичући раменима, заковрчући очима. Знао сам одавно да је то његов нервозни „тӥк“ (tic), управо последица једне тешке болести коју је у младости одболовао, али сам знао да тако ради кад је сувише узрујан. Онда тек опазих, како је Араб

збиља већ стар! Коса му беше проређена и проседа, и ако му не беше више од четрдесет година; очи утонуле, силне боре избраздале му високо чело, а над горњом усном разрачвале се друге бразде. Заиста изгледао је десет година старији!

Ожоб ме гурну и започе лагано: — Једи, бога ти, не обраћај пажњу на њега! Видиш да је луд! Свака га ситница узбуди до краја!

— Ама, је ли узбуђен због мога доласка?

— Сигурно! Али да је дошао и просјак какав из Далмарије то би га дирнуло!

То ме мало смири.

— Него, додаде Ожоб, слушај га, ако те што саветује, — рецимо, ако ти треба какав савет за посао за који си дошао!

То ме још боље умири.

Араб, већ присебан, посматраше нас. Он мрдну обрвама и куцну ногом о моју ногу, — а тада јасно разумедох, да нас опомиње, да не разговарамо испод гласа.

Жагор се беше утишао. Ја прионух на јело. Неко у друштву започе говорити француски, други глас прихвати у истом језику, изговарајући неправилно речи. Први глас викну левкаћански:

— Шта је, старче, болан? Не чује се вечерас твој глас! Што си забринут?

Араб се трже и ушепртљи:

— Нисам забринут, него ми је дошао један пријатељ, земљак, па посматрам како слатко једе, — види се, како је огладнео уз мавриканска брда!

— А тако! А одакле је ошпој?

— Из Вергалије! Ми смо другови по школи, — управо он је старији по школи, а иначе млађи најмање десет година!

Па се наслони на столицу и трже натрашке, додавши брзо талијански:

— Иди се прикажи!

— Иди! шапну Ожоб... То је ошпој Ожалбо, рођак м'г'лов и његов ађутанат!

Ја скочих и отидох до зачеља, поклонив се и казав своје име.

Млад, леп човек, кудрасте бујне косе, у скерлетним, златом везеним хаљинама, љубазно ми пружи руку и запита:

— Послом дошли?

— Та управо дошао је да мене обиђе! претече ме Араб. Да бих скрио своју забуну, ја се дубље поклоних и вратим се на своје место.

Неки пај, који је седео на крају стола, десно од г. Ожалба, обрати ми се:

— Долазите ли право из Вергалије?

— Не, него из Ивоније, одговорих и умало не врисних, јер ме Араб удари врхом од ципеле у цеваницу.

— Па шта је ново у Акоби? Шири ли се буна? настави пај.

— Право не бих вам умео одговорити, јер се, као што знате, по градовима о томе не може човек известити, — одговорих уз куцање подстолног телеграфа; тога пута стари ми је одобравао. Али сам био на чуду са другога узрока! Пај говораше левкаћански, али неким чудним туђинским акцентом, од прилике, као што би говорио Француз, кад би уопће Француз могао научити левкаћански.

— То вам верујем, прихвати Ожалбо и, оставив мене, преметну разговор на друго.

После младога Камика, највише ми је пажњу привукао ћелави пај, округласте, проседе браде, прецлануцлих образа, чије црте ни по чем не напоминьаху мавриђанска обличја. Одевен је био веома простим, сукненим хаљинама, мавриђанскога кроја, без икаква накита.

Таман да запитам Ожоба за чудног паја, кад устадоше из друштва двојица у француској ношњи, један, крупан, са дугачком брадом, други сух, избријан, елегантан. На моје чуђење обојица приђоше к мени. Онда их познадох. Брадоња беше „војетар" Јозо, уредник *Мавриђанског Поклича*, а млађеки гладун др. Шйм, дворски лекар. Ја им се извиних, што их у својој забуни не познадох одмах, да им се први јавим, а они се почеше са мном љубазно разговарати. Опет је радила нога старога. Ја им понових да сам дошао у госте њему и брзо доведох разговор на *Мавриђански Поклич*, хвалећи га како је занимљив. Јозо ме прекиде:

— Ви, доиста, волите песме?

— Страсно! рекох, премда то не беше истина. Тек кад опазих, да ме иронично гледа, сетих се да *Поклич*, од неког времена, готово и не доноси што друго, до врло рђаве песме, већином родољубне и љубавне. Говорили смо још о другим незнатним стварима, докле доктор, који ме с пажњом мотраше, не запита:

— Ама ви сте били, чини ми се, опћински чиновник у Ивонији?

— Па и сада је, вели Араб.

— Да, и сада сам... тј. био сам до пре неколико дана, па сам дао оставку и враћам се у завичај, у Вергалију, па сам сврнуо у Јамину, да походим старога.

— Е, нисам знао да си оставио службу! рече стари и дође му тӣк, јаче него пре.

Нешто друго скрену нам пажњу. Онај у сељачкој ношњи говораше француски са Камиком, и то, како говораше! сасвим као рођени Француз!

Е, већ нисам могао одолети, него их запитах:

— Бога вам, ко је онај па̑ј до г. Ожалба?

Сви, осем Араба, ударише у смех. Ожоб ми одговори:

— Дакле, мислио си да је оно неки маврићански пај!? Оно је мосје Павел, француски научник, који се овде бави после рата.

— Оно је Павел! викнух зачуђен. Та већ слушао сам много, али нисам знао да се тако носи.

— Е, он свакога изненађује! опази новинар и устаде, рекавши: Хајде, да се иде! Време је да се већ вечера!

— Зар тако касно!

— Увек тако. Лаку ноћ!

— А мени је време да се спава, дода доктор, праштајући се... И ако сте гост Арабов, можете и мој бити! Дођите сутра на ручак, или на вечеру.

После мало времена усташе и остали, сем Француза. Ожалбо имађаше лаковане чизме, тунски грудњак и долман, револвер за силајем и сабљу о боку. Још тројица млађих људи беху у долманима, без сабље, — а очевидно су се угледали на њега и у ношњи и у држању.

— Зар и он једе у локанди? запитах Ожоба.

— А не, он се храни код куће, — ожењен је. Него дође, тако, после вечере. Видећеш, кадгод у вече буде пун сто господе, — немају где друго да иду.

Араб прекиде трљање дланова и рече:

— Ипак си добро учинио што си казао да си оставио службу! Сада и ја одобравам!... Иди лези, и тако си уморан, па кад устанеш, дођи к мени. Сутра немам првог часа у лицеју. Иди, иди!

До душе, ја сам једва дочекао да легнем.

С. М.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

ЧАРЛС РОБЕРТ ДАРВИН

—⁂—

„На земљишту органске природне науке *Дарвин* је други *Њутн*.“

Е. Хекел.

„Прво и последње што се од ђенија захтева, јесте *љубав ка истини*.“

Гете.

„То је особина ђенија, што не допушта да се његови назори помраче предрасудом *тренутка*.

Ламартин.

— НАСТАВАК —

III

Дарвин у преписци са сродницима и пријатељима својим.

Преписка Дарвинова очувала се још из оног доба кад је био ђак у Кембрицу 1828 године. Другови из тога доба описују га, да је био пријатан, искрен, племенит, и да је мрзио све што је лажно, грозно, и нечасно. Из тог првог доба највише је писама писао своме рођаку *[illegible] Дарвину Фоксу*, са којим је стајао у преписци све до смрти овога 1880 год. а који, и ако је био свештеник, ипак је волео природне науке, [illegible] разних врста тица. *Џ. М. Херберт* доцније судија у грофовији јужног Уолеса, био је такође један од школских другова, са којим је се дописивао.

Прво Дарвиново очувано писмо, било је Херберту, у коме му тражи инсекте. Значајно је, да сва његова писма махом говоре о научним стварима. У једном писму *Фоксу* (1829) жали се на досадан живот у Кембрицу, и на уста која су га болела, па после пише о инсектима, само у једном говори о некој музичкој светковини, и о чувеној певачици Малебрановој, не могући довољно да је се нахвали. У Марту 1830 године

пише Фоксу пун радости, како је положио претходне испите (Little-Co), али и у том писму хвали се, како ће читав поход да предузме против инсеката. Само је ово неколико писама очувано, до поласка његова на пут око света. А пре но што је пошао, пише Дарвин *Фиц Роју*, мислећи на полазак (који је био тек 27 Децембра): „какав ће свечан дан бити за ме 4 Новембар, тада ће мој живот по други пут почети, и он ће за цео мој живот били као рођендан“. А за ту радост, за тај пут, има највише да благодари своме професору *Хенслу* (Henslow), са киме је у последње време нераздвојно живео, и за кога у једном писму Фоксу вели, да не зна „да ли га више воли или поштује“ а у другом опет писму *Блимфилду* (Jenyns) пише: да „не верује да га може више поштовати, но сад што га поштује“. А то поштовање имало је свога узрока, јер је Хенсло био од одсудног утицаја на Дарвина, на његово умно развиће, и његову научну карijеру.

Вреди знати, како је и на који начин Дарвин успео да га приме на брод „Бигл“. У преписци његовој находи се између осталих писама, и писмо које је писао *Пикок* (Peacock) астроном, Хенслу, у коме му јавља, како капетан Фиц Рој иде да премерава јужни део Огњене земље, и како је лађа искључиво за научне цељи спремљена, те би била велика штета, кад не би на њој било и каквог природњака. Па како је њему понуђено да препоручи згодну личност, која ће као природњак пратити ту експедицију, а пошто не може да нађе погодну личност, то се обраћа на Хенсла, зна ли он кога, који ће бити достојан њихове препоруке. Хенсло чим је добио писмо, одмах се обраћа Дарвину, извештава га о добивеном писму, напомињући му, да капетан тражи себи више друга но скупљача, и да он неће узети онога — па ма он био најбољи природњак — који му се не допада, и који му не буде препоручен као џентлмен; па препоручујући му ову прилику, он га храбри да се ничега не боји односно неспремности, уверавајући га, да је он баш такав човек који се тражи. Услед препоруке Хенслове, Пикок се обраћа и Дарвину, молећи га да се прими учешћа у тој експедицији. Одговарајући Хенслу, Дарвин истиче приговоре очеве противу тога пута, а нарочито кратко време. Одмах после тога у кући свога ујака пише оцу, у коме га моли, да му одобри то путовање. Писмо ујака (J. Wedgwood.) Дарвинова оцу му, разбија сва страховања због тога пута. И пошто је се решио на пут, написао је неколико писама Хенслу, и сестри Сузани, којој између осталог описује капетана Фиц Роја, и како му је овај препоручио да мора просто живети ако хоће са њим да путује, мора бити задовољан са простим ручковима и без вина. На „Биглу“ је било 60 људи, 5—6 официра, а за храну је се плаћало 720 динара годишње. У другом писму говори, како је Дарвин представљен капетану — који је био конзервативац — као виговац (либерал). *Јарел* (Yarrell) књижар и одличан природњак, (проналазач најниже кичмене животиње Амфиоксуса, који је писао историју инглеских риба и тица 1784 + 1857),) помогао је Дарвину при куповини ствари за пут-

Како је тада (8 септембра 1831) било крунисање краља Вилхелма IV, то је гледао целу ту свечаност, чудећи се како може извесна количина злата да засењава људе, и описујући у писму ту свечаност Дарвин тек тада налази да је Лондон пријатан, јер, вели онај живот иларма одговара његовим осећајима, но то је било само тада кад је био и млађи и здравији.

Дуго би било износити сву његову преписку, јер овде то није могуће, ма да су сва његова писма интересна, и сва без изузетка говоре о научним стварима. Но где које важније ствари, извод интереснијих места из његове многобројне кореспонденције, довољно ће бити, па да из свега тога читаоци познаду дух и карактер овог великог човека, у интимним односима са пријатељима и поштоваоцима својим. Писма његова с пута око света, као и доцнија писма, када је спремао и издао „Постанак видова“, показују јасно, колико је енергије, талента, посматрачког духа, било у њему онда, кад је са својом теоријом излазио па супрот ондашњем мишљењу.

Лађа на којој је Дарвин путовао, звала се „Бигл“ (Beagl, хрт). запремала је 235 тона, и имала 6 топова. У оно доба, то је била најбоље спремљена и удешена лађа, само за сваког појединце није било довољно места. „Имам толико места да се окренем — пише Дарвин Хенслу — и то је све“. За своје збирке имало је у предњем кастелу малу кајуту. Ово дуго путовање на лађи имало је још и ове вредности за Дарвина, што га је онај строг ред на ограниченом простору лађе, навикао на методичност при раду, те је научио оно златно правило, да цени вредност минута.

Како је проводио време на лађи о томе налазимо у једном писму писатом јула 1832. год. својој сестри: „Доручкујемо у 8 часова, не обзирући се т. ј. не чекајући један на другог, и устајући чим ко буде готов. Кад је лепо време радим, а кад је рђаво патим од морске болести, или читам. У један сат ручамо. Још нисмо јели сољена меса, већ пиринча, сочива, и Calvanses са добрим лебом, и воде; у пет сати чај“.

Тај пут око света Дарвин је врло лепо изнео у књизи *Пут једног природњака*. Писма са тог пута махом су оцу, сестрама, рођаку Фоксу, професору Хенслу, и другима. Описујући своје путовање — у писму писаном оцу — своје другове на лађи, утисак о пределима и местима, одушевљен тропском климом, он препоручује оцу, да ако хоће да има појма о тропским земљама нек студира *Хумболта*: „Што га више читам, то се све више одушевљавам њиме“. То исто пише и проф. Хенслу: „Ја сам се пређе дивио Хумболту, а сад га готово обожавам; он је једини у стању да дâ појма о осећајима који се порађају у души, кад се први пут ступи у тропске пределе“. У истом писму радује се, како га капетан није могао направити торијевцем (конзервативцем), већ је и даље остао виговац (либерал). У свима писмима он се одушевљава тропском природом. У другом писму од 11 априла 1833. године, пише Дарвин про-

фесору Хенслу, о геолошким екскурзијама на јужном делу Огњене Земље, и описујући дивљачно стање, њихових становника, вели: „Не верујем да и једна представа може бити интереснија, но видети човека у његовој првобитној дивљини".

Колико му је било мило кад добије од куће писмо, колико чежње и љубави спрам своје породице, најбоље сведочи једна реченица из писма писатог сестри Катарини, где јој јавља да је добио њихова писма, и да је готово *плакао од радости.* При свем том што је овај пут био за Дарвина у многом погледу поучан, и од вредности, то он ипак при крају свог путовања (јули, 1835. г.) сумња у своју будућност, јер пише Фоксу: „Једва смем да гледам у будућност, јер не знам шта ће од мене бити". А каква радост, кад се приближио тренутак враћања дому своме, „Не могу — вели — да пишем, јер сам од радости и расејаности у несвестици".

Пошто се вратио с пута, од 1836. до 1842. год. провео је у Кембриџу и Лондону. За положајем каквим није никад тежио, а непрестана болест и љубав к науци, нагнале су га да живи повучено и усамљенички, не марећи да живи „у прљавом и гадном Лондону".

У Кембриџу је остао дуже времена због посла; из тог доба остала је једна забелешка, о изгубљеној опклади Дарвиновој, и која није била у новац већ у вино. Забелешка гласи: „Фебруара 23., године 1837. Дарвин са г. Беном опкладио се, да је друштвена соба од пода до тавана више од (x) стопа висока. НБ. г. Дарвин може собу мерити са ма ког краја". У Кембриџу је уређивао минералошку и геолошку збирку, држао је и неколико предавања и писао свој дневник. Марта 6., године 1837. преселио се у Лондон, где је наставио свој дневник, „пред сваким који је књигу писао, имаћу респекта — пише он у то време *Фоксу* — па ма шта то било, јер ни сам имао ни појма, колико муке има онај, који покушава да разумљиво пише енглески". А 14 октобра исте године одговара Хекслу на понуду да буде секретар геолошког друштва, да се не може тога примити, јер прво, не зна енглеску геологију; друго, што ни једну француску реч не уме изговорити. „Биће стидно за друштво да има секретара који не уме француски ни да чита". Најзад примио се тог положаја, и остао у томе звању од 16. фебруара 1838. до 19. фебруара 1841. године.

Радећи на својим забелешкама, он се у једном писму вајка: 80 година да живи, никад се — вели — не би престао чудити од куд он књижевник да буде. Од 1838. године почиње већ о томе његова преписка са *Лајелом.**) Тада он пита Лајела о укрштању животиња, напомињући

*) Међутим познанство и пријатељство Дарвиново са Лајелом било је много раније, јер у Лајеловој кореспонденцији налазимо писмо једно Седџвику писано децембра 1835 у коме се јада: како чезне за Дарвиновим повратком.

му да је то његов најмилији предмет, и да ће он размрсити заплетено питање о специјама и варијететима.

Јануара 29., године 1839, Дарвин се оженио својом рођаком Емом Веџвуд и прве године брачног живота провео је у Лондону (12. Upper Gover Street) у кући, са једном собом напред, и једном малом собом озади. У друштва није нигде ишао. Крајем 1839. роди му се син, на коме је правио посматрања о душевним покретима, а те исте године радио је и на коралним спрудовима. Из Лондона се одселио на своје имање у Дауи 14. септембра 1842 године. (са њим ишао и његов слуга Парсло који га је 40 година служио и био као члан породице). Што је ово место изабрао, било је више из огорчења, но што му се допадало, од Лондона било је удаљено на колима 20 инглеских миља, над морском површином 500—600 стопа, са 300—400 становника, и три мале улице. Поред куће купио је још и 18 плугова земље. Чим се ту настанио, већ (1844) сва његова преписка се махом односи на његову теорију о Постанку видова. Највише је таких писама писао *Хукеру* и *Блумсфилду* (L. Jenys). У једном писму разлажући своју теорију о променљивости вели: „Знам колико се излажем прекорима због таквих закључака, али ја сам дошао до њих часно и смишљено“. Године 1855., јуна 5. пише Дарвин *Хукеру* како се са г-ђицом *Торли* (Thorley) (која је дуго година била гувернанта деци његовој), ради забаве, бави ботаником и то прикупљајући биљке које расту на једном комаду земље, које је од 15 година на овамо необрађено: а прикупљају биљке и са земљишта које је обрађивано, да би видели, којих је биљака нестало, а које су приновљене.

За све време, док није изишло његово епохално дело „О постанку видова“ (крајем 1859. год.), сва његова преписка није ни о чему другом до о томе, а кад се *Уолес* појавио са истим мислима, и свој рад послао баш њему да га он штампа, тада Дарвин болно пише *Лајелу*, да ће он пре своју књигу спалити, но да му ко пребаци непоштење у томе. Има једно писмо од 1858 год., у коме извештава и *Спенсера* о своме великом делу. Кад му је јављено да му је Геолошко Друштво дало Wolaston-ову медаљу, њега је то поразило, пише он *Хукеру*. На примедбу свога рођака *Фокса*, да ради због славе, он му одговара: „чиниш ми неправду, ако мислиш да ја због славе радим; ја је ценим у извесној мери, а ако себе добро познајем, то радим по некој врсти инстинкта, да покушам истину да пронађем“.

У једном писму на издавача својих дела (J. Murray), Дарвин га моли да рукопис (извод из Постанка видова) *пошље г-ђици* Толстовој *која ће му поправити стил, јер је она — по мишљењу Дарвиновом — најодличнији оцењивач стила*, и ова г-ђица видимо после из писма Дарвинова Хукеру прегледавши цео рукопис нашла је само три нејасне реченице.

Односно успеха његова дела, пише он *Хекслију* 1859 год.; „Ако Ви, или двојица тројица других, мислите, да сам на правом путу, то не бринем шта ће други природњаци мислити“. У истом смислу пише и *Хукеру*,

како је пре годину дана мислио, да кад би *Лајел*, *Хукер* и *Хексли*, дошли до истог убеђења, тада би био сигуран у успех своје теорије, па макар је цео свет исмевао. Кад му је изишао „Постанак видова", шаљући *Агасицу* један комад своје књиге, моли га да не мисли, да то чини из подмеха или пркоса, већ једино што жели да дође до истине. Сем тога, шаље *Декандолу*, *Фалконеру*, *Аса Греју*, *Хекслу*, *Лобоку*, *Уолесу*, *Фоксу* и *Карпетенеру*, (овоме пише: „Ако у главном имам право, то ће уваљање мојих назора зависити много више од људи као што сте Ви, са познатим именом, но од мојих сопствених дела".) *Лајелу* пише 24. новембра 1859 год., да му књижар спрема друго издање његових „Видова", и да г-ђа *Belloc* хоће да преведе дело на француски, а *Катрфаж* да му је писао, како се у главном слаже са његовим назорима. *Катрфажу* пак јавља да се није могао наћи издавач за француско издање; у другом писму пише му како се веома интересује за мишљење *Милн Едварда* јер га много цени. *Лајелу* јавља, да је радознао да чује мишљење *Ауна* (Owen) и ако му је овај писао да ће његове (Дарвинове) доказе оценити правично и без предрасуде: за *Хершела* вели у једном писму, да је чуо како је казао, да је његова књига „закон за купус и мркву". *Хукеру* опет пише 14. децембра 1859 г.: како је убеђен да ће у скоро имати на њиховој страни велики број радних људи, све младих и вредних природњака; а при крају кори своје пријатеље што ни један од њих није приметио ништа о Ембриологији. *Хексли*, пак пише Дарвину 23. новембра 1859. г.: „Ви сте задобили трајну благодарност свију мислећих људи", и наговештава му да су његови пријатељи спремни да ступе у борбу за њега. „Ја оштрим своје канџе" вели Хексли, на што Дарвин одговара: „као добар миропомазан католик могу и ја певати nunc dimitis".

Хјуел (Whewell) пише му 2. јуна 1860. г. „Ја се за сад не могу још обратити. Али у ономе, што сте Ви писали, толико је мисли и факата, да се не може противречити без пажљивог одабирања разлога, и начина одступања".

Занимљиво је чути мишљење његова стара професора Сеџвика који вели, да не познаје Дарвина као добричину и истинита човека, то му не би казао, да је његову књигу читао са више туге но задовољства. Појединим деловима дивио се, некима се смејао, а неке је са тугом прочитао, јер је са свим лажно и т. д. Оваквом мишљењу није се чудити, јер овај представник старе школе види у свему само Божије Откровење, и никако не може да се измири са новим мислима и назорима.

Колико је Дарвин био искрен, доказ је и ово неколико редака писаних *Лајелу* почетком 1860 г.: „Ја сам у манчестарским новинама добру ћушку добио, што сам доказивао да је ‚сила право'". У једном писму исте године пише *Лајелу* у примедби: „*Наш* предак био је животиња, која је у води дисала, имала мехур за пливање, велики реп за веслање, несавршену лубању, и свакако била хермафродит".

У другом писму (од 23. фебруара 1860 године) пише *Лајелу*, на *Бро-*

нову примедбу: да се не може доказати како живот постаје, и на *Аса Грејов* наговештај: да природно одабирање није vera causa: — како је у *Брустеровој* (Brewster) књизи „Живот Њутна“ нашао, да је *Лајбниц* оповргавао закон гравитације тиме, што Њутн не може да покаже, шта је сама гравитација на вели: „Као што се случајно десило, ја сам у писмима исти аргуменат наводио, не знајући, да су се исте примедбе подизале и противу закона гравитације. *Њутн* је одговорио: да је ствар физике да определи покретања сата, премда се не зна зашто тежа привлачи земљи“. А 1. јула исте године јавља *Лајелу*, како је чуо да велики *Боњо* његову књигу много одобрава. После неколико дана жали се Хукеру, како је готов да мисли, да нема права, и да је био права будала, али то пак не може замислити; јер би онда биле будале и Хукер, Хексли, Аса Греј, Ватсон итд. Но све ће то време показати. Ова 1860 година, значајна је и са тога што су се тада, две формалне битке тукле у скупштини британске асоцијације, држане у Оксфорду, и то све због „Постанка видова“. У четвртак 28. јуна, Др. Добни из Оксфорда, саопштио је секцији D: „*О крајњем узроку сексуалитета биља, са особитим обзиром на Дарвиново дело о Постанку видова*“. *Хексли* буде позван од председништва, али он је покушао да избегне расправу, јер публика — која више суди по срцу но по памети, — није таква, пред којом би се могла дискусија водити. *Р. Ауен* (Owen), напротив, тврдио је да има факата по којима публика може извести закључак односно истинитости Дарвинове теорије. За тим је тврдио, да је већа разлика између мозга гориланог и човечијег, но што је разлика између гориланог мозга и мозга нижих мајмуна. *Хексли* је био одсудно противан таквом тврђењу али се обвезује да ће то на другом месту изнети (Man's Place in Nature. Положај човеков у природи 1863). У петак је био мир, а у суботу отпоче још жешћа борба. Повод је дала *Дреперова* расправа: „*О умном развићу Европе, с погледом на Дарвинове назоре*“. Очевидац један описује, да је узбуђење било страховито: слушаоници беху препуне, с тога се преселише у библиотеку музеја, али и тамо се дављаху. Председник секције D., био је *Хексли*, и он је објавио одмах, да никоме неће допустити да говори, ко не да јаке доказе за или против питања. Ситуацијом је владао један владика. Говорио је пола сата, живо, поучно и не одобравајући. Исмејавао је Дарвина и Хекслија, напомињући, да ли ће Хекслију бити све једно, ако сазна да је његов деда био мајмун. Хексли му је одговорио такође живо и беседнички: да би био у истом положају као и његово лордство*). У писму које је један тадањи

*) Аутентично је да му је Хексли одговорио овако: „Кад бих имао да бирам претке између мајмуна који је способан да се усавршава, и човека који свој разум на то употребљује да сазнање истине спречи, ја бих предпоставио — мајмуна“. *Г Јегер* лепо примећује *Планку* — који је такође приговарао да конзеквенца Дарвинова учење понижава човека — да највиши принцип природног испитивање јесте naturalia non sunt turpia (природне ствари нису стидне), и да порекло човечје од мајмуна, мање га понижава од непосредног доказа, да ембрио у свом урину плива и т. д.

ђак писао своме другу, та је сцена била описана овако: „Узбуђење беше на врхунцу; једна дама паде у несвест и морадоше је изнети. Неколико гласова викнуше *Хукера*, и кад његово име предадоше председнику, овај га позва да каже своје мишљење са ботаничког гледишта и овај то учини, доказујући да владика, — као што је сам показао, — није никад појмио основне мисли постања, и да је у елементима ботаничке науке апсолутан незналица. Владика није на то одговорио, и скупштина се разиђе".

„У вече је био разговор у кући гостољубивог и пријатног професора ботанике Др. Добнил, где је готово једина тема разговору била борба око „Постања", и био сам изненађен, о правичном и без предрасуда начину, са којим су о том питању препирали се црни капути и беле „краватне" оксфордске, и о искрености, са којом су изјављивали честитке победиоцима у борби".

Дарвин пише Хукеру и Хекслију, кад је чуо резултат борбе у Оксфорду, жалећи што није могао да чује како Хукер тријумфира над владиком; — и да би пре умро по што би покушао, да владици одговара у једном таквом скупу. У другом писму јавља Хенслију како је са разних страна чуо, да је Оксфорд веома користно ствари.

Са каквом радошћу јавља му *Хексли* (6. августа 1860 год.) једног новог и великог савезника, и то никог другог до великог ембриолога *Бера*, који пише Хекслију: „J'ai énoncé les memes idées sur la transformation des types ou origine d'espèces que Mr. Darwin". Дарвин му на то одговара молећи га, да каже Беру, како је његово одобравање од велике вредности за њихову ствар*).

Кад је Дарвину требало да се спреми ново (III) издање „Видова", он се обраћа Лајелу, (20 новембра 1860) јер га сматра за најмудријег човека, и пита га за савет: да ли да у примедбама новога издања одговара рецензентима на њихове погрешке, шаљући му све те примедбе да их прегледа. Хекслија такође моли, ако има какву важнију примедбу или предлог. Новембра 20, године 1860 јавља Лајелу о изналаску Ма̓кдонеловом: Хомологог органа електричног у близини главе и репа, и то на основу предпоставке Дарвинове, да кад електрични органи код извесних риба стоје код неких близу главе, а код неких близу репа, то такви хомологи органи морају бити и код неелектричних риба.

Хју Фоконер шаље Дрвину 23 јуна 1861 године једног живог протеуса (Proteus anguinus) из постојничке пећине (Аделбсерга), па му том приликом јавља, како је у пролазу кроз северну Италију и Немачку, свуда слушао где се говори о његовим назорима, и дивљења достојним

*) При крају свога живота (Бер је умро 28 септембра 1876 год:) *Бер* је са свим пристао и уз Хекелово мишљење о наслеђу и прилагођавању, па чак и на поделу Хекелову природњачког материјализма. (О овоме се може наћи у „Kosmos"-у I год. 2 свеска 1877—78 стр.: 71—76 под насловом: „Karl Ernst von Baer und seine Stellung zur Darvinischen Theorie".).

есејима, и свуда се са дивљењем спомиње: племенита циљ, дивна концепција, срећна илустрација, и јачина представљања али од свију, највише је се он (Фоконер) радовао, правичном уважавању Чарлса Дарвина.

У свој својој преписци Дарвин је врло мало писао о политици *). Са Аса Грејом само говорио је о борби, коју је тада у Америци водио север са југом ради укинућа ропства, које кад би се укинуло — по његовом мишљењу — свет би био лепши.

У једном писму Бетсу (*H. W. Bates-у*) говори Дарвин о стилу, — поводом једне расправе Бетс-ове — извињујући се, да није у стању стил да поправља, јер ни свој сопствени стил не може да поправи, док нема рукопис у слогу пред собом. „Мислим, да је то леп план, кад какву тежу расправу имам да изведем, ја онда радо уобразим, да ко му драго улази у моју собу, и пита ме.: шта радим, а ја покушавам, да тој имагинерној особи одмах објасним, шта је у ствари. Ја сам то због једне реченице више пута радио, а по кад што и са г-ђом Дарвин, док не видим како треба да је. Држим да је добро свој рукопис гласно прочитати. Али стил је за ме велика тешкоћа“ и т. д.

У 1862. години, у већини је писама говор о *Орхидејама*, које је тада спремао за штампу, док је међу тим Наука развића задобијала све више присталица. Ове је године изишло и француско издање „Постанка видова“ у преводу г-ђице *Royer*, о којој *Аса Греј* пише: „Да мора бити да је најпаметнија и најдивнија женска у Европи“.

1863 године била је повољна за Науку развића, *Чарлс Кингслеј* (Kingsley) пише F. D. *Maurice-у*: „Стање научног духовног правца врло је значајно. Дарвин побеђује свуда, крчећи стазе као каква поплава, и то само силом истине и доказа“. *Хексли* у то време држи јавна предавања за раднике (штампано као: „Наше знање о узроцима у органској природи“).

О тим предавањима Дарвин пише Хукеру, да су на њ велики утисак направила, а Хекслија саветује да пише популарну зоологију. На крају писма препоручује два ретка слатких, милих радова из *Тенисновил* „Морских сањарија“ (Sea Dreams):

„..... и он је мислио, он рече да је мислио,
Може бити, да је мислио, он је у неколико мислио теби добро“.

*) У једном писму *Хукеру* (12. јули 1872) вели да би због извесног рада владиног радо постао поштен торијевац (конзервативац), због напада и неприлика што је под либералима први комесар за јавне радове чинио Хукеру да су најзнатнији инглески научници Дарвин, Хексли, Лајел, Бентам, па и Пацст поводом тим послали чак и један

Колико га је интересовало да његова теорија има што више присталица, види се из писма писатог Лајелу 17. марта 1863. г., у коме му пише. како је један одличан немачки природњак (*Хекел*) издао велико дело о Радиоларијама, и у коме се изјаснио за његову теорију. *Декандол* кад му пише, увек вели *ми*, „ми мислимо то и то", и јавља му како један добар ботаничар палеонтолог (De Saporta) пише, да је убеђен да ће Дарвинови назори на послетку победити.

Што се тиче постања првог живота, и доказивања, да још и данас постоје услови за прво постање живих организама, Дарвин одговара, да је то постање сада немогућно, јер би таква супстанца била прогутана или абсорбирана, а тога већ није могло бити пре постања живих бића: с тога је бесмислица мислити данас на први постанак живота, јер би се исто тако могло мислити и на први постанак материје. Због једног одговора који је Дарвин послао „Atheaeum-у", пише он Хукеру (11 маја 1863. г.): „Ви сте ми добар савет дали да не пишем у дневним листовима, шкргутао сам зубима због своје сопствене лудости".

Велики део 1864. (три месеца био је болан), и од 1863. четири месеца, свега седам месеца није радио ништа, с тога му је и преписка била врло слаба. Али 1864. година значајна је за Дарвина, што је те године добио највеће одличије, које један човек од науке може добити — *Copley медаљу* „Royal Society". Ова се медаља даје обично о годишњем скупу, који се држи о св. Андрији, и то лично у руке, али Дарвин није могао због болести да присуствује тој свечаности. О томе Дарвин пише Фокcу: „*Коплеј, која је свима наукама и свему свету отворена смагра се за велику почаст, али изузимајући неколико пријатељских писама, такве су ствари за ме од малог значаја*". У истом смислу пише и Хенслију: „*таква писма као Ваша и још неколико других, за мене су праве медаље, а не округао комадић злата.*" Ово одликовање значајно је с тога, што је тога дана *Лајел* изнео своју вероисповест односно постања видова. Колико је мало полагао Дарвин на та почаствовања, и дипломе, најбоље показује и један став из писма писаног *Хукеру*: „Ја сам тако небрежљив, да сам више диплома изгубио, и сад бих хтео знати, каквом друштву припадам, јер сам приметио да у списку Royal Society међу поред имена и титуле". Одговарајући *Лобоку* о примљеној II свесци „Прехисторијског доба" и честитајући му на избору (у парламенат), и политици, као и за комплименат који му је дао („Изналасци једнога Њутна и једнога Дарвина"), — боји се, да му пријатељи не кажу, да је то претерано.

меморандум Гледстону (који је штампан у „Nature" 14. јула 1872), чему се Гледстон повољно одазвао.

У другом једном ранијем писму *Хукеру* од 27. септембра 1865 г. између осталог вели како није знао да је Хексли помагао Лобоку да уђе у парламенат, а пре тога (11 јуна) искрено Лобоку жели успеха при избору и у политици; Лобок је био вигован.

Напред смо видели да је Дарвин убројавао себе у либерале или радикале.

На и 1865. године био је дуго болестан; те је године изишло и II издање „Постанка видова“, на француском језику. Крајем те године, пристао је уз Дарвинову теорију познати амерички природњак *Lesquereux*.

Читајући његову преписку, често налазимо да је он вазда од страних научењака тражио њихове слике, тако од Фрица Милера, Негелија, Каруса, и т. д.

Саопштавајући Хекслију своју хипотезу *о пангенезису* он га моли за оцену, која је за њ меродавна, и Хексли сигурно му је казао, да су исти назори и код *Бифона*, јер у другом писму уверава га да о томе није ништа знао, и да ће набавити Бифона; у трећем пак писму вели, да га је читао, и да је читаве стране нашао сличне његовим назорима *).

Кад је 1866, год. судски гањан гувернер Јамајке због убиства, цела је Инглеска била подељена у две партије: једна је била противу њега а друга за њ. Дарвин је био уз прву страну, и уписао је 10 Z.

Читајући *Спенсерове*: „Основе биологије“ пише *Хукеру*: како се осећа мали, кад њега чита, „Ја бих — вели — могао поднети, и осећао бих се радостан, да је двапут од мене духовитији и вештији, али кад видим да је десет пута од мене претежнији, па и у вештинама да се уме наћи, тада се осећам погружен“. Одговарајући *J. Fiske-у* (8 децембра 1874) о примљеном делу његовом: „Нацрт козмичке философије“, вели да он (Дарвин) није разумео опште назоре Спенсерове, и да је за њ стил Спенсеров мучан посао и т. д.

Од почетка 1867 до половине 1868 године, спремао је *Промене између животиња и биља;* издавач Murray штампао је у 1500 комада. 1868 године штампао је друго издање у 1250. Године 1867 постао је витез пруског ордена „pour la merite“. То је одликовање које се само неколицини изабраних са стране даје. И у овој години преписка је врло мала: ту као обично долази *Лајел*, *Хукер*; а после њих долази преводилац његов на немачки *J. В. Карус*, *Ф. Милер*, и од нових *Хекел*. По белешкама Дарвинова сина преписка са Хекелом почела је 1865. и трајала све до смрти. *Хекел* има највише заслуга што је Дарвинова теорија ухватила корена у Немачкој**), ту му заслугу признају сви, а нарочито *Краус* и *Хексли*.

*) И ако Дарвин није нашао са својом Хипотезом о пангенезису на одобравања код научењака, и ако је он много жалио што се та његова хипотеза заборавља, ипак се нашао један његов одличан ученик и поштовалац *Густав Јегер* да тај Дарвинов Пангенезис прихвати, и како сам Јегер вели, Дарвинову „дивинатричну теорију не само да рестаурира, него да је и стави на егзактно хемијско-физичко земљиште, Јегер је покушао да те своје назоре прво изнесе у једном чланку „Zur Pangenesis“ (Kosmos „Gratulations heft zum 70 Geburtstage Darwins стр. 377—385).

**) Утицају из Немачке има се приписати распрострањење идеја Дарвинових и код нас. Покојни *Милан Радовановић* преводилац Дарвина и брат му пок. *Алекса* преводилац Хекела, немачки су васпитаници као и сви остали, који су о томе писали!

У писму од 21. маја 1867. године Дарвин изјављује *Хекелу* сумњу, да ће његово дело („Природна историја постања“) поред свега јасног распореда предмета, и утврђених нових доказа, моћи да унапреди њихову заједничку ствар. Он мисли да ће оно изазвати само љутњу, а љутња — вели — заслепљује, те се аргументи и не опажају. Напомињући му, да не воли да он — спрам кога толико пријатељства осећа — ствара себи без невоље непријатеље, јер је бола и злобе у свету довољно, да га не морамо ми увећавати. Још у једном писму (1868.) говорећи о „Природној историји постања“ вели, да због његове смелости по каткад задрхти, и да је у неким поставкама био брз, нарочито кад је говор у којим су се формацијама разне групе појављивале.

Августа 22., год. 1867., шаље Хекелу француски превод његових „Видова,“ и за предговор, који је написала г-ђица *Royer* вели, да је уверен да ће шкодити књизи у француској, и у исто време му јавља да је његова књига доживела у Русији четири издања.*) У једном писму *Годрију*, жали се што у земљи ***Бифона***, ***Жофроа*** и ***Ламарка*** тако упорно држе на непромењивост видова.

Хукеру се жали (23. фебруара 1868.) због своје хипотезе пангенезиса, бојећи се да није мртворођена. ***Bates*** му је, вели, казао, да је двапут читао, и није разумео. ***Спенсер*** каже да не зна да ли разуме, — но Дарвин се теши да ће пангенезис у будућности поново се појавити од другог оца, и под другим именом. Изгледа као да је једини ***Уолес*** (Wallace) давао важности његовом пангенезису. О овој хипотези вођена је целе го[дин]е преписка. Професору ***Прајеру*** пише (31. маја 1868. године): „Са усхићењем слушам да сте примили моје назоре, и учење о модификацији специја. Потпора коју добијам из Немачке, јесте најглавнији темељ моје наде, да ће наши назори најзад преовладати. До сад сам од књижевника моје отаџбине био непрестано ружен и презиран: али млађи природњаци готово су сви на мојој страни, и, пре или после, публика ће следовати онима којима је предмет специјална студија. Куђење и презрење незналачких писаца не вређа ме“...

У великој преписци налазе се и два писма *Л. Агасицу* своме најљућем противнику: једно, којим му — као што је раније поменуто — спроводи своју књигу, а друго се тиче риба у амазонској области, о чему му је Агасиц писао. Та су писма интересна по учтивом тону, којим су противници један другоме писали. Али што је најчудније, од свију критика и примедаба, — а тих је било заиста врло много и од стручних људи — најбоља је критика била, по мишљењу Дарвинову, не од каквог стручног природњака, већ од једног професора енжењерије — *Fleeming-a Jenkin-a.*

*) **Последњи пријатељски поздрав из даљине добио је Дарвин од Хекела, кад га је овај депешом поздравио са врха Адамовог брега на Цејлону.**

За нас Србе од интереса је једно писмо од 4. маја, 1869, писано Лајелу, оно почиње овако: *„Обратили су се на ме због фотографије, ради украшавања и копирања диплома почасних чланова, једног новог друштва у Србији.* Хоћете ли ми дати једну за ту цељ? Ја имам једну у целој фигури у моме албуму, али је лице мислим сувише мало да би се могле копирати.“ То ће друштво по свој прилици бити тадања уједињена омладина српска.

Остала преписка тиче се његова дела *О постанку човека*, и на критике које су изишле поводом тога. Споменућу само писмо *Катрфажу* (1872. год.) где му захваљује на труду око његова кандидовања за француску академију (био је изабран тек 1878. и то у секцију ботаничку). У тим годинама (1872, 1878), дописивао је са немачким научењацима *Вајсманом*, *М. Вагнером*, односно његова закона миграције, *К. Семпером*.

У опште узев, како је које дело његово излазило, тако је и његова преписка са научним пријатељима врзла се у главном око тих његових дела. Тако је 1874. и 1875. била посвећена *Инсектоједим биљкама*, другом издању *Порекла човековог*, *Коралних спрудова*, и *Разлици животиња и биља*.

Није без интереса навести из писма о једној спиритистичкој седници у кући Еразма Дарвина, на којој је, сем Дарвина, био и *Ф. Галтон*. За Дарвина је то била велика шала, која га је уморила, а не може да разуме, како је то могуће да човек све то ради. После је била друга седница, на којој је био и *Хексли*, који је о томе писао Дарвину. Дарвин му на то одговара, како је он својој породици објашњавао, да што више о томе размишља, то је све већма уверен да је све то превара.

Фебруара 22. године 1875. умро је *Лајел* у 78 година старости, и с њиме нестаде једног искреног пријатеља Дарвинова. Дознавши за смрт свога пријатеља, Дарвин пише његовом секретару г-ђици *Buckley* (доцније г-ђа Фишер): „Ја сам ожалошћен сазнав за смрт мога старог доброг пријатеља. Симпатија за радове других природњака била је најлепша црта његова карактера. Нећу заборавити никад, да готово све што сам у науци урадио, имам да захвалим изучавању његових дела“. *Хукеру* такође пише о смрти Лајеловој, наводећи, како га је Лајел молио, да и он буде један од оних који ће крајеве покрова држати, али му је он одговорио, да се на то не сме одважити, јер би у сред пратње пао“ итд.

Из писма које је писао *Дорну* (директору зоолошке станице у Неапољу) због зоолошке станице о којој се веома интересовао, видимо како верује, да ће та станица имати велика утицаја на напредак зоологије у целој Европи.

Из преписке сазнајемо да га је питање о вивисекцији занимало више година. Дарвин је био у опште пријатељ животиња, и противу мучења њиховог. Вивисекција је обратила на се и пажњу биолога. Британска асоцијација у Ливерпулу 1870. год. назначила је Одбор, који је поднео из-

вештај под каквим се околностима и погодбама може експериментисати са живим животињама.

А године 1875. у оба дома поднет је и законски пројект о томе. Поводом тога питања Дарвин пише 1875. својој кћери (удатој *Личфилд*), износећи своје хумано мишљење. После неколико година (1881) находимо опет једно писмо писато професору физиологије у Упсали *Фритјофу Хомигрену*. У том писму Дарвин напомиње, да је он целог века био ревностан бранилац хуманитета спрам животиња, па између осталога вели: да је напредак физиологије немогуће без опита над живим животињама, а ко би то спречавао био би злочинац спрам човечанства и т. д.

Преписка од 1876. до 1882. године односи се махом на радове издате у то време, као што је: „Дејство глиста на орницу“, и белешке за „Живот Еразма Дарвина“ и т. д. Прво дело примљено је од читалачке публике врло добро, јер је за три године распродато 8500 комада. Ни болест, ни старост нису спречиле Дарвина од рада, и ако по његовом мишљењу „кад се остари, мисли се враћају на прошлост, не баве се будућношћу.“ „Ја не могу издржати да ништа не радим — пише Бломфилду — чини ми се дакле, да ћу дотле, и даље радити док могу, а да не будем смешан.“ И он је збиља радио, са истом вољом и истрајношћу, као и док је био млађи. Последње године његове биле су зачињене признањем и похвалом. Тако је 1877. год. постао почасни доктор права кембриџског универзитета. То је био повод те се скупила сума од 400 фуната да се створи стална успомена на Дарвина у универзитету. Испрва се мислило на попреје, но доцније се сложе за слику, коју је радио Richmond. Дарвин је сликан у докторском талару. Та слика сад се налази у библиотеци философског друштва у Кембриџу. Исто тако и Линеово Друштво израдило је Дарвинову слику, радио ју је John Collier.

Напред је напоменуто да је тек 5. августа, 1878. Дарвин постао члан француске академије и то у ботаничкој секцији. Поводом тим пише он **А.** *Греју*: „Видим да смо обојица изабрати за дописне чланове Института. То је управ добар виц да сам изабрат у ботаничку секцију, јер је обим мога знања мало већи од онога што знам да је красуљак композита биљка, а сочиво легуминозна.“ Исте године *Дибоа Рајмона*, уз припомоћ *Хелмголца*, *Петерса*, *Евалда*, *Прингсхајма* и *Вирхова*, изабрат је за дописног члана берлинске академије наука. Године 1879. добио је Bally медаљу лекарског друштва. А исте године добио је од Академије Наука у Турину Бресову награду од 1875—1878 (за три године) 12 хиљада динара. На честитку, коју му је Дорн послао за његов рођен дан, Дарвин му се захвалио, пославши му 100 фуната да станција купи себи какав апарат, или друго што јој треба. А 1877. г. добио је скупоцене албуме са фотографијама његових поштовалаца, из Немачке и Холандске. Узгред напомињемо, да је 1878. г. цар бразилијански *Дон Педро* изјавио жељу да га позна, али Дарвин тада није био код куће.

Остала писма тичу се радова појединих научењака, који су Дарвина интересовали, а ти су радови већином геолошки, а поред њих и зоолошки. У тим писмима је и оцена Дарвинова о појединим научењацима. Тако нпр.: *Хукеру* пише поводом његова говора у британској асоцијацији о *Хумболту*, да има потпуно право кад га назива највећим научним путником што је икад живео, и да Хумболт задивљава више својом свезналошћу него ориђиналношћу. За *Хекслија* пише њему самом: „Морам Вам рећи шта је пре неколико година Хукер мени рекао: „кад Хекслија читам, осећам се у свом интелекту са свим детињаст“. За *Белфура* (Balfour) пише *Фрицу Милеру*, да је Белфурова „Упоредна ембриологија“ најзначајнија књига. Писац је млад човек, који ако буде здрав, даће сјајних радова *) *В. Оглу* благодарећи му на преводу Аристотелове књиге: „О деловима животиња“, пише: да он није имао појма о Аристотелу. *Лине* и *Кивије* — вели — били су моја два Бога, али су спрам Аристотела просто ђачићи.

И ако Дарвин није никад себе сматрао, да је по струци ботаничар, ипак је његово дело (посвећено Аса Греју): *Различни облици цветни на биљкама једног истог вида*, (1877, друго издање 1880.) са свим чисто ботаничко. Преписка његова кад је то дело радио (а радио је на њему 20 година), и правио испитивања над биљкама, врло је занимљива, но ми је изостављамо што је та преписка сувише опширна и специјална. Пре овог дела штампао је (1862, а III издање 1877) такође једно специјално ботаничко дело: *Различна уређења, са којима се Орхидеје инсектима оплођавају*. „Ботаничари до неба уздижу моју књигу о Орхидејама“. — пише Дарвин издавачу свом, — дело је пак добило признања и од председника „Линеовог друштва“ *Бентама* (Bentham), за кога се мислило да није наклоњен Науци Развића. *Лајел* је сматрао то дело, после „Постанка видова“ за најзначније дело Дарвиново. Као наставак Орхидеја, сматра се друго једно дело његово: *Дејство укрштеног оплођавања, и самооплођавања код биљака* (1876. У том делу доказује важност укрштеног оплођивања. Дело је било резултат једанаестогодишњег рада, и неколико писама говоре само о тим експериментима. *Инсектоједе биљке* издао је 1875 г., а први пут почео је да посматра Droserae 1860 г, и од тог доба прикупљао је само податке и посматрао. Дело је штампано у 3000 комада. Преписка поводом овога дела била је такође велика. Исте године штампао је *Пузајуће биљке* (штампане први пут 1500 комада, а доцније још 400). Са овом књигом је у вези дело које је са својим сином Франсисом израдио: „Моћ покретања код биља“ (1880 г. штампано у 1500 комада).

Чувени ботаничар инглески *Тизелтон Дајер*, карактеришући Дарвина и његов рад у ботаници, вели: „Његов научни темперамент одликовао се вазда светским духом, и допуштао му је да се живим учешћем

*) На жалост Белфур је исте године 1882, 19 јула умро услед несрећног пада на глечеру Фрезнерском (јужно од Монблана), у 31 години. Био је одличан ембриолог.

односи за све на свету, сем простог преклапања старих, сувих, научних скелета сматрајући их као нове. Он је показивао својим гостима какав Epipactis, који ниче сваке године по сред утабане пешчане путање, и то са таквим живим интересом, са каквим им је причао о тек израђеном новом делу своме, којим се занимао до тога тренутка. И ако је Дарвин већ давно оставио свако стварно учешће у чистој систематици, ипак је он оставио потребан капитал за издавање Штејделова „Номенклатора".

„Тајмс" је још за живота Дарвинова рекао за њ у једном уводном чланку ово: „Од свију наших живих људи од науке, ни један није дуже и и са сјајнијим успехом радио, но Дарвин".

Кад расмотримо огромну преписку Дарвинову са својим научним пријатељима, онда ћемо по броју писама видети да *Хукер* долази на прво место, њему је написао 168 писама: *Лајелу* 81, *Аса Греју* 69; *Фоксу* 37, *Уолесу* 28; *Хекслу* 17; *Лобоку* 9, *Хекелу* 7 и т. д.

(Свршиће се)

МИТО

ОД

А. ЛУГОВОГ

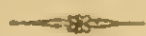

(НАСТАВАК)

IV

Пожарски доручковаху обично у један сат по подне. Данас су, нешто због празника, нешто због надања гостима из Петрограда, мало задоцнили.

Кад је Павле Константиновић ступио у свој врт, чу на тераси, која је била на противној страни летњиковца, живахан разговор. До њега је допирало јасно смејање његове љубимице Оље, нечији спор с неким, нечије певушење.

— Татице, татице, је ли да није истина да ће сви хусарски пукови бити претворени у пешачке? — обиште Оља о врат Павлу Константиновићу, тако да једва могаше ући.

— Није истина, није, драга несташнице, не веруј.

— Ето видите сад колики сте лажов! — напућив усне, рече Оља у шали младом, лепом хусару, који у тај мах приђе.

— То сте требали за вас сачувати и не казивати Павлу Константиновићу — рече хусар, смешећи се, и поздрави се с Пожарским. — Павле Константиновић могао је ништа и не чути о томе, јер, ко зна, можда је то још државна тајна, коју сам ја могао поверити вама, као својој будућој жени, али никад ни за живу главу и Павлу Константиновићу, — шаљаше се хусар с Ољом.

— Одлазите, лакрдијашу, какве државне тајне можете ви имати!

— Хвала на беседи — претварајући се да је увређен, рече хусар и као тобоже хтеде да се уклони.

— Де, де! Да се нисте и са мном шалили као с девојком од пет-

наест година — мени је већ скоро осамнаест. Молим овамо! — рече Оља одлучно и, шчепав хусара за руку, одвуче га огради.

А Павле Константиновић се осмехну двосмислено, гледајући за њима. Па зар је и могла његова умиљата, наивно поверљива, Оља појмити какви осећаји море сад њеног оца! Од некуд у његовој души, кад год погледа њеног младожењу, тог доброг веселог и у сваком погледу исправног младића, узаври некаква неодређена злоба и увреда. Младић му, истина, није ништа скривио, он је пуки сиромах, али је он — Пол Чермењецки — у исто време рођени синовац Алексија Христифоровића Мироковца, његов питомац и наследник свих његових добара, стечених митом! Сувише пријатна својта за човека поносита својим поштењем!

Павле Константиновић ни сам није опазио како је то испало да Оља постане вереница Чермењецког. Виђања у позориштима, на забавама, на тркама, свуда где се виђа „сав Петроград" и где је породица Пожарскога често морала присуствовати по дужности, замењујући вечито посном заузетог Павла Константиновића, упознала су младеж и сљубила их. Упоредо с овим било је и пословних виђења код Павла Константиновића и Алексија Христифоровића. Како год да се окрене, на одступање сад већ није ни мислити — Оља воли свога младожењу, који је, према општим назорима, још и завидна партија. Понуда учињена, пристанак дат и свадба уговорена о јесени, кад се младожења врати из логора на зимовник у Петроград.

Па ипак се Павле Константиновић не може никако отети рђавом расположењу, кад год помисли на овај брак. Томе је расположењу и данас подлегао, и ако је узимао живо учешће у разговору гостију. У осталом, то управо и нису били његови гости, већ његове породице: осимОљиног вереника ту је био један млад чиновник, који много обећава и тражи начина да искаже своју подобност, за тим две девојке, другарице његових кћери, које такође бораве у Павловску и, најзад, једна његова својта — удова ђенералица, оптерећена великом породицом. Она живи у Москви и ништа сем пенсије нема, па је дошла молити за помоћ.

Доручак је прошао весело и у граји. Оља се препирала са својим младожењом: млади будући драгонер — син Пожарског — Коља забављао је оштроумним досеткама своје суседке госпођице: Ана и Љоља мазиле су се са старим, слепим дедом, који је седео до њих на крају трпезе: домаћица Јелена Петровна дириговала је доручком као вешт капелник својим оркестром, па је чак и Марија Павловна, старија ћерка Пожарског, девојка пономљива, овда онда у општи разговор уплетала по коју заједљиву оштроумну примедбу.

За овим доручком Павле Константиновић заборави све своје бриге и тешке мисли.

Али се те зољаве мисли поново навелапише на њега, чим у вече остаде на само. После ручка су сви Пожарски скупа отпратили на железничку станицу Пола Чермењецког и Кољу, и ту мислили мало посе-

дети, да слушају музику. Међу тим како киша беше отерала оркестар унутра, где је и много света и страшна запара, Пожарски поприческаше мало, док промане киша, па се одмах вратише кући. Павле Константиновић није баш ни марио што је тако испало: он је више волео слушати код своје куће благе акорде клавирске, но свирање оркестра. Марија Павловна и Оља, чим су стигле кући, да би учиниле оцу по вољи, заседоше за клавир. Павле Константиновић отишао је у свој кабинет, запалио цигару и испруживши се на канабету, слушао непознату му кајду, којој основну мелодију није никако могао ухватити од сувишних заврлама композиције. У глави се међу тим вршио обичан посао, и већ после пет минута он је опет мислио о Смолину и о том како је поносно одбио његову понуду; после других пет минута пљунуо је и рекао: Ни!.. Какве бљувотине!.. Али ипак је, видите ли, мило човеку кад осећа на себи венац одличног држања. Мило му је да сам себи обеси орден... pour le mérite"!.

Би му криво што му ове мисли покварише лепо расположење, па баци цигару и оде у гостинску собу.

Застаде на вратима и, слушајући музику, посматраше неко време с пуно љубави живу слику. Пред њим су право, за гласовиром Оља и Мања, два оличења лепоте и у исто време две супротности — једна у јеку живота, пробуђене страсти, друга — бледа и тиха. Одмах ту, на канабету, седе две фигуре, које јако подсећају на њих, само што су остареле; то су мајка и тетка. С друге стране, до прозора, млађи је нараштај — Ана и Ђоља и с њима најстарији члан породице — деда.

Не гледећи што је та слика умотана хладним сумраком северне мајске ноћи, Павле Константиновић осећао је како нека топлота из ње бије, коју је још оштрије наглашивало шибање кише у прозоре.

Непогода мора да је рђаво утицала на живце мале Љоље, јер се она дрњавала и кревала тако, да су сви покушаји дедини, да је умири и приволи да слуша музику, остали узалудни. Тек кад је спазила оца, скочила је и отрчала к њему; иза ње не изостаде ни Ана. Обе му обискоше о ногама и као вир узаврене:

— Татице, причај нам штогод; причај, болан!

Павле Константиновић волео је по кад што да прича деци приче, али сад није марио, мрзело га је што сметају свирању, те их поче ућуткивати.

— Онда дела карте да играмо.

Ни то нећу.

— Децо оставите на миру оца, не досађујте му — викну Јелена Павловна — Идите и с дедом играјте карте.

Врло добро — рече Павле Константиновић — дела да вас наместим.

Он извади из стола старе карте, намести децу код деде, подели им карте и оде опет у свој кабинет.

У сумрачној самоћи некако је осећао спону, која га спаја с породицом. Љубав спрам жене и деце: ту у сумраку он их вида не само онако како их је мало час видео, него и у њиховој прошлости и њиховој будућности са свима радостима... и са свима бригама за њих...

Пол Чермењецки уз Ољу нити ће сад што добити, нити наследити. То је, у осталом доста утешно, јер нада је ту, да младожења истински воли вереницу и да ће она бити срећна у браку. Али... она постаје жена врло богата човека, и у колико његова љубав није користољубива, у толико је дужност очева да је што пристојније опреми оделом и другим ситнуријама. Права пропаст!

Па ту је још и Мања, старија ћерка — њој је 24 године — која је већ два проспоца одбила — нашла је да нису лепи ни достојни њеног положаја и лепоте... Шта ће бити с њоме?... Време је, те још како, да се уда!... Она сувише јордани! Јест, она је лепа... Али та лепота некако не мами: некако је ледена, сухопарна, дрвендекаста. Она се сувише бави собом и за то није интересантна другима.

Павле Константиновић, ма да је пазио кћер, ипак је знао дати себи тачан рачун о том какво људско држање може бити и спрам њега и спрам сваког члана његове породице.

Сад он мисли да се Мања без мираза неће моћи тако лако удати, или бар ако не изради њеном мужу добар положај и маснију плату. Али мисао о протекцији свога зета одвратна је Павлу Константиновићу као и мисао о миту. А Мања, међу тим, једнако чека као да је принцеза!.. Зар да је осуди на вечито девовање!.. Не, он то не може учинити, он је не може вечито гледати поред себе како вене и копни, како узалуд губи младост у родитељској кући... Не мисли он овако, што би био тврдица, него што му је жао Мање. Он је волео кћер због њених особина, које није знао толико по спољњем исказивању колико по слутњи, по држању да оне постоје. Она је била часна и уљудна, по кад што блистала финомом памећу, по кад што пакосном шалом, а по кад што и добротом срца. Али све је то кад што, све су то случајне варнице на мрком велу тишине и равнодушности ..

После Мање Павле Константиновић пређе мислима на судбину свога сина Коље.

„Док живим — мислио је — моћи ћу се бринути о његовој каријери, моћи ћу га, ма колико да је тешко, држати у гарди. Али, ако...

Али ако Коља остане без потпоре — онда ће то бити један најобичнији драгонер и ништа више. И с војничком службом свога сина Павле Константиновић помирио се тек пошто се уверио, да би његов добри Коља на сваком другом пољу такмичења знањем и подобностима, остао у шарагама.

Павлу Константиновићу сену кроз главу да је негде читао како синови наслеђују материне особине, а кћери — очеве.

Ту се сети и како је заволео Јелену Петровну, како се оженио њоме, како век с њоме провео, сетио се свих њених добрих страна и мана.

...Она, као и њена кћер сад, није имала мираза, а сем тога ни каквих не само родбинских но ни чиновничко-службених веза — ћерка скромног паланачког професора. Али она је некако на први поглед сваког задобивала својом мирноћом и добротом. Била је лепа и у исто време равнодушна спрам своје лепоте; заносна али никада кокета. Није имала ни каквих дипломатских подобности, па ипак је неопажено и ненамерно одиграла не малу улогу у службеној каријери свога мужа у свима оним случајима, где се не говори „cherchez la femme“, него се „qu'une femme veut, Dieux le veut“. Сва њихова ближа породична познанства, од најмањег до највећег, везана су и чврсто се држала, захваљујући на првом месту Јелени Петровни. Њу су волели у породичним друштвима, и пре но би заустила да замоли што за свога мужа, њене високе пријатељице већ су молиле за њега и пеле га све више и више, ближе себи, док на тај начин и Пожарски није постао „особа“. Али како је свако његово напредовање везивано за његову памет, подобност и моралне одлике, то је улога одиграна Јеленом Павловном остала дуго никим неопажена. Па и сам он тек је у последњим годинама, најзад, сметрио колико му је она ваљала не само као жена, већ и као подупорањ у његову пењању уза грађанске степенице.

...А било је време кад је он мислио обратно, кад је био наклоњен да пре верује да се Јелена Петровна врло мало кида о одржању веза с кућама од утицаја, и то га је чак мало и једило. Што јој због тога није чинио прекора, узрок су трепуци, када је он збацивао са себе чиновничку кожу, па давао на вољу души, одавао се читању философских књига и почињао да се поклања пред женом, што код ње није било никаквог изволевања ни лудовања, што није марила за почасти и богаство. Особито ју је волео у таквим трепуцима, а они су га свакад спалазили кад га што увреди, кад види нужење, ласкање и претворност... Колико јој је само захвалан бивао тада, што је, немарењем за њихово стање и осигурање породице, нехотично подржавала у њему дух непоколебљиве верности наспрам дужности и грађанских идеала, свима оним „заборављеним речима“, које је он у младости на памет знао и којих се, с времена на време, опомињао и на своме службеноме путу.

...А сад ето за пакост рђавог тренутка, кад треба извршити строг преглед над тим грађанским идеалима, обазрети се на прошлост, свему свести збир.

...Да ли је добро радио, што је на последак тако мало мислио као и Јелена Петровна? Зар брига о будућности није дужност садашњости? Што је краћи рок остављен за осигурање породице, тим је и та брига тежа. А она, та очекивана будућност, може доћи свакога тренутка и затећи га неспремна. Кад би умро сад, ма да дуга не би оставио, али ето

потребе да се задужи, и кад не би стигао да тај дуг исплати, кад би га смрт изненада задесила, он би породици у наслеђе оставио дуг...

... Ето у гостинској соби седи његова својта Олга Петровна, која ни до сад није стигла да поплаћа све дугове свог покојног мужа, а тешко да ће их кад и платити; стићи ће их до саме смрти. А био је поштен човек... одличан ђенерал у бојевима... домаћин... никако расипач.

...Али и осим смрти он већ сад има главобоље око зајма, — ко зна да неће бити и више тешкоћа кад дође до плаћања·

...Истина, тај зајам изазивају трошкови Оље и Коље, који се чине један пут за свагда, те ће се после моћи расходи скратити и дуг исплатити... док не порасту Ана и Ћоља... или док не затреба за Мању.

Павле Константиновић нађе да је једина већа сопственост којом он располаже, овај летњиковац у Павловску. Али он је и купљен с преносом чистог дуга, и за њега ће добити ситницу ако га поново заложи.

...А меница — меница с роком — то је тек зло! Он је још у младости искусио сав терет управо једне тричаве менице и зна шта то значи.

...Али шта да се ради! Мораће прибећи и меници. Када је био мањег чина, дешавало му се „да на кратко време откине" од имућнијих другова. Али сад су та времена прошла, сад по који пут „откину" од њега, а већ таквих новаца, какви су њему потребни, не откиде ни од кога.

Мисао Павла Константиновића гради скок: коме онда да се обрати за зајам?

Опомиње се неколико познатих му дисконтера. Да иде к њима да *моли*... и добије... или да не добије.

То га је корутало! Не, потребан је посредник.

Да ли би могао послати кога од потчињених чиновника. Не, не, то би значило сејати разврат међу потчињенима и крњити свој престиж.

Па збиља за што се не би користио Смолиним у овој ствари?

„Али ако он помисли да се сад ја сâм натурам на мито?"

„Па ако, нека мисли! — одговори Павле Константиновић сâм себи. — То је још и боље. Он ће још боље видети да ја нисам хтео узети његове акције, ма да ми је новац потребан.

„Да, да, — мислио је он после једног тренутка: — у овоме обраћању њему лежаће колико толико оправдања оној мојој снисходљивости спрам њега пошто се усудио понудити ми мито. Нека он зна да ја презирем ону понуду... comme nulle et non avenue, и да на њега гледам и сад као и онда просто као на агента, као на посилног... јест."

Ову мисао одмах смењује друга. Павлу Константиновићу долази на памет да ће од Смолина ово одмах дознати Алексије Христифоровић. Да то што год не нашкоди Ољи? У осталом шта? они знају и без тога

да Оља не носи ништа, и онда шта их се могу тицати његове материјалне ствари. Беспослица!

...О чему се мора мислити, шта мерити, чега се бојати!...

...А зар је он, кад је давао пристанак на брак Ољин с његовим синовцем, узимао у обзир то што је Мироковец подмитљивац? Зар је мислио о томе, да ће благостање његове ћерке и његових унука бити основано на капиталу, који они временом могу наследити од подмитљивца?

...Да, мислио је. Та се сумња и онда кртолила у његовој души. И шта! Он ју је морао пригњечити у самом њеном зачећу. Оља ни за један тренут није сумњала у његов пристанак, и зар је најзад могао својим отказом рушити њену срећу? И у име чега? Шта би он тиме постигао? Кога би исправио? Коме би учинио добро? Мироковец би нашао другу девојку синовцу и ни једног се тренутка не би замислио пред каквим новим митом... Оља у најбољем случају задовољила би се другим младожењом, кога би, можда, мање волела и који би био мање некористољубив у љубави спрам ње; а у најгорем — то би било за њу удар, који оставља траг кроз цео живот... То би је могло разјарити, разјарити или против породице или против друштвенога склона, окужити је песимизмом.

Шта би он могао навести за оправдање свога отказа? Да је стриц њеног младожење подмитљивац. „На за што сте се упознавали с њим, за што сте га с почашћу примали, за што сте ме одводили у његову кућу?“ Он је потребан човек. „Значи да сте и ви узимали мито, користећи се његовим утицајем у својим потребама?“ Наивна млада душа никад неће моћи појмити ону паучину компромиса, у коју се ми занетљавамо као муве, у којој се трзамо и боримо, док нам паук — свет не узме душу. Ако ћемо истину говорити, није никако ни требало пуштати своју породицу у такво друштво. Али како да се проберу људи без мане, где и у коме сталежу? Да ли је много таквих, који неће узети кад им пружиш? Зар нису у већини они, који не узимају само зато, што им нико ништа не даје, јер нема за што? И чиме су такви бољи и моралнији од оних, који су већ узели, који су имали за нешто да узму?

...На зар је доказано да Алексије Христифоровић узима мито? То је *познато*, али није *доказано*. А у његовом независном стању мито најзад и није мито.

...Најзад, Пол Чермењецки има сâм свога имања... Рећи да се не прима стричева наслеђа? Зар је могуће не само принудити га да се одрече тога наслеђа, него чак и *поменути то*, — зар је могуће?

...На и то наслеђе што га већ има Пол, ко зна на који је начин стечено? О, кад би човек нешто подубље завирио у родословље разних богастава, колико би их нашао сасвим прљавих! Тим би се путем дошло до пуног одрицања богаства у опште.

„А да сам ја, ето случајно, примио од Смолина њихове акције —

паде на памет Павлу Константиновићу: — како ли би ме тек онда погледао Алексије Христифоровић?“

Павлу Константиновићу паде некако пазгодно ова мисао, коју замени неодређено сазнање да је Мироковец и послао њему Смолина — ако га је одиста он послао — с тога, што сам није имао храбрости да с њим говори. Циник, који се не стиди свог не сасвим чистог посла, ипак се тргао, кад је требало погледати право у очи човеку, чије је мишљење поштовао и ценио, у чије је поштење био уверен. Јест, Мироковец га и поштује с тога, што осећа над собом његову моралну превагу. Можда је с тога онако радо прихватио и женидбу свога синовца Ољом, која никаква мираза нема.

„Али ја, ја — помисли Павле Константиновић — до чега сам се ја срозао, да се морам радовати расположењу подмитљивца и бринути се шта ће он помислити о мени и мојој ћерци, ако дозна да ја, на неколико месеци пред њену свадбу, тражим по што по то зајам!“

„Па нек мисли што му драго, нека! — после тренутног размишљања говорио је сам себи, пуштајући у таван колутове дима од цигаре. Нека се због тога, ако хоће, и свадба поквари! Наравно, ја због тога нећу баш ни мало зажалити! Ја се нисам усудио одбити младожењу, бојећи се да Ољу не огорчим: али ако то огорчење потече не од мене већ од њих, ако се она не наљути на ме, него на њих, ја ништа не губим, ја добивам... Моја ћерка биће враћена мени... и ја ћу је умети утешити, ја ћу јој показати каква је то кућа, у коју... коју је сад драговољно пуштам! О, хиљада противречности!“

Павле Константиновић осећа како га једи то, што не може да се искобеља из лавиринта, који је сам створио: осећа да је скоро готов да се преда на вољу току околности и потражи излаза у спасоносном, али срамотном, опортунизму. А да би од самога себе побегао, он одлучним махом руке угаси цигару и оде у гостинску собу својој породици.

Али пре него је успео доћи до врата у сретање му изиђе заплакана мала Ђоља и, загрлив му, по обичају, ручицама колена, стаде се жалити на деду:

— Татице, деда кашшари! Драги татице, деда кашшари!

Павле Константиновић, смешећи се, наже се детету, узе Ђољу у наручје и, љубећи је, с пуно учешћа упита:

— Шта ти је, срце моје, ко те је увредио, моја девојко? Лепа моја, не треба плакати, не треба. — Али Ђоља, притиснувши се на раме оцу гргуравом косом, једнако је јецала.

— Добро, поплачи, поплачи — у шали подстицаше Павле Константиновић — поплачи мало, па ћеш ми после казати чиме те је деда уцвелио.

Ово подстицање на плач увек је умиривало Ђољу, па је и сад на мах престала јецати, и црним очима, пуним суза гледала у оца, отомбољивши мало усне, покапане сузама.

Павле Константиновић, носећи је у наручју, уђе у гостинску собу.

— Теби се, Љољице, спава, па си зато и дрновна — рече мајка, не устајући с канабета.

— Маријо Васиљевна, време је да успаваш децу — окрете се она дадиљи, која дође на плач детета.

— Не, не, ја ћу због празника заједно с ћерком да пијем чај — рече Павле Константиновић дадиљи, кад хтеде дете узети. — А пре тога ваља нам се и с дедом помирити. — Дед, шта је било? — упита он, пришав столу, за којим су седели Ана и деда.

— Та ето унука је посумњала да ја идем на то, да их надиграм, — рече деда смејући се.

Изиђе да је дед с унукама одиграо неколико партија ником непознате игре: да су карте делили свима подједнако по реду једно за другим, и унуке саме купиле пред дедом карте, кад овај није могао да их нађе на столу, — да је ишло све на опште задовољство дотле, док слепи деда погрешком није окренуо карте наопако — фигурама од себе. Не могући да појми узрок томе, Љоља, већ уморена игром, гледа у томе некакву подвалу са стране дедине, па се зали сузама и по обичају, побеже оцу, да тражи правде и заштите.

— Ја рекох деди: деда обрни карте — објашњава Ана, — а он мени: „не, не, не!“ и притиште карте на прси. Хтеде Љоља да му их обрне, али он не даде, и с тога она бризну у плач.

— Лепа ти, моја девојко, — миловаше Павле Константиновић Љољу. Деда није мислио да те превари, он је само погрешио, јер ко још карте показује. Дед, помири се с дедом! — рече он, пружајући је деди.

— Да, унука је увредила старога деду баш ни зашто, али, сад мир! Ја бих се мало пољутио на тебе, да је дан, али пошто је време да спаваш, нећу да те љутим.

Деда јој пружи руке и Љоља, једнако ћутљива и увељена, седе му у крило.

— Хоћеш још да играмо? — упита деда.

Али дете, наслонивши главу на дедине груди, ћуташе и замишљено гледаше у оца.

— Њој се одиста спава — рече Павле Константиновић жени.

— Чај је готов — одговори на то Јелена Петровна, — пређимо у трпезарију.

— Е, децо, напред! — командова Павле Константиновић.

Ана поведе за руку слепога деду, а деда понесе Љољу на рукама.

За чајем обрнула је на се општу пажњу сестра Јелене Петровне. Стара ђенералица једнако је причала о својој деци, молила Павла Константиновића, да поради да се млађи преведе из онога завода, у ком се учи, у други, тужила се на средњега, што рђаво учи, тужила се на здравље своје кћери, на своје и на мучан живот. Павлу Константиновићу све је то одавно било познато, па није ни слушао с вољом. Чим је могао по-

моћи. увек је помагао, давао новаца, али приче од девендела није волео. У садањем његовом стању њени разговори били су му просто несносни. Они као да су навлаш подвлачили све мрачне стране његовог неосигурања, које је он сагледао тек у последње време. Павле Константиновић волео је да међу својом породицом заборави на све бриге, волео је дечије шале, волео детиње невино ћаскање, и с тога су увек за трпезу седеле с њиме Ана и Ђоља, с којима се обично шалио. Данас, због ђенералчиних јеремијада, био је лишен тога задовољства. Али, слушајући једним увом њу, он није пуштао из очију ни оно што се дешава на другом крају стола, где су деца, којима је дато млеко место чаја, весело грајала са сестром Ољом, која им је сад заменила дедино друштво, јер је деда за време јела увек ћутао и због слепоће сав се одавао пажњи да не проспе чај, да комад не пронесе мимо уста.

Слушајући расејано ђенералицу, Павле Константиновић опази да је деци нестало кифлица, па узевши испред себе корпу пружи им и пре но што ће им дати, рече изазивачким осмејком:

— Чавке!

То је био познат знак.

— Га, га, га, га! — загакаше као млади чавчићи на разне гласове Ана и Љоља.

Пошто деца вечераше, он им се, смешећи се, обрати изученим напамет питањима:

— Сад, децо, пошто је млеко попијено, треба...?

— Дићи се — одговори Ана.

— Мо... — поче Павле Константиновић

— ...ментано — доврши Ана.

— ...ано, — понави за њом Љоља.

— И опростити се на...

— ...равно.

— ...И умаћи без...

— ....обзира.

— И свући се без...

— ...помоћи

— И заспати као...

— ...јагње..

— ...јагње, — понови Љоља.

— Сад напред! командова Павле Константиновић.

Деца весела лика скочише иза стола и приђоше оцу и матери да се опросте.

Испраћајући их у њихову собу погледом пуним милоште, Павле Константиновић помисли у себи: „Прва насушна потреба свакога човека — то је потреба радости. И како у ствари треба мало, каква ситница понекад, па да се створи истинска радост“!

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

ЈУТРЕЊЕ У МАНАСТИРУ

Свештена обитељ из времена давни',
А око ње древни споменици славни,
Са жубором поток низ камење струји,
На гранама поју тице и славуји,
Свечано се нижу липе хладовите,
И високе јеле танке, поносите.
Па још свети звуци громогласних звона,
И молитва блага отуд са амвона...

Јутрење је свето. Отворене двери,
И побожне песме одјекују гласи,
То одани душом прадедовској вери,
Певају стихире смирени монаси. —
Сунашце се рађа; дан свежином дише,
Крст на торњу блиста спрам сунчева зрака —
На молитву, браћо! Не стрепите више
Од душманске силе, ножа и пушака!

1898 г.

Сокољанин

ДВАДЕСЕТОГОДИШЊА ОКУПАЦИЈА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

ПУТОПИСНЕ ЦРТЕ

ОД

ЈОЗЕФА ХОЛЕЧЕКА

ПРЕВОДИ

К. С. ТАУШАНОВИЋ

— НАСТАВАК —

IX

Билећ. — Привредне реформе. — Аграрно питање.

(СВРШЕТАК I ДЕЛА),

Око 6 часова пред вече стигосмо у Билећ. Близу града видесмо извор Требињчице: она као и многе друге реке у у овим крајевима, извире из стене, јачином читаве реке. Ждрело њено лежи с десне стране дубоко под друмом, у једном дивном, поетичном кутићу. Високе стене бацају вечерњу сенку над њим а обале речне пријатно се зелене. Нашао се неко, ко је умео да оцени вредност овог примамљивог кута, те је подигао у дну његовом згодан хладњак.

Дивна река Требињчица тече од Билећа к црногорској граници и ток јој је између високих стена управљен западу. Код требињског поља дели се у четири рукава, који, вијугајући се кроз требињско поље, напајају га с више страна. На

северо-западној страни од Требиња Требињчица тече преко висоравни, три километаре широке, т. зване Попово Поље, која се простире чак до Клека. Преко лета Требињчица пресуши, али у јесен нарасте вода толико, да цело ово поље потопи и претвори га у право језеро. У то доба избија вода и из „понора“ (понорница), која с пролећа опет пресушује. Од јесени до пролећа Попово Поље је непрегледно језеро. Становништво, које се броји до 5000 душа и што станује у 20 села, плови за све то време по том језеру и лови ситну али укусну рибу, звану Гаовица, специјалитет ове воде. С пролећа, пошто вода опадне, остаје плодоносан речни талог (нанос) на пољу, где у изобиљу успевају све врсте стрмних жита, кукуруз и бостан. Ту, на Поповом Пољу, Требињчица завршује свој ток. Даље не отиче већ ту тоне у поноре, па пробијајући се под земљом, према општем мишљењу, избија из стене близу Дубровника и утиче право у море под именом Омбле (Хумбле). У Билећу нема ничега особитога. Лежи на мирној висоравни; има трг и неколико кратких улица, које се од њега гранају. Хвалисавци окупације истичу генерала Галгочија као препородиоца Билећа. Међутим та заслуга сама о себи најбоље говори. Билећ је првих година окупације много страдао. Да би задобила становништво, окупација је подигла за православне нову цркву а Мухамедовцима нову џамију — из њихових сопствених фондова. Обе грађевине врло су лепе. После тога ницале су нове државне зграде: царинска и пореска зграда, заповедништво брдске бригаде, војена болница, војени магацин, инжењерно одељење, и војничке станице за голубове-поштоноше. За угодност странаца влада је подигла малу гостионицу т. зв. „Хотел Жан“, који је то име добио по називу гостионичара, пореклом Словенца. А прави гостионичар то је сам срески начелник (предстојник). То су од прилике све зграде, што је влада подигла у Билећу за своје посредне или непосредне задатке, и тим је уједно исцрпљена и сва предузимљивост њена у овому месту. Приватном иницијативом подигнуте су две-три кафане где послужује женскиње, и ништа више.

Према попису 1895., Билећ има 103 куће, у којима свет станује 37 без становника: 1497 душа, од којих 881 прива-

да војној посади, тако да грађанског становништва има свега 616, и то мушких 321 а женских 295. Мухамедоваца има 292, православних 220 а католика 98 (пре окупације није било ни једнога).

Натписи на трговинама исписани су сви немачки, само је један чешки, који гласи: *Кавана код вароши Прага. Ђуро Биберџића*. То је стара и полу-распала крчма. Ко је то могао бити домаћи поштовалац чешког језика, Ђуро Биберџић, нисам сазнао. Али као у пркос одмах до њега је подигао, само немачки исписану фирму Чех, именом Франц Ванечек, књиговезац.

Чим су моја кола стала пред гостионицу Жанову, одмах излете келнерка, те ме дочека учтивим осмејком. Кад сам поред ње улазио у гостионицу, већ ми је пружала отворену књигу за упис странаца. Још нисам прекорачио био другом ногом праг од мале и скромне спаваће собе, коју ми „господин Жан" показа, већ ме је неодложно позивала да се одмах упишем у књигу. Није ми дала ни кишобран да оставим.

„Ви сте веома радознали" рекох јој мало набусито.

„Нисам радовнала, али је таква строга наредба од среског начелника".

„Е, па кад је тако, вршите како вам је наређено! Али мене се ништа не тиче ни ваш срески начелник, ни његове наредбе".

„Име сваког путника мора се пријавити полицији", рече келнерица у одбрану доброг окупацијоног реда.

„За моје име и занимање сазнаће ваша полиција и г. срески начелник тек после 24 часа", рекох појачаним гласом, пред којим келнерица умуче. Остави књигу на сто; и на мој захтев оде да донесе свеже воде. Кад је воду донела понашала се сасвим друкчије но из почетка. Била је учтиво, на претима, распитивала је шта желим и имам ли шта да наредим, а о књизи за упис није ни зуцнула. И ја сам на њу заборавио као на смрт. У том дође поштени Омер да се опрости. Стидљиво и у очитој неприлици рече ми, да не може са мном ићи до Мостара, већ ме предаје свом брату Амету Ахмеду, који ће ме даље возити. Амет је дошао с њим. Беше то бујни, ра-

звијени млад човек, правилна и, може се рећи, лепа лица; прав као јела, у очима много хумора, што у Мухамедоваца, обично озбиљних и повучених, ретко бива. Не беше ми то мило, јер сам с Омером могао говорити о разним стварима, које се тичу његове отаџбине, а Амет, као што сам на први поглед могао приметити, нема оне урођене интелигенције Омерове да би га могао заменити. Нерадо сам се растајао с Омером, а и њему се у очима видело нерасположење. Али морао сам се измирити с тиме, јер друкчије није могло бити, нарочито кад сам сазнао да везу између Дубровника и Мостара као и у свима осталим правцима одржавају организована друштва Мухамедоваца, која за тај циљ држе коње дуж линије са правилном сменом, чему се и Омер морао покорити.

Амет није био у истини брат Омеров. Омер га је назвао братом по занимању. У Гацком ме је Амет предао другом „брату" Амиду (Хамиду), који ме је најпосле довезао у Мостар. На растанку Омер је препоручио Амету да ми прича о разним стварима, што се у Херцеговини догађају. Амет обећа да ће тако чинити. Како је ту улогу разумео казаћу мало час.

„Гостионица Жан" има малу баштицу. Келнерка ме тамо упути на вечеру. Свакојако је хтела да седнем за сто, који беше застрт, и намештен на највиднијем месту у башти. Није било тешко погодити да је то био сто за посведневне госте, и то господу окупаторе, јер окупирани још нису толико цивилизовани, да би им гостионица могла бити што више, осим куће одређене за то да у њој путници нађу преноћишта, хране и пића. Ја изабрах сто, који стојаше у крају. Келнерка скочи и донесе чисту крпу те убриса сто. Разиграла се у њој окретност, која се код женскиња опажа, кад им се да прилика да могу задовољити своју радозналост, па макар то била каква туђа сплетка или какво рђаво изненађење. Ситуација је за мене била јасна, чим сам опазио да ме је она, доносећи ми јеченња и пива, почела титулирати крупним титулама. Видео сам да ме сматра за личност, која је дошла да контролира сталнији окупацијони поредак. Што сам сео у крај, то јој је предсказивало скору буру, која ће се излити над главама господе, што посведневно седе око оног највиднијег стола.

После кратког времена за тај сто седоше: један цивилни чиновник и један официр, млади поручник. Келнерка их је поздрављала особито учтиво, али је сва дрхтала, а очи су јој сјактеле као жеравица од силног ишчекивања и пакости. Господа су се понашала озбиљно и достојанствено. Нису гледали ни десно ни лево. Моју маленкост нису приметили, бар не одмах с почетка. Оба господина држала су се тако узвишено над осталим живим створовима у Билећу, да су са висине своје видели само мале пеге а не људе. Келнерка је онога у цивилу титулирала „Господин Предстојник“ (срески начелник). И без тога могао сам се досетити да је близу мене дошао билећски срески начелник, јер само они у окупираним земљама заузимају тако високе положаје, који стоје над свима окупираним становницима, да сами себе морају обожавати и сматрати се за надземна, божанствена створења. Особине којима су се одликовали паше у турском времену, прешле су сад на предстојнике.

Келнерци није било по вољи што ми г. предстојник тако мало пажње поклања. Да би јаче свратила његову пажњу, ословн ме гласно „господин инспектор.“ То је дејствовало. Оба ће господина тргоше, заћуташе, и погледаше у мене онако испод очију. Али предстојник не само да је остао присебан, већ и хладнокрван. У тренутку је оценио да му од мога инспекторства не грози никаква опасност, и да нема никога пред собом, пред ким би морао повити своју горду главу. Официр је приметио да се његов пријатељ није поколебао, те га упита, показујући преко рамена палцем на мене „Ко је то?“

„Извесно нов надзорник друмова,“ и то је рекао тако гласно, да га и ја чујем.

За тим су предузели други разговор.

До тог времена била је за ме тајна, о чему поручници у опште воде разговор у друштву. Сто пута сам их посматрао како живо и важно говоре, како решавају неке проблеме, слушао сам их и из близа, али је њихов говор свагда допирао до мојих ушију као зборка од звукова, у којима се није могло видети памети, нити ухватити смисла. И тек у Билећу

био сам тако срећан да ми се одгонене та загонетка, која ме је дуго и дуго морила.

Господин предстојник и његов пријатељ поручник говорили су о врапцима. Главну је реч водио господин официр. Говорио је полако и с особитим нагласком, као да је од сваке речи правио топовско ђуле. Сваки став је почињао стереотипном фразом: „Jch habe mir sagen lassen“.

„Jch habe mir sagen lassen да је врабац праотац свију тица. Jch habe mir sagen lassen да је неки Дарвин то већ и доказао. Jch habe mir sagen lassen да у извесној земљи, која се зове Фајерланд (огњена земља), врапци расту велики као гуске.“ па онда почињући увек са Jch haben mir sagen lassen продужио је како је наш врабац закржљао и како је сасвим изгубио своје првобитне особине, да у тој огњеној земљи врапци ништа друго не једу осим гусеница. А међутим наш домаћи врабац се задовољава и зрневљем. Може се сад замислити колико гусеница мора појести један врабац, кад је велики као гуска. Говор је продужен даље, како домаћице у Фајерланду морају нарочито неговати гусенице за исхрану врабаца, што се у осталом тамо лако постиже и брзо свршава, јер се на топлоти каква је у тој огњеној земљи (због чега се и зове Фајерланд) све брзо развија. Разуме се да тако велики врапци не би се ни осврнули на ове наше обичне, ситне гусенице, које изгледају као резанци. Гусенице пак у Фајерланду велике су као „кренвиршле,“ а и лептири што се легу из јаја тих гусеница нису мањи од наше пилади. Ти фајерландски лептири не једу се али зато су њихова јаја најмилија храна тамошњим становницима. Земља је пуна мањих и већих пукотина кроз које лиже пламен. Зато су научници и назвали ту земљу Огњена-Земља (Feuerland). За становнике је то од особите користи, јер им сама природа, та најмудрија и најиздашнија мајка, на тај начин даје огрев и светлост. Кад се лептирова јаја метну на танке даске па се наместе изнад пукотине из којих лиже тихи пламен, онда се гусенице за врапце излегу у 24 сата, а кад се та јаја разбију у тигањ и дода им се мало масти, па се тигањ метне над јачи пламен, очас се направи — кајгана.

То и много што-шта друго о враџцима причала су ова два стуба окупације у Билећу, но мени није могуће све то још једном по њима да испричам. Морам се задовољити овом кратком забелешком тог научног разговора, који ми је разрешио најпосле загонетку, о чему господа поручници најрадије у друштву говоре и какав је смисао њихова разговора. Да много говоре и да говоре с неким нарочитим личним расположењем, управо, може се рећи, с неким поносом, то је опште позната ствар. Што сам тада чуо била је за мене поука, за којом сам давно жудео. Том поуком знаменито сам обогатио своје знање. Нисам могао одолети срцу да у својој скромности својој овде то не забележим. Толико о њима доста је, и зато завршујем даљи говор о мудрости, коју сам од њих слушао у Билећу. Ако мислите да су људи с оваким погледима позвани и спремни да шире у туђим земљама ма какву културу, онда ја уступам и нећу ни да почињем спор о том питању.

Кад сам мислио да сам се довољно поучио из њихова разговора, дигао сам се да прођем кроз варош. Вече је било дивно осветљено месечином, која, можда, нигде није тако чаробна као кад осветљава кршеве херцеговачке, црногорске и далматинске. У Приморју је та чаробност њена двојином лепша, јер на озареној површини сињег мора видиш прелив грубих контраста храпавих и дубоко меланхоличних стена које под утицајем месечевих зрака трепте и преливају као фосфоресне.

Још нисам изишао био ни из баште, а г. предстојник позва келнерку и наложи јој да му донесе књигу за упис странаца. Одговорила му је да ме никако није могла приволети да се упишем.

Предстојник није својим ушима веровао да је то чуо.

„То је смео учинити?“ ужасну се. „А ви, зар му нисте рекли да је моја заповест, да се сваки мора уписати чим ваш праг прекорачи, и да не дозвољавам никакве изузетке ни одлагања.“

„Све сам му то рекла.“

„А он?“ питаше предстојник тишим гласом.

„Он одговори да ћете за двадесет и четири сата и онако сазнати ко је.“

Предстојник заћута и замисли се.

Шетња по варошици била ми је непријатна, јер после неколико корака појави се за мном живо једна сенка, која ме је пратила куд год сам ишао. Кад сам хтео замаћи у побочну коју улицу, тамо ме је већ чекала друга нека црна појава, која је мотрила на моје ноћно кретање. Хтео сам изићи ван вароши, — али ту наиђох на двојицу немих пратилаца, који су устопице ишли за мном. Вратим се хотелу и и уз пут чујем где се спомиње моје име. Пођем за тим гласом. С једне гомиле камења устаје човек, иде ми у сусрет и хватајући ме за руку рече: „Хајте са мном.“

То је био Амет.

„Немој ноћу ићи по вароши,“ рече ми забринуто. „Не знаш шта се може десити.“

„Зар је овде несигурно?“

„И сувише је сигурно. Као што си видео не можеш ни десет корака коракнути, да те ко не прати и не мотри куда идеш.“

Памтећи поруку Омерову, да ми о свему прича и све покаже што је херцеговачко, хтео је сад да ме упозна с оним, чему је посветио свој живот, што је занимало све његове мисли, што је обухватало сву његову душу. Одведе ме у пространу коњушницу Авдаге Селимовића, свог господара. Тамо је била читава ергела коња. Амет узе фењер, те ми све редом показа; сваког је коња по имену звао, свакога је гладио, тапшао и с њим ћеретао. Био је у свом елементу. Кад смо разгледали коње, сели смо на сноп сламе и Амет је отпочео до ситница да прича о билећском мухамедовском племству, у ком прво место заузимају његов господар и кадија Алага Дрљевић. За тим је прешао на требињске бегове, и најпосле на све херцеговачке у опште. Говорио је брзо и о стварима, које ни од какве вредности нису биле за мене. Просто на просто он није схватио поруку Омерову, а ја му нисам хтео ништа рећи, гледајући његову добру вољу и ограниченост.

Па ипак ми је тај његов говор у коњушници Авдаге Селимовића нешто објаснио. А то је, да се налазим међу окупираним светом, чије се мисли крећу својим нарочитим путевима, на којима се никако неће сукобити с окупацијом, нити ма с чим што с њоме у вези стоји. То се још боље видело следећих дана. Амет и Амит, који је првог сменио, понашали су се примерно за све време, док су ми за погођену цену пружали своје услуге. Били су предусретљиви, послушни, учтиви, онакви како их је препоручио Омер. Пу чим смо се где зауставили, одмах су се осећали међу својима, и туђински су погледали на свет, који је друмом врвео, па и на мене. Одмах се могло приметити да Мухамедовци чине неки засебан, затворени круг, одвојени живаљ у народу. Као да су ограђени неком оградом, ван које излазе само кад хоће или кад морају долазити у додир са спољним светом, и у коју се враћају и затварају поново чим им се учини, да је додира са спољним светом довољно било. Види се, да Мухамедовци само уза своје пријањају, само своме верују, само за се живе. Имају своју веру, своје погледе, традицију, самољубље. Од свега тога нису до сад ни мрвице одступили. Нови односи, што су с окупацијом настали, додирнули су их само површно, само материјално; дух им је остао недирнут. Окупацију сматрају за несрећу, за удар судбине, казну Алахову, али у души гледају на њу као на нешто пролазно, привремено. Тврдо су уверени, да су богом изабрана чеда, и да ће ипак доћи њихово време, које трпељиво очекују. Друкчији су њихови погледи, друкчије ствари посматрају и схватају, друкчији је њихов идеал савршена човека, други су им путеви за морално усавршавање и земаљску срећу, него што су путеви, које им је окупација почела показивати, као пионер и представник западњачке културе.

Вратио сам се у гостионицу. У башти су седели предстојник и његов пријатељ. Били су сами самцити. Келнерка и гостионичар, чим су ме спазили, потрчаше и стадоше молити, да се одмах запишем у путничку књигу. Веле, да им је г. предстојник страшно претио. Гостионичару је рекао да ће му одузети механско право, ако се само још једном деси сличан

случај, а келнерка ми је морала саопштити да нећу смети преноћити у гостионици, ако се одмах не упишем.

Дакле, записао сам се. Обоје су потрчали с књигом у баиту. Г. предстојник је узео књигу, устао је, и окренув је светлости, да боље види, читао је и читао. Г. официр је прибио своју главу уз главу предстојникову, па је и он читао. Нешто су шапутали, али шта, није се могло разабрати. Кад сам гасио свећу у соби и легао, још сам видео да врте главама и да нешто резонују. Мој план није био да се у Билећу дуже задржавам, но и кад би био, морао бих га напустити, јер није било изгледа, да би ми г. предстојник борављење учинио пријатнијим, но што је било прве вечери. Сетих се да сам у Требињу записао у књигу за путнике, да идем у Гацко. О мом доласку је телеграфски извештен био предстојник у Гацком, а овоме у Билећу није ништа јављено.

Другог дана пораним за Гацко на велику радост гостионице „Жан.“

II. Гацко је Поље мој стари познаник још из 1876. Дошли смо истим путем, којим смо пређе долазили с црногорском војском.

Гацко поље лежи 900 м. над морском површином. Дугачко је 15 километара а широко 5 км. Просеца га мала речица Мушица, која с пролећа, кад се по околним брдима отпочне топити дебео снег, није у стању да прикупи сву воду у своје корито, већ се вода разлије и опустоши целу ту висораван.

Да би то зло уклонила и становницима Гацкога Поља осигурала правилну жетву, босанска је влада усвојила пројект инжењера Пасинија (Passini), о ком ближе податке пружа већ поменути писац Хајнрих Ренер. На извршењу тог пројекта ради се. По њему вода реке Мушице, која извире на црногорској граници, ухватиће се у регулисано корито два сата северно од Гацкога на месту, које се зове Клине, где ће бити зајажена киклопским зидом. На тај ће се начин створити вештачко језеро, из кога ће се вода произвољно пуштати у долину. Тај киклопски зид имаће 11.000 куб. мет. Зида се цементом, који се доноси из Напуља. То вештачко

језеро биће велико 16 хектара и обухватиће два милиона куб. метара воде. Од њега воде два тунела, која су већ направљена. Они ће служити на то, да посведневно кроз њих отиче 8 сати извесна количина воде, којом ће се Гацко Поље натапати. Отвори од тунела биће затворени гвозденим затвором (вратима) које ће помоћу водене снаге спуштати (затварати) и дизати (отварати). Тај киклопски зид биће од темеља навише 22 метра висок, широк доле 18·70 м., а горе 4·60 м. У дну дужина износи 60 м., а горе 108 м. Цело предузеће (Клиње леже 1030 м. над морском површином и може се тамо радити свега 4 месеца у години) стаће 320.000 форината. Већ се сада могу, често неплодни пашњаци натапати. Услед тога је појачана производња сена са једном трећином. С Гацког је поља било свежено сена за војну потребу за 70.000 фор. Слични радови раде се и на Ливенском (да није левњанско?) пољу близу далматинске границе југоисточне Босне.

Гацко Поље заслужује пажњу свакога кога окупација интересује. Оно је највећи предмет с којим окупација изводи своје експерименте, ако не рачунамо чувене Илиџе код Сарајева, које истина спадају и у другу категорију. Побуда за ове експерименте није само тежња за привредним напретком, већ и ту преовлађују политички разлози.

Пре окупације Гацко Поље су држали само Мухамедовци, грдне убојице. Али је и околно хришћанско становништво било веома ратоборно, а имало је ослонца у пограничној Црној Гори. На јужном крају Гацког Поља живели су силни и јуначки Ченгићи, а одатле је два сата до границе црногорских Дробњака, који су и раније, док још нису били спојени с Црном Гором, као раја Ченгићева водили непрекидне борбе с Турцима. Прве године окупације било је знакова, да ће јуначки становници ових предела напустити верска трења, у којима су живели вековима, и да ће се изравнати несугласице не само између овдашњих Хришћана и Мухамедовца већ и с Црногорцима.

Да то спрече, органи окупације сматрају за прву дужност. Већ смо једном нагласили, како су се трудили да вештачки распале непријатељство између Херцеговаца и Црно-

гораца. Поред тога сваког Херцеговца сумњиче да је у дослуку с Црногорцима. Било је безброј којекаквих пањкања, пслеђења, гоњења и кажњавања. И гле, једва је протекло десет година, а овај јуначки свет, који се нигда није бојао крви, и који је од малена жудио за јуначком смрћу на бојном пољу, није могао одолети разрушљивом утицају полицијског кињења, који је стално и непрекидно употребљаван против њега! Чудна појава!

Док су Црногорке дурашније и од самих Црногораца, дотле су се на против овдашње жене показале праве слаботиње. Полицијски органи задобили су их против сопствених мужева њихових. Настала је таква поквареност, да отац није био сигуран од кћери, муж од жене, брат од сестре, младожења од невесте. Свака реч, којом је муж одлануо срцу код куће, достављена је била полицији. У исто време почеле су се у поједине приватне куће уносити разне скупоцене ствари, угодности и раскош. У негдашњој Војној Граници официри су заведене девојке награђивали црно-жутим свиленим пантљикама, од којих су оне правиле опасаче и поносиле се њима као одликом, да им је официр част одузео. Дело, због кога је пре тога девојка затрпавана била камењем, променило се у хвалисање. Нешто слично овоме види се и на Гацком Пољу. На главама младог женскиња виђају се разнобојне свилене мараме, које пре окупације није био обичај носити. Знак да овде цивилизацију шире поглавито цивилисте.

Кад је становништво било морално сломљено, почели су радити на његовом привредном унапређењу, да тако његове мисли унуте правцу са свим противно оном, којим су се пре тога кретале. Сељацима (кметовима) су помагали да се откупе од господара, набављали су им јевтине позајмице, доводили су страну расу бикова за поправку домаће стоке, доносили су разне привредне справе и алатке, засновали су им угледне пољопривредне станице, па су и спремне синове њихове узимали у пољопривредне школе као своје питомце.

Гацко Поље је сада нека врста окупаторске изложбе, о којој су окупатори уверени, да ће сваки, који је види, бити просто очаран. И то има свог значења.

Од какве користи може бити у окупираним земљама тешки сој швајцарских бикова, кад је домаћа раса ситна, говорили смо већ напред. Ни од пољопривредних справа нема тамошње становништво никакве користи. Један чешки путник, који је још 1879. год. прошао кроз окупиране земље, жали се на Херцеговце око Требиња, како су непријемљиви за новине, па чак и за привредни напредак. Земаљска управа је раздала најлепше плугове, шта више поклонила је и неки парни плуг, сејалицу и жетелицу, само да би у занемарена света изазвала дивљење, те да би заволео аустријску културу. Они, којима су справе дате, примили су их као поклон с благодарношћу, па су их метнули на таван или у стаје, а рад у пољу продужили су и даље примитивним својим справама, које су од предака наследили. На први поглед то изгледа као глупост и неприступачност за напредак, а у ствари са свим друкчије стоји. Плугови, што их је земаљска управа донела, добри су без поговора, за дубоке орнице. Такве земље у окупираним земљама има врло мало. Тамо су земље махом плитке и камените, и оне се с успехом могу обрађивати само помоћу мотике, а плугом (и то опет понајвише ралицом) се служе само онде, где је мало више простора да се плуг може кретати и обртати са запрегом. Кад би окупација пружила Херцеговцима такве плугове, с којима би могли разоравати своје камените кршеве, можда би им били од користи. А што су Херцеговци примили те красне справе, лепо се захвалили и сачували их у добром стању, сведочи само да су то људи учтиви и добронаравни. То је једино и што су могли учинити.

За ових двадесет година окупације нити су окупациони органи познали стварне потребе становништва, нити је становништво напустило своје уверење, да може с успехом земљу обрађивати друкчије но што је од предака научило. Услед тога рађају се често непријатности између сељака и власти. Господа предстојници, имајући у својим срезовима неограничену власт, мисле, да је онај најпаметнији, који је најмоћнији. Хоће пошто по то да усреће сељаке и да их изведу на пут напретка: хоће да покажу резултатима да добро раде: хтели би да се страни свет диви и да призна, да је Босни и Херцеговини

била потребна само окупација, па да ове земље постану Ханан. Зато свакога ко њихове савете не слуша, казне, и поново казне, па онда затворе, а његов иметак у таквом случају пропадне, последњи грош му се узима за трошкове и таксе, па му се онда гостољубиво отворе врата сиротињског дома, у који улази овај неочекивани и престрављени гост, пун очајања. Долазак таквог госта не пријављује се полицији, а кад би га пријавили зло би прошли јер би покварили, господину предстојнику и славној „Земаљској“ влади леп сан, у који се уљуљкују од чести заслепљени, а од чести силом затварајући очи пред истином о окупацији, коју они преставља ју као богињу, из чијег рога пада срећа на главе окупираног становништва — и добровољни дарови, којих оно није достојно.

Ко не послуша тешко њему, а ко послуша за тога није добро. На пр.: предстојник му нареди да узме нов плуг. Сељак послуша. Плуг му урачуна 40 форината, и г. предстојник са том ценом ништа не заради за себе. Поред тога тај плуг се да сељаку на годишњи почек. Колико доброчинства! Па и тада од добре воље и расположења предстојникова зависи, кад ли ће сељак плуг примити. А кад га прими, од десет случајева девет пута не остаје му ништа друго, но да га остави на таван неупотребљена онако исто, као што је учинио пре деветнаест година онај, ком је први пут овакав плуг дат, па да продужи обрађивање поља по свом знању и на начин који најприближније одговара онамошњим приликама. Међутим он је направио дуг, који је за сељака читав капитал. А при том пао је у руке најнемилосрднијег, најгорег повериоца — политичкој власти. Видећи влада, да немање капитала шкоди сељаку и не да му да ступи на пут „новчаног газдовања“ који му она препоручује, завела је тако зване „фондове за помагање привреде“, и то сматра за велику заслугу своју. Почетак је учињен у Гацком 1887., а сад таквих фондова има готово у свима окружним местима. Ти фондови овако се оснивају: при наплати десетка од сељака узме му се и $1^1/_2$—2% више за овај фонд. И то тако бива пет година узастопце. Ко добровољно да више, не одбацује се. Влада је наредила да се у ове фондове унесе и готовина из општинских конева, где они постоје.

а и сама улаже исто толико колики је целокупни сеоски улог. Осим тога помаже ове фондове и тиме што је све обвезе, које се односе на ове фондове ослободила таксе и осталих споредних трошкова. Фондовима управљају предстојници, а књижење врше по дужности пореске власти. У тим фондовима има сада милион форината. Позајмице се не дају веће од 50—100 форината са 4°|₀, међу тим стопа интереса, која је још из турског времена задржата, износи 12°|₀ па и више код приватних кредитора.

Ово је доиста врло лепо удешено — на хартији. А стварно не само да је без практичке вредности, већ на против, и та је установа постала ново средство за упропашћивање сељака. Без вредности је, јер реформатори, г. предстојници, натурају сељацима за одобрене им позајмице неупотребљиве пољопривредне справе, тако да од позајмице имају само штету. А за то што је дуг начинио код г. предстојника, сељак је пао потпуно у његове канџе. Од тог времена мора се још безусловније покоравати његовим реформаторским наредбама, ма колико оне биле недотупавне. Ако ли падне у немилост код предстојника, онда се нареди пореској управи да одмах од њега наплати цео дуг, а то значи његова потпуна пропаст. Прелазим преко тога, како се на овај начин оставља простран поље за ширење политичке неморалности, кад о грађанском кредиту одлучују политичке власти, и кад се оставља политичким властима да имају последњу реч у приватним, привредним пословима грађана.

Влада, види се, није заборавила и на то да на људе утиче више добар пример. Да би, дакле, и у том погледу одговорила свом позиву, она је засновала на седам места „привредне станице" т. ј. угледна газдинства. На њима су уређени практични курсеви за сеоске младиће. И друге сличне установе увела је влада по предлогу начелника земљеделског одељења, витеза Микуле. Ваља нам о њима рећи коју више.

У Илиџи, често спомињатој бањи близу Сарајева, уређено је велико државно угледно добро. У шталама на том добру има 60 најлепших крава пинзгавске и сименталске расе. Млеко се на јако продаје у Сарајеву. На земљишту производе шпе-

шницу, раж, јечам, шећерну репу, кромпире и кукуруз. Ту се уче и раде и 25 сеоских младића. Курс траје три године. Прве две године сваки младић добија од владе по 15 фор. месечно плате, а треће године по 18 фор. поред свега осталога издржања и хаљине. Ђаци су дужни да раде све привредне послове, за које се одреде. Организатори су при том мислили, да се ђаци не само извежбају у раду, већ и да се не одвикну посла, са кога су дошли у ову школу. А поред тога сваког дана дато је времена и за теоријску поуку тих младића.

Осим Илиџе, оваквих завода има још три: у Модричу, у Ливну и у Гацком. У сваком има по 30 ђака, што скупа с онима у Илиџи износи 115 спремних сеоских младића, који сваке године одилазе из школе у народ, да га, према плану владином, делом и речима поучавају у раду.

Господин ритер Микула није заборавио, да се побрине за унапређење и осталих пољопривредних грана. У Босни напредује воћарство, у Херцеговини винарство. По облику земљорадничких станица уређене су и воћарске и винарске. Воћарска је у Дервенту у Босни, а винарске у Мостару и Ластви у Херцеговини. У свакој се од њих васпитавају по 12 ђака, који као и они у земљорадничким станицама имају једнаку стипендију и остало издржање. Поред тога је уређен у Травнику простран воћни расадник, где се гаје одабраније врсте воћака. Из тог расадника сељаци добијају бесплатно младице, а само особито одабране плаћају 15 крајцара комад.

Код ових привредних реформа владиних Чеси играју знатну улогу. Нарочито заслужују да се спомену: г. Вибирал, управник добра у Илиџи, и г. Хавелка у одељењу за земљорадњу у Сарајеву. Овај последњи је изнашао нарочити начин за справљање босанских шљива, услед чега сува шљива годинама одржи споља светлу, црну боју тако, да изгледа као свежа, а и садржином не попусти.

Изнели смо светле стране ових владиних реформама; нека нам је сад допуштено sine ira et studio да покажемо и њихове тамне стране.

Оне су најречитији доказ свима, који поштено мисле да помогну окупираном народу и да га привредно ојачају, да се

дакле не могу с успехом реформе изводити одозго, без учешћа самог народа. Могу се владини васпитачи сеоске окупиране младежи доиста руководити искреном тежњом да ђаке на станицама не отуђе од сеоскога рада и живота, и опет ће их отуђити. Друкчије се врше послови на великом имању а друкчије у скромним, а често и одвећ скромним и примитивним приликама босанско-херцеговачког сељака (кмета), у кога је 40 форината велики капитал, док међутим његов син добија месечно од владе само на трошак 15—18 форината. Тако одгајени младић, по себи се разуме, никад се неће осећати задовољан у кући својих родитеља. Донеће кући други морал, друге склоности, већу потребу за угодностима. Заводиће код куће реформе с којима се упознао на модерним станицама, а за које нема услова код његове куће. Са сељаком и на сељаку није могуће правити огледе. Док их други праве с њиме, он се привидно не одупире, али нађе вешто начина да се извуче испод штетног утицаја њиховог. Али кад га доведу у положај да мора сам са собом експериментисати по туђим рецептима, ту он већ види своју неизбежну пропаст. Знамо то из искуства код своје куће. Где сељак почне подешавати рад и живот по обрасцу великопроизвођачком и великоварошком, сигурна му је пропаст. Новина која је на великом имању од користи, затире малог сељака. Сељачка обазривост, неповерљивост и конзерватизам у новачењу, купљени су горким, вековним искуством. То искуство преставља један део његове тековине, која му стоји недирнута и у највећој невољи и патњи: одузмите му ту тековину па сте му одузели и душу и тело.

— СВРШИЋЕ СЕ —

СЕЛО

АЛЕКСАНДАР ПУШКИН

Срдачно те здравим, мој кутићу знани,
Уточиште мира, надахнућа, рада,
Где нечујним током теку моји дани,
У срећи, без јада.

Твој сам: јер промених грешне царске дворе,
И раскошне гозбе и заблуде њи'не
За тишину поља и шуштање горе,
Где ће дух слободан к'о ор'о да с' вине.
Твој сам: јер ја волим овај вртић мрачни
Са његовим хладом и безбројним цветком,
Ту ливаду лепу окићену плашћем,
Где потоци шуме по шевару ретком.
Ту преда мном свуда стоје слике живе:
Два језера бистра у дољи се плаве,
Где се бела једра кад и када јаве;
А иза њих шуме и дугачке њиве;
У даљини мноштво разбацаних кућа,
Крај обала росних белоруна стада,
Ту млинови многи и стаје од прућа, —

Све трагови сами обиља и рада.
Овде ослобођен од таштина празни',
Ја се учим наћи у истини дражи,
И ценити веру, коју душа тражи,
И не чути ропот незналица разни',
На смирену молбу саучешћа дати,
И с презрењем глати
Злочинца, ил' луду с неправедним сјајем.
Пророци векова, ту ја питам вас —
Кад се летњег дана под лиснатим сплетом,
У самоћи дивној и у миру светом
Још јасније чује ваш утешни глас:
Јер он гони снажно сан суморни, лени,
И на рад ме креће, а унилост гуши,
И те ваше мисли творачке и смеле
Сазревају тада дубоко у души...
Ал' ужасна мис'о овде душу слама:
Усред цветних поља и зелених гора,
Свуд пријатељ људства угледати мора:
Убиствени призор незнања и срама.
Не марећ' за сузе, не чујући писку,
Одређено само неком судбом пуком:
Ту власништво дивље у безбоштву ниску
Све отима, граби насилничком руком:
И рад и својину и радничко време.
Под фијуком бича погнуто за плугом,
Ту се ропство вуче по браздама туђим
И печали другом.
Ту се јарам тегли све до гроба хладна,
Ту не гаји нико ни љубав, ни наде,
Ту расту и цвате девојчице младе
За насладу гнусну господара гадна.
А отаца седих узданица драга:

Ти синови млади, та смена и снага,
Од свог дома бежи и светом се вије
Да умножи робље великашког прага...
О, што немам гласа, што у срца рије!
Што ми груди гори узалудни жар,
Зашто немам страшни речитости дар?...
Да л' ћу видет', друзи, ослобођен народ
Да л' ће кадгод ропство на миг царев пасти,
И да ли ће једном и над земљом нашом
Засијати зора слободе и части?

Милорад Ј. Митровић

АЛЕКСАНДАР ПУШКИН

Крајем месеца маја ове године навршује се пуних сто година од како се родио највећи руски песник и оснивач нове руске књижевности, Александар Пушкин. Цела Русија, почевши од строго службених кругова па до људи потпуно противних њима, заталасала се у успомени на великог покојника, и прославља стогодишњицу свога заслужног сина. И тај захвални суд потомства праведна је награда која, бар на шесет година после смрти, стиже несрећног и генијалног Пушкина. Не слави се данас проблематична величина, силом створена тренутним приликама и несавесним клакама, него човек који је свој глас стекао само својим генијем, чије су заслуге неизмерне, и који својим радом чини ново доба целе једне књижевности.

Александар Сергијевић Пушкин рођен је 26 маја 1799 у Москви од старинске племићске породице. Преци његови помињу се у старим летописима још за време Јована Грозног, а мати му је унука знаменитог Ибрахима Ханибала, адмирала Петра Великог, кога је песник потомак прославио у *Арапу Петра Великог.*

До своје седме године, бујно, дивље необуздано дете баца у очајање родитеље. Шта више, његове умне способности су слабе, и у породици се о њему мисли да од њега ништа бити неће. Знатан утицај на њега има дадиља Арина Род-

поновица, стара и проста жена, права руска душа, од које нетренице слуша оне дивне и фантастичне народне бајке. Љермонтов је јако жалио што није имао таквих прилика да се позна и сроди с душом простога народа, а доцније се видело колико је благотворан био утицај њени на Пушкинов доцнији песнички рад. Још једна жена има не мање јак утицај на њега: то је баба по матери, Марија Алексијевна Ханибал, необично паметна, пуна искуства, која је забављала његову детињску фантазију приповеткама из историје и племићског живота Осамнаестог Века. Учитељи су му наизменично три француска емигранта, за тим један Немац.

Читања почиње са Плутархом, затим са Омиром. Очева библиотека била је права ризница за ову усламтелу главу и душу жедну читања. Он чита што му дође до руку: лаке романе, стихове, мемоаре, Волтера, Русоа, Енциклопедисте. Његов брат, претерано али делом доста истинито, каже: „У једанаестој години он је знао целу француску књижевност.“ То је грозница за књигом; он чита по целе ноћи, док му се очи од умора не склопе, а књига из руку не испадне. То нагло развијање духа убрзава се још разговорима које слуша у очевој кући, где се стичу најдуховитији и најобразованији људи тога доба.

У дванаестој години почиње писати стихове, басне по Лафонтену, комедије које игра пред сестром, јединном публиком и јединим критиком — и то све на француском језику, на коме је тада не само писао него и мислио. Али вулкан у њему кључа: непослушан је, јогуница је, неукротив је, све мере строгости немоћне су. Најзад, 1811, одвајају га од куће и дају га у царскоселски лицеј.

Упорни дечко оставља родитељску кућу без и једне трунке жаљења за породицом, сем за сестром. Нови другови примају га хладно, подсмевајући се зову га „Французом“: њих одбија његова умна надмоћност и поносито држање. Али заједнички живот и ближе дружење разбијају те предрасуде, и он улази у свој елеменат. У лицеју је било доста слободног времена и за љубавна уздисања за месним глумицама и за она стара читања. Учитељ француске књижевности је де Бужи, брат Маратов. Пушкин наставља читати и дању и ноћу

француске писце, затим прелази на Немце: Клопшток са *Месијадом* заноси га. Другови оснивају мала књижевна друштва у којима је у првом нацрту читао *Мећаву* и *Метак*. Шта више, у лицеју су излазили и рукописни листови, у којима је његово име блистало. У то доба, 1815, штампани су први његови стихови у *Европском Гласнику*, а на једном испиту привуку на писца пажњу и публике и тада славног Державина.

Из лицеја излази 1817 као познат и омиљен; упознаје се са тадашњим својим узорима Жуковским, Карамзином и Баћушковом. Одмах ступа у *Арзамас*, друштво младих романтичара који су били заподели борбу противу класицизма. Код Жуковскога чита *Руслана и Људмилу*, постиже потпун успех, и Жуковски му даје своју слику са натписом: *Ученику од побеђеног учитеља.*

Поред тога, он води буран и неуредан живот: за три године два пута је био на ивици гроба; породица и пријатељи очајавају за њега. Срећом, њега постигне једна несрећа.

Критички и слободоумни дух Осамнаестог Века био је ухватио корена и у Русији. Не само да није био прогоњен, него су га руски владари у почетку још и култивисали, јер су хтели да отргну Русију од Азије и да је уведу у коло западних држава. Просвећени апсолутизам противу племства, које је огрезнуло у предрасудама и старинским појмовима, имао је корисног помагача у философској критици која је без милости и обзира косила све трагове прошлости. Поред тога, Наполеонови ратови још су више зближили Русију са Западом, и Руси који су десетак година у ратовима крстарили по Европи и квартирили у Паризу, имали су и сувише прилика да се напоје тадашњим слободоумним начелима. Слободно Зидарство и многа друга тајна друштва била су средишта незадовољне руске интелигенције. Пушкин је желео да уђе међу њих, али га они нису примали због његова лакомислена живота. Али он, са своје стране, пише оштре, заједљиве епиграме противу силника оних дана, узвишену *Оду слободи* и велики број таквих песама, које су жељно читане у многобројним преписима. Његова популарност расте, и полиција обраћа пажњу на њ. После једне преметачине, мислили су да га пошљу у Сибир, затим, да га заточе у један манастир.

и, најзад, на заузимање пријатеља, буде 1820 отправљен у Јужну Русију.

Оставио је загушљиву и северну велику варош, и као пре толико векова Овидије, нашао се на даљним обалама Понта, у бујној и богатој природи. Тадашњи југ носи тип Истока. Крим је сасвим татарски, Кавказ черкески. У тим космополитским крајевима шарене се најразличитије ношње, чују се најразличнији језици, ту је вавилонска кула народâ. Пољаци, Турци, Татари, Черкези, Французи, Срби емигранти после 1813, Јермени, Цигани, Талијани, Бугари, Грци, и кога још нема! Велико море, стари Понт, са бескрајним слободним хоризонтима, плави Дњепар који се ваља кроз неизмерне зелене степе, белогриви Кавказ са врховима што облаке парају, Крим, вилистан из *Хиљаде и једне ноћи!* Песникова душа гута тај нови, чудни, миришљави Исток, њега та природа опија, и песничке способности његове бујају као трава после кише. *Кавкаски Сужањ* и *Браћа Разбојници* јављају се 1821, пут у Крим оставља за собом као траг *Бахчисарајски Водоскок* (1822), после пута у Исмаилов *Цигани* (1824). Ту почиње прву главу *Јевђенија Оњегина* и политичку трагедију *Вадим*.

Али, он је непрестано под оштрим оком полиције. Због нове кривице, још му више скучавају слободу, и шаљу га кући, у селу Михаиловско „под надзор месних власти". Код куће су га дочекали ладно и сурово. Отац је човек који изнад свега воли своју угодност и спокојство и не мари да има посла с влашћу. Син је опасан човек, усијана глава, атеист, рђаво обележен „горе", и родитељи са страхом гледају његово општење са млађим братом и сестром, јер се и млађа деца могу од њега заразити неблагочестивим мислима. Полиција је наредила, и отац мора да му отвара сва писма која дођу, да му мотри на сваки корак, да шпијунише рођена сина. Шта више одређен је неки риђ и прљав поп, да га обучава у религији. Пушкин чами, живот му је отрован, и он преклиње Жуковског да му изради ма што друго, да га затече у манастир, само да се ослободи садашњег положаја. Једно време, мисли да бежи на страну.

Једнога дана 1825, дође му глас да је у Петрограду планула буна, знаменита и мученичка буна Декабриста. Пу-

шкин задрхта и прену. Он је *њих* све знао, то су били његови другови, најмилији пријатељи његови. они су се дигли противу онога од чега и сам страда и што бешчасти слободну мисао људску. Он пође у Петроград, али се са прве станице врати, жртва је била немогућна. Одмах затим чу за крвави свршетак буне. за сурова гоњења, и за онај гробни мир који је настао — јер, „царство то је мир!“

У Михаиловском он оставља Бајрона, и дохвата се Шекспира. још више поима руску природу, још се више познаје с руским животом. Боравлење његово у селу плодно је и корисно: тада је написао *Комедију о Борису Годунову. Грофа Нулина. Египатске ноћи.* шест глава *Оњегина* и много мањих песама.

На молбу пријатеља песникових. нови цар. Никола. хтео се показати милостивији. Пушкин би доведен у Москву. и и одмах изведен пред цара. После подужег разговора Никола га запита: „Пушкине. да си био у Петрограду, да ли би учествовао у Четрнаестом Децембру?“ — „Неизоставно. господару. одговорио је песник; сви моји другови били су у завери. и ја не бих могао не учествовати у њој...“ На крају разговора. цар му обећа да ће му једини цензор бити он сам.

Московски књижевни кругови. у којима је тада Мицкијевић сијао. дочекали су Пушкина радосно и раширених руку. Али слобода која му је била дата. била је само по имену. Он је непрестано под полицијским надзором. изложен глупим опоменама грофа Бенкендорфа. и стручним поправкама цара цензора. Његово понашање вазда је сумњичено. у најневинијим речима силом су проналажене неке алузије. и Пушкин поста раздражљив. и у једно време носио се мишљу о самоубиству. Да би се мало разоноднио, путовао је 1829 у кавкаски поход у Ерзерум. а 1830 намеравао је или да иде на страну или да с руском мисијом походи Кину. Мало доцније наступише ведрији дани љубави. и он се 1831 венча с младом Наталијом Гончаровом.

У то доба баца се на историју, нарочито изучава доба Петра Великог. Плодови тога рада су *Арап Петра Великог. Полтава. Историја Пугачевске Буне. Капетанска кћи. Дубровски.* Тада улази у Академију. добива добро место и постаје дворац

службеног патриотизма (*Клеветницима Русије*, *Бородинска годишњица*). 1833 на врхунцу је части и одликовања, али његов понос страда, и он је врло несрећан.

Александар Пушкин велики песник рускога народа и изабрана душа — *камерхер* у двору, на кога старији у рангу презриво гледају! Поред тога, трошкови у кући велики, дугови се нагомилали, лист *Савременик* који издаје нема претплатника, парнице на врату. И изнад свега тога, оштрим епиграмима и заједљивим речима натовари себи на врат мржњу министра просвете грофа Уварова и неколико људи од великог утицаја.

Једна одвратна великоварошка сплетка, коју су водили грофови Бенкендорф и Уваров са отменим друштвом петроградским, стала је главе песникове. Његова лакомислена жена допустила је себи извесне слободе у понашању са француским емигрантом бароном Жоржем Дантесом. И Пушкину стадоше систематски уровати живот: посведневно су долазила писма без потписа, на његов рачун правиле су се досетке, пред његовим очима смејали се, и он најзад изађе на двобој са Дантесом. 27 јануара, на Црној Речици, Пушкину метак проби трбух, и у највећим мукама издахну 29 јануара.

Свет је у масама долазио да види великог песника, универзитетска омладина на рукама му је носила мртвачки сандук до цркве. Лермонтов испева ону дивну и болну песму *На смрт Пушкинову*. Сахрањен је тајно, ноћу, у пратњи жандарма.

„Писати о Пушкину значи писати о целој руској књижевности“, рекао је Бјелински, а то је оно што је најмање могуће у уском оквиру једног пригодног чланка. Али уз благонаклоност наших читалаца, пошто је Пушкинов књижевни значај тако видан, одређен и позитиван, може се назначити у неколико крупнијих потеза.

Као ђаку француских учитеља, и прожетом лаком француском поезијом прошлога века, поезијом Берниа, Гресеа, Шанела, Грекура, Парниа, остао му је отуда у лицејским сти-

ховима његовим весео и фриволан поглед на свет, еротичан и баханалски елеменат. Други силан утицај на његове прве песме имали су Карамзин, Жуковски, нарочито Баћушков, који му је био главни учитељ у пластичној форми и у чистом. уметничком складу између садржине и облика.

Кад се појавила поема *Руслан и Људмила* класичари су одмах познали *по канџи лава*, надали вику на безбожност и разврат у њој, одрицали да тако низак, простачки мотив може бити употребљен у поезији. У суштини, они се нису варали, то је била дрска новина, прво крупно дело нове романтичке школе. Пушкин је био романтик, глава романтичне школе: као Иго у Француској, он је својом личношћу представљао нов правац, и као Иго у *Кромвелу*, тако је он у *Борису Годунову* теоријски развио начела романтизма. Руска поезија дотле је имала свечану трагедију са три јединства, празне оде, хладан еп, и силом реторски, сув, надувен „поетички“ језик. То је било и ропско и без живота подражавање француских „класика“, које је било осуђено на смрт. Жуковски је преносио немачку романтику, али прави романтик, песник „истинитог романтизма“, како сам каже, био је Пушкин, али без љубави према средњем веку, без симпатија према патријархалном феудализму, не марећи за легенде и верске мотиве. Романтизам, као борба противу књижевних традиција, противу клањања старим узорима, као индивидуализам у уметности, на западу је био или васкршавање Средњег Века (Виктор Иго, Валтер Скот, Манцони) или егзотична поезија, цртање далеких, непознатих крајева, америчких прашума или грчкога архипелага (Шатобријан, Бајрон). За Пушкина је романтизам био увлачење народног, руског елемента у поезију.

То срећно врење које се вршило у њему реметио је силан утицај Бајронов, онај општи дух титанизма, тако јак и тако распрострањен у почетку овога века. И Пушкина је занело оно охоло и презриво одрицање свију традиција и предрасуда, оне тежења ка неограниченој слободи личности која се јавља у дубоким, силовитим, демонским страстима. И у свима његовим делима између 1820 и 1824, писаним на Југу, огледа се чист бајронизам; испод руских имена вире Ларе и Манфреди. И то је било у толикој мери, да су га већ звали „наш

Бајрон". и кад се појавила прва глава *Оњегина*. сви су у њој видели почетак велике бајронске поеме, рускога *Чајлд-Херолда*.

Срећом, његов снажни дух и прави, самоникли песнички таленат спасли су га од тога. Он је био створен за великог песничког мајстора, и то песничко шегртовање бунило је и његов понос и кочило његов развитак. У Михаиловском је почео читати великог Шекспира, најбогатије врело праве и вечите поезије. Шекспир га је занео и опио! У једном писму од 1825 узвикује: „Какав је Шекспир! Не могу да дођем к себи! Како је трагични Бајрон сув пред њиме! Бајрон који је схватио само један карактер, тај Бајрон поделио је својим јунацима ову или ону црту свога карактера... Ја осећам да се моја душа потпуно развила, ја могу стварати." Шекспирова генијална простота утрла му је пут ка зближењу с народним духом, с народном историјом, умотворинама, мишљењима, одатле му је дошла уметничка објективност према људским страстима и радњама, способност да схвати и представи најразличитије људе и најудаљеније догађаје, и прост, трезвен језик. Шекспир, који је црпао своје предмете из свију извора, из старих историја, мутних легенди, из збирака новела, из народних предања, учврстио је Пушкина на започетој стази, и омогућио да постане велики национални песник, у добром смислу речи.

До Пушкина је Запад, културни и духовни Запад, знао Русију као страшну, полуварварску, азијску земљу; знао је по галантеријама Катарине II, по војнама Кутузова и Суворова, по козацима и по географским картама. Пушкин је први велики песник који проглашава способност рускога народа за цивилизацију и виши духовни живот, њиме Русија својом књижевношћу ступа у коло западних народа, и прилаже своју не малу лепту у општу ризницу. То нису бледе копије и невешта повођења за туђим узорима, то је чиста, дубока, права појезија, са оним тајанственим чарима које осећају и казују само изабране душе: ту васкрсава савршено нов свет који нико није ни слутио, ту је руска природа, руски живот, руски обичаји, руске душе, руски типови, похватане оне битне црте што чине обележје целога једног засебног и дотле незнаног света. Слика ли родну се-

верну природу или страховито величанство снежног Кавказа, шумљење јужнога мора или дворове кримских канова, виле и русалке старих бајака или свирепе владаре и бујну властелу из мрачних доба, полудивље Цигане или модерна човека с његовим духовним грозницама, руско село с ниским колибама и велике вароши с хучним оргијама, прошлост или садашњост, код њега је стална драгоцена особина правога уметника: да се уживи у свој предмет, да га престави у оним особеним цртама које измичу обичним људима. Он је ударио чврст темељ руској књижевности, основао праву, уметничку поезију, створио споснички језик.

Љермонтов непосредно излази из Пушкина; из *Приповедака Бјелкина* излазе Тургењев и Писемски; из *Летописа села Горохина* — Шчедрин; из *Села*, *Зимњег пута*, *Бајке о рибици и рибару* сви *народњаци*, Некрасов, Глеб Успенски. И Гогољ, и Тургењев, и Достојевски, нису пропуштали прилику да се са чашћу и с поносом не назову његови ученици; читаоци *Дела* имају прилика да читају књижевне исповести Гончарова, где велики писац каже: „Пушкин је био наш учитељ, и ја сам тако рећи васпитан његовом поезијом." *Оњегин* је клица рускога романа који је данас свет освојио; Оњегин је *родоначелник*, како Руси кажу, не само Печорина у *Јунаку нашег дана* но и Лаврецкога у *Племићском Гнезду* и Болконскога у *Рату и Миру*.

Пушкин нас Србе нарочито интересује превођењем наших народних песама, његовим *Песмама Западних Словена* (1832 до 1833); историја те збирке доста је занимљива. — Крајем 1822 изашла је у Паризу књига: La Guzla ou choix de Poësies Illyriques, recueillis dans la Dalmatie, la Bosnie, la Croitie et l' Herzegovine.*) Непознати издавач писао је у тој књизи да сабирајући песме полудивљег племена, није ни мислио да их изда, али како је опазио да се публика почиње интересовати страним књижевним производима, особито онима који се удаљују од класичних узора, он је, по савету пријатеља, превео неке од тих песама. Поред самих песама, биле су и

*) Гусле, или избор илирских песама, скупљених у Далмацији, Босни, Хрватској и Херцеговини.

биографије аутора, књижевна и морална критика. И *Гусле* начинише узбуну: са дивљењем поче се о њима говорити по целој Европи, један Немац написа опширну и врло учену дисертацију, неки његови сународници узеше да проучавају метрику ових илирских песама, Мицкијевић који је знао српску народну поезију није ни посумњао у њихову оригиналност, Чеси их преводе, Пушкин их преводи — док је све то само једна велика мистификација!

Мистификатор је био прослављени књижевник француски Проспер Мериме, и узрок је мистификацији у самој његовој природи. Он је био скептик, пун хладног презирања према људима, проничан песимист који се волео подсмевати људским илузијама, који је сматрао за елегантну забаву смејати се с озбиљним лицем, и зато волео мистификације. У *Хроници владе Карла IX* има пуно таквих места, а у *Позоришту Клари Газул* измишљена је и та шпанска глумица и сви врло занимљиви комади њени. *Гусле* су мистификација која је најбоље прошла и у чијем је успеху проничнИ Мериме највише уживао.*)

*) Пушкин је доцније хтео да се изближе упозна са постанком Гусала, и по његовој жељи С. А. Собољевски пише о томе самоме Мериму, с којим је био нешто мало познат. Мериме му је одговорио из Париза 18 јануара 1835, и то у главном ово: Гусле је написао из два разлога. Прво, хтео је да исмеје локалну боју која је тада улазила у моду. Друго, он је са једним пријатељем, 1821, правио план за пут по Италији. Једнога дана седели су у соби, и правили маршруту на карти. Пошто су дошли у Млетке, — разуме се на карти — сретали су саме Енглезе и Немце, и Мериме предложи да иду у Трст, а затим у Дубровник. Пут је био готов, али како нису имали новаца, то он намисли да из главе састави путопис, да га прода књижару издавачу, а добијени новац да употребе на право путовање на коме би видели колике су погрешке биле у књизи. И Мериме тада наиђе на збирке наших народних песама, нарочито талијанског абата Фортиса. Ту јесен проведе на селу, и рано из јутра, пре но што би даме дошле у гостинску собу, Мериме је написао славне „илирске баладе.“ За локалну боју служила му је једна брошира некога француског конзула у Бањалуци, у којој је врло погрдно писано о Босанцима. „Местимично, каже Мериме, он употребљује илирске речи, да би се похвалио својим знањем (а у самој ствари, он их можда није знао ни мало боље од мене)“. Затим је прочитао главу „о оделу Морлака“ из Фортисових *Путовања по Далмацији*, и нашао текст и превод песме о Хасанагиници. С текста му је преводио један пријатељ који је знао руски, и који је изговарао српску песму на талијански начин. Нодије, које је Хасанагиницу превео из Фортиса, сумњичио је Мериме да га је покрао. Како је сам Нодије разумео песму, види се из почетка. *Шта се бјели у гори* (u gorje) *зеленој*, Фортис је превео: Che mai biancheggia nel verde Bosco, а код Нодија је гора зелена verde, Bosco, — равница која се зелени. — На крају писма Мериме се извињава Пушкину.

Надам се да ће читаоци опростити због толиког задржавања на Гуслама; предмет је по нас Србе и историју наше народне поезије врло занимљив, и ја мислим да га у скоро разрадим.

Од шеснаест песама у Пушкина из Меримеа су: *Виђење краљево, Јанко Марнавић, Битка у Великој Зеници, Теодор и Јелена, Влах у Млецима*, коју је Мицкијевић превео и дотерао, *Хајдук Хризић, Погребна песма Јакинта Маглановића, Марко Јакубовић, Краљевић Јанаш*; (само први део и то измењен) две су (*Славуј* и *Сестре и браћа* коју Пушкин назива „прекрасном песмом“ — узете су из Вука Караџића): доста слабе *Песма о Црном Ђорђу* и *Војвода Милош* морале су постати за време Пушкинова бављења у Бесарабији, Кишењеву и Хотину, између 1820 и 1824, где је било седиште српске емиграције*) после 1813. У збирци се још налазе *Бонапарта и Црногорци, Вукодлак* и *Коњ*.

У хартијама његовим нађен је леп почетак превода народне *Песме о племенитој Хасанагиници*.

Нигде поезија није имала већи значај по код Словена: њоме су они испољавали и доказивали своје право на живот и на место међу културним народима. И оно што чини понос и славу рускога народа то нису победе на Березини и Лајпцигу, на Шипци и Плевни, брзометна артиљерија, гомиле људскога меса и попаљена села, и сви они ужаси које рат за собом вуче, него она чиста и велика победа коју је руска књижевност у целом свету себи задобила. Она сјајна плејада — Гогољ, Достојевски, Тургењев, Гончаров, Толстој — која је осветлила мрак духовне сиротиње словенске, у књижевном космосу одвојила се од онога малога сунца што се зове Пушкин. Данас славе успомену његову, и свечаност иде са оним лепим складом у поштовању према генију, када умукну класне и националне мржње, и срца свију људи бију једним откуцајем. И ако ишта квари општу хармонију то је можда гласан смех на оном свету великог и несрећног песника, коме се кудрава коса тресе од смеја гледајући Бенкен-

*) Ту су тада били: војводе Јаков Ненадовић, поп-Лука Лазаревић, Чолак-Анта Симеоновић, Антоније Пљакић, Јефрем Ненадовић, Младен Миловановић, Цинцар Јанко Поповић, топџибаша Тома Милиновић, капетан Петар Чардаклија, Чучук-Стана, Вождов секретар Јанићије Ђурић, и многи други.

дорфе и Уварове, како га озбиљно и с побожношћу славе данас . . . .

Русијом сада звоне звона и хоре се хвалбене песме. И нека се у ту силну и општу химну заслужном Пушкину слије и овај тих и нејак глас из удаљене земље српске, чије је синове, бојне другове Вождове, песник гледао где у руским степама туже за својим слободним планинама . . .

Ј. Г.

ГЛАВНА ДЕЛА ПУШКИНОВА

I. ПОЕЗИЈА

1. Еп.

А. ПОЕМЕ

Русланъ и Людмила (1817—20) Кавказскій плѣнникъ (1821), Братья разбойники (1821). Бакчисарайскій фонтанъ (1822), Цигане (1824), Полтава (1828), затим мање, Кольна (1814) Эвлега (1814), Осгаръ (1814), одломци из поеме „Вадимъ“ (1822), одломци из Ариостова Бесног Роланда, одломак Опричникъ (1828), Галубъ (1829), Подражаніе Данту (1832), Юдифь (1832), Альфонсъ, почетак поеме (1832).

Б. БАЈКЕ

Сказка о царѣ Салтанѣ (1831), Сказка о попѣ и работникѣ его Балдѣ (1831), Сказка о мертвой царевнѣ и семи богатыряхъ (1833), Сказка о золотомъ пѣтушкѣ (1835), Сказка о рыбакѣ и рыбкѣ (1833), „Сватъ Иванъ, какъ пить мы станемъ“ (1833), два одломка.

В. БАЛАДЕ И ЛЕГЕНДЕ

Оригиналних 12, две (Воевода, Будрысъ и его сыновья, 1833) из Мицкијевића, Пѣсни западныхъ славянъ (1832—1833), и то 11 из Меримеа и 2 из Вука.

Г. РОМАНИ И ПРИПОВЕТКЕ

Евгеній Онѣгинъ (1822—31) са одломцима из путописа Оњегинова, строфама које нису ушле у роман, албум Оњегина; Графъ Нулинъ (1820), Домикъ въ Коломнѣ (1829—30), Родословная моего героя (1833), Мѣдный всадникъ (1833), Анджело (1833), један почетак приповетке (1832).

2. Драмски производи.

Борисъ Годуновъ (1825), Скупой рыцарь (1830), Моцартъ и Сальери (1830), Каменный гость (1830) Пиръ во время чумы (1830), Русалка (1832), Сцена изъ „Фауста“ (1825).

3. Лирика.

Многобројне: оде, елегије, сатире, епиграми, антологије, идиле итд. Делом преводи из: Анакреона, Хорација, Хафиса, Волтера, Парнна, А. Шенија, итд.

II. ПРОЗА

1. Романи и приповетке.

Повѣсти Бѣлкина (1830), Пиковая дама (1834), Дубровскій (1832), Исторія села Горохина (1830), Рославлевъ (1831), Арапъ Петра Великаго (1827); Капитанская дочка (1836), Кирджали (1834), Египатскія ночи (1835), неколико недовршених приповедака.

2. Драмске студије.

Сцены из рыцарскихъ временъ (1835), један одломак (1835).

3. Историјска дела.

Исторіја Пугачевскаго бунта (1833), Материјал за прву главу „Историје Петра Великог“ (1835), Историческія замѣчанія (1832), Историческіе анекдоты (1834—36), Александръ Радищевъ (1836).

4. Аутобиографијски материјал и успомене.

5. Новинарски чланци.

Махом о књижевним питањима и рецензије на повремене публикације.

Сем тога велики број песама које се не находе у издањима штампанима у Русији, него само у такозваним *заграничним*, за Русију забрањеним издањима.

ТРЖИШТЕ ЉУДСКИХ ТАШТИНА

РОМАН БЕЗ ЈУНАКА

НАПИСАО

Виљем Мекпис Текере

ПРЕВОД СА ЕНГЛЕСКОГ

ДРУГИ ДЕО

— НАСТАВАК —

XII ГЛАВА

На првом месту и као нешто што се не може обићи, ваља нам описати: како се може најмити кућа без икакве кирије. Такви се станови узимају неснабдевени, и могу бити ако имате кредита код г. г. Гилоа и Бантингса, сјајно *montées** и декорисани, како се само вама свиди: или се могу најмити већ намештени, што је за већину најмилаца посао мање заметан и заплетен. Кроле и његова жена радије присташе да се на овај начин настане.

Пре него што ће г. Болз узети управу над домом Мис Кролсове у Парк Лену, био је тој госпођици подрумаром неки г. Раглес, који се родио на породичном јој имању у Краљичином Кролеу, као млађи син једнога баштована. Добро владање, лепа спољашњост и гњати и озбиљно држање уздигоше Раглеса од паракувара до ћирице на колима, а одатле до подрумара. После неколико година са лепом платом, масним бакшишима и прекрасним приликама за личну уштеду, Раглес изјави госпођици: да је намеран оженити се бившом кухарицом њеном, која је честито

*) намештена.

држала у околини једну пегларницу и пиљарницу са зелени. Истина, церемонија је тајно извршена била пре неколико година, и да је Мис Кролеова дознала за ту тајну од једне девојчице, којој је било седам до осам година, чије непрекидно бављење у кујни привуче пажњу Мис Бригсове.

Тада г. Раглес изиђе од ње и сам отпоче надгледање дућанића и зелени. Он набави још млеко и масло, јаја и сланину, задовољивши се продајом сеоских производа, док су његови другари по ислужењу продавали алкохолна пића по јавним локалима. Како је имао великога познанства међу подрумарима у околини и угодан собичак иза дућана, где их је примао са својом женом, то су се његово млеко, масло и јаја трошили у многим кућама, а његови дохоци бивали из године у годину све већи и већи. Из године у годину он је скромно слагао новац на новац, и кад најзад дође на добош неко покућанство првога реда, ко ће лицитирати и купити то покућанство него Чарлес Раглес? Поред новца, који је он узајмио од једнога подрумара, истина са папреним интересом, највећи део положи он од своје готовине на не мали понос г-ђе Раглесове, која ће сад спавати у кревету од махагона са свиленим завесама, великим огледалом у зиду према себи, и орманом у који би могла стати и она и Раглес и сва њихова породица.

Овима наравно није ни била намера да се стално настане у тако сјајној кући. Он је и купио да је дâ под најам. Чим се кирајџија нашао, он се опет врати у своју собицу до пиљарнице. Али је ипак за њега била права срећа ишетати из улице, где му је дућан, до у ону где је кућа његова сопствена кућа са цвећем у прозорима и металним звекиром на вратима. Лакеј га је сусретао са поштовањем, куварица узимала поврће код њега и називала га газдом, и кад би он само захтео, могао би дознати све што се зуцне и шта се на сто изнесе у његових кирајџија.

Он беше добар човек, добар и срећан. Кућа му је доносила тако згодан годишњи доходак, да се он реши да пошље своју децу у добре школе, па, дабогме, коштало шта коштало. Чарлез ће бити и на храни код г. Суиштела, а мала Матилда код Мис Пековерове, Лаурентинум Хауз, Клефем.

Раглес је волео и ценио породицу Кроле, као творца све његове среће у животу. У својој соби иза дућана имао је силуету своје госпођице и цртеж портировог стана, који му је сама уседелица израдила сепијом; а једини украс, којим је украсио свој дом у Керзон Стриту била је слика Краљичиног Кролеа у Хемпширу, столице сер Валпола Кроле, Баронета, који је ту био насликан у позлаћеним колима, са шест белаца како прелази поред језера, по којем плове лабудови и чунови са госпођама и музиканти у перикама. Раглес је одиста држао да у целом свету нема такве палате, нити тако узвишене породице.

Као за срећу није била издата Раглесова кућа у Керзон Стриту, кад се Роден и његова његова жена вратише у Лондон. Пуковник је знао врло

добро и кућу и кућнога газду. Овај је одржавао везе са породицом Кроле стално, јер је Раглес помагао г. Болзу, кад год би Мис Кролеова примала госте те он не само што уступи своју кућу пуковнику него је вршио дужност подрумара, кад год би овај имао гостију, а г-ђа Раглесова настојавала је у кујни и припремала такве обеде, који би се и самој Мис Кролеовој допали. Тако је ето Раден Кроле добио кућу ни за какву кирију, јер и ако је брат Раглесу ваљало плаћати таксе и интерес и отплату другом брату подрумару, и обезбеђење живота, и трошкове око школовања деце, на суму за јело и пиће које је трошила његова породица (а неко време и пуковникова), и ако је кукавац сињи доведен тиме до просјачког штапа, његова деца избачена на улицу а он сам у затвор за презадужење, опет мора неко плаћати за господу, која живе ни од каквих доходата. Тако овај несрећни Раглес постаде представником уображеног капитала пуковника Кролеа

Колико ли су породица дотерали до пропасти људи Кролеовога кова? Колико ли големих племића хара занатлије код којих се снисходе пазарити, измамљује ситне суме у своје послуге, и обмањује за неколико шилинга? Кад читамо како је овај племић отпутовао на континенат, како је онај други, опет племић, добио извршноце у своjем стану, а трећи дугује шест или седам милијуна, чак нам улевају неко уважење те огромне суме. А ко се сажали на једнога берберина, који не може да извуче своју пару за пудровање лакеја, или дрводељу, који је изгубио своје паре удешавајући кјоск, где ће њена милост *dejeuner**), или на сињега кукавца кројача, којега је ставилац препоручио, а који је потрошио све до црнога испод ноката, да доврши ливреју о којој га његово господство удостојило разговора? Кад падају велики, ови јадници гину незапажени, као што се у старим песмама каже: пре него што ће човек доспети у пакао, он отправи тамо стотину других душа.

Роден Кроле и његова великодушна госпођа дадоше посла свима занатлијама и набављачима Мис Кролеове, који год су се понудили. Неки од њих, а нарочито они сиромашнији, јако су били ревносни. Занимљиво је било гледати како праља из Тутинга тачно сваке суботе јури са рубљем и рачунима. Г. Раглес сам је набављао зелен и поврће. Као вечита реткост остаће рачуни за пиво из гостионице код „Ратне Славе". Свакому од слугу није био исплаћен већи део плате, те су тако на силу били нагнани да и даље служе. У ствари није се никому ништа плаћало. Нити бравару, који је отварао браву, нити стаклару за прозор, нити закупцу за кола, нити момку, који их је терао, нити касапину за овнујско месо, нити се плаћао угаљ на којем се оно пекло, нити кувару што га спремао, нити слугама, који су га јели. Како чујем није ово ретко да се овако живи елегантно ни од каквог годишњег дохотка.

У каквом маленом градићу не би се то могло чинити неопажено.

*) доручковати.

Зна се ту: и колико сусед млека троши, и колико се пута за ручак узима месо, а колико перната живина. Тако на пример они из Бр. 200 и 202 знали су преко млађих све што се дешава у дому што је између њих. Али ни Кроле, нити жена му, а ни њихови пријатељи не знађаху шта је и како је у домовима 200 и 202. Кад дођеш у кућу Бр. 201 наиђеш на тако срдачан пријем, тако љубазно смешкање, на тако ваљан ручак, укратко тако особити дочек, као да домаћини имају поузданих четири тисуће фуната дохотка на годину. А они су то и имали, само не у готовини него у натури, услузи и изради.

Ако овчевину и нису плаћали добијали су је. А откуда смо могли знати: плаћа ли он своје вино или не? Вина нигде није било бољега него у честитога Родена; нити веселијега ручка него ту. Од свију салона, што се замислити могго, његов је био бољи. Њега је Ревека украсила да не може боље бити ситницама из Париза. А кад би она сама села за клавир и стала извијати дивне песме весела срца, ко их не познаје рекао би: да је то мали рај од домаће угодности, и признао би: да је и поред мужа поприлично глупа, чаробна женица, а њихови ручкови да су најпријатније нешто што може бити на овом свету.

Убрзо доће Ревека са својега ума, умешности и љупкости *en vogue**) у извесном лондонском друштву. Пред њеним су се вратима зауотављале каруце, из којих су излазила велика господа. Око њених сте кола у парку могли видети прве помодаре. У малој оперској ложи, у трећем реду, тискале су се сваки час све нове и нове главе. Ваља нам само признати да су се даме држале на страни, и да су њихова врата била затворена за нашу малу пустоловку.

О женскињу виших кругова и о њиховим навикама и погледима писац овога романа може тек из „друге руке" говорити. Човек таман толико може да продре у ту тајанственост, колико и да погоди: шта те госпе разговарају, кад по обеду пођу уз басамаке. Тек после распитивања, и то пријежнога, може он назрети нешто од тога.

Исто тако сличном марљивошћу свако који гази калдрму по Пел Мелу, или походи клубове по њему, дознаје по нешто о отменом свету лондонском или својим властитим искуством или преко познаника, с којим игра биљара или се дружи. Он може даље познати и то: како има људи (као Роден Кроле, чији смо положај оцртали) који бацају прах у очи ономе свету који не познаје њих, који их гледа у друштву првих помодара, да тако има и женскиња, које би се могло назвати људско женскиње, јер га људи свуда пресретају радо, а њихове жене га или одбијају или избегавају. Таква вам је и г-ђа Фајербрас, госпођа са дивним обоцима, коју виђате сваки дан у парку а око ње све први помодари у царевини. Друга је г-ђа Роквуд, чија се посела марљиво обзнањују у помодним листовима и код које на обеду виђате све амбасадере и високо племство. Могли бисмо навести још на туцета, да само имају везе са нашим

*) у моду.

романом. Али док прост народ, који не живи у том свету, или живи у провинцијама са жудњом за тим господским животом завидљиво гледа у те госпође у њиној привидној слави на јавним местима, онда људи, који су боље обавештени, ваља да им покажу да оне много ниже стоје у „друштву" него она паланчанка, која чита о њима у *Morning Post-у*. Ту страшну истину знају становници Лондона. Ви чујете како су без милости одагнане из „друштва" многе госпође и богате и од високог положаја. Очајни напори које оне подносе да опет уђу у тај круг, ниskости, којима се подају, увреде које оне поднесу, до чуђења доводе оне који се потхвате да проучавају тај женски свет. Ванредна би тема била ово упињање да се ко попне на висину, а под тешким условима, и за врло јаке умове, којима је доста времена на расположењу, као и знање енглеског језика за састав таквога романа.

Оно мало познанства са женскињем, што је стекла г-ђа Кролеова тамо преко канала, не само да је не удостојише посете, кад она пређе на ову страну канала, него је сурово одбише кад су се на улици срели. Занимљиво је било видети како су је оне велике госпође заборавиле, што је и Ревеки била свакојако не баш пријатна лекција. Кад се Леди Берикресова сусрела с њом у оперској чекаоници, она призва к себи своје кћери, као да би се оне окужиле од додира са Ревеком, па се измаче корак, два ли, стаде према њој и управи што може оштрије поглед на своју малу непријатељицу. Да се Ревека фиксирањем изведе из такта било је потребно много оштријега погледа од онога што га имађаху очице г-ђе Берикресове. Кад су Ревекина кола у Хајд Парку срела леди Дела Мол, која је у Брислу бар двадесет пута јахала напоредо са њом, њене су очи било тако слабе, да никако није могла познати своју пријатељицу. И сама г-ђа Беленкинсон, жена једнога банкара, окрете јој леђа у цркви. За причу је било гледати је кад улази она, а поред ње Роден са два позлаћена молитвеника и како са највећом предановшћу прате службу божју.

Родену су падале с почетка врло тешко увреде наношене његовој жени, и готов је био да се за то одмах наплати. Говорио је: да ће изазивати на двобој мужа или брата или ма којега рођака оних безобразних жена, и само на изричну заповест и стално заузимање Ревекино престаде да буде миран.

— Ти ме не можеш у друштво метцима увести — рекла му је расположено. — Сети се драги мој, да сам ја била само гувернанта, а ти, ти бедник дужан и ружан, цео те свет знао, па још се коцкао и какви ти још страсти код тебе није било. Добићемо ми мало по мало толико пријатеља, колико нам треба, али ти само ваља да си ваљан дечко и да у свему послушаш што ти твоја учитељица рече. Кад смо чули да је твоја тетка оставила скоро све Питу и његовој жени, сећаш ли се како си побеснео од љутине? Хтео си свима у Паризу казати, да те ја нисам задржала; а где би сад био? У затвору Св. Пелагија за дуг, а не у овако

лепом дому у Лондону, у свакој удобности. Тако си побеснео био да си хтео убити брата, безбожни Кајине ти ниједан. А куда би изишло да си остао све једнако срдит? Ни сви мудраци овога света не повратише нам теткине новце, и много је боље да смо у пријатељству са твојим братом и снахом, него у непријатељству, као оне Бјутове будале. Кад умре твој отац биће нам у Краљичином Кролеу диван зимски стан. Пропаднемо ли ти ћеш бити учитељ јахања, и надзорник коњушара, а ја могу стати за гувернанту деци у Леди Џене. Да пропаднемо! Којешта! Пре тога ћу израдити ја теби какво добро место. А могу умрети и Пит и његов синчић па ти постати Сер Роден, а ја Мајледи! Да смо ми живи, па ће све бити, драги мој, умећу ја од тебе направити човека. Ко ти је продао коње? Ко те одужио?

Морао је признати Роден да за сва та доброчинства он има да захвали само својој жени, и да се у будуће повери њеном руководству.

Одиста, кад се Мис Кролеова растави с овим светом, и кад Пит доби сав новац, око којега су се њени рођаци гужвали, а Бјут Кроле дознаде да је њему и његовима остављено само пет тисућа фуната уместо двадесет тисућа, на које је он рачунао, он се због тог неуспеха тако озлоједи, да се искалио на својем синовцу најпогрднијим речима, и распра, која је вечито тињала међу њима, заврши се савршеним прекидањем међусобних им односа.

А понашање Родена Кролеа, опет, који је добио само сто фуната, тако је зачудило брата му и задивило снаху, да је ова постала склона да милостиво погледа на све чланове у породици њенога мужа. Он написа из Париза брату једно отворено, људско и искрено писмо, у којем је рекао: да он лепо зна: да је овом женидбом изгубио наклоност теткину, а, и ако не крије како се јако преварио о њеној попустљивости, да му је мило што је новац остао у њиховој линији породичној, и да честита својему брату од свег срца на лепој срећи, да поздравља снаху са надом да она неће заборавити г-ђу Роденову. Писмо је завршено са једном П.П. Ревекиним рукописом, која је молила да јој се допусти да честита заједно са њеним мужем. Она се вечито сећа љубазности г. Кролеа, док је она још била сироче без игде икога као васпитачица његових сестара, о којих се напретку увек живо интересовала. Пожелела му је много среће у браку и замолила га за допуштење да изјави своје поштовање Леди Џени (о чијој јој је доброти цео свет говорио), и да се нада: како ће једног дана моћи представити својега синчића стрину и стрини, те моли да буду према њему добро расположени.

Пит прими ово врло милостиво, милостивије него што је Мис Кролеова примала сличне раније саставе Ревекине у Роденовом рукопису. Што се пак тиче Леди Џене, њу је ово писмо тако очарало, да је помислила: е ће њен муж сад поделити на два једнака дела завештање и један послати својему брату.

На велико изненађење њенога госпоства њен муж ипак не стави Родену на расположење тридесет тисућа фуната стерлинга. Он само лепо понуди Родену руку кад год би му се свидело доћи у Енглеску и затражити је. Захваљујући се г-ђи Кролеовој на лепом мишљењу о Леди Џени милостиво изрази готовост да се њеном сину увек нађе при руци.

Тако се ова два брата потпуно измирише. Кад је Ревека дошла у Лондон Пит и његова жена нису били ту. Више пута је прошла она покрај старих врата у Парк Лену да види: да ли су се они уселили у дом Мис Кролеове. Али се они не појавише, и она од Раглеса дозпаде о њиховом кретању: како је Мис Кролеова послуга била отпуштена са добрим бакшишом, и како је г. Пит само једном долазио у Лондон, кад се задржао на неколико дана, уредио посла са адвокатима, распродао све француске романе Мис Кролеове једном антиквару у Бонд Стриту. Ревеки је опет са њених неких разлога било и сувише дуго чекати на долазак њене нове рођаке.

— Кад дође Леди Џена она ће ме увести у лондонско друштво — мислила је Ревека. — А жене! Пих! Потражиће мене и оне, кад виде да ме и људи траже.

У извесним случајевима жени је потребна једна ствар као што су јој потребна кола или букети, а то је другарица. Мени је увек било чудно како то да по које нежно створење, које не може да живи без симпатија, има по какву грубу другарицу, са којом се никако скоро не растаје. Мени изгледа увек некако морално и спасоносно кад видим да то неизбежно женско у његовој изношеној хаљини седи иза своје драге пријатељице у оперској ложи, или на доњем седишту у колима. Тек ми дође некако тако угодно као неки остатак од оног египатског обичаја: да иза оних што се госте стоји мртвачка глава. Чудноват сардонски појав на Тржишту Људских Таштина. Та и она пропала, огуглала, лепа, несавесна, без срца г-ђа Фајербрасова, којој отац због ње од стида умре, па и сама љупка, дрска г-ђа Мантрапова, која ће прескакати свакојаке препреке, какве само људи могу измислити у Енглеској, која сама тера своја кола у Парку, док јој мати држи тезгу у Бату, чак и те, које су толико дрске, да би рекао човек: е се оне никога живога на овом свету не плаше, чак и оне не смеју изићи у свет без такве пријатељице. Та сувише осетљива створења неизоставно имају по коју, на коју ће се наслонити. Тешко да их на јавном месту видите без једне такве пратитељке иза леђа, у овешталој, свиленој хаљини.

— Родене — рече Бека једном у неко доба ноћи, кад је још седела једна партија господе око њене разбуктале ватре у салону (јер су људи долазили њеној кући да им прође остатак ноћи, а код ње је било и сладоледа и каве боље него игде у Лондону за њих). —Ваља ми пошто по то један рундов.

— Шта? — упита Роден са једнога стола за ecarté.

— Рундов! — рече лорд Саутдаун. — Драга госпођо Кролеова,

шта вам то сад паде на ум! Што не каква данска дога? Знам једну велику као леопард. Зевса ми. Могао би вући ваша колица. Или каквог персијско гзечара, а? (Ја вам нудим. молим вас), или какво пинче. које би могло ући у бурмутицу лорда Стајна? Има у Бејсватеру у једног такав пас. да би могли. јављам краљицу, играм, да би могли обесити шешир о његов нос.

— Ја јављам даму — рече Роден озбиљно. Он је обично пазио само на своју игру и није се уплетао у разговор, сем кад је реч о коњима и опкладама.

— А што би вам био потребан рундов? настави љубазни мали Саутдаун.

— Ја ту мислим на моралнога рундова — рече Века смејући се. а погледа у лорда Стајна.

— А који вам је то враг? — рече његово лордство.

— То је псето које ће терати курјаке од мене — другарица — настави Ревека.

— Мило. невино јагњешце, вама треба — рече Маркиз уз одвратно церење запиљивши се у Ревеку.

(Наставиће се)

БОЉЕ ИКАД НЕГО НИКАД

КРИТИЧКА ОПАЖАЊА **Ив. Гончарова**

— НАСТАВАК —

Рајски је талентован, али је припремна школа за таленат тегобна, иште целога човека, и за њега који је одрастао још у период обломовскога сна, преко потребна, но није имао кад: нова га је епоха затекла већ израслим. Он се баца на живопис, отуда на скултуру, пише роман, неприправљен техником ни за једну ни за другу уметност.

Нове идеје кипе у њему, он предосећа блиске реформе, сазнаје истину новине, и пашти се да ратује за све те велике и мале слободе чије се примицање осећало у ваздуху. Али се само пашти.

Он се бори, трудећи се да сломи зид великосветске затворености, са Софијом Бјеловодовом која се повукла у своја породична предања, у пристојности бонтона, речју у аристократско обломовску непомичност што је прелазила наслеђем с колена на колено.

И дабогме да нема успеха, јер га је изазвала на борбу корист, обожавање живе лепоте. Он жели да победи не та укочена предања, феудалну охолост, и да изазове на жив, нов рад ум и дух Софијин, он жели да победи кузину, женску — себе ради. А рада, своје рођене снаге, примера, не уноси у ту борбу, и зато нема успеха.

Он ако и не спава по обломовски, тек се *пробудио*, и зна шта да ради, *али не ради*.

Он је само у узбуђењу пламтео за радом, а највише се клањао лепоти, и с те је стране можда нешто и дирнуо Софију али не у своју корист. Она се мршти при његовим тврђењима о неопходности рада, труда, одобрава се од тога новцем у корист сиромаха, али застаје на његовим ватреним речима о љубави и о слободи да човек сам располаже својим осећањем и собом. Потреба те слободе затреперила је и у њој несвесно, јер је он утицао не на сазнање и уверење њено но само на живце. Она

је оставила своју улогу величанствене неукорљивости, извирила, колико је могла, преко високих зидова великосветскога манастира и учинила *un faux pas*.... на само је неку проговорила с талијанским графом, једном се срела с њим у шетњи, и написала му просто писамце да јој пошље ноте.... Faux pas! повикало је цело друштво, које је навикло да њу види свагда хладном и безукорном — и ништа више.

У њој се при графовој појави био почео топити лед строгога васпитања и пристојности, али при првом неспокојству тетака, при шапату света, она је одмах победила игру живаца.

Овде морам признати потпуну своју немоћ у приказивању личности Софије Бјеловодове. Ја нисам тада познавао нимало, а и сад познајем, мало круг у ком је она живела, и ту је критика имала сасвим право. То је досадан почетак из кога сасвим неуметнички избија замисао да се покаже како се рефлектовало развиће нових идеја у затвореном кругу великога света. И ништа осим претензија није изишло из тога покушаја.

Осим тога мене је заводила на зло мисао да изнесем низ женских портрета. № прва није испао за руком, други, умируће Наталије, цртан као Бјеловодовин, у педесетим годинама, такође је блед. То је између осталога отуда што сам се журио и гледао даље у дубину романа, не заустављајући се задуго на тим споредним појавама. Мене су већ привлачила блиска ми лица и места где сам се родио и одрастао, и та лица бабушке и унука, целог провинцијскога становништва и послуге, и сва околина, по признању свих, изишли су код мене живље.

Тамо код Софије и Наталије састављао сам, овде сам цртао са живих личности. Уз то, у том међувремену, од 1840. – 1862. г. (када сам поново долазио на Волгу) и моје је перо дакако доста морало сазрети и оснажити се у раду. Чини ми се да сам 1859. или 1861. г. штампао две три „епизоде из живота Рајскога“ у *Отаџ. Записима* и једну епизоду „Бабушка“ у *Савременику*.

Да руски живот није размакнуо, мигом моћне руке, своје оквире, ми бисмо се сви зауставили на оном ступњу на којем се зауставио Рајски. С њим су се слагали тада многи наши интелигентни људи који су се сматрали напреднима. Њих су називали романтицима, крајњим идеалистима. Они су за сада још јурили к новоме, много су говорили, постављали себи идеале, бацали се с једнога посла на други, тражили рада: и ту, у тај период, отишло је много узалуд изгубљених талената, који нису имали одређена пута, свесних циљева, и упропашћаваних и својом рођеном и општом обломовштином. Ми бисмо сви упрли о зид, и писали бисмо и даље празне звучне стихове или сликали једне и исте појаве свакидашњег више природног, животињског живота.

Код Рајскога, осим утицаја што су га на њ чинили време и нови догађаји, пратио сам још с већим интересом интересантан, психолошки или физиолошки процес како се појављивала та покретна и упечатљива природа у његову личном животу. Управо то како се снага фантазије у

уметничким природама неупућена на свакидашњи рад, на уметничко стварање, бацала у сам живот и ситне појаве овога краспла својим бојама, производећи те чудноватости, често одвратности, којима бива обилан живот уметника по целом свету.

Празна фантазија у таквим природама најчешће се баца у сферу осећања, у све облике и врсте *љубави*, ексалтирајући, стварајући идеале, док из свега тога не изиђе каква грозница или шала, нешто јадно и смешно.

Тим вежбањем у осећањима а особито у љубави, занимао се међу осталим и значајни омиљени кутић старе обломовштине.

Срећом руско је друштво сачувао од пропасти застоја спасоносни прелом. Из виших сфера владе синули су зраци новога, бољега живота, продрле су у масу публике испочетка тихо потом гласно речи о слободи, гласници што су објављивали крај сељачкоме ропству. Даљина се размицала помало и открила светлу перспективу будућности.

У књижевности су смелије стали одјекивати гласови представникâ нових идеја.

Дакако тај нов дах прожe и моју мисао и фантазију. Ја сам свршио *Обломова* и оквири потоње епохе тј. *Буђења* стадоше ми се више размицати.

Двадесет година трајало је писање тога романа — друкчије није могло бити. Роман је писан како је текао сам живот те периоде.

У *Обронку*, на мојим пигмејима, у маленом језеру, огледало се стање врења, борба старог с новим.

Ја сам пратио рефлекс ове борбе у познатом ми кутићу, на познатим личностима.

Пратио велим а требало би рећи гледао и цртао, чак не мислећи како примчивим уображењем примам у се личности и појаве, обојене бојама тренутка, и таквима их враћам натраг т. ј. стављам на хартију. У том је сав процес.

Ја сам не могу гледати на своје романе друкчије до у њиховој сукцесивној вези. Живео сам у три епохе, и оне су оставиле трага на мени и на мојим делима, у животу који ми је био приступачан, колико ми је достало снаге и талента.

Рајски је у завичају објавио исту војну старом, преживелом. Он ратује с бабушком, пренире се, љути се, али је воли као матер; бори се с Марфом и с Вјером. Али се бори из корених изгледа и с двема последњима као и с Бјеловодовом. Машта раздражена њиховом лепотом вуче га да их победи. Но једна га обезоружава својом детињском чистотом, друга свесном снагом.

Бабушки попушта зато што и сам, и ако се бори против мекуштва, господштине и старог начина живота, радо спава на меканој постељи, добро једе, и чак као прави син Обломова гунђајући даје Јегору да му скида цинеле. (*Обломов* је захтевао да му *Захар* обува чарапе).

Сам он живи под јармом још неизоставнога сељачкога ропства и обичајâ што су тада постали, и с тога се бори само речима а неделом: светује бабушку да распусти сељаке на све четири стране и да их пусти да раде што хоће, а сам се не меша у посао и ако је имање његово.

То колебање и неодлучност сасвим су природни: колебало се цело руско друштво и сваки његов кутић. Крупни и значајни преврати не могу се вршити као промена одела, они се врше поступно, док сви атоми не савладају врење и не слију се уједно. Такве су све прелазне епохе.

Свакодневна штампа смејала се некад тој поступности и подругљиво је прозвала *поступницима* све присталице тог мудрог закона који је староме давао да проживи своје време а новоме да се утврди без насиља, боја и крви.

Не могу да се данас сетим а да се не насмејем комичне забуне некојих стараца кад су се појавили доста оштри симптоми такозваног *нихилизма.* Ти старци нису имали ничега свога т. ј. онога што се назива мишљењем и уверењем, а међутим имали су неког самољубља да изгледају савремени, да не заостају иза прогреса, — а како распознати шта је прогрес а шта није, нису знали, јер нису имали спреме. У штампи су се појавила, и поред цензуре, некоја смела наговештења социјалнога карактера, међу омладином се показао неки покрет, и старци су се уплашили, нису знали шта да кажу о тим књигама, о омладини — да ли да стану уз њу или против ње, тамо или амо.

Рајски је успео да сломи једну стару дуњу која је узалуд стрчала и свакога бола не дајући места новим изданцима, на име старога чиновника, генерала Тичкова.

Овде се и *бабушка* заједно с њим удружила, и обоје су једним ударцем уништили ту трулу цепаницу. Она је то учинила за то што је овај незаслужен положај хтео дићи више значаја што га има старина рода. Рајски га је казнио као старога подмићивача и самовољника који је свима грубо наметао свој преживели ауторитет.

И сав кутић кад се трезвено огледао, признао је истину у том факту, махнуо се слепога уважења према прошлости, непотребном, штетном, и одобравао је Рајскоме.

Бабушку су примили повољно сви у публици. Нико није ништа говорио противу њене слике, и ја сам слушао само похвале.

Али шта је у ствари та бабушка?

Сажет смисао целог моралног склада ове старице исказан је у самом роману. Ево тог обриса.

„Бабушка говори *језиком ређања, сипа пословице, готове сентенције старе мудрости,* али при ма каквим новим, неочекиваним за њу случајима, *код ње је излазила на видик њена рођена снага и она је радила на свој*

рођени начин. Кроз овешталу, *неупотребљиву мудрост кроз ње се појављивала струја здравога разума.*"

Само се „*страшила помало* (новине) и *узнемирено је тражила да је поткрепи* примерима" и т. д.

Сав смисао њена карактера је у том да је она старица крепка, моћна, упорна, *не воли да попушта*, и ако у себи признаје да јој унук, Рајски често има право. Но она му вели и тада да ћути, *јер је млад*, каже, *да може противити се бабушци.* Она воли да јој се сви покоравају и Марта јој је најмилија, *јер ће је увек слушати.* Тај мотив о послушности провлачи се у њену карактеру кроза цео роман. На Вјеру се љути што се она удаљава, једва слуша њене савете, и из невоље, стежући срце, даје јој неку слободу.

И свакога и све у кући она мотри бодрим оком, с једнога прозора гледа своје село, поља, с другога врт, градину и одељење за млађе. Ништа се неће мрднути у селу без њена питања, воље и знања. Она господари и у пољу, и у житницама: према сељацима и целом граду држи се охоло и заповеднички.

Због тих и других црта, све у истом тону и духу, налазили су да је старичин портрет *типичан.*

Но зашто је типичан и на што напомиње? Ја видим у њему нешто блиско и познато не само мени но свима нама.

Ја сам цртао руско старо добро *женскиње*, или руске старе женске старог доброга времена колективно, не мислећи јамачно ни о каквој паралели, но се она инстинктивно стварала у мојој глави, и кад сам ја већ свршио слику, огледао је, — мени су се, на крају књиге, отеле последње речи којима сам и завршио роман.

„Иза њега (Рајског кад је био у Италији) непрестано су биле и ватрено га к себи звале три личности: његова Вјера, његова Марта и бабушка, а за њима је била и још снажније га од њих привлачила к себи друга исполинска личност, *друга велика бабушка — Русија!*"

Ево шта се огледало, или ако сам слаб уметник и нисам савладао лица, то бар ево шта се хтело да огледа у мојој старици као што се сунце огледа у капи воде: стари, конзервативан руски живот!

Зар нису живела стара наша поколења, и старији представници тих поколења, господари и управници наших судбина, или, боље рећи, зар нису спавали под заклоном *старе мудрости*, хранећи се *предањима*, и ако су признавали *у себи* (као *бабушка* у споровима с унуком) да треба живети друкчије, *ипак су се бојали, узнемиривали* као она, и *бежали* у страху од свега *новога*, затварајући очи и, када није било могућно побећи, нерадо су попуштали, и тада су се кроз овешталу, *неупотребљиву мудрост пробијале свеже руске снаге здравога разума.*

Зар ми нисмо преживели ова колебања, овај страх и неспокојство организма што се тек буди, докле нам свемоћно *нека тако буде* није по-

казало куда да идемо сви сложно, на светлост, к новим и разумним добрима?

А плата за тај безусловни страх од свега што је ново, за таштину незнања и за слепо веровање у своју снагу, за све старе *грехе*, зар се није *то* огледало у самоуверењу бабушке која је тражила да се покоравају само њеној вољи и која је затварала очи пред новим, уместо да приведе Вјеру лагано и свесно к том новом те да се ова не заведе лажним блеском непознате тобож „нове истине“ и „новога рада и среће“ и да зна како да предусретне Волохова.

Зар старо поколење није плакало за своје „грехе“ као што *бабушка* плаче над својим маленим Севастопољем, разрушеним павиљоном на дну *Обронка*.

Оставимо за сада ту паралелу, т.ј. између бабушке и старог рускога друштва, вратпћу се к њој ниже.

Од синтезе прелазим на анализу.

Што су даље говорили о другим мојим личностима, међу осталим о Вјери и Волохову, особито о последњем?

Гласови су се поделили у два хора. Хор старијих поколења певао је: Како је могућно у роману који претендује на уметност износити такву грубу, прљаву личност и доводити је у везу с красном, фином Вјерином личности?

Други хор, млади гласови у раздражењу су понављали: То су оштре крајности, карикатурна, претерана личност, понижавање управљено на младо поколење и т. д. То је био смисао укора с обе стране.

Непристрасни људи су ми с учешћем говорили, прво о типичној истини ове личности, а касније друго, о неком утицају као овога типа које где у друштву. То је сувише, и ја сам се одмах одрекао толике заслуге, задржавши за себе само истинитост сликања.

Сада смо се донекле удаљили од тог појава и можемо сви бити хладнокрвнији и непристраснији. Сад могу и ја објаснити шта сам сам гледао и гледам у овој личности.

Тада, понављам, хтео сам разјаснити овај тип у предговору ка засебном издању *Обронка*, но код опште ненаклоности према њему, одложио сам ту мисао и цео предговор до згоднијег времена.

Још морам рећи да сам у првом плану *Обронка*, набаценом 1848. и 1850 год., на место овога пикантног типа који тада још није постојао био узео либерала стављена као *сумњивог* под надзор полиције, истерана из службе или из школе, због грубости, због непокоравања власти због тога, најзад, што ће спевати какву руску марсељезу или дрско исмејати власт. Таквих је било доста пре тридесетину година.

Али како се роман развијао заједно с временом и новим појавима то су и лица дакако узимала на се црте и дух времених догађаја. Због тога и прво узета слика сумњивога претворила се на крају романа већ

у пикантну Волоховљеву личност која се појављивала које где у друштву. Када сам 1862. поново путовао на Волгу, проживео лето у завичају, био у Москви, ја сам имао ту личност јасно одређену.

Мене је особито чудило како је младо поколење могло узети да се Волохов њега тицао, осем самих Волохова! Оно је можда сећајући се својих ранијих утопија и заноса мислило вероватно да у развоју мисли Волохљевих види некакав њихов рефлекс. Узалуд!

Иначе је само по том могло видети то, што и Волохов говори у име истине, разума и слободе, но у том су сви сложни с њим: и старн и нови људи, и конзервативци и либерали! И само у том. Ко се тога одрицао у својим уверењима? Но ствар је у том што је Волохов у заблуди што се тиче значења тих појмова и с охолим самослепљењем доводи у заблуду друге, не имајући под собом никаква земљишта.

У свима, најпротивнијим таборима свагда постоје опште тачке додира, сви ратују у име разума, слободе и истине, сви своде то на речи, али сви разумеју речи на свој начин, и с тога употребљавају различне, често погрешне путеве.

Волохов — ново поколење! Оно поколење које је изишло на сусрет реформама и ту утрошило сву снагу!

Даровити радници на сељачкој реформи, на обласним пословима, на новим судским уређењима, где су успели стећи велика имена — зар су то Волохови!

Поколење које је енергично помогло вођу пређашње, аутоматичне, војничке масе да је чудноватом брзином преобрази у савремену, мисаону и страшну силу! Поколење које препуњава школе, жедно се учи, стиче знања, изналази, ради на свима изданцима руске економије, индустрије, науке, свугде пробирајући нове путеве, изазивајући нове снаге! Поколење младих умова и талената у ослобођеној штампи које је учинило огромну услугу Русији, погађајући, објашњујући и ширећи у масу идеје, планове и циљеве великога реформатора!

И све то Волохови! Коме је могла пасти на памет таква мисао!

А сама маса друштвена од врха до дна која се сва трошила у мрављем раду, у бездапим рудницима посла изазваног новим животом — зар су и то Волохови?

Не, то нису Волохови него представници нове „истине“ што је завладала с ослобођењем сељака и с другим великим реформама које су унеле нов живот у руско друштво.

Но у животу, несрећан, упоредо с истином јавља се и лаж, и представницима ове нове лажи јављају се Волохови! Нема ли у мојој књизи бледа, нејасна личност, наговештење тако рећи, али наговештење на право ново поколење, на бољи његов део, — то је Тушин или Тушини, почињући с врхова руске степенице па до дна.

Друштво је већ избацило Волохова из своје средине као болесну појаву.

Док појав није добио одређен облик и док се није завршио, колебао се, и друштво га је пратило, изучавало, најзад упознало, и он већ ишчезава из рускога живота.

Прелазим на други хор, хор старијих поколења. „Како је могућно, говорили су ми, износити такву грубу, непријатну личност и ставити поред ње красну, чисту Вјеру?“

Зашто је изишла пикантна, груба личност?

Зар ја нацртавши, како веле, читаву *галерију портрета* не бих умео нацртати портрет чистији, приличнији?

Но да ли би он тада испао веран и типичан, питам ја. Да ли би био апсорбовао у се и изразио што опште целом том појаву који се стао појављивати код нас? Волохов није социјалист, није доктринар, није демократ. Он је радикал и кандидат за демагога: он са земљишта празне теорије о безусловној негацији готов је прећи к делу, и прешао би кад би се код нас демагогија могла изразити јасније и прећи у дело т.ј. кад би код нас била могућна раширена пропаганда комунизма, интернационалан подземан рад и т. д.*) Он би и отишао на то поље да ради искрено пошто сам ја узео не авантуристу који се баца у вир да лови рибу у мутној води него — с његове тачке гледишта — честитога т. ј. искреног човека, с извесном снагом у карактеру, који није глуп. И у том је услов за успех. Не хотимична лаж но његова рођена искрена заблуда само је могла доводити у заблуду Вјеру и друге. Варалицу би сви одједанпут познали и напустили би га.

Да сам томе додао пишчево расположење тада би изишао не Волоховљев тип него слика мога личнога осећања, и све би пропало. Sine ira, то је закон објективнога стварања.

Тако исто кад бих ублажио овај портрет да угодим младим гласовима, не би изишао јунак тог појава што се дешавао пред очима свих нас.

Он је веран стварности, или није.

Ако је веран, то ја имам право и у том је сва заслуга пишчева, а после остаје читаоцу да изводи из дела своје закључке.

Сад долази главни corpus *delicti*: како се могла заљубити у њега Вјера, онако поносита, нежна, красна? Како је из честитога друштва могла отићи на обронак, зближити се с таквом личношћу?

Чудноват укор!

(Наставиће се)

---

*) Несрећом то се показало могућно донекле и код нас, како се то потврдило тада, т. ј. 1875., када су били писани ови редови.

ЕМИЛИЈО КАСТЕЛАР

13. маја ове године шпански народ изгубио је једног од највећих својих синова данашњега столећа — Кастелара. — У тужној историји шпанској деветнаести век не изостаје много од почетка осамнаестог најжалоснијега у историји овога господског, ритерског, поноситог народа. Растрзана дивљим унутарњим борбама, анархијом доведена до апсолутне немоћи за интензиван политички живот и за културну утакмицу са осталим народима, доживела је Шпанија да види како од њене некадање територијалне величине отпада парче по парче, докле није, наших дана изгубила и последње своје колоније. Шпанија као колонијална сила припада историји. То је резиме њене историје деветнаестога века. Њена слава била је давно и прошла. Али није само то резултат од дивље необуздане унутарње борбе — већ су оне растројиле и разориле народни организам, отровале му животне сокове. Ми савременици последњих жалосних дана шпанске историје, гледамо како вене живот једног некада славног и великог народа, како га остављају животне снаге и подлеже свом историском удесу, немоћан да се ослободи историских илузија и отргне од биготизма те да у политичкој и религиозној слободи, у раду и утакмици с другим културним народима, а не у апатичној изолованости — потражи излаза из животне кризе.

Један од оних ретких синова, што их је тако мало у шпанскоме народу, а који су и на делу огледали да тргну свој народ из апатије и да унесу идеје о политичној и религиозној слободи у успавани му дух био је *Кастелар*. Рођен у Кадису 8 сентембра 1832, свршивши у Мадриду више науке, он се најпре посветио науци. На мадридском универзитету предаваше општу историју и књижевност. Кастелар на скоро за тим узе учешћа у јавном животу. Око њега, одличног говорника и слободоумног човека, искупи се једна група млађих људи. То је био зачетак републиканске странке. На престолу шпанском сеђаше злогласна Изабела II, — а њени саветници беху из странке модерадоса (умерених). Развратни ретим краљице Изабеле којом владаху њени љубавници, људи одвратних

страсти, додијао беше скоро свима. Противу њега оштрио је своје перо Кастелар у *Трибуни* и *Демокрацији*, демократским мадридским листовима. То, а за тим његов чувени спис *Формула напретка*, — учинише му те изгуби катедру што опет није сломило Кастелара, јер чим на скоро букну у Мадриду буна противу Нарваеца — првог министра Изабелина — он беше међу првим устаницима што се борише на барикадама. Кастелар осуђен на смрт, побеже у Француску, — где је остао до револуције. Нарваец умре 23. априла (п. н.) 1868 — а тиме Изабела изгуби и последњу потпору свога режима. И модерадос-и оставише Изабелу — она није имала више кога уза себе. Маршал Прим организова устанак, успевши да утврди споразум између свију слободоумнијих странака. Серано пак изведе револуцију. — Изабела мораде побећи у Француску. Најпре би образована привремена влада под Сераном, кога мало доцније вешто потисну маршал Прим и заузе његово место као регенат. У том се беше и Кастелар са осталим емигрантима вратио из Француске. Веран својим убеђењима он рађаше да склони Серана на републику. Све његове агитације, говори и писање — не помогоше, јер нови шпански устав — који би проглашен 6. јуна 1869. — усвоји монархијску форму владавине. Али у овако растројеној земљи, где беху на дневном реду јавни скандали, буне и пронунцијаменти, — тешко је било учврстити и поштену и умерену, монархиску владавину, некмоли републиканску. Влада после дугих мука успе и склони Амадеја, херцега од Аосте, сина Виктора Емануела да се прими избора. Под тешким изгледима млади краљ једва да је могао доћи на престо. За њега беше дао свега 191 посланик свој глас, а 38 за херцега од Монпансија, 62 за републику а 55 уздржало се од гласања! Примити се избора тако незнатне већине — било је доиста смело, али не необично од сина једнога Виктора Емануела. У земљи опет беснеле су борбе странака — тако хетерогених погледа као нигде. На једној страни затуцани фанатици католички за Дон Карлоса; на другој чисто лични мотиви, династичке фракције и то једна за Херцега од Монпансије а друга за Алфонза сина Изабелина; па онда демократе (прогресисте и унионисте) и напослетку као друга крајња странка — републиканска, опет подељена на умерену групу (Кастелар) и на одлучнију (Салмерон). Млади краљ Амадеј покушавао је са свима фракцијама, не би ли вратио ред и учврстио монархиску владавину, али све узалуд. Симпатичнии, озбиљни и вредни Амадеј на послетку подлеже ресигнацији — с болом изјави да своју нову, љубљену отаџбину није могао уређити и спасти је од унутарњих непријатеља и положи кортесу круну 5 фебруара (по нов.) 1873. Тада се на управи десно Зорила, вођ демократске странке. Кортес беше изненађен одлуком краљевом и не виђаше излаза из кризе — путеви сви беху закрчени. Требало је покушати и с републиком и на предлог Пија Маргала би проглашена република са 258 противу 32 гласа. — Пиј Маргал састави министарство, у коме седаше Кастелар као министар спољних послова. Међу тим проглашење републике не беше резул-

тат сазрелих догађаја и уверења земље и кортеса, неодољива логика политичког живота, но пре дело извршено под утицајем забуне, запрепашћености и безизлазног стања, које је настало после абдикације Амадејеве. С истим кортесом, који је прогласио републику, републиканска управа дође у сукоб. Парламентарни одбор, који је имао да контролише Управу би растеран и многе демократе побегоше у Француску (међу њима и Зорила). Нови избори дадоше огромну већину републиканску — 360 њих, и незнатну мањину монархиску — 30 њих. Ни са оваквим кортесом није било лако владати. Већина је била екстремна — хтела је и сувише нагао прелаз, наглији но што је и сама републиканска форма владавине била за Шпанију. Кортес прогласи Шпанију за федеративну републику. Али сад је тек настала права анархија. У Малаги, Кордови, Севиљи, Валенсији, Картагени итд. крајњи елементи дочепаше се власти, ништа не штедећи пред собом. Република је морала повести борбу противу својих крајњих присталица, који својом необузданошћу хоће да сруше заједничку творевину и помогну монархистима. Нови председник републике Салмерон служио се монархистичким генералима — Мартинец Кампосом, Павијом, Веларом и другима.

Под утицајем оваквих прилика, борећи се за своје рођено дело, није чудо што је и републиканска странка у кортесу долазила к себи. Кортес је постајао све умеренији, група Кастеларова из мањине претвори се у већину. Кастелар беше председник кортеса. Овакав кортес нуђаше Салмерону одобрење одлучних мера да што пре угуши устанак. Салмерону се чињаше то реакционарно и он одступи, — а место његово заузе Кастелар. Али се Кастелар примио под једном погодбом: да му се да̂ диктаторска власт. И Кортес му је даде одлуком од 9. септембра (по н.) 1873. С њиме је дошла до власти умерена републиканска странка. Кастелар је хтео централистичку републику и владу умерених елемената. Кастелар беше од оних ретких актера у политичком животу: умереност њихових погледа не потиче из слабости њихове, из бојазни, но из уверења и из срећне конституције њихове душе. Такве природе спајају — што је огромна реткост — умереност погледа и енергију акције, одлучну непоколебљиву вољу а мирну стишану душу, коју не тишти страх а не растржу дивље страсти. Чинило се да је избором Кастеларовим спасена република. Али се само чинило. Јер Карлисти дигоше сада устанак, а Кановас дел Кастило приђе странци која је хтела Алфонза XII за краља. И ако је вођена одлучна борба противу карлиста, ипак је устанак још непрестанце био снажан — и далеко од угушења. Левица незадовољна оним и умереношћу Кастеларовом реши се да збаци Кастелара. 2. јануара 1874. овај ћудљиви кортес који сада напусти Кастелара и опет пришао беше Салмерону, — одби предлог о захвалности Кастелару и овај положи свој мандат. Али одмах сутра дан био је и крај републици. Генерал Павија растера оружаном силом кортес. Серано би проглашен за шефа привремене владе.

После маршал Мартинец Кампос и Кановас дел Кастило побунише војску, и она прогласи Алфонза XII (сина Изабелина) за краља. 14. јануара 1875. уђе у Мадрид нови краљ. Од то доба Кастелар као републиканац — веран до гроба својим уверењима — а није могао друкчије учествовати у јавном политичком животу до као народни изабраник у парламенту. Његов сјајан беседнички таленат — јер је Кастелар можда највећи говорник XIX века — импозантност његова духа, челичност карактера, умереност погледа, симпатичност његове појаве у опште, позната ученост и жарки патриотизам накнађивали су што му је поље акције у монархиској земљи одузимало, те је он поштован и слушан био и од присталица и од противника; што је као велики син те земље и заслуживао. Не могући се борити противу монархије — јер је значило узалуд борити се за форму владавине за коју његов народ није био дорастао — он ипак није био неверан својим принципима и неконзеквентан према својој прошлости. Изнад монархије гледао је Кастелар своју отаџбину — Шпанију, која му је била милија од свију доктринских погледа, од свију форми владавина. Његови политички погледи беху му не циљ по средство да усрећи своју несрећну отаџбину. Он није помагао а није ни одмагао монархији која је многе демократске принципе усвојила! А кад год су били у питању интереси не његових доктрина и монархије, већ интереси отаџбине чуо се моћан глас Кастеларов.

Тражити спаса и излаза у демократским установама, раскрстити с толиким историским предрасудама које притискују дух шпанског народа — то је оно што је битно у погледима и раду Кастеларову. То је пак оно што га чини модернијим од огромне већине шпанских државника, — јер су код њега речи и и дела били једно, а не две крајности које се искључују. То је и историски значај Кастеларов — као патриоте и државника.

НАУЧНА ХРОНИКА

10. априла ове год. имало је Српско Геолошко Друштво свој LXX збор, на коме је ово рађено:

1. Разгледане су књиге, које су стигле Геолошком Заводу у прошлом месецу; слике из Алпа, које је поклонио г. Стеван Предић, професор: слике из Старе Србије, које је поклонио г. д-р М. Шушкаловић, лекар у Скопљу; и примерци мекушцима избушених кречњака на Јадрану код Карлопага, које је донео лаборанат Анта Мудровчић.

2. J. М. Жујовић говорио је о паласку дијабаза код Крчмара (срез колубарски, округ ваљевски). „Интрузивне масе овог дијабаза леже у флишоликим пешчарима, на два километра више села, на путу за Дивчибаре. Стена је чврста, пепељаво-зелена; има зеленкасте кристале од фелдспата, тамно-зелене од аугита, и зелена и жута зрна од хлорита. Микроструктура је офитска. Споредни и секундарни састојци јесу: илменит, сфен, магнетит, калцит и хлорит.“

3. J. М. Жујовић приказао је друштву нову геолошку карту Мађарске, коју је издало Мађарско Геолошко Друштво у размери 1 : 1.000.000. „На овој је карти издвојено 37 разних терена: 26 седиментарних и 11 еруптивних. По спроводном тексту, који су израдили Халавач, Рот и Шафарик (Kurze Übersicht der geologischen Verhältnisse der Länder der ungar. Krone), може се геологија Мађарске овако оцртати: Архајских шкриљаца највише има у банатским и ердељским планинама, где су рудовити и подељени на три члана, затим у средњим Карпатима, где су такође рудовити; споредни су на Малим Карпатима, Тајги, Розалији и т. д. и на Псуњу, Папуку, Гаричу, Слемену, Фрушкој Гори. — Палеозојски су терени мање од свију распрострањени. Средњег Девона има само у комитату Васу, а можда су девонски и „зелени шкриљци“ Средњих Карпата. Продуктивног — горњег — Карбона има у Банату (Решица, Ајбентал), а ту је нађен и маринскиг. доњи. члан са спирифером Sp. mosquensis (Корњава). Дијаска

флора нађена је у Банату и код Печуја. Лијаса има још између Вага и Њитре и на Малим Карпатима. — Мезозојик или облаже и покрива архајске терене, или сам гради омања брда. У банатским планинама протежу се два појаса Мезозојика. Источни се граничи Дунавом између Свињице и Брзаске, и садржи Мушелкалка, Рета (Ирегеда), грестенског Лијаса (Доман, Штајердорф, Анина, Фаца-Маре Брзаска), доњег, средњег и горњег Догера (Штајердорф, Свињица, Оршава), Келовеја (јужни део), Титона (Свињица), доњег и средњег Неокома и баремског ката. Западни појас Мезозојика упире у Дунав између Љупкове и Мудаве, а састоји се од Келовеја, Оксфорда, Титона, коралске и орбитолинске доње Креде, Голта и Ценомана(?). На ердељским Карпатима су капротински Неоком и госавска Креда, а на Рудним Горама верфенски Тријас и грестенски Лијас, на цефалоподска Јура. — Североисточни, северни и северозападни Карпати поглавито су од „карпатског пешчара", који је делом кретацејски: у њему су поворке гвоздова од Тријаса, Лијаса, Јуре па и Креде (на источном делу). Сем овога на Средњим, Западним и Малим Карпатима има горњег Тријаса, кесенских, грестенских и аднетских слојева, средње Јуре мало а Неокома много. — Средње Горе (Бик, Вацко и Будимско Брдо, Герече, Вертеш и Баконьска Гора) имају алписки Мезозојик: Шарени Пешчар, Мушелкалк, „главни доломит", „дахштајнски кречњак", Јуру слабу али с фосилима и Креду капротинску, голтску, хипуритску и бочатну (код Ајке). — У Печујској Гори је: Перм, верфенски слојеви, гутенштајнски Мушелкалк, венгенски и битуменски слојеви, доњи Лијас са слојевима угља, средњи и горњи Лијас, доњи, средњи и горњи Догер, Келовеј, Оксфорд, Титон и Неоком с аугитпорфиром. — Фрушка Гора, Папук, Калник, Иванчица и Слеме имају омање ободе од Мезозојика; Ускок, Зрињ, Петрова Гора, Капеле и Велебит саграђени су највише од тријаских и кретацејских кречњака. — Палеоген је на Карпатима представљен „млађим карпатским пешчаром" и трахитским стенама. Еоцен је на Средњим Горама: доњи слатководан с лигнитом, средњи мешовит, горњи марински; у Хрватској и Далмацији је нумулитски карст. Олигоцен је знатан на Средњим Горама: бочатан и марински; у Ердељу је око корутине, у горњем делу с лигнитом. Миоцен марински испуњава мађарску низију глином и песком по средини, а лајтовцем по ободу: садржи соли у Сарошу, Мармарошу и Ердељу, а лигните у Банату, Барањи, Шопрону итд.; с ерупцијама је дацита и амфибол-андезита. Сарматски Миоцен: у средини низије глина и песак, по ободу кречњаци, у Хрватској „бели лапори"; нема лигнита; има ерупција, највише аугит-андезита. Понтијско језеро је било бочатно: лигнита на више места; ерупције завршене базалтима. Левантинска језера била су слатководена у Славонији итд.: по ободу шљунак с *Mastodon arvenensis* и *Mastodon Borsoni*: завршетак речним шљунком, у којем је *Elephas meridionalis*. — Квартарни су производи: лес, живи песак, бигар, глина с кијамолитом, обична ума и песак, — додаје референат — морене северно од Черне. Садањи су производи:

алувијони, бигар, живи несак и тресетишта. — Од архајских ерунтивних стена највише су распрострањени гранит и серпентин: мијасит, дитроит, диорит и габро врло су ретки. Палеозојске ерупције дале су дијабаз и верлит у Карбону, кварц-порфир и порфирит у Дијасу. Мезозојске ерупције релативно су чешће: између Дијаса и Тријаса — мелафир, одмах пре млађе Јуре — дијабаз и заменик му аугит-порфир (Банат), у доњој Креди — аугит-порфир, трахи-долерит и фонолити (Барања). — Терцијарне су ерупције редом дале: трахите, адезите, гринштајн-трахите и базалте; риолите су мађарски геолози укинули, по мишљењу референта без довољног оправдања. — Јасно се види, да је у Мађарској — геологија Алпа, чији би се северни појас продужавао у Карпате, а јужни у мађарске Средње Горе. Најзад референат скреће пажњу на говоре, које су Л. Лочи и Ф. Шафарик држали у Мађарском Геолошком Друштву 7. децембра 1898., по којима излази, да Северни Карпати нису наборна брда него пласе, а исто тако и Бакоњи, Естергом и источни обод мађарске низије: алпијској системи припадао би, дакле, само спољни појас Карпата, од „карпатског пешчара", а унутарњи не."

4. П. С. Павловић реферише о другом делу Буковскове расправе о левантинским фосилима с острва Рода. „У њој је писац описао 25 врста и варијетета пужева и шкољака, од којих су 16 врста и 4 варијетета нови. На крају се налази укупан резултат испитивања и описа левантинских слојева, из кога се види, да су Роду заступљене две групе лакустарских слојева, градећи два одвојена басена; трећу област чине карацејски слојеви (на путу к манастиру Скијаду), и, најзад, врло велико пространство заузимају (у северном и јужном крају острва) флувијатилне творевине, представљене гомилама песка и шљунка. Наводећи фауне из ових разних творевина, писац објашњава велики проценат нових облика, упоређује ове фауне с левантинским фаунама на Косу, Мегари и другим местима, и показује везе њихове с рецентним европским, азиским и другим врстама".

5. О. Гавриловићева реферише о Мицопуловим описима потреса, који су 1893. и 1894. год. страшно опустошили Тебе и Локриду у Грчкој (Petermann's Mitteilungen, 1894., X). „Узрок су овим трусовима тектонски процеси, који одавно потресају Грчку. Постоје две независне трусне области: у Беотији и у Евбеји. Епицентри поменутих трусова леже на раседима, првог код Теба, другог на дну Ларамниске Мореузине. Локридски трус био је много јачи, и осетно се чак у Италији, Вилхелмсхафену, Бирмингему и Николајеву: правац удара био му је ИСИ, а тебанског И—З, или СИ—ЈЗ. За пукотину од 20 км. дужине и 1. м. највеће ширине код Аталантија писац износи јаке разлоге да није тектонска, већ да је постала од прекинуте и срозане алувијалне масе. Уз овај опис налази се и карта поменутих трусних области".

6. Д. Ј. Антула приказао је рударску карту Краљевине Србије, која је израђена у рударском одељењу на основи службених

извештаја и према другим подацима за париску изложбу 1900. год. „На карти су обележена сва досад позната метална рудишта, угљенити терени, стари и нови рударски радови, затим важнија места на којима се налази корисно камење (гипс, каолин, мрамор, гранит итд.) и, најпосле, уцртани су према геолошкој карти проф. Ј. Жујовића основни геолошки карактери терена. Карта је израђена у размери 1:400.000 на основи, латиницом исписаној. Сва метална рудишта чине засебну групу: код места где су запажена обележена су нарочитом бојом, а раздељена су нарочитим знацима на поједине врсте руда, према металима, који у њима преовлађују. Поред ових знакова из практичких обзира употребљавани су, као и на ранијој рударској карти од проф. Свет. Радовановића, хемиски знаци појединих метала у сваком рудишту. Тако су на карти издвојена: златна, живина, бакарна, оловна итд. рудишта. Рудишта, у којима се појављују више разних руда, обележена су нарочитим знаком, а поред овог стављени су и хемиски знаци свих важнијих метала. Нарочита је пажња обраћена на секундарна рудишта злата, која су на карти обележена као златни алувијони, и то по свима рекама, о којима има поузданих података, да у својим алувијалним наносима или старијим терасама садрже злата. Стари и нови рударски радови, а исто тако и топионице, означени су такође нарочитим знацима. Угљенити терени раздељени су различитим знацима на камени угаљ, мрки угаљ и лигнит. Међу овим врстама није извођена нарочита разлика по старости угља, а то се може накнадити чим се узму у обзир уцртане геолошке формације и подаци, који ће се налазити у опису појединих угљених изданака. Већина угљенитих терена обележавана је у облику појединих угљених изданака код места где се находе. Истом бојом обележени су на карти још и парафински шкриљци, асфалт и графит, сваки за се особитим знаком. Грађевинско и друго корисно камење означавано је нарочито на местима, где им је појава од већег значаја. Нарочити знаци употребљени су за гипс, каолин, магнезит, воденичко и литографско камење, цементски лапорац и т. д. На карти су обележени још и сви познати минерални извори и акротерме. Најпосле с обзиром на врло корисна упоредна разматрања појединих рудишта и с погледом на интересне закључке, који се добивају испитивањем узајамне везе извесних рудишта с теренима у којима се налазе, уцртани су према геолошкој карти проф. Жујовића основни геолошки карактери терена. Због претходних сигнатура, и да би њихова прегледност била очувана, нису се могле употребити боје у оној размери, као што је то на искључиво геолошким картама; из истих разлога није извођено ни детаљно стратиграфско рашчлањавање терена, нити су еруптивне стене издвајане по изданцима: на карти су нарочитим линијама обележене само границе пространства основних група геолошких формација, па су затим ове линије обојене на страни, на којој се дотични терени простиру, и при том је једна боја узета за Квартар и Терцијар, друга за све мезозојске формације укупно.

трећа за Карбон и остале палеозојске терене и, најзад, нарочито за серпентине и трахитоидне стене. Поред ових линија на карти су нарочитим сигнатурама обележене формације, које се у дотичним областима налазе. Изоловани и мањи терцијарни басени по мезозојским и старијим теренима нису, због локалног им значаја, нарочито издвајани; они су већином у довољној мери назначени самом појавом угљеног терена, било лигнита или мрког угља, који су на карти уцртани.“

7. Свет. П. Стевановић реферише о раду Ферда Коха *Берил из Мотајице* (Гласник Земаљског Музеја, јануар-март 1899.). „У подножју планине Мотајице, у Босни, налазе се у пегматитским жицама гранита кристали берила. Има их зелених и безбојних. Кристалне су форме обичне. На њима су посматране оптичке аномалије, које су на берилима биле већ познате. Писац закључује, да су берилски кристали двоосни, да су, због тога што се ламеле косо помрачују, ниже симетрије од хексагоналне, и да миметичким срашћивањем дају хексагоналне форме. Кристали су пуни инклузија“.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

Povjest književnosti hrvatske i srpske. Napisao *Dr. Gjuro Šurmin.* 1898. 8°. 317 стр. Zagreb (Kugli i Deutsch).*)

Једва једном добисмо српско-хрватску историју књижевности! тако би човек могао узвикнути угледав ову врло лепо опремљену књигу, у којој има чак и врло много слика, и ако то не би било библиографски тачно, јер се зна да је једну историју књижевности написао Стојан Новаковић, а другу, још у две књиге, С. Љубић, да и не помињем своју књигу од 1867. године која је остала недовршена. Али Новаковићева књижица је суха, врло кратка ручна књига, а Љубић је целога свога века, па и у своме „Огледалу", више археолог и скупљач докумената, мало подесан за књижевно-историска истраживања. Писац ове књиге имао је дакле збиља мало претходника. За шире кругове хрватске и српске интелигенције заиста још није било такве књиге, каква је по намери и жељи вреднога издавача имала да буде ова. Господину д-ру Шурмину мора се признати заслуга да је први пут на српско-хрватскоме језику учинио покушај, да за ширу публику заснује и изради целокупну слику литерарног рада Хрвата и Срба од најстаријих времена до данас. Разуме се по себи да је због прилично скученога одмеренога простора од нешто више од 300 страна (рачунајући ту и илустрације) слика та, ако збиља као таква треба да утиче на читаоца, могла бити изведена само у сасвим главним цртама, да се не узимају у обзир многе појединости које би сметале прегледу и целокупноме утиску. Иначе је била опасност, да приповедач, имајући на уму краткоћу за којом тежи, не упадне у суво на-

*) Овај ће приказ уваженога нам слависта изићи на немачком језику у најновијој свесци његова *Архива за словенску филологију* у књ. XXI. Захваљујући уваженом писцу који је имао љубазност сетити се *Дела* и послати нам свој приказ, радујемо се што га можемо донети у српском преводу својим читаоцима у исто време кад се и оригинал појављује на свет.

Уредн. „Дела".

брајање имена и натписа, као што је то нпр. збиља био случај у мојој скици штампаној у „Jihoslované“, где се до душе ова погрешка бар донекле може одбранити тиме, што је та скица израђена за један конверсациони речник. Ако бих хтео искрено одговорити на питање, да ли је писац срећно избегао поменуту опасност, морао бих рећи да му је то само донекле испало за руком. Он је, до душе, један део баласта јуначки одбацио, али је остало још много имена, овде онде пропраћених са врло мало безначајних речи, из којих читалац не може створити никакву слику. Треба нпр. прочитати збивена имена на стр. 96.—98., 102.—104., 106.—107., 121. итд., па рећи поштено, може ли се из прочитанога поцрпсти много поуке, да ли целокупна слика тиме постаје осветљенија и очигледнија. Ја бих то одсудно порекао. Па када већ у старијим периодама местимице опис пати од преоптерећености услед набрајања имена и натписа, шта тек треба рећи о описивању новије књижевности, нарочито српске, где број имена расте и где би само груписање и карактерисање по одређеним правцима и код свакога наглашавање онога што је најмеродавније могло помоћи замореном памћењу и дати жељених тачака за одмор. Не, при новој обради морао би писац, тежећи да своју историју књижевности ослободи од сухог набрајања имена и натписа, много мењати, и морао би сву пажњу поклонити већој пластици и прегледности.

Додуше због краткоће, с једне, а због обилнога градива, с друге стране, лако се може десити, да се нешто важно изостави, а нешто мање важно помене. Такве се неједнакости не дају избећи, нарочито где појединачна испитивања још нису утврдила вредност свакога производа. Сем тога много што шта зависи од финога укуса и темељне спреме литерарнога историка. Писац ове историје књижевности показује мало самосталности у суђењу, он се махом придружује обичном, ма када створеном и више пута поновљеном гледишту, не сумњајући у тачност његову, не подвргавајући га своме испитивању. Али треба бити правичан, па не тражити од њега оно што није могућно. Ко пише какву било историју књижевности у целокупноме прегледу, мора бити више мање компилатор, пошто не може све периоде самостално проучавати, па од њега је врло много и то ако уме црпсти из добрих извора и састави је по добрим узорима. Књига Шурминова сведочи о марљивости у истраживању и скупљању, али зрелијег укуса не видим да има. Цело његово схватање задатка историје књижевности — о чем се може читати у уводу — мучно да може наћи на одобрење. Њему очито одвећ импонује — версификација: он поуку ставља у махом неосновану противност забави. Тако је по њему код усменога предања народнога поука сасвим — искључена!! С тога му је лакше да избаци које име из области „поуке“, него ли да учини на жао коме версификатору, јер је овај имао намеру да „забавља“. Чак и у старијој књижевности, где embarras du choix (не би човек знао шта пре да узме) није тако велики, он се ни мало не мисли да ћутке пређе

преко једног Кашића или Микаље или Дела Беле (за чудо, на Белостенца и Јамбрешића се смиловао), док је поменуто бар по имену много незначајнијих. Тако је и у новијој књижевности. Тако нпр. један за унапређење народнога образовања школом и педагошком књижевношћу тако заслужан књижевник, какав је био Ив. Филиповић, по схватању писца ове историје књижевности никако није могао одржати превагу ма над којим аутором осредње свешчице незначајних песама. Како се мало говори у овој књизи о Шулеку! Разуме се, он није градио стихова, чему се др. Шурмин и сам чуди. Како се мало читалац поучава о великом критичарскоме дару Ил. Руварца, који је као историски истраживалац једнак са Рачким. Што никако нису поменути Љуба Ковачевић, Панта Срећковић, Карић и многи други, са истога је ваљада разлога. Ко бар донекле познаје подстрекаче културнога живота, коме је средиште Загреб, чудиће се што нека имена, као нпр. Антун Старчевић, нису никако, друга пак, као нпр. Перковац, Мишкатовић, једва поменута.

При оскудици монографских истраживања лако ће се појмити, што су поједини делови овога дела, према стању претходних радова, испали врло неједнаки. Први део ове књиге у опште је одвећ опширан према новијем времену, које би тек поглавито могло привући шире читалачке кругове. Најслабија је страна овога дела новија српска књижевност. Овоме одсеку потребна је прерада из основа. Из самога излагања види се, како је ту непоуздано знање пишчево, како је несамостално његово суђење. Очито он сам нема заокругљене слике новије српске књижевности, па како ће је дати читаоцу! Ја не узимам у обзир такав lapsus calami (омашку пера), као што је стапање Божидара и Богољуба Петрановића у једну личност (стр. 282). Али ређање појединих песника, без обзира на њихову унутрашњу везу, без наглашавања њихових сродних односа, могло би бити много много боље. Како се нпр. Владика Петар може ставити у епоху од 1847. до 1868. године и да се тако далеко одвоји од Симе Милутиновића, када они обојица један као старији други као млађи припадају истој епоси са неким сродним цртама и додирним тачкама? Зар не осети писац незгоду, када је Бранка Радичевића ставио пре Владике Петра и када о др. Јов. Суботићу говори као о песнику који се јавља после Бранка?! Камо ту литерарно-историске, камо стварности верне везе? По каквој се логици факата Лаза Костић помиње са два банална израза тек на стр. 299., тј. после обојице Илића (Војислава и Драгутина) и целе фаланге млађих песника? Како се о Андри Гавриловићу може говорити пре Лазе Лазаревића? Чиме ће писац оправдати што прво говори о Милићевићу као приповедачу, чије су „Зимње вечери" изишле годину дана после смрти Љубишине, па тек онда о Љубиши, који је тако дошао међу млађе приповедаче, где му није место; њега је у опште ваљало више примаћи Црној Гори, као што је нпр. Матавуљ са својим најбољим радовима Далматинац, као што је Вук Врчевић био израз Херцеговине итд. У опште нема никакве поделе у новијој књи-

жевности нити географске (мислим по садржини географске, а ова се по правилу подудара са пореклом самога песника, пошто ће овај махом узети описе предела и људи из околине свога најстаријега и најбољега познанства), нити по правцу укуса и школовања; већ се све прича у најшаренијој мешавини, чак и без довољнога обзира на хронолошки ред. Нигде се не претресају заједничке мисли водиље, нигде идеали који су одушевљавали представнике књижевности, нигде утисци које су они изазвали у савременика. Када читалац књигу прочита до краја, тек онда не зна, на шта му она множина имена писаца и њихових дела, да ли је српско-хрватска књижевност каква сила и како се ова огледа у друштву? Да ли је извршила какву васпитну, просветну снагу и у коме правцу? Да ли је у стању, да станемо на наивно гледиште пишчево, да веже, привуче и забавља друштво? Исто се тако слабо виде разни утицаји под којима је књижевност била у појединим периодама. Једном речју, у овој се књизи не види никакво удубљивање у предмет, не оцењују се разумљиво добре и рђаве стране српско-хрватске књижевности. Пошто на последку ипак морам пожелети, да ово дело, у недостатку бољега, нађе много читалаца, рад сам да писцу, који је још млад и подобан за образовање, ставим на душу мисао, да се мало више удуби у свој задатак; та он не сме превидети, да тиме узима на себе велику одговорност, да не би у својих читалаца изазвао погрешних судова и гледишта, да помену многих заслужних људи из старијега и новијега времена дугује правичност и непристрасност и да се и према савременицима мора врло чувати, да подстиче неосновану сујету.

Још више него ли недостаци у појединостима, у које нећу даље да улазим, непријатно ме дира нерешљива противуречност, преко које не могу мирно прећи, између неколико пута у уводу наглашенога тврђења да су Хрвати и Срби један народ са једним језиком — а тога би се паладијума требало да држе сви Хрвати и Срби — и с тим никако не сагласном обрадом књижевности овога једнога народа као две сасвим подвојене величине. Где је ту неистина и неискреност? Требало би да се уздржим од критике ове очигледне противуречности, пошто су, како ми се чини, оцењивачи овога дела сложили са тим, бар се не сећам да сам читао, да је ко приговорио томе. — У ствари, коме данас све гласнији изрази мржње само донекле допиру до ушију — а ја признајем да сам само делимично познат с овим цветовима мржње —, ко посматра подвајање и одвајање које се врши на свима пољима јавнога и друштвенога живота, томе ће у први мах тешко бити да верује, да има пред собом етничку и духовну целину. Али не ваља заборавити да је историја књижевности одређена да обухвати нешто више него ли једну једину епоху. Једној епоси, која можда збиља даје обилно повода за подвојену обраду, могу претходити или следовати друге и то такве, у којима се не може оправдати пред хладним суђењем подвојење са ефемерних околности. И такав је збиља случај код историје књижевности Хрвата и Срба, бар у

погледу прошлости — та будућност је у Божјим рукама. У току векова њихова духовнога живота избијале су чињенице и које сједињују и раздвајају на врло различан начин, смењујући се и побијајући, али им се не можемо одазвати теориским утврђењем дуализма у смислу модерних сепаратистичких тежња. Нећу да поричем, да је у историји политичкога и културнога, духовнога живота Хрвата и Срба било више момената који раздвајају него ли оних који сједињавају, али су ове силе дејствовале у разним димензијама и тако су се међусобно укрштавале, да се ипак лакше долази до истинитих стварних и правих прилика разних епоха постављањем монистичкога а не дуалистичкога принципа. Др. Шурмин и сам је принуђен да бар народно песништво и у опште народно предање обради као нешто заједничко. Даље не може а да не нађе порекло црквено-словенске књижевности за цело поље у једноме процесу. Али како мало историскога смисла показује, када одмах затим, од извеснога тренутка, на један мах глагољизам искључиво Хрватима, ћирилизам искључиво Србима придаје — али не, овде чини један изузетак у корист Хрвата и говори о „босанској“ ћирилици као духовној својини Хрвата. Дакле један литерарни историк са краја XIX века не може да се уздигне на ону висину, за коју су имали довољно увиђавности јадни, себи самим остављени глагољаши XIV и XV века, тј. њима је била позната садржина ћириловске књижевности, и црпли су из ње као из својих рођених извора и варирали су само писмо. Зар писцу ове књиге није познато ништа о ресултатима славистичких студија на овоме пољу од Шафарика на овамо? Зар није чуо ништа о заједничкоме пореклу свих литургиских текстова, били они написани ћирилски или глагољски? Зар му није познато, да се било збиља још налазе, било претпоставља да је било чак ћирилских и глагољских текстова приче о Тројанској војни и о Александру, ћирилске и глаголске апокрифне приче? Разуме се да он све то зна, само није умео ова факта тачно да употреби и историски верно да представи. Раздробљена у „хрватску“ и „српску“, не долази у његовој књизи прави значај црквено-словенске књижевности до свога пунога значаја, што више најзнаменитији цветови исте једва се додирују у „српској“ књижевности, а нешто од тога сасвим се неоправдано издваја искључиво за „Босну“.

Да ли је писац раскидањем књижевности у два посебно одређена дела бар у свакој половини постигао веће јединство? Никако. Треба само узети у руку његову књигу па да се то порече. Он је ипак морао код „хрватске“ књижевности учинити места покрајинским ограницима, он ипак није могао слити у коју другу славонску или босанску епоху у далматинско-дубровачкој, или кајкавску у коју од ових. Једном речју, једне „хрватске“ целокупне књижевности у модерном смислу није било онда никако, као ни „српске“, сем црквене. Зашто дакле једностране анексије у модерноме смислу наметати прошлости и угарак модерне распре уносити у прошле векове, који иначе пате од својих незгода и невоља. Шта се постигло тиме, што се писац није задовољно да, остајући на природној

основици језичнога јединства, објасни у историском развоју цео ток духовнога живота ових више од невоље сиађених него ли од среће помогнутих земаља? Пре свега је деобом на двоје раскинуо тесну везу, коју је вековима одржавао Дубровник са земљама Балканскога Полуострва, а која је била не само трговачке већ и културно-духовне природе, и у историји се књижевности мора поменути и карактерисати већ ради оних небројених ћирилских повеља, које су нам спасле дубровачке архиве. Свакако су писане повеље исто тако комад духовнога живота као и писани закони, као и историске белешке, као и песмарице и молитвеници. Треба дакле особености слободнога града Дубровника ценити тиме што се њихов широк хоризонат не спутава у тесне границе модерном тескогрудошћу. Ко се труди да духовни живот Дубровника од XII до XVIII века престави једнострано као „хрватски“ или „српски“, греши се о историју овога мудрога, оштровиднога града, не познаје његов карактер и скида га са његове сјајне висине. Затим се поделом књижевности на двоје иначе чудновати средишни положај Босне доводи у погрешно место, она престаје бити поприште две културне струје, византиске и римске, које су се ту вековима разметале и побијале, при чем је час једна, час друга одржала превагу. За карактеристику Босне није довољно да се тако, као што је овде учињено, почне са богумилима, па да се затим одмах једним salto mortale пређе фрањишканима: тиме није исцрпена сва садржина литерарно-историских тема које се односе на овај део српско-хрватске целине. А како се показује ова деоба на двоје у „просвећеноме“ XIX веку? Припомаже ли објашњењу литерарно-историских факата, ма под каквим се именом ова појавила? Зацело не. Чак ни данас у сваким начинима вођена распра између „српски“ и „хрватски“ остаје необјашњена по књизи Шурминовој. Да су то две тако подвојене и упоредне књижевности, како то излази по опису у овој књизи, откуда би се онда могло толико викати и свађати? Још ми се чини маркантнија истина, што се многе литерарне појаве модернога времена (од половине нашега века) у опште могу разумети само са гледишта узајамнога утицаја који излази из ове заједнице. То је наравно једна глава, о којој писац ове историје књижевности, као и о многом чем другоме, ћути као заливен. Можда савремености и недостаје за то потребне мирноће и непристрасности, да обради питање, какве је користи Загреб од Београда и Београд од Загреба добио у језику и књижевности. Али нека се данас у наизменичном преперњивању одупире томе, једном ће се ово питање ипак морати поставити и дати одговор на њ.

Разуме се по себи да се о овој теми може још много што шта рећи, ја се задовољавам кратким наговештајима да своjем болу, своме разочарању дам одушке. Мени је, када сам као сасвим млад човек писао ону скицу за „Jihoslované“, и када сам издао први део историје књижевности, лебдела пред очима сасвим друга слика, нити бих онда могао само и сањати да ће на крају столећа идеје, које су нам онда биле свете, бити

одбачене, негиране од доцнијега поколења. У том смислу сматрам ову књигу као жаљења достојан назадак, па ма у томе схватању и био усамљен. Лично нећу тиме да кривим никога, најмање писца ове књиге. Он је под таким утисцима одрастао, он је радио по своме убеђењу, које ја не могу делити.

В. Јагић.

Биједни Људи, приповјести *Милана Будисављевића*. Загреб, Штампано у Српској Штампарији. 1899.

Сановници (издања Браће Поповића) кажу да има људи који се рађају под срећном звездом: Они, ако преживе седамдесет другу, дочекају сто и пету годину: богати су, имају части и звања, не клањају се ником доли великој господи, и јако су љубљени од лепога спола! Тако нешто могло би се рећи и за књиге: има и међу њима рођених под срећном звездом, или, како се то обичније каже, које се јављају у повољан тренутак. Било је дела великих, епохалних, данас понос духа људског, која су се појављивала усред општег ћутања, и која су морала чекати године да дође најзад време и њихово право. С друге стране, било их је... али да не залазим у страну. *Биједним Људима* иде у прилог, поред стварне вредности њихове, још и један такав згодан тренутак.

Ми данас имамо знатан број добрих превода, сада се чита и са више укуса и са више разумевања, све већи број људи у стању је да осети праву књижевну лепоту, и лепој књижевности, нарочито приповеци, скаче цена. Уредници наших књижевних листова најбоље знају колика је велика тражња, а мала понуда приповедака. Нарочито се то осећа *преко*. Г. П. Марковић је престао да пише, а од млађих нема никога, бар скоро никога, и *Бранково Коло* предусрело је ову збирку приповедака са много топлих и ласкавих речи.

Г. Будисављевић је почео писати 1895; једна половина његових приповедака штампана је у *Бранкову Колу*, друга у разним повременим издањима. Свуда су биле радо примане, можда и радо читане, а сада излазе у лепом издању и на књижарски трг.

Г. Будисављевић овом свеском почиње: то је оно што се одмах види. Као први кораци детета коме месе поступаоницу, или као што се разликују поуздани, смели, чисти потези мајстора у сликању од плашљиве, неизвежбане руке ученикове, тако се и овде, и у дијалогу, и у опису, и у пртању личности, и у излагању, опажа извесно неопоуздање, потези су широки и неправилни, каткада бледи да ишчезавају, каткада јаки да дрече. Нема оне красне хармоније, оне главне и основне особине књижевне, које у његова узора Тургењева.

Јер, када сам већ ту, чим преврнете први лист, осетићете да су *Биједни Људи* писани под непосредним, врло свежим и врло јаким утис-

цима бесмртних *Ловчевих Записника*. Ви се сећате младога *барина*, васпитана под стегом строге матере, који је детињство провео „увек са слугама,“ како је говорила охола племкиња увек у *дјевичаји*, где, уз успављиво струјање самовара и звиждање северног ветра, слуша с разрогаченим очима дуге, бескрајне, тужне, приповетке невољница, где се његова млада пријемљива душа сроћава с оном тајанственом, колективном душом рускихъ людей. И када се вратио из школа, ***млади господин***, с пушком у руци, с оним сировим Јермолајем у немачком кафтану и капом од јаретине, јури по бескрајним шумама, из којих се небо не види, по мочарима и ритовима, по забаченим селима, великим сајмовима, за тетребима, шљукама: он пуним грудима гута живот, он жедно пије са извора познања људи. Ја не знам богатије галерије слика! Бедни мужици, убијени сиротињом и незнањем, пропали и поносити племићи, вашарски џамбаси, сеоска господа, дворске слуге, Хамлети шчигровскога округа, певачи у прљавој крчми, кочијаши по равним путевима, сеоска момчад око ватре, цело становништво орловске губерније у најлепшој слици и најјачој речи! И не знате шта вам се више зарило у душу, да ли ти разноврсни и живописни људи, или оне бескрајне брезове шуме с вечитим шуштањем, у којима одјекује секира дрвокрадице, или они путеви по којима тарантаси звrје и звонцад на коњима звоне, или они ритови са зеленом високом трском која се шуморећи повија, и из које излећу јата заплашених дивљих патака, они вашари с прашином, која игра у врелом зраку, са димом, са дреком од хиљада најразличитијих гласова са задахом од масних кожуха и налојављених чизама, или они свечани обеди меснога племства са устајалим лицима, дубоким клањањима пред разним губернијским величинама, са куцањем чаша и промуклим песмама, или оне сеоске крчме с масним столовима, јатима мува и задриглим крчмаром или дивне степе, над којима се као шатор разапело плаво небо, са свежим зеленилом, на које се из висина као бисерје лије песма шевина! — Не, не, ја не могу много да замерим г. Будисављевићу: *Ловчеви Записници* су и сувише јако пиће, а млада глава се врло брзо загреје!

Чим сте отворили први лист, читате ово:

„Сунце већ нагињаше на заранке, кад сам се спустио у Радов Клапац, да до мрака стигнем у своје село Врховско. Помисао на плињску тешу и на камениту стрму стазу, што сам је имао прегазити до самог кланца, задржала ме је дуже, но што сам хтио, код мога кума, умировљенога „берихтера“ Трифуна Ковачевића Биге“...

То је онај мирни, трезвени тон из Тургењева, и измените само имена, избаците оно камење, напишите боље — то се по себи разуме — и имаћете једно место из *Ловчевих Записника*.

И у *Биједним Људима* писац иде по своме крају, Лици, и описује људе које срета на путу, слике које се дешавају пред његовим очима. Само, он је толико асимиловао из Тургењева, да не само основни тон, него и предмети и појави несвесно и нехотично долазе му под перо.

Растанак Стојана и Маше у приповеци *На Брезовој Пољани* силно опомиње на растанак лакеја Виктора Александрића са Акулином у *Састанку*. Ту је и један омиљен поступак Тургењева: претварајући се да спава, он слуша разговоре својих јунака (*Писарница*, *Јермолај и млинарица*. *Бјежина Ливада*). *На Црном Врху*, када запаљена јела убија Остоју, подсећа на главну сцену из *Смрти*, када труди јасен убија у Чапљигину Максима Андрејића. *Сјени*, они разговори сеоских момчића који седе око ватре у Затишју, њихове приповетке о Малој Вили, још више опомињу на *Бјежину Ливаду*, где такође сеоски дечаци Фећа, Павлуша, Иљуша, Кошћа и Вања, чувају коње и поред ноћне ватре причају страшне приче о белом овну на утопљениковој гробу, о старом господару који се повампирио, о трави расковнику и о „Тришки“ (Антихристу) који ће „заводити народ хришћански“. Цепидлачење би било наводити слична места, која не говоре толико у прилог онога што рекох, колико основни тон и начин писања.

Књижевни прикази и оцене у нас се пишу по извесном шаблону: на завршетку мора бити поменут савет жртви да „више чита и студује.“ Што је оцењивач млађи, тим тај савет има више аподиктичан карактер. Нашем г. Будисављевићу има да се каже нешто друго: њему не смета што није читао, него што своја читања није процедио кроз своју душу, што је од узора узео не само метод него и много више но што треба: он не пати од књижевне атрофије него од хипертрофије. Наша сеоска приповетка, која је имала тако одличних представника, која је у једном тренутку хтела скоро да постане наш национални жанр, скоро је пропала, и то само због тога, што млађи приповедачи наши нису хтели сликати сеоски живот из природе, са живих модела, онакав какав су виделе и осетили, него су га сликали према Лази Лазаревићу и Јанку Веселиновићу, копирали их, и одузели му илузију верности и стварности. Најбоља копија, самим тим што је копија, не вреди за осредњи оригинал. И с једним делом приповедака г. Будисављевића исти је случај. Оне миришу на књигу, остављају утисак нечега рађеног у соби, прављеног, а не виђеног, непосредног, осећаног. *Борика Сироге* је одиста добра ствар, лепо је написана, вешто је оцртана у души сељаковој борба између патријархалне наслеђене честитости и беднога стања које га гура у крађу, када му од глади скапава стока, сељацима често дража изнад свега. Има и једна врло лепа сцена, када Радушко расеца последње кромпире, да захрани две овце и краву, и када му сестра гледа, како јој брат „вјешто и брзо расијеца један по један.“

„— Немој, брато, све; то су нам пошљедњи! — додаде, мислећи, да ће то за вечеру. — Ал кад Радушко разреза све, њој се одједном нагло дигоше груди: снежан подбрадак заигра, заклони лице руком, а у очима је поли нешто врело. Не могаше даље гледати, како јој брат, убијен, узима кришку по кришку и редом дијели једној и другој овци, па онда опет крави.“ И поштени и бедни брђанин пошао је у крађу...

Али као што по контрафама стоји анђео с раширеним крилима и чува да не падне дете које спава на ивици провале, тако се и сиротица Јагода по снегу дала за братом... И у оном мраку почиње дијалог:

„— Брате! — доприје одједном тих и плашљив звук.

„— Радушко брате! — јекну и други пут.

„Радушко се осврну и упрепасти. Видје сестру, гдје брзо лети к њему. Сјевнуше му љутито очи, и он као ван себе сјекну:

„— Назад!

„Не чује му сестра гласа, него већ сва изнемогла долети до брата и стиште му се око врата.

„— Јагода! шта ти је? — виче Радушко и отискује је од себе.

„— Не, брате, ако Бога знаш! — превија се она сирота и грчевито му се стиште око врата.

„— Шта не?

„— Не то, што си наумио... немој туђег! — јекну Јагода и зарида.

„Одскочи Радушко као у чуду, и, као да се буди из тешка сна, прошапута мукло:

„— А благо (стока), а?

„— Продаћемо га.

„— Прћију зар твоју!

„— Даће Бог и бољу, — вели она.

„Погледа је Радушко, очи му се наводњеше и узе се заносити. Дође му сестра у тај мах као озарена небеском светлошћу..."

Да ли је потребно и да вам помињем колико има сличности између ове сцене и оне познате у *Први пут с оцем на јутрење*, када Митар хоће да се убије, а жена му избија пиштољ из руке? То квари! Ви сте већ изгубили илузију да је то све истина, више не видите личкога сељака Радушка него копију шабачкога трговца Митра, и — писац губи!

Ну има и несрећнијих трагова књижевне несварености. У *Брезовој Пољани* растанак је двоје младих, који се морају растати. И да чујете како говори ова сеоска девојка, која је век провела у грубом и затупљујућем раду, и која по свој прилици и не зна читати:

„— Па што онда тако говориш?!... Или се ти можда и шалиш, 'оћеш да ме мучиш, 'оћеш да видиш, јесам ли душевна, да ли осјећам? Осјећам, Стојане, осјећам, то само Бог види и да знадеш, како бије срце у мени. Вјеруј, бије само за те, за Бога и за те! Не остављај ме, Стојане, кад ти ништа не скривих, кад сам чиста ка' од мајке рођена. Не остављај ме сироту, кад сам само твоја. Ији ћу с тобом, ако ћеш про свијета и никад се покајати нећу. Нећу ни као моје друге рећи: „На бриге ме, не ће он, али ће ме други," — нећу то ја, ни дај Бог! — ни помислити нећу, само ме ти не остави, не убијај ме!..."

И пошто је свршила ту реторску тираду, и пошто сте ви одавна у мислима оставили Брегову Пољану, пластове и навиљке, по којима скачу

дугачки зелени скакавци, пошто сте, такође у мислима, заседи у паркет каквога позоришта и при електричној светлости у загушљивом и врелом ваздуху, гледате неки рђав немачки комад, наша precieuse Личанка продужава:

„— Да сам дијете, мајка би ме носала, косу ми гладила и љубила, отац би ме на колену љуљао, опанчиће ми привезивао, а ја бих била сретна, не бих плакала,... а овако? Мајко моја? – (плаче).

У Noćи има сцена где муж, сељак, овако вели својој жени, на коју сумња:

„— Закуни се да си била само моја... разуми добро!... да си била, и да си и сада моја и да ћеш бити мати мога чеда, — ти ме разумијеш!"

То је као у петом чину *Отела*: ***месец се приближио више него обично земљи, и чини људе лудима***!

Није потребно поменути све велике мајсторе, који тако што не би написали; свакодневно искуство, најобичнији здрав разум довољан је. Сумњам да ико говори у дугим, реторским, синтетичним реченицама, и најкњижевнији човек неће употребљавати фразе у обичном говору: тако раде људи рђава укуса још само у мелодрамама или на говорници. То су Делобели, трули од литературе, који је тако и профанишу и чине смешном. А шта тек да се каже за обичне људе, наше свакодневно стадо људско! У најстрашнијим тренуцима, у судбоносним кризама, декламовао би, играо би комедију сваки онај који би говорио тако: тада се нема када да се склапају периоди, да се реченице гладе, да се везу као чипке и ките реторским фигурама. Тада место речи долазе крици, кратки, болни, загушени узвици и страшна трзања. Сељанка која би тако говорила то је ***Госпођица као сељанка*** Пушкинова, то је нека комедијашица, „наивка" из путујућег друштва, која мисли да је то нешто особито лепо, — све друго само не личка сељанка!

Исто толико велика мана, а можда и већа, јесте што нема ***локалне боје***, оних карактеристичних ситница, које вам дају преставу датога краја, људи у њему, нарочитих прилика, свега што чини особеност тога кута. Лика, њено „суро а велебно горје" није нам тако јасна, скоро опипљива као равна Мачва у приповеткама Лазаревићевим и Веселиновићевим, или далматинско приморје у приповеткама Матавуљевим. Искрено да се исповедим, ево шта ми је остало од целе књиге: стрми кланци, танке јеле, магла око висова, слаба, сивкаста земља, јако сунце, бреневрени, црвене капице, лепа имена (Радушко, Јагода, Остоја, Затишје, Срдићи, Цвијан, Брујићи...), ље, регби, и... бојим се да то није све? Може бити да је некоме остао јачи утисак, али сумњам да са сваким другим читаоцем осредње интелигенције и који не познаје Лику, неће бити исти случај који са мном.

Срећа је, што је Г. Будисављевић каткада у стању да се ослободи тих веза, да се окане манира и калупа, и онда нам даје лепу приповетку *У Мећави*. Он тада отвореним очима, са знатним способностима посматра

ону вечиту загонетку што се зове живот, с љубављу гледа сељака и његово мученичко таворење, црта природу онакву какву је осећа, каква се кристалисала у души његовој. И у овој приповеци, и у већем делу *Борића Сироте*, и у *Јанову Скенџићу*, и расејаво по другим приповеткама, има места по којима се може закључити да је Г. Будисављевић један од оно мало наших млађих приповедача, на које се може доста поуздано рачунати.

У *Бијedним Људима* (непрестано ме овај наслов опомиње на *Бедне Људе* Достојевскога и *Натмурене Људе* Чехова) огледа се један напредак у нашој књижевности. Наша сеоска приповетка поникла је у здравој, чистој средини задруге, она је цртала онај мирни, задовољни, идилични живот, златно доба нашега друштвеног развитка. Случај је хтео да су најбољи приповедачи наши били духови који су и волели да гледају ружичасте стране нашега села. Када би се српско село данас судило према њима, Србија би личила на блажену, цветну Аркадију, где је небо увек плаво, људи увек насмејани, где јагањци блеје и „пастирска фрула“ утркује с песмом славујевом. Као Марија Антоанета, која је музла краве у Трианону, тако смо и ми, читајући сеоске приповетке наше, често у искушењу да оставимо ове тесне ципеле, круте огрлице, загушљив ваздух, вечите сплетке и међусобна гурања, да се опашемо капицама, узмемо двојнице и ашикујемо са сеоским девојкама, које се тресу од здравља и на чијим образима божури цветају! И ако који облачак нађе на то буколичко небо, то је највише каква завада између сеоских Монтегија и Капулетија, која се заврши свадбом, грувањем из пушака и потоком вина и ракије. Тога још има у приповеткама Г. Михајла Сретеновића, а Г. Милић Радовановић још верује да Србији, српском сељаку, могу и Европејци завидети! Питање о томе *како живи наш народ*, расправљено је, и свакидашње искуство, наше рођене очи, чак и званична статистика, говори нам сасвим супротне ствари... И човеку срце пуца када види до чега је дотерана она наша поносна, здрава раса сељачка, која је створила онакву народну поезију и која је подигла ово парче независне земље.

Г. Будисављевић је ставио у почетку једне своје приповетке речи *украјинског славуја* Тараса Шевченка:

Ја так јіјі, ја так льубльу
Моју Украјину убогу,
За нејі душу погубльу.

И наш приповедач воли ону голу, сиротну и поноситу Лику и њену [illegible] децу. Он не умаче перо у прах с лептирских крила, да нам црта пасторале и *Дафнисе и Хлое*, он нам црта истину, црну и тужну, оне [illegible] *у борби за кругом*, који сваку корицу залевају и знојем и крвљу, који од беде остављају своје голо и неблагодарно стење, и чије црвене капице виђамо по калдрми београдској. Ах, то није весео живот! [illegible] је не улепшава и не огрубљује као и његов велики учитељ Тургењев, који је износио без гнева и страсти јаде мужичке, жртве *крјепа-*

ског права, тако и он са уздржаном љубављу, без јаких излива осећаја, црта рвање *бедних људи* са природом и са људима, оним другим људима. Он их не црта с оном анатомском равнодушношћу, хладно и безосећајно, као што чине Зола и Мопасан са својим бруталним и оживотињеним сељацима, у вечитим историјама о силовањима, побацивањима и убиствима по салашима: неки ветар топлоте и нежности, саучешћа и љубави, бије кроз све приповетке и даје им извесну драж, која се више осећа но што се речима исказује.

И када одбијете извесну несигурност у држању пера, што је врло природно, када одвојите на страну јако и видљиво повођење за великим узорима, што је врло појмљиво, и када не губите из вида да све то временом и вежбањем пролази, а да остаје оно, чега у овој књизи има, способност за осећање живота и верно и живописно представљање његово, љубав према послу и према предметима које црта, *Бијелни Људи* имају своје вредности, ако не онолико колико се неделикатно почело трубити, а оно бар толико да се у књигама наше књижевности могу забележити као примање.

J. Скерлић

Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika. Napisao Dr. *T. Maretić*, kr. sveuč. profesor Zagreb. 1899 Вел. 8-на, стр. VI и 700 и 2 листа.

Штампом и накладом Хартманове књижарнице у Загребу изашла је „Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika“, коју је још пре две године почео спремати за штампу професор загреб. свеучилишта д-р Т. Маретић. Нема сумње да ће се овом значајном послу признатога хрватског научника и доброга пријатеља српскога од срца зарадовати сваки онај наш образованији читалац, коме је стало до правилности, чистоте и лепоте заједничкога нам, и српског и хрватског, *књижевног језика*. И ако опсегом велика и научним градивом богата, књига је, ова опет намењена ширем кругу, јер је писцу био задатак израдити *описну*, а не упоредну нити историјску, граматику језика „српскога или хрватскога“ (управо *само српскога,* јер је грађа узимана, као што се на 700. страни изреком каже, само из Вукових и Даничићевих дела и из оних српских народних умотворина, које је Вук издао на свет). За сада помињемо само то, да је ова граматика („стилистика“ је у књизи незнатан само додатак) велика добит за нашу националну граматичку литературу. Хоће ли пак она постићи и оно што писац жели, да буде тј. „нормална и потпуна граматика“ правилнога нам данашњега књижевног језика: хоће ли она, другим речима, бити прави граматички канон српско-хрватски — пресудиће стручна критика, која је, у осталом, до сада увек била наклоњена и учености и марљивости пишчевој. — Књизи је цена четири и по форинте.

Живојина М. Перића, ванр. проф. Велике Школе, **О судској независности**. Приступно предавање из теорије грађанскога поступка. Београд (Д. Димитријевић) 1899, 8-на, 23.

Ово је предавање држано 15. октобра прошле године у В. Школи и изишло је најпре у *Браничу*, одакле је оштампано на по се. После општег увода (1—14), у њему се говори нарочито о судској сталности или некретности (14—23). Писац је присталица ове последње, пошто у њој гледа најпоузданије средство за правду у свакој држави, и брани је нарочито од скупштинских већина.

Свраћајући пажњу наших читалаца на ову расправу, жалимо што се на њој не можемо за сад задржати више, те да истакнемо нарочито оно, што је писац пропустио учинити. Пажљив читалац ће међутим ту празнину запазити јамачно и сам; нека само марљиво прочита књижицу.

М.

БЕЛЕШКЕ

ДРУШТВА

Српска Краљевска Академија. — Академија *природних наука* имала је свој скуп 11. марта ове год., на коме је ово урађено: 1. Прочитано је писмо дописника г. С. Брусине, којим нуди С. К. Академији на штампање *Иконографију неогенске малаколошке фауне Далмације* и т. д.; размотрене су литографске таблице, које су за то дело већ спремљене, па је одлучено: да би ово дело требало уврстити у издања С. К. Академије, ако би Председништво за то нашло средстава. — 2. Прочитан је и за Глас С. К. Ак. примљен спис Др. Р. Лазаревића: „До сада опажена варирања неколико наших лепидоптера“. — 29. марта држала је опет Академија природних наука скуп, на коме је академик Др. J. Цвијић саопштио резултате испитивања карстних поља западне Босне и Херцеговине, која је вршио 1891., 1897 и 1898. године. На основу детаљно проучених 12 поља изводи закључак: 1. поља су ерозиони облици, чије се фазе развитка у увалама дају пратити; 2. поглавито уздужни раседи служили су гдегде као тектонска предиспозиција при постанку поља; 3. из тераса разне старости, виде се ове мене у хидрографији поља: терцијерна језера, често са отоком на површини; дилувијална језера, нижег стања воде, са створеним или проширеним понорима, подземне отоке; и данашње стање периодичних језера; 4. више увала или мањих поља у једно срастају и тако постају велика поља.

Академија друштвених наука држала је свој скуп 5. априла о. год. На њему је академик Панта Срећковић прочитао извод из свога списа: *Критички преглед изворā о Кнезу Лазару и Краљу Марку.* Скуп је одлучио: да се тај спис штампа у „Споменику“ академ., који на ред дође.— Други је скуп иста академија држала 3. маја ове године. На њему: 1. г. М. Ђ. Милићевић приказује своју *Белешку о куријама, црквама и манастирима у Србији.* Примљено је да се штампа у Споменику С. К. Академије II. разреда. — 2. Од стране г. В. Богишића понуђено је Академији да штампа једну збирку писама из Рима *Роси Градићу.* Примљено за Споменик II разреда. — 3. Са захвалношћу је примљен на дар један *лист старог српског јеванђеља* што га је г. Д. Вучковић, учитељ у Житорађи, предао г. Д Марчићу, шк. надзорнику.

Целокупна академија држала је свој скуп 13. маја ове године, на коме су ови послови свршени: академик Пера П. Ђорђевић молио да се разреши од дужности председника Одбору за Мариновићеву Задужбину. Уважавајући ову молбу, Академија је изабрала J. Жујовића за председника и старатеља Мариновићеве задужбине. — 2. Председник Етнографског Одсека академик J. Мишковић саопштава: да је Одсек уважио молбу свога члана г. Цвијића, да му се за испитивање села у српским земљама стави на расположење до 800 дин., али како би Одсек тиме прекорачио одређени буџет, тражи да му се толико још накнадно одобри. Академија је одлучила: да се Етнографском Одсеку може издати у овој години још 1000 дин., и то из партије одређене за Лексикографски Одсек, који сада троши своје нарочите суме. — 3. Примљен је к знању извештај благајников, како је извршио одлуку Академијину у погледу уновчења 20 комада обавезница Срп. држ. 4 од сто зајма, чиме је Лексикографском Одсеку сада стављено на расположење 6812 дин. — 4. Поводом питања о прослави педесетогодишњег рада академика Змаја J. Јовановића, овлашћено је Председништво: да на прославама учествује изасланицима, поздравним телеграмима и т. д. — 5. На позив Императорске Академије Наука у Петрограду да се Срп. Краљ. Академија одазове прослави стогодишњице великога руског поете А. С. Пушкина, одлучено је: да се пошље поздравни телеграм, и да се умоли почасни члан академије ђенерал С. Грујић, да при свечаности у Петрограду представља Срп. Краљ. Академију.

Председништво Српске Краљ. Академије имало је скуп 24. маја. На том скупу свршени су ови послови: 1. На предлог Лексикографског Одсека решено је: замолити г. Министра просвете, да изволи наредити државној штампарији да Одсеку бесплатно издаје сва дојакошња и будућа државна издања, која би затребала за црпљење речничке грађе. — 2. Примљен је к знању извештај г. Д. Коњевића, адвоката из Сомбора, о стању парнице, која се води поводом завештања Уроша Јовановића „Српском Ученом Друштву". — 3. Одређени су хонорари: г. В. Јагићу за расправу: „Типик хиландарски и његов грчки извор" по 10 дин. за штампани табак; г. Б. Тирићу за „Прилоге Српској Историји" 50 дин. за штампани табак. — 4. На захтев г. Ст. Димитријевића, свештеника и предавача Богословије, да му се врати рукопис, који је на реферату у Академији друштвених наука, решено је да се тај рукопис одмах врати писцу. — 5. Примљена је понуда редакције „Echos d'Orient" за размену издања и решено је да се библиотеци Августинаца у Цариграду пошљу књиге другога разреда. — 6. Није уважена молба управника Више Женске Школе, да се библиотеци те школе попуне академијина издања, јер се види да је тамо много мање књига сачувано но што их је нестало — 7. Није уважена молба ђака у Грацу, да се дружини „Србадија" шиљу бесплатно књиге С. К. Акад. — 8 Одређено је да се „Вук Стеф. Караџић", од Љ. Стојановића, продаје по пола динара. — Прочитано је писмо почасного члана Академије г. Саве Грујића, којим јавља да ће Академију радо заступати при прослави великога песника Пушкина у Петрограду. — 10. Прочитан је телеграфски позив представника руске штампе да Академија пошље своје изасланике у Петроград на прославу Пушкинову. Решено је да секретар телеграфом захвали на овом позиву. — 11. Прочитан је позив Одбора за прославу Змаја Јов. Јовановића у Загребу. Решено да се од стране Академије на ову прославу пошљу два изасланика, и то г. г. Стојан Бошковић и Пера П. Ђорђевић. — 12. Са захвалношћу примљене су на дар неке књиге.

Српска Књижевна Задруга. — На дан 21. маја ове године одржана је у просторијама Грађанске Касине шеста годишња скупштина Књижевне Задруге, на којој је било до 80 задругара. Скупштину је поздравио врло лепом речи председник Задругине управе г. Пера П. Ђорђевић, а по том је тајник г. Љубомир Јовановић прочитао извештај о управину раду у минулој години. Овај извештај опширношћу и исцрпношћу даје врло лепу слику тога рада и очито показује да ова наша највреднија књижевна установа стално и лепо напредује. Затим је благајник г. Јован Д. Јовановић прочитао извештај о имовном стању у прошлој години, из кога помињемо само да је Задруга ушла у ову годину са 52.968·29 динара сталнога капитала, 14.086·00 дин. потрошнога капитала и 2.500 дин. фондовних. — После ових извештаја збор је, по предлогу управину, прогласио за добротворе 12 вредних повереника, а исказао је своје признање 21 повеченику. Даље је одобрио управи да изда ове године као ванредно издање „Дечје песме" Змај-Јована Јовановића, у славу његове педесетогодишњице. На послетку је примио једногласно извештај о имовном стању и дао разрешницу збору. Када је стављен на претрес извештај о управину раду, отворила се омања дебата, у којој су узели учешћа 10 говорника и која се у главноме кретала око истих питања, која су исти готово говорници покретали и на прошлогодишњој скупштини. По свршеној дебати, која је доста изгубила због честога пргавога упадања појединих говорника, скупштина је једногласно примила и овај извештај са захвалношћу и признањем. Још су за прегледаче рачуна у овој години изабрата г. г. Милутин Ј. Марковић и Урош Благојевић, а за чланове управе поново г. г. др. Светолик Радовановић и Богдан Поповић. — У даљој свесци постараћемо се да донесемо много опширнији извештај о раду задругину у прошлој години и о току ове скупштине, јер смо уверени да ћемо тиме изићи на сусрет великом интересовању које сви наши сталежи поклањају овом нашем најмлађем, али у исти мах најактивнијем, књижевноме друштву.

КЊИЖЕВНОСТ

LV. Глас Академијин. — Пуштен је у свет и тај Глас наше Академије (другога разреда 36. по реду), у ком су нашле места расправе: Љ. Стојановића о Вуку Стеф. Караџићу (говор о преносу Вукових костију 1897. год.); А. Гавриловића: о склопу Немањине биографије од Првовенчанога и о траговима нар. песништва у XVI веку; и Ј. Томића о српском покрету г. 1503. — Књига има 125 страна обичне осмине, а цена јој је 2 динара.

Летопис Српске Матице. — Изишла је 198. књига Летописа Матице Српске, као друга свеска од ове године. У овој су књизи: I наставак расправе *Симе Томића*: Књижевни и научни рад Павла Ј. Шафарика; II наставак Д-ра *Тодора Мандића*: Успомене из нашег црквено-народног живота; III *Димитрија Руварца*: Прилози за историју архиепископа и епископа у митрополији карловачкој; IV наставак *Владимира Каракашевића*: Гусле и гуслари; V наставак *А. Ђукића*: Устројство ц. кр. тителског крајишког шајкашког батаљона за доба народног покрета 1848—49. год.; VI Писма Ђуре Даничића Јовану Бошковићу, са допунама за штампу приредио *Ђорђе Магарашевић* (наставак). У VII делу „Књижевност" имају три приказа: 1, *Рад. Врховца* о Српском рјеч-

нику Вука Стеф. Караџића (ново државно издање, које приредише Пера Ђорђевић и Љуб. Стојановић). Приказивач је задовољан издањем и особито га препоручује. 2. *Јован Грчић* приказује „Српске народне песме на мађарском језику“, које с тако воље и разумевања преводи пештански унив. професор Маргалић; 3. *М. Савић* приказује Бијједне људе, приповијести Милана Будисављевића. — Књига је штампана у Н. Саду, у штампарији српске књижаре Браће М. Поповића 1899. Има 156 стр., а цена је овој свесци 70. новчића.

Васпитачка књижица. — „Будућност“ дружина ђака алексиначке учитељске школе, одлучила је, да под натписом *Васпитачка књижица* издаје радове из области Педагогије. У првој свесци издали су *Основе педагогије* д-ра В. Рајна, у преводу *Вл. Д. Станојевића и Ал. Марића*. Избор предмета, а и превод оценио је Др. Бакић као добар и за наше прилике подесан. Књига има и предговор пишчев, јер је превод учињен по његову одобрењу. Штампано је у штампарији Павловића и Стојановића у Београду 1899. VI. стр. 131. Од стране 114. до краја изложена је педагошка књижевност немачка, што је врло практично за све оне који се баве том науком. Цена је књизи динар. — Књига је за препоруку, а очекивати је да ће наши педагози казати и своје стручно мишљење о овом новом прилогу нашој још слабој педагошкој књижевности.

Сеоска учитељица. — Давно објављени роман под истакнутим натписом од пок. *Светолика П. Ранковића*, нашег омиљеног приповедача, готов је. Књигу је издала Коларчева Задужбина, баш како и треба према уваженом покојнику. Ко је год читао досадашње Ранковићеве радове, знамо да је с нестрпљењем очекивао да и ово буде готово. Романи су у нас — оригинали — и иначе ретка појава, те с тога Сеоска учитељица заслужује нарочите пажње. Рад је наградила Матица Српска са 100 фор., а издање је, као што рекосмо, Задужбине Илије М. Коларца, и то као 94. књига по реду издања. Штампано у Београду, у државној штампарији 1899. Стр. 209. Цена 2 динара. — Најтоплије препоручујемо Ранковићев роман, а надамо се да ћемо о њему донети и опширнији реферат.

На доколици. — После 7. свеске Тасиних писама, *Таса Миленковић* написао је још једну књигу. По томе што је ово прва свеска, изгледа да ће под натписом *На доколици* изићи више свезака. У овој је свесци 7 чланчића (Страшни бројеви, Самоубиства, Стрељање злочинаца, Неједнако суђење, Спровод осуђеника, Употреба оружја, Наши свештеници). У Београду. Нова трговачка штампарија. 1899. Стр. 53. Цена 50 пара динарских.

Брак после смрти. — Тако се зове „приповетка из српског живота“, написао *Ј. Х. Видојковић*. Издала књижара Ст. Х. Поповића, у чијој је штампарији и штампано. Крагујевац. 1899. Стр. 142. Цена ? — Гледаћемо да о овом раду проговоримо коју више.

Руски добровољци у рату 1876. г. — У априлској свесци „Ратника“, листа министарства војног, има на странама од 313. до 341. чланак ђенерала *Саве Грујића*, са истакнутим натписом. Чланак је као продужење расправе г. ђенерала о српско-турском рату 1876 до 1878., која излази одавно већ у том листу.

Живот земљораднички. — Милан Грковић, професор виноделско-воћарске школе, написао је књигу с овим натписом *Увод у најважнија правила за живот земљорадника*. То је облик предавања, које је намењено пишчевим ученицима, а и за потребе народне. У књизи се у 30 тачака износи како наш народ живи и како треба правилно да живи и да ради. Штампано у Београду у новој трговачкој штампарији 1890. Стр. 39. Цена 0·50 дин.

Одјек српског православног свештенства. — У каквом су положају све наше ствари у Босни и Херцеговини знано је сваком Србину. Ево нам ова књижица, чији натпис истакосмо, износи у каквом је стању српско православно свештенство у Босни и Херцеговини, и какву борбу оно мора да води с непријатељима Српства, који на све ударају, а вера и свештенство им је нарочито наударцу. После лепе књиге *П. Томића* „Српско православље у Босни и Херцеговини“ ваља и ову прочитати, па да се добије права слика тога стања. Књига је штампана у Новом Саду; у српској штампарији д-ра Св. Милетића 189?. Стр. 125. Цена ?

Устав црквени и школски, — *Др. Емил Гаврила* написао је, (израдио) „Устав црквене и школске самоуправе српско-православнога народа у Босни и Херцеговини“, а овом књигом, коју спомињемо, приказао је тај устав протојереј *Димитрије Руварац*. После и сувише оштрога замерања, што тај устав није у своје време публикован, приказивач прелази на претресање појединих чланова у уставу, износећи неке своје замерке начином који ни чину, ни имену, ни годинама приказивача не приличи. Књига је штампана у Земуну, у штампарији Јована Пуљо. 1899. Има 86 страна.

Нова расправа о Задрузи. — *Ј. Пајскер* написао је и штампао у Прагу (Fr. Rivanáč) (на по се из „Narodopisného Sbornika Českoslovanského“, кн. V. св. 5, стр. 38 до 110) S l o v o o z á d r u z e (в. 8. стр. 69), посвећено шездесетогодишњици Јана Гебауера, познатог чешког научника. Писац је при из-

ради ове расправе имао при руци готово сву словенску, нарочито српску стручну књижевност.

Злочини против вере у Русији. — Познати француски часопис Archives d' Anthropologie criminelle итд., који већ од 14 година излази у Лијону, доноси у свесци од 15. маја расправу чувеног петроградског професора *Тарновског* „Les crimes contre la religion en Russie", на коју свраћамо пажњу. — У истој свесци је и чланак *Е. Френкела*: Les corrections corporelles en Russie.

L'extradition en Serbie. — Под овим натписом изишао је у париском Journal du droit international privé et de la jurisprudence comparée, који издаје Eg. Kuune, чланак нашег сарадника Д-ра Мил. Р. Веснића.

Die Strafgesetzgebung der Gegenwart. — Од овог врло корисног дела, о чијој је првој књизи било помена раније у нашем листу, изишла је сад и друга, у којој је *Кривично право ваневропских држава* с допунама к првој књизи, у колико су се оне за ових пет година показале потребне. — Ово се дело издаје под заштитом Међународног Удружења за Кривично Право. Прва је књига штампана и француски; друга је изишла само немачки. Допуна има и с погледом на наш крив. законик. Важније су нарочите допуне за Бугарску од г. д-ра М. Ст. Шишманова с погледом на нови кривични законик у кнежевини. О овоме новом бугарском законику треба видети и чланак Пацковића у Revue de droit International et de Législation Comparée књ. XXX (1898), стр. 610—619.

РАЗЛИЧНОСТИ

Астрономске белешке. — Јуни 1899.

1. *Дан траје* (са сутоном и прозорјем): 1. јуна 17 с. 00 м., 10. јуна 17 с. 01 м., 20. јуна 16 с. 57 м., 30. јуна 16 с. 42 м.: — Најдужи дан је 10. јуна.

2. *Сунце* у Београду 1. јуна излази у 4 с. 15., а залази у 7 с. 4? м. 10. јуна излази у 4 с. 16 м., а залази у 7 с. 50 м. 20. јуна излази у 4 с. 20 м., а излази у 7 с. 47 м. 30. јуна излази у 4 с. 27 м. а залази у 7 с. 43.:

3. *Месец.* Прва четврт 4. у 11 с. 9 м. пре подне: пун месец 11. у 3 с. 42. по подне; последња четврт 18. у 6 с. 7 м. пре подне; млад месец 25. у 9 с. 57 м. по подне.

4. *Планете.* Овога месеца *Меркур* се не види. — *Венера* се све већма приближава Сунцу. — *Марс* је у констелацији Лава, али је неподесан за посматрање. — *Јупитер* је у Дјевици, најподеснији је за посматрање до поноћи. — *Сатурн* је у Змијоноши (западно). — *Уран* у Скорпији (на југу). — *Нептун* се не види.

5. *Падалице.* — Треба их при ведрим ноћима мотрити: 1. јуна, тада су брзе и остављају дугачак траг; 3. јуна су брзе и слабе; 8. и 14., 22. и 26. јуна су брзе с дугачким трагом; од 24. до 30. јуна су врло споре.

6. *Звездано небо.* Око зенита: Лира, Лабуд, Херкулес.

На северу: М. Медвед (с Поларом), Змај и Кефеј

На истоку: Андромеда, Пегаз, Делфин, Водолија и Касиопеја.

На југу: Орао, Козорог, Стрелац, Скорпија, Змијоноша.

На западу: Вел. Медвед, Боотес, Змија, Теразије. Дјевица (ишчезава).

7. *Особене појаве.* — Летња солстиција — *почетак лета* — 9. јуна у 5 с. 12 м. после подне. — *Тотално помрачење месеца*, које се код нас неће видети, биће 11. јуна. Виђење се на Великом Океану, у Аустралији, у Азији, на Индиском Океану и на обалама источне Африке.

Јеленко Михаиловић.

О путовању по Инглеској Африци — саопштавају *Боало* и *Уолес* последње априлске недеље, краљевском географском друштву у Лондону, занимљиве појединости. Њихово путовање било је по висоравни између Њаса и Тангањика језера. Капетан *Боало* изучавао је нарочито племена што тамо станују и нашао је да су та племена у душевном развићу много напреднија од урођеника на западној обали.

Уолес је пак испитивао: да ли се унутрашњост Африке исушује, и нашао је да велика баруштина Моеро бива све мања, а ниво Тангањика-језера све је нижи. Пошто је тај крај доста велики, око 25—30.000 квадратних миља инглеских, то је исушивање врло важно за насељавање, јер му је висина над морем 4000 стопа. и с тога је врло здрава за становање.

ЛИЧНИ ГЛАСОВИ

Франсиск Сарсеј чувени журналист и критичар француски умр-о је 5. маја ове год., оставивши за собом славно и можда најпопуларније име у драмској критици. Радећи неуморно и готово пола века, умео је себи стећи симпатије у свим друштвеним редовима. Читао га је свако ко се иоле бавио том забавом која највише поучава: позориштем, а због природног и јасног стила, стила који је и најкомпликованија питања умео да учини врло простим, постаде Сарсеј убрзо *народним критичарем.*

Сарсеј се родио септембра месеца 1828 године. После славно свршене гимнасије, где је добио много награде, буде примљен у Нормалну школу заједно са Теном и Едмоном Абутом. Од 1851—1858 био је професор гимнасијски по многим варошима у унутрашњости Француске. Тада је почео да пише чланке по новинама политичким, али перо му беше

оштро те мораде дати оставку, оставити професуру, да се више нӣкад у њу не поврати. И од тога доба па за четрдесет година овај неуморни раденик није пропустио ни дана а да не напише који чланак или држи предавање у каквом позоришту париском.

Као журналист Сарсеј је писао готово о свачему. Природност и здрав разум који се нарочито огледао у његовим чланцима стекли су му многе читаоце, али не увек и победе, јер је често бивало деликатних питања где здрав разум није довољан. Али најглавније поље рада биле су позоришне критике и предавања. Сарсеј је први, који се у својој драмској критици једино служио искуством и само овим обилатим, потпуним искуством које је био стекао гледајући позоришне комаде преко тридесет година, гледајући их и упоређујући их. Тако је постао с вршени естетичар те драмске вештине. Све његове теорије основане се једино на оном простом: „Зашто је то тако?“, а одговора је налазио у свом зрелом посматрању и искуству. То је чинило те је писао само оно што је потпуно разумевао, а то значи врло много. По њему позоришни комади су писани да буду играни, и то не пред шаком естетичара већ пред многобројним светом мушким и женским. Та публика хоће да се занима, с тога траже у комадима радње, и то једну радњу, јер би иначе њена пажња била растурена на више страна, што би било неугодно. Она воли изненађења, јаке сцене; тражи да порок од врлине буде одвојен и да песник према томе тачно окарактерише своје личности. Међу овима мора бити најмање једна која ће бити симпатична. Публика није песимистична и претпоставља најтрагичније страхоте каквом мрачном посматрању једнога песимиста. Воли штогод што је весело, узбудљиво, велико, и то све много веће да је но што је у природи. И један комад, ако хоће да дâ илузију стварности, мора бити начињен по тим правилима која публика захтева. То су неколике опаске дуге Сарсејеве практике, које се на први поглед чине грубе, непотпуне. Ну Сарсеј је у позоришту гледао вештину, писце позоришних комада као вештаке. Јер ако тражимо тачну анализу осећаја, да се дубље проникне у душу човечју, тражићемо то код песника, романописаца, критичара и философа.

Франсиск Сарсеј је био још и писац, и оставио је неколико романа, од којих да поменемо: „Невоље једног кинеског чиновника“, „Опсада Париза“, „Успомене из младости“. „Успомене из зрелог доба“ и т. д.

Према тестаменту који је Сарсеј оставио, тело му је спаљено у Паризу.

Александар Веил. — Прошлога месеца умр-о је у Паризу доста познати писац и новинар Александар Веил, од кога имамо на српски преведено *Десет месеци француске Револуције 1848.* Рођен је у Ширхову, у Алзасу, 1801., од сиротне јеврејске породице. Као ђак по немачким универзитетима, почео је радити на франкофилским листовима у Лајпцигу, Келну и Штудгарту.

Дима отац и Жерар де Нервал, који су познали младога писца у Франкфурту, привукоше га у Париз, и одведоше у књижевне кругове, где је својим духом и ученошћу стекао убрзо угледа. Он поста један од најодличнијих новинара француских, радећи час с Лујем Бланом, час са Жирарденом или де Женудом. Уносећи у пролазна дневна питања и у политику сићушних интереса и амбиција одличне особине и историка и стилиста, он по мало напушта новинарство и почиње се искључиво бавити чисто књижевним студијама.

Од њега је остало на педесет свезака — романа, биографија, историјских студија и врло знатних библијских егзегеза. Најпознатија су му дела: Histoires de village, Couronne, Emeraude, Guerre des paysans, Si j'avais un fils à élever, Révolution de 1848, и многобројне брошире, већином под насловом: Mes batailles и Mes conférences au café de Madrid.

САДРЖАЈ XXII КЊИГЕ

УРЕДИО ЉУБ. М. ДАВИДОВИЋ

СТРАНА

I Забава

II Наука

III Књижевност

IV Позоришни преглед:

V Хроника:

VI Критика и библиографија:

VII Белешке.

КЊИЖЕВНИ ОГЛАС

ПРОДОЛЖАЕТСЯ ПОДПИСКА НА 1899 г. (VI г. Изд.).

НА ЕЖЕМѢСЯЧНЫЙ НАУЧНО-ФИЛОСОФСКІЙ И ЛИТЕРАТУРНО КРИТИЧЕСКІЙ ЖУРНАЛЪ

„НАУЧНОЕ ОБОЗРѢНІЕ“.

Изданіе **П. П. Сойкина**, под редакціею д-ра философіи **М. М. Филиппова**

Вышел 28. Майя № 5. (Май). Содержаніе: I. Воспоминанія о Карлѣ Марксѣ. Глава I. (Пер. съ нѣмецкаго). ***Л—та***. II. Хлѣбныя цѣны и издержки производства. ***Рудольфа Мейера***. III. О невѣсомыхъ (Страница изъ исторіи физики). Проф. ***О. Хвольсона***. IV. Физіологическія бесѣды. Классификація рефлексовъ. Проф. ***А. А. Герцена***. V. Дуалистическая соціологія. ***Поля Барта***. VI. Экономическое развитіе Сѣверной Америки и Западной Европы въ 1898 году. Д-ра ***В. Тотоміанца***. VII. Основная ошибка абстрактной теоріи капитализма Маркса. ***М. Туганъ-Барановскаго***. VIII. По поводу статьи М. Туганъ-Барановскаго. ***М. Филиппова***. IX. Экономическія воззрѣнія Луйо Брентано. Доцента ***В. Дена***. X. Необходимость и свобода: 1. Критика ученія Шопангауэра. 2. Русскіе субъективисты. ***М. Филиппова***. XI. Валентность (атомность) элементовъ и формы соединеній. Прив.-доц ***М. Гольдштейна***. XII. О примѣненіи различныхъ соединеній къ составленію магическихъ фигуръ. ***И. Износкова***. XIII. Научныя новости. XIV. Библіографія. XV. Книги, присланныя въ редакію для отзыва. XVI. Объявленія. XVII. Приложенія: 1) Б. Львовъ. Соціальный законъ. 5 лист. 2) Людвигъ Берне. Полное собраніе сочиненій. Томъ I. Парижскія письма 11-й, 12-й, 13 и 14-й листы.

Подписная цѣна: на год. *7* руб. (за границу *10* руб.) с доставкою и перес. На 1/2 года 4 руб., на 1/4 г. 2 р. Комплекты за 1898 год. по *7* р. съ пер. ***С.-Петербург. Стремная ул., собств. д. № 12 Главная Контора журнала „Научное Обозрѣніе“.***